

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI**

İsmail ALTUN

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

EBÛ MÛSÂ EL-EŞ'ARÎ'NİN HAYATI VE KİŞİLİĞİ

110280

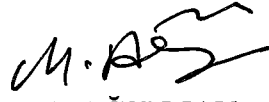
DOKTORA TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Doç .Dr. Mustafa AĞIRMAN**

ERZURUM – 2002

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu çalışma, İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi (İslâm Tarihi) Bilim Dalı jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Mustafa AĞIRMAN
Danışman/Jüri

Prof. Dr. Asrî ÇUBUKÇU
Jüri

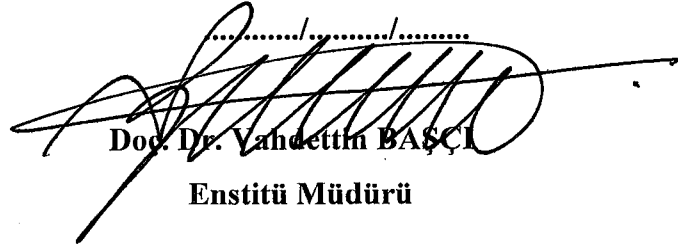

Prof. Dr. Bahattin KÖK
Jüri

Prof. Dr. İbrahim BAYRAKTAR
Jüri

Prof. Dr. Rıza SAVAŞ
Jüri

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANİSTASYON MERKEZİ

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir.

Doç. Dr. Vahdettin BAŞCI
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT.....	II
ÖNSÖZ	III
KISALTMALAR	VI
GİRİŞ	I
I- Kaynaklar ve Araştırmalar	1
II- Araştırmanın Metodu.....	6
III- İslâmiyet'in Zuhûrundan Önce Yemen'de Genel Durum.....	9
IV- İslâm Öncesi Dönemde Eş'ar Kabilesi	17
V- Hz. Peygamber'in Eş'ar Kabilesi Hakkındaki Övgüleri	20

BİRİNCİ BÖLÜM

İHULEFÂ-İ RAŞİDİN DÖNEMİNE KADAR EBÛ MÛSÂ el- EŞ'ARÎ

1.1. Doğumundan Müslüman Olmasına Kadarki Hayatı	23
1.1.1. Doğumu ve Nesebi	23
1.1.2. Ailesi.....	24
1.1.3. Yetiştirilmesi	30
1.2. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Müslüman Olması ve Hz. Peygamber Dönemindeki Faâliyetleri.....	31
1.2.1. Müslüman Olması	31
1.2.2. Hz. Peygamber Dönemindeki Faâliyetleri	33
1.2.2.1. Habeşistan'a Hicreti	33
1.2.2.2. Medine'ye Hicreti.....	37
1.2.2.3. Hz. Peygamber Döneminde Katıldığı Gazve ve Seriyyeler	40
1.2.2.4. Yemen'e Gönderilmesi	52
1.2.2.5. Mekke'ye Dönüşü ve Hz. Peygamber ile Birlikte Hac Farızasını İfa Edışı	54
1.2.2.6. Yemen Valiliğine Atanması	56
1.2.2.7. Mürtedlerle Mücadelesi.....	57

İKİNCİ BÖLÜM

HULEFÂ-İ RÂŞİDİN VE Hz. MUÂVİYE DÖNEMİNDE EBÛ MÛSÂ el-EŞ'ARÎ

2.1. Hz. Ebû Bekir Döneminde Ebû Mûsâ el-Eş'arî.....	61
2.1.1. Yemen Valiliğine Devam Etmesi.....	61
2.1.2. Sûriye Fetihlerine İştirak Etmesi	61
2.2. Hz. Ömer Döneminde Ebû Mûsâ el-Eş'arî.....	63
2.2.1. Basra Valiliği ve Kadılığı	63
2.2.1.1. Basra Valiliğine ve Kadılığına Atanması.....	63
2.2.1.2. Hz. Ömer'in Basra Valisi Ebû Mûsâ'ya Emir ve Tavsiyeleri.....	67
2.2.1.3. Hz. Ömer'in Ebû Mûsâ'yı İkaz ve Uyarıları	69
2.2.1.4. Hz. Ömer'in Yargılama Hukuku ile Alakalı Olarak Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye göndermiş Olduğu Mektup.....	74
2.2.1.5. Hicrî Takvim'in Tespitindeki Rolü.....	89
2.2.1.6. İlk Defa “Emîrû'l-mü'minîn”ünvanını kullanarak Hz. Ömer Adına Hutbe Okuması.....	90
2.2.1.7. İmar Faâliyetleri ve İçme Suyu Te'mini İçin Kanallar Açtırması	91
2.2.1.8. Ekonomik Faâliyetleri ve Devlet Hazinesine Katkıları..	93
2.2.1.9. Halife'ye Şikâyet Edilmesi.....	97
2.2.1.10. Hz. Ömer Dönemindeki Fetihlerde Ebû Mûsâ el-Eş'arî ...	100
2.2.2. Kûfe Valiliği ve Daha Sonra Tekrar Basra Valliğine Atanması.....	121
2.3. Hz. Osman Döneminde Ebû Mûsâ el-Eş'arî	123
2.3.1. Basra Valiliğine Devam Etmesi ve Fetih Hareketleri.....	123
2.3.2. Basra Valiliğinden Azledilmesi.....	124
2.3.3. Kûfe Valiliğine Atanması	127
2.4. Hz. Ali Döneminde Ebû Mûsâ el-Eş'arî.....	131
2.4.1. Kûfe Valiliğine Devam Etmesi.....	131
2.4.2. Cemel Savaşı'ndaki Tarafsızlığı ve Valilikten Azledilmesi.....	134
2.4.3. Sıffin Savaşı, Tahkinî ve Hakem Olayı	143
2.5. Hz. Muâviye Döneminde Ebû Mûsâ el-Eş'arî.....	186

2.5.1. Hz. Muâviye'ye Biat Etmesi.....	186
2.5.2. Vefatı	188

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EBÛ MÛSÂ el-EŞ'ARÎ'NİN İLMÎ ve KİŞİLİĞİ

3.1. İlmî	192
3.1.1. Kurralığı ve Tefsirciliği	192
3.1.2. Hadisçiliği.....	195
3.1.3. Fakihliği ve Kadılığı.....	199
3.1.4. Eğitimciliği	202
3.2. Kişiliği	207
3.2.1. Hayâsı ve Edebî	207
3.2.2. Güvenilirliği.....	208
3.2.3. Zühd ve Takvâsı	212
3.2.4. Şecâati ve Komutanlığı.....	219
SONUÇ	223
KAYNAKÇA.....	230
ÖZGEÇMİŞ	244

ÖZET**DOKTORA TEZİ****EBÛ MÛSÂ el-EŞ'ARÎ'NİN HAYATI VE KİŞİLİĞİ****İsmail ALTUN****Danışman : Doç. Dr. Mustafa AĞIRMAN****2002-Sayfa : 244****Juri : Prof. Dr. Asri ÇUBUKÇU****: Prof. Dr. Bahattin KÖK****: Prof. Dr. İbrahim BAYRAKTAR****: Prof. Dr. Rıza SAVAŞ****: Doç. Dr. Mustafa AĞIRMAN**

Bu çalışmada Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin hayatı ve kişiliği ele alınmıştır. Amacımız, Ebû Mûsâ ve onun etkin rol oynadığı tarihî hâdiseler hakkında okuyuculara bilgi sunmaktır.

Bunun için öncelikle onun memleketi olan Yemen ve mensup olduğu kabile hakkında bir kısım bilgiler verilmiştir. İkinci olarak onun dört halife dönemine kadarki hayatı incelenmiş, ailesi, yetişmesi, İslâmiyet'i kabulü ve bu zaman zarfındaki İslâmî faâliyetleri gözden geçirilmiştir. Daha sonra onun dört halife ve Hz. Muâviye dönemindeki hayatı tetkik edilmiştir. Bu bölümde daha çok Yemen, Basra ve Kûfe valiliği sırasında rol oynadığı askerî, siyâsî, hukukî ve ekonomik hadiseler ve özellikle de Hakem Olayı'ndaki rolü ele alınmıştır. Son olarak onun ilmi ve kişiliği incelenmiş ve onun önemli bir ilim adamı olduğu, yüksek ahlâkî meziyetlere sahip olup aynı zamanda Hz. Peygamber tarafından övüldüğü vurgulanmıştır.

Kısacası araştırma konusunun bütünlüğü içerisine giren hususların imkânlar dahilinde aydınlatıldığını ifade edebilirim.

ABSTRACT

Ph. D. THESIS

ABÛ MÛSÂ al- ASH'ARÎ'S LIFE AND CHARACTERISTICS

İsmail ALTUN

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN

2002- Page : 244

Jury : Prof. Dr. Asri ÇUBUKÇU

: Prof. Dr. Bahattin KÖK

: Prof. Dr. İbrahim BAYRAKTAR

: Prof. Dr. Rıza SAVAŞ

: Assoc. Prof. Dr. Mustafa AĞIRMAN

In this study Abû Mûsâ al-Ash'arî's life and characteristics has been studied. Our aim, is to give readers detailed information about Abû Mûsâ al-Ash'arî and historical events in which he played a great role.

For this purpose firstly some information about Yemen, his country, and the tribe he belonged to has been given. Secondly his life till four caliph period has been examined, his family and his grow and his conversion into Islâm and his contributions to Islam during this period have been studied. Afterwards, his life during the Orthodox Caliphs and Mu'âwiya period has been examined. In this part we have mainly dealt with the military, political, legal and economical events that he took part in when he was a governor in Yemen and Basra and Kûfa, especially his role in Arbital Award. Finally it has been examined his knowledge and characteristics and pointed out that he was also an important scientist and had high moral virtues and was also praised by Prophet Muhammad.

As a conclusion I could say that the subjects which the scope of the topic contains, have been enlighten as far as we have considered.

ÖNSÖZ

Müslümanları tarihî konularla ilgilenmeye sevk eden faktörlerin başında onların Hz. Peygamber devri olaylarını, Raşid Halifeler devrinde meydana gelen hâdiseleri, özellikle halife seçimi ve onunla ilgili tartışmaları, üçüncü halifenin öldürülüşü olayını, Ali- Muâviye mücadelesini, Hâşimî – Emevî sürtüşmesini, Cemel ve Sıffin olayları gibi mes’eleleri ayrıntıl olarak öğrenmek istemeleri gelmektedir. Onun içindir ki bu gibi hâdiseler ve onlarla ilgili rivayetleri ihtiva eden kitaplar kaleme alınmıştır. “Vak’atü’s – Sıffin”, “Vak’atü’l-Cemel”, “Maktelü Osman”, “Kitabü’r-Ridde” gibi eserler bunlara örnek oluşturmıştır.

Diğer taraftan müslümanlar, kendi ilim ve kültür değerlerini öğrenmek, alimlerini ve mütefekkirlerini tanımak istemişleridir. Onların bu mes’elelere önem vermeleri, biyografi ilminde ilerlemelerini ve İslâm tarihçiliğinde önemli bir yere sahip olan “terâcim” ve “tabakât” türü eserleri kaleme almalarını sağlamıştır. Onlar bu tür eserlerle ilim adamlarını, düşünürleri, tarihçileri ve diğer ilim erbabını ilim alemine tanıtmışlardır. İlk zamanlarda Siyer ve Megâzi temelleri üzerine kurulan İslâm tarihi, daha sonra bir takım ilim dallarına ayrılmıştır. Siyer, Megâzi, Tabakat, Terâcim, Fütûhât ve Ensâb adlarıyla anılan eserler te’lif edilmiştir. Bu eserlerin her birinin amacı, hiç şüphesiz İslâm kültür mirasının gerçek kimliğini ve temel özelliklerini ortaya koymaktır. Bizim çalışmamız da aynı amaca yöneliktir. Ebû Mûsâ el-Eş’arî’nin doğrudan ya da dolaylı olarak ilgilendiği her bir olayı gerçekçi ve eleştirel bir yaklaşımla tarayıp değerlendirmek, ilmî metotlarla irdeleyip bu olayların şeffat ve berraklığını gölgeleyen şeylerden temizlenmesini sağlamak ve kendi öz varlığına döndürülmesine çalışmak temel gayemiz olmuştur.

Gerek Hz. Peygamber döneminin gerek Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinin, gerekse “fitne dönemi” olarak isimlendirilen ve etkileri uzun yıllar devam eden, günümüzde de güncelliğini koruyan tarihî sürecin aydınlatılması için kapsamlı araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu dönemlerde yaşanan hâdiselerde öne çıkan ve belirleyici rol oynayan şahsiyetlerin ve etkinliklerinin ortaya çıkarılmasının, söz konusu hâdiselerin aydınlatılmasına yardımcı olacağı şüphesizdir. Bunun içindir ki özellikle siyâsî ve idârî sahada etkin rol oynayan şahıslar hakkında İslâm dünyasında ve ülkemizde müstakil eserler neşredilmeye

ve bu şahısları konu alan akademik düzeyde bilimsel çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda A. Lütfi Kazancı'nın "Ziyâd b. Ebih" ve Mustafa Ağırman'ın "Abbas b. Abdilmuttalib" adlarındaki doçentlik takdim tezleri ile İfran Aycan'ın "Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyân" ve Adem Apak'ın "Amr b. el. Âs" başlıkları altında kaleme aldıkları doktora çalışmalarını zikretmek mümkündür. Biz de bu çalışmalara paralel olarak İslâm tarihinin ilk dönemlerinin tahlilinde önemli bir ^{katkı} kaynak olacağı düşüncesiyle İslâm siyâset tarihinin ender şahsiyetlerinden birisi olan Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi araştırma konusu olarak seçmeyi uygun gördük ve çalışmamıza "Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Hayatı ve Kişiliği" ismini verdik. Bizi bu konuyu çalışmaya sevk eden faktörlerden biri de, tesbit edebildiğimiz kadarıyla ülkemizde bu konuda doktora düzeyinde bir çalışmanın yapılmamış olmasıdır.

Amacımız, gerek Hz. Peygamber döneminde gerekse Raşid Halifeler döneminde siyâsî askerî ve hukûkî sahada görevler üstlenen Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi bütün yönleriyle tanıtmak ve faaliyetlerini ortaya çıkarmaktır. Araştırmamız, bir yönüyle nakilci (hikâyeci) bir yönüyle öğretici (didaktik) bir yönüyle de araştırmacı (neden-nasıl= inceleyici) mahiyet arz etmektedir. Bu bakımdan biyografik çalışmalar en ünlü, en eski ve en güç tarih yazıcılığı türü sayılmaktadır. Kaldı ki bu tür çalışmalarda methiye ve hicviyeden kaçınıp objektif olmak kolay değildir. Methiye ve hicviyede ise tarih tenkidi yoktur ve her ikisi de tarih değildir. Bu gibi durumlarda keyfilik esastır, şahsiyet kültürü ile ilgili motifler egemendir. Biz, bu konuda çağdaş tarih biliminin metodolojisine bağlı kalmaya, tarihî olayları yorumlayarak aralarındaki ortak bağları tespit etmeye ve olayların arka planını tartışarak sağlıklı sonuçlar elde etme prensibini göz önünde bulundurmaya özen gösterdik. Bu nedenle çalışmamızın, idârî siyâsî ve hatta hukûkî sahada faaliyet gösterenlere, özellikle de tarih alanıyla ilgilenenlere faydalı olacağı ve İslâm tarihi araştırmalarına mütevazî bir katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Bu vesile ile devamlı olarak, bilgi ve tecrübelerinden istifade ettiğim saygı değer hocam Prof. Dr. Asri ÇUBUKÇU'ya, araştırmanın planı ve tertibi konusunda kıymetli tavsiyelerde bulunan Prof. Dr. Bahattin KÖK'e, eserin kaynakça bölümünü kelime kelime inceleyerek gerekli tashih ve düzeltmeleri

yapan Prof. Dr. Süleyman TLC'ye, çalışmanın birinci bölümünü okuyup değerlendirme ltfunda bulunan Prof. Dr. İbrahim BAYRAKTAR'a, özel kütüphanesinden ve görüşlerinden daima müstefid olduğum Yrd. Doç. Dr. Hanefi PALABIYIK'a teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca gerek araştırma konusunun seçimi, gerekse yürütülmesi esnasında bilgi, tecrübe, tenkit ve tavsiyelerinden istifade ettiğim muhterem hocam ve danışmanım Doç. Dr. Mustafa AĞIRMAN'a ve bu çalışmayı yaparken bana yardımcı olan arkadaşlarıma minettar olduğumu ifade etmek isterim.

İsmail ALTUN
Erzurum – 2002

KISALTMALAR

a.g.m.	: Adı geçen madde
A.Mlf	: Aynı Müellif
a.s.	: Aleyhisselâm
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: İbn, bin
Bkz.	: Bakınız
b.y.y.	: Basım yeri yok
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Haz.	: Hazırlayan
H.No	: Hadis numarası
Hz.	: Hazreti
İA	: İslâm Ansiklopedisi
K.	: Kurân-ı Kerim
M.	: Milâdî
nşr.	: Neşreden
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
Sd.	: Sadeleştiren
sy.	: Sayı
şerh	: Şerheden
tsz.	: Tarihsiz
v.	: Vefatı
vd.	: Ve devamı
v.dgr.	: Ve diğerleri

GİRİŞ

1. Kaynaklar ve Araştırmalar

Çalışmamız, İslâm öncesi dönemden başlayarak Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin vefat ettiği (44/665) yıla kadar geniş bir zaman dilimini ihtiva ettiğinden bir çok eser kaynağımız olmuştur. Biz burada istifade edilen kaynakların tamamından bahsetmeyi uygun görmüyor, sadece daha çok müracaat ettiklerimiz hakkında kısa ve öz bilgiler vermekle iktifa etmek istiyoruz.

Araştırma konumuz için, Siyer, Meğâzi, Tabakât, Fütûhât, Ensâb, Coğrafya ve Genel İslâm Tarihi gibi eserler, belli başlı kaynakları teşkil etmiştir. Ayrıca Edebiyat, Hadis ve Fıkıh sahasında kaleme alınmış bazı eserlerden de önemli ölçüde istifade edilmiştir.

Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Hz.Peygamber dönemindeki yaşantısı ve faaliyetleri ile ilgili bilgileri detaylı bir şekilde ortaya koyan eserler, hiç şüphesiz Siyer ve Meğâzi kitaplarıdır. Bu bakımdan Hz.Peygamber devrine ait bir takım haberlere yer veren İbn İshâk (151/768)'in Sîre'si¹, İbn İshâk'ın rivayetlerini eserinde toplayan İbn Hişâm (218/833)'in es-Sîre'si² ve Süheylî (581/1185)'nin er-Ravdu'l-ünûf³, araştırma konumuz için esas kaynak hüviyetindedirler.

Hz.Peygamber dönemine ait hâdiselerle, sahâbe hakkında bir takım bilgiler veren Vâkîdî (207/822)'nin el-Meğazi'si⁴ de ilk akla gelen kaynaklar arasındadır.

Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin hayatını ve şahsiyetini incelerken kendilerine sürekli olarak müracaat ettiğimiz Tabakât türü eserler ise, İbn Sa'd (230/884)'ın et-Tabakâtü'l-kübrâ'sı⁵ Halife b. Hayyât (240/854)'ın et-Tabakât'ı⁶, İbn Hayyân

¹ İbn İshâk, *Sîretü İbn İshâk* (nşr. Muhammed Hamîdullah), Konya 1981.

² İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebevîyye* (nşr. Muhammed Ali el-Kutub-Muhammed ed-Dâlî Belta), I-IV, Beyrut 1992.

³ Süheylî, *er-Ravdu'l-ünûf* (nşr. Tâhâ Abdurraûf Sa'd), I-IV, b.y.y. tsz.

⁴ Vâkîdî, *Kitâbü'l-Meğâzî* (nşr. Marsden Jones), I-III, Beyrut 1984.

⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I-IX, Beyrut tsz.

⁶ Halife b. Hayyât, *Kitâbü't-Tabakât* (nşr. Süheyl Zekkâr), I-II, Dimaşk 1966-67.

(369/979)'ın *Tabakât*'i⁷, İbn Abdilberr (463/1071)'in *el-İstî'âb*'i⁸, İbnü'l-Esîr (630/1232)'in *Üsdü'l-ğâbe*'si⁹, Zehebî (748/1374)'nin *A'lâmü'n-nübelâ*'sı¹⁰ ve İbn Hacer (852/1448)'in *el-İsâbe*'sidir¹¹.

Ülkelerin ve şehirlerin fetihleri konusunda Belâzürî (278/892)'nin *Fütûhu'l-büldân*'i¹², İbn A'sem (314/926)'in *el-Fütûh*'u¹³, ve Dahlân (1304/1886)'ın *el-Fütûhâtü'l-İslâmiyye*'si¹⁴ en önemli mürâcaat kaynaklarımız olmuştur. Yine Sıffîn konusunda müstakil bir eser kaleme almış olan Minkarî¹⁵ (212/827) ile Cemel Vak'ası ile ilgili yazılmış olan müstakil eserin müellifi Seyf b. Ömer¹⁶ (200/815), kendilerinden önemli ölçüde faydalandığımız müellifler arasında yer almışlardır.

Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin mensup olduğu Eş'ar kabilesinin nesebi ve yerleşim yerleri hakkındaki bilgiler için başvuru kaynaklarımız ensâb kitapları olmuştur. Bunların başlıcaları: İbnü'l-Kelbi (204/819)'nin *Nesebü ma'add ve'l-Yemeni'l-kebîr*¹⁷, Müberred (285/898)'in *Nesebü Adnân ve Kahtân*¹⁸ ve İbn Hazm (456/1063)'in *Cemheretü ensâbi'l-Arab*¹⁹ isimli eserleridir.

Coğrafya sahasında kendisinden en fazla istifade ettiğimiz eser, Yâkût (626/1228)'un *Mu'cem*'i²⁰ olmuştur.

Genel İslâm Tarihi kaynakları arasında, kronolojik olarak hâdiseleri ele alıp ilk döneme ait geniş bilgiler veren, konuları anlattıktan sonra yorumu okuyucuya bırakarak rivayetleri bir araya getiren Taberi (310/922)'nin *Târihü'l-ümem ve'l-*

⁷ İbn Hayyân, *Tabakâtü'l-muhaddisîn bi-İsbahân* (nşr. Abdülgafûr Abdülhak Hüseyin el-Belûşî), Beyrut 1987.

⁸ İbn Abdilberr, *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*, (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî), I-IV, Kahire tsz.

⁹ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, I-V, b. y. y. tsz.

¹⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (nşr. Şuayb el-Arnâvut v.dğr.), I-XXIII, Beyrut 1981-85.

¹¹ İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*, I-IV, Beyrut 1328.

¹² Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (nşr. Abdullah Enis et-Tübbâ'-Ömer Enis et-Tübbâ') Beyrut 1987.

¹³ İbn A'sem, *el-Fütûh*, I-IV, Beyrut 1986.

¹⁴ Dahlân, *el-Fütûhâtü'l-İslâmiyye*, I-II, Kahire 1968.

¹⁵ Minkarî, *Vak'atü's-Sıffîn* (nşr. Abdusselam Muhammed Hârûn), I-II, Kahire 1981.

¹⁶ Seyf b. Ömer, *el-Fitmetü ve vak'atü'l-Cemel* (nşr. Ahmed Râtib Arnuş), Beyrut 1986.

¹⁷ İbnü'l-Kelbi, *Nesebü ma'add ve'l-Yemeni'l-kebîr* (nşr. Naci Hasan) Beyrut 1988.

¹⁸ Müberred, *Nesebü Adnân ve Kahtân* (Resâi'lu'n-nâdire isimli eserin içerisindeki birinci kısım), Iİind 1936.

¹⁹ İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-Arab* (nşr. E. Le'vi Provençal), Mısır 1948.

²⁰ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, I-VI, İran 1965.

mülûk²¹, isimli eseri konumuza önemli ölçüde ışık tutmuştur. Taberî'nin özeti mahiyetinde olan ve daha sahih rivayetleri sunmaya çalışan İbnü'l-Esîr (630/1232)'in el-Kâmil'i²² ve hemen hemen aynı özelliklere sahip olan İbn Kesir (774/1373)'in el-Bidâye'si²³ de en az Taberî'nin Tarih'i kadar bize kaynaklık etmiştir. Bu bahiste Dîneverî²⁴ (282/895), Ya'kûbî²⁵ (292/904), Mes'ûdî²⁶ (345/956), Makdisî²⁷ (355/964), İbnü'l-Cevzi²⁸ (597/1201) gibi müelliflerin eserlerini de zikretmek gerekir. Ayrıca muahhar müelliflerden Ebu'l-Fidâ²⁹ (732/1332), İbn Seyyidinnâs³⁰ (736/1334), Diyarbekrî³¹ (990/1582) ve Halebî³² (1044/1634)'nin eserleri faydalandığım kaynaklar arasındadır. Yine İbn Asâkir³³ (571/1175)'in yetmiş ciltlik dev eserinin otuz ikinci cildindeki Ebû Mûsâ el-Eş'arî hakkında vermiş olduğu bilgilerden de hayli istifade ettiğimi belirtmek isterim.

Ebû Mûsâ'nın hutbelerini, mektuplarını ve güzel sözlerini incelerken edebî eserlerden de faydalanmaya çalıştık. İbn Kuteybe (276/889)'nin 'Uyûnu'l-ahbâr'³⁴, İbn Abdirabbih (327/938)'in el-Ikdü'l-ferîd³⁵, İbn Ebi'l-Hadîd (655/1257)'in Şerhü Nehci'l-belâğa³⁶, Nüveyrî (732/1332)'nin Nihâyetü'l-ereb³⁷ ve Ahmet Zeki Safvet'in

²¹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* (nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim), I-XI, Beyrut tsz.

²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, (nşr. C.J. Tornberg), I-XII, Beyrut 1965.

²³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XIV, Beyrut 1966.

²⁴ Dîneverî, *el-Ahbârü't-tvâl* (nşr. Abdülmün'im Âmir), Kahire 1960.

²⁵ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I-II, Beyrut tsz.

²⁶ Mes'ûdî, *Mürûcül-z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher* (nşr. M.Muhyiddin Abdulhamid) I-IV, Kahire 1964.

²⁷ Makdisî, *Kitabü'l-Bed' ve't-târîh*, I-VI, Beyrut tsz.

²⁸ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem* (nşr. Muhammed-Mustafa Abdulkâdir Atâ), I-XVIII, Beyrut 1992.

²⁹ Ebû'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Muhtasar fî ahbârü'l-beşer*, I-IV, Beyrut tsz.

³⁰ İbn Seyyidinnâs, *Uyûnu'l-eser fî fîlûnî'l-meğâzi ve's-şemâ'il ve's-siyer*, I-II, Beyrut 1974.

³¹ Diyarbekrî, *Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefis*, I-II, Beyrut tsz.

³² Halebî, *İnsânü'l-uyûn fî sîretü'l-emîni'l-me'mûn: es-Sîretü'l-Halebiyye*, I_III, Beyrut 1980.

³³ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk* (nşr. Ali Şîrî), I-LXX (XXXII, 14-103), Beyrut 1996.

³⁴ İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-ahbâr*, I-IV, Kahire 1925-30.

³⁵ İbn Abdirabbih, *el-'Ikdü'l-ferîd*, (nşr. Ahmed Emin v.dğr.), I-VIII, Beyrut tsz.

³⁶ İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhü Nehci'l-belâğa*, I-IV, Beyrut tsz.

³⁷ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fîlûnî'l-edeb*, I-XVIII, Kahire tsz. (Vezaretü's-Sekâfe ve'l-irşâd), XIX-XXVII (nşr. Muhammed Rifat Fethullah v. dğr.), Kahire 1875-85.

Cemheretü resâilî'l-Arab³⁸ isimli eserleri bu bahisteki başlıca kaynaklarımız olmuştur.

Ahmed b. Hanbel³⁹ (241/855), Dârimî⁴⁰ (255/868), Buhârî⁴¹ (256/870), Müslim⁴² (261/875), Ebû Dâvûd⁴³ (275/888), İbn Mâce⁴⁴ (275/888), Tirmizî⁴⁵ (279/892), Nesâî⁴⁶ (303/915), Dârekutnî⁴⁷ (385/997) ve Hâkim⁴⁸ (405/1014) konumuzla ilgili olduğu zamanlarda kendilerine müracaat ettiğimiz hadis müellifleri arasında yer almışlardır.

İslâm öncesi dönem için ana kaynaklar dışında istifade ettiğimiz birkaç eser daha mevcuttur. Bunlar, Ömer Rıza Kehhâle'nin Mu'cemü kabâilî'l-Arab'ı⁴⁹, Neşet Çağatay'ın İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı⁵⁰, Mustafa Fayda'nın İslâmiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı⁵¹, Corci Zeydan'ın el-Arab kable'l-İslâm⁵² ve Hitti'nin Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi⁵³ isimli eserleridir.

Özellikle Hz.Ömer'in Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye göndermiş olduğu ve İslâm Hukuk Tarihinde önemli bir yere sahip olan mektup hakkındaki değerlendirmeler için Mâverdi (450/1058)'nin el-Ahkâmu's-sultaniyye⁵⁴, İbn Hazm (456/1064)'ın el-Muhallâ⁵⁵ ve İbn Kayyîm el-Cevziyye (751/1350)'nin İ'lâmü'l-muvakkî'in⁵⁶ isimli eserleri fıkıh sahasında başvurduğunuz eserler arasında mütâlaa edilebilir.

³⁸ Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretü resâilî'l-Arab*, I-IV, Beyrut tsz.

³⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I-VI, İstanbul, 1982.

⁴⁰ Dârimî, *Sünen*, İstanbul 1981.

⁴¹ Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, I-VIII, İstanbul 1981.

⁴² Müslim, *Sahîh-i Müslim* (nşr. Muhammed Fuâd Abdulbâkî), I-V, İstanbul 1981.

⁴³ Ebû Dâvûd, *Sünen*, I-IV, Kahire 1988.

⁴⁴ İbn Mâce, *Sünen*, I-II, İstanbul 1981.

⁴⁵ Tirmizî, *Sünen* (nşr. Ahmed Muhammed Şakir), I-V, İstanbul 1981.

⁴⁶ Nesâî, *Sünen* (şerh. Celâleddin es-Suyûtî, hâşiye: el-İmânu's-sindî), I-VIII, Kahire 1987.

⁴⁷ Dârekutnî, *Sünen* (nşr. Abdullah Hâşim Yemânî el-Medenî), I-IV, Beyrut tsz.

⁴⁸ Hâkim, *el-Müstedrek ale's-sahihayn*, I-IV, Beyrut tsz.

⁴⁹ Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü kabâilî'l-Arab*, I-V, Beyrut 1982.

⁵⁰ Çağatay, Neşet, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara 1982.

⁵¹ Fayda, Mustafa, *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, Ankara 1982.

⁵² Corci, Zeydan, *el-Arab kable'l-İslâm*, Beyrut tsz.

⁵³ Hitti, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi* (çev. Salih Tuğ), I-II, İstanbul 1995.

⁵⁴ Mâverdi, *el-Ahkâmu's-sultaniyye*, Beyrut tsz.

⁵⁵ İbn Hazm, *el-Muhallâ* (nşr. Ahmed Muhammed Şakir v. dğr.), I-XIII, Mısır 1967-70.

⁵⁶ İbn Kayyîm el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkî'in an rabbi'l-âlemîn* (nşr. İsmâüddin es-Sabâbatî), Kahire 1993.

Bazı müsteşrikler tarafından kaleme alınan bir kısım kitapları da burada zikretmek gerekir. Başta Wellhausen⁵⁷ olmak üzere Caetani⁵⁸, Mantran⁵⁹, Brockelmann⁶⁰ ve Watt'ın⁶¹ eserleri bunlardandır. Bu müelliflere İslâm Ansiklopedisinde yazmış oldukları maddelerden istifade ettiğimiz, Adolf⁶², Lammens⁶³, Buhl⁶⁴ ve Honigmann⁶⁵ gibi müsteşrikleri de ilave etmek mümkündür.

Araştırmamız sırasında günümüzde yapılmış bazı bilimsel çalışmalardan da faydalandık. Adem Apak'ın: "İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. El-Âs"⁶⁶ isimli basılmış doktora tezini burada özellikle zikretmemiz gerekir. Buna ilaveten bilhassa Sıffin sonrasında meydana gelen hâdiseler ve hakem olayı ile ilgili değerlendirmelerde Ahmet Akbulut'un⁶⁷ ve İrfan Aycan'ın⁶⁸ çalışmalarını da incelemeye gayret ettik. Son dönemlerde Arapça olarak kaleme alınan ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî hakkında kısmî bilgiler ihtiva eden çalışmaları da dikkate aldığımızı ifade etmek isterim. Halid Muhammed Hâlid⁶⁹, Cezâirî⁷⁰, Neşşâr⁷¹ ve İbrahim Ali Şa'vat'ın⁷² çalışmaları bunlar arasındadır. Kaynaklar konusunda son olarak "Ebû Mûsâ el-Eş'arî" başlığı altında kaleme alınan ve bizim ulaşabildiğimiz müstakil eser ve makalelerden bahsetmeyi uygun görüyoruz. Bu konuda müstakil olarak bir tek eser te'lif edilmiştir. O da Tahmaz'ın "Ebû Mûsâ el-Eş'arî es-sahâbî el-âlim el-mücâhid"⁷³ isimli araştırmasıdır. Yaklaşık yüz elli sayfadan ibaret olan bu çalışma,

⁵⁷ Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sükûtu* (çev. Fikret Işıltan), Ankara 1963.

⁵⁸ Caetani, Leone, *İslâm Tarihi* (çev. Hüseyin Cahit), I-X, İstanbul 1924-27.

⁵⁹ Mantran, Robert, *İslâm'ın Yayılış Tarihi* (çev. İsmet Kayaoğlu), Ankara 1981.

⁶⁰ Brockelmann, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi* (çev. Neşet Çağatay), Ankara 1992.

⁶¹ Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (çev. Ethem Ruhi Fiğlalı) Ankara 1981.

⁶² Grohmann, Adolf, "Yemen", İA, XIII, 371, İstanbul 1965-86.

⁶³ Lammens, H.L., "Ezruh", İA, IV, 444, İstanbul 1965-86.

⁶⁴ Buhl, Fr., "Sıffin", İA, X, 551, İstanbul 1965-86.

⁶⁵ Honigmann, E., "Nasibin", İA, IX, 103, İstanbul 1965-86.

⁶⁶ Apak, Adem, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. El-Âs*, Ankara 2001.

⁶⁷ Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyâsî Hareketlerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, İstanbul tsz.

⁶⁸ Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyan*, Ankara 1990.

⁶⁹ Halid, Muhammed Halid, *Ricâlün havle'r-rasûl*, b. y.y. 1987.

⁷⁰ Cezâirî, Ebû Bekr Câbir, *el-İlm ve'l-ülemâ*, Kahire tsz.

⁷¹ Neşşâr, Ali Sâmî, *Neş'etü'l-fikrî'l-felsefî fi'l-İslâm*, b. y.y. 1978.

⁷² Şa'vat, İbrahim Ali, *Ebâtülü yecibü en tûmhâ mine't-târih*, Kahire 1983.

⁷³ Tahmaz, *Ebû Mûsâ el-Eş'arî es-sahâbî el-âlim el-mücâhid*, Dimaşk 1991.

Ebû Mûsâ hakkında kısmî ve genel bilgiler veren bir takım çalışmalara nazaran biraz daha detaylı bilgiler ihtiva etmekle birlikte muhtasar bir Ebû Mûsâ biyografisi görünümündedir. “Mecelletü’l-Buhûsi’l-İslâmiyye” ismindeki derginin yedinci ve yirmi sekizinci sayılarında ise, Ebû Mûsâ hakkında Arapça olarak iki önemli makale kaleme alınmıştır. Bu makalelerden de önemli ölçüde istifade edilmiştir. Bunlardan birincisi Suûd b. Sa’d tarafından yazılmış olup, Hz. Ömer’in yargılama hukuku ile alakalı olarak Ebû Mûsâ’ya göndermiş olduğu meşhur mektubu ele almakta ve bu mektupla ilgili değerlendirmelerde bulunmaktadır⁷⁴. İkincisi ise Mahmud Şit Hattâb tarafından kaleme alınmış olup, Ebû Mûsâ’nın biyografisini muhtasar olarak ortaya koymaktadır⁷⁵.

Çalışma içindeki dipnotlarda tek eseri kullanılmış olan müelliflerin sadece isimleri verilmeyle yetinilmiş, eserin ismi verilmeksizin cilt ve sayfa numaraları yazılmıştır. İki veya daha çok eseri kullanılmış olan müelliflerin ise meşhur isimleri yazıldıktan sonra eserlerinin isimleri kaydedilmiştir. Eser isimleri kaydedilirken Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi’nin yaptığı kısaltmalar kullanılmıştır.

II. Araştırmanın Metodu

Her şeyden önce şunu ifade etmek gerekir ki tarihçilerin, geçmişi geleceğe taşıırken tarihçilerin tarafgir davranmayıp objektiflik prensibini daima göz önünde bulundurmaları gerekmektedir. Tarihçiler indî ve şahsî mülâhazalarla olayları ele almamalı, hissi yaklaşımlarda bulunmamalıdır. Tarafgirlik, tarihi katletmek anlamına gelir. Zira tarihçilerin tarafgir olması, geçmişin doğru olarak bilinmemesine ve geleceğe emin adımlarla ilerlemek için gerekli birikim ve tecrübeden yoksun kalınmasına sebebiyet verecektir. Geçmişten ibret alıp mutlu bir geleceği yakalamak isteyen toplumlar, maziye hatalarıyla doğrularıyla olduğu gibi ortaya koymalıdır.

⁷⁴ Suûd b. Sa’d b. Dureyb, “Risâletü’l-Fârûk li Ebî Mûsâ el-Eş’arî radiyallâhü anhimâ ve’l-mebâdii’l-‘âmme fi usûli’l-kazâ”, *Mecelletü’l-Buhûsi’l-İslâmiyye*, sy. 7, Riyad 1403.

⁷⁵ Mahmud Şit Hattab, “Ebû Mûsâ el-Eş’arî es-sahâbi es-sefir el-kâid”, *Mecelletü’l-Buhûsi’l-İslâmiyye*, sy. 28, Riyad 1410.

Aslında istikbâli önemli ölçüde etkileyecek olan faktörlerden birisi, belki de birincisi, geçmişteki gelenekler, kültürel gelişmeler, sosyal çalkantılar, savaş ve barış gibi çeşitli hâdiselerdir. Toplumların dününü bu gününden tecrîd etmek mümkün değildir. Her toplum, daha önceki tecrübe ve birikimlerinden yola çıkarak hali hazırdaki ve gelecekteki hayatına yön vermek durumundadır. Bu bakımdan toplumlar, geçmişi iyi ve doğru anlamak mecburiyetindedirler.

Tarihçilerin dikkate alması gereken ikinci husus, tarihi olayları sağlıklı bir şekilde yorumlamaları, tahlil etmeleri ve değerlendirmeleridir. Ancak, tarihî rivayetlerin rengini ve şeklini değiştirecek bir biçimde yorum ya da tahlil yapılmamalıdır. Aksi halde bu durum, geçmişin, sadece karanlığa itilmiş olmasına değil, aynı zamanda yanlış anlaşılmasına da sebebiyet verecektir. Buna karşılık tarihî hadiseleri hiçbir şekilde yorumlamadan olaylar arasındaki ilişkileri kavramaya çalışmadan sadece nakilde bulunmakla yetinmek de doğru olmasa gerektir. Zira tarihî hadiselerin mânâ ve ruh boyutunu ele almadığımız takdirde tarihin bilinmesi toplumlar için fazla bir önem arzetmeyecektir. Bu nedenle biz tarihin külünü değil, daha çok ateşini günümüze taşımalıyız. Bu da ancak yorum, tahlil ve değerlendirmelerle mümkün olacaktır.

İslâm Tarihçilerinin dikkat etmesi gereken bir diğer husus, dinî hassasiyet sebebiyle hâdiseleri ve özellikle Hz.Peygamber'den sonraki olaylar içerisinde yer alan sahâbîlerle ilgili tarihî rivayetleri seçmeci bir mantıkla ele almamaları gereğidir. Aksi halde bu durum toplumların olaylara tek yönlü olarak yaklaşmasına sebebiyet verecek ve tarihten ders almak gibi bir ilkeyi tek taraflı olarak yok etmek anlamına gelecektir. Ancak burada tarihçinin gözden kaçırmaması gereken bir hususu belirtmek isterim. Şöyle ki; Rivayetlerin sahih, zayıf ya da uydurma olduğunu tetkik etmek her ne kadar tarihçinin doğrudan ilgi alanı olarak görülmesi de tarihçi bu hususu da mümkün olduğunca önemsemelidir. Hangi rivayete ne derece önem verilmesi gerektiğini tesbit etmesi de tarihçi için son derece mühimdir. Seçmeci bir mantıkla meselelere yaklaşmayalım derken her olur olmaz asılsız rivayetleri de tarihe mal etmek, olaylara tek taraflı olarak yaklaşmak şöyle dursun, tarihi kökünden katletmek, insanları yanlış bilgilendirmek ve tarihten menfi yönde istifade etmek anlamına gelecektir. Olmayan bir olayı olmuş gibi gösterip onun üzerinde

değerlendirmelerde bulunmak-velevki bu değerlendirmeler objektif dahi olsa-hayalci bir tarihçiliği beraberinde getirecektir.

İslâm Tarihçisi, sahabenin de insan olmaları hasebiyle bir takım hatalar ve yanlışlıklar yapmış olabileceklerini göz önünde bulundurmalı ve bu hata ve yanlışlıkları gündeme getirmelidir. Ancak sahabenin kusurlarına karşı savunmacı ve suçlamacı bir tavır takınmaksızın meselenin daha iyi anlaşılmasını sağlamak üzere ibret alıcı bir tavır sergilemelidir. Böyle bir yaklaşım, onların saygınlığına hiçbir hanel getirilmeksizin çözüm üretme bakımından önem arz etmektedir.

Bu bakımdan sahabe ile ilgili olan doğru rivayetler, olduğu gibi ortaya konmalı, onların hatası olmaz, olsa da gündeme getirilmemeli şeklinde bir mantık yürütülmemeli ancak objektif olacağım diye sahabenin hatalarını ele alıp suçlamacı ve saldırmacı bir tavır da takınılmamalıdır. Zira bütün bu yaklaşımlar bilimsellikten uzak indî ve şahsî mülâhazalardır.

Biz “Ebû Mûsâ el-Eş’arî’nin Hayatı ve Kişiliği” isimli çalışmamızda olayları bu anlayış çerçevesinde ele almaya gayret ettik. Araştırmamız, tarihî şahsiyetlerden birisini inceleyen bir biyografi çalışmasıdır. Ancak bu bilimsel çalışma, söz konusu şahsiyetin mübalağalı olarak anlatıldığı bir hal tercümesi değil, onun içerisinde bulunduğu tarihi olayların tenkidi yapılarak, sebep-sonuç ilişkileri göz önünde bulundurularak yazılmıştır. Kişilere ve olaylara mümkün olduğunca tarafsız bir şekilde yaklaşılmaya çaba sarfedilmiştir. Ebû Mûsâ hakkındaki müsbet ya da menfi rivayetleri ve kendi ağzından nakledilen sözleri bir araya getirip bütün bu rivayetleri yukarıda izah edilen tarih araştırma usullerine göre değerlendirerek neticeye ulaşmaya çalışılmıştır. Savunmacı ya da suçlamacı bir anlayışla hareket etmeksizin diğer bir ifadeyle methiye ya da hicviye niyeti söz konusu olmaksızın Ebû Mûsâ el-Eş’arî’nin hadiselerdeki rolünü ortaya koymaya gayret gösterilmiştir.

Tabii olarak araştırmamız, sadece Ebû Mûsâ’yı tanıtıcı nitelikte olmayıp aynı zamanda onun iştirak etmiş olduğu tarihî hâdiseleri tahlil ve bu hadiselerdeki onun etkinliğini tesbit etmeyi hedef edinmiştir. Dolayısıyla Ebû Mûsâ’nın daha etkin rol oynadığı hâdiseler daha detaylı incelenmiş ve gerekli görüldüğü yerlerde yorum yapılmıştır.

Tezimiz giriş kısmı hariç üç bölümden oluşmuştur. Giriş kısmında araştırmanın kaynakları ve metodu, İslâmiyetin zuhurundan önce Yemen’de genel

durum, İslâm öncesi Eş'ar kabilesi ve Hz.Peygamber'in Eş'ar kabilesi ile ilgili övgüleri hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci bölüm, Ebû Mûsâ'nın Hulefâ-i Râşidin dönemine kadarki hayatını ele alır. Bu bölümde ilk olarak Ebû Mûsâ'nın nesebi, ailesi, doğumu, yetişmesi hakkında bilgi verilmiş, daha sonra onun İslâmiyeti kabulü, Habeşistan'a hicreti, Medine'ye hicreti, Medine'de iştirak etmiş olduğu gazve ve seriyyeler, Hz.Peygamber tarafından Yemen'e vali olarak gönderilmesi ve Yemen'de mürtedlerle mücadelesi gibi konular incelenmiştir.

İkinci bölüm, Ebû Mûsâ'nın Hulefâ-i Râşidin ve Hz.Muaviye dönemindeki faaliyetlerini konu edinir. Bu bölümde de onun Sûriye fetihlerine iştiraki, Hz.Ömer tarafından Basra'ya vali olarak atanması, Basra'daki faaliyetleri ve valiliği sırasında gerçekleştirmiş olduğu fetih hareketleri, Kûfe valiliği, Cemel vak'asındaki tutumu ve Kûfe valiliğinden azledilmesi, Sıffin'den sonra Tahkim hadisesindeki rolü ve Hz.Muaviye'ye biat etmesi gibi konular tetkik edilmiştir.

Üçüncü bölüm ise daha önceki bölümlerin farklı bir bakış açısıyla değerlendirilmesi neticesinde ortaya çıkmış olup onun şahsiyetini konu edinir. Bu nedenle bir konu ya da rivayetin farklı bölümlerde tekrarlanması gibi bir durum söz konusu olmuştur. Ancak elden geldiğince tekrardan kaçınılmaya gayret gösterilmiştir. Tekrarı lazım gelen bilgiler kısa hatırlatımlar şeklinde verilmiş bazen de işaret etmekle yetinilmiştir. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki konulara farklı açılardan bakılması yönünden bu tür tekrarların da faydadan hâli olmayacağı açıktır.

III. İslâmiyet'in Zuhurundan Önce Yemen'de Genel Durum

Öncelikle, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin memleketi olan Yemen ile ilgili genel olarak bazı bilgileri vermeyi uygun görüyoruz.

Yemen, Arabistan Yarımadası'nın güneybatı köşesini içine alan bölgeye verilen isimdir⁷⁶. Yâkut el-Hamevî'ye göre burası, Mekke'nin sağ tarafında yer aldığı için bu ismi almıştır⁷⁷. Yemen'in bu ismi alış sebebi, daha farklı şekillerde de izah

⁷⁶ Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm* (çev. Ahmed Serdaroğlu), Ankara 1976, s. 29.

⁷⁷ Yâkût, IV, 1034.

edilmektedir⁷⁸. Yemen, İslâmiyetten önce Mainliler (M.Ö. XIV. asır-M.Ö. 750-650), Sebeliler (M.Ö. X. asır-M.Ö. 115) ve Himyeriler (M.Ö. 115-M.S. 525) gibi çeşitli milletlere beşiklik yapmış, büyük medeniyetlere sahne olmuştur. Bu bakımdan Arapların anayurdu ve eski medeniyetlerin beşiği olarak kabul edilebilir. Bu özelliği ile sık sık sınırları değişmiş olan Yemen'in coğrafi bakımdan hudutlarını tam olarak belirlemek oldukça zordur. Ancak Araplara göre Arabistan Yarımadası; Yemen, Necid, Hicâz, Tihâme ve Arûz olmak üzere beş kısma ayrılır ve Necrân ile Umân arası Beynûne'ye kadar Yemen bölgesinden sayılır⁷⁹. Kısaca ifade etmek gerekirse, Arap coğrafyacılarının ittifak ettiği nokta, Yemen'in Arap Yarımadasının bir parçası olduğu hususu ile Yemen hudutlarının, Teslis'ten sonra başlayan Necran-Umân arası geniş bir bölge olarak sınırlandırılmasıdır⁸⁰.

Kur'an-ı Kerim'de yer alan bazı ayetler, insanların dikkatini Yemen üzerine çekmiştir. Kur'an'ın, Hz.Süleyman'ın çağdaşı Sebe kraliçesinden, Sebe'lilere ceza mahiyetinde gönderilen sel felaketinden (Arim Selinden), Yemen'in, ticaret seyahatine konu olması hususundan, Yahûdilerin muvahlid Hristiyanları ateş dolu çukurlarda işkenceye maruz bırakmasından (Ashâb-ı Uhdûd'dan) ve Kâ'beyi yıkmak üzere gelen fil ashabından bahsetmesi, bölgeyi ilgi merkezi haline getirmiştir⁸¹.

Yemenlilerin aslı, Hz.Nuh'un çocuklarından Sâm'a bağlanır. Hz.Nuh, yeryüzünü çocukları arasında paylaşmış ve yeryüzünün orta kısmını Sâm'a vermiştir ki Yemen bu bölgeye girmektedir⁸².

Aslında Yemen'li olsun olmasın Arapların tamamının Sâm b. Nûh'un neslinden olduğu rivayet edilmektedir. Dolayısıyla Arapların babası Sâm'dır⁸³. Yemenlilerin babası ise Yemen topraklarına yerleşen ve Sâm b. Nûh'un

⁷⁸ Grohmann, Adolf, "Yemen", İ.A., XXII, 371; Corci Zeydan ise "Yemen" kelimesinin "bereket" manasına geldiğini, kuzeydeki badiyeye nazaran verimli topraklara sahip olduğundan bu ismi aldığını ifade eder. Bkz. Corci Zeydan, 107.

⁷⁹ Yâkût, II, 77-8; IV, 1035; Corci Zeydan, 33.

⁸⁰ Fayda, 8-9.

⁸¹ Neml, 27/22 vd.; Sebe, 34/15 vd.; Kureyş, 106/2; Bürûc, 85/4-9; K., Fil, 10/1-5;

⁸² İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (nşr. Muhammed İsmail-Abdullah es-Sâvî), Beyrut 1970, s. 13.

⁸³ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 13-14; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 78.

torunlarından olan Ya'rub b. Kahtân'dır⁸⁴. Onun içindir ki adet olarak güney ahalisi Kahtânîler, kuzey ahalisi ise Adnânîler, Nezârîler ve Meâdîler diye anılırlar⁸⁵.

Yemen, Çin-Hind ve Roma-Bizans deniz ve kara ticaret yolu üzerinde yer aldığından muhtelif kültürlerin etkisinde kalmıştır. Ülke, eskiden beri ticârî bir merkez olma konumunu muhafaza etmiş ve bu durum Yemen'in kültür seviyesinin yükselmesine neden olmuştur. Yemenliler, Akdeniz ülkelerinin ihtiyaç duyduğu Çin-Hind mallarını, Umân Denizi, Basra Körfezi, Fırat ve Dicle Nehirleri ya da Kızıl Deniz yoluyla Akdeniz'e ulaştırırlardı. Güney Arabistan kıyılarında Aden, Kane (Hisn-ı Gurab), Zefâr, Deba ve Maskat gibi limanlar, Hind-Kızıl Deniz ticaret yolunun başlıca merkezleri olmuşlardır. Bunun yanı sıra San'a ve Ma'rib'e gelen mallar da kara yoluyla ve kervanlar aracılığıyla kuzeye nakledilegelmiştir⁸⁶. Onun içindir ki Yemen'e "Arap medeniyetinin beşiği" denilmiştir⁸⁷.

Cahiliyye döneminde Yemen dahil Arap Yarımadası'nın bir çok yerinde panayırlar kurulurdu⁸⁸. Nitekim Hz.Peygamber'in 16-17 yaşlarında iken amcası Zübeyr veya Abbas ile Yemen'e⁸⁹ daha sonra Hz.Hatice'ye ait bir kervan ile Tihame'deki Hubâşe panayırına⁹⁰ ve iki defa da Yemen'in Cüreş şehrine⁹¹ gittiği rivâyet edilmektedir.

Yemenlilerle genç yaşında tanışan Hz.Peygamber, daha sonraki tarihlerde İslâmiyeti kabul edip Hayber'e gelmekte olan Eş'arîler hakkında "yumuşak kalpli bir kavim" ifadesini kullanacaktır. Biz buradan Hz.Peygamber'in panayırlar ya da ticârî

⁸⁴ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 13-14; Corci Zeydan, 109.

⁸⁵ Ahmed Emin, 32.

⁸⁶ Fayda, 14; Yemen'in durumu hakkında geniş bilgi için bkz. Corci Zeydan, 163; Çağatay, 27-35.

⁸⁷ Adnan, Tersisi, *el-Yemen ve hadâratil'l-'Arab*, Beyrut tsz., s. 9.

⁸⁸ İbn Habib, *el-Muhabber* (nşr. Ilse Lichtenstadter), Beyrut tsz., s. 263-67; Ya'kûbî, I, 270; Fayda, 14-15.

⁸⁹ Diyarbekrî, I, 260; Mahmud Es'ad, *Târih-i Din-i İslâm* (İslâm Tarihi, sd. Ahmet Lütfi Kazancı-Osman Kazancı), İstanbul 1995, s. 337; Fayda, 15.

⁹⁰ Taberî, II, 282; Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi* (çev.Salih Tuğ), I-II, İstanbul 1993, I, 30, 57; Fayda, 15.

⁹¹ Hâkim, III, 182; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 57; Fayda 15.

ilişkiler vesilesiyle Yemen halkının siyâsî, iktisâdî, ictimâî ve dînî durumlarını yakından tanıma imkânı bulduğu sonucunu çıkarabiliriz.

Esasen Hz.Peygamber'in nübüvvet haberinin, bu gibi panayırlar vesilesiyle bütün Arap Yarımadasına çok kısa bir zamanda yayıldığı ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin de bu vesileyle durumdan haberdar olduğu söylenebilir.

Milâdî altıncı asrın ilk çeyreğinde Yemen'in Habeşlilerce, son çeyreğinde ise Sâsânilerce işgal edilmesi, siyâsî hayata olduğu kadar sosyal ve ekonomik hayata da büyük ölçüde te'sir etmiştir. Yemen'e yaklaşık yarım asır kadar hâkim olan Habeşliler, dillerini ve dinlerini yaymak için büyük çaba sarfetmişler ve yerli halka baskı uygulamışlardır. Sâsânîler ise İran'ın Yemen'e uzaklığı sebebiyle yerli halk üzerinde fazla bir te'sir icra edememiş, Sâsânî valisinin hakimiyeti sadece San'a şehrinde geçerli olmuştur. Dolayısıyla Sâsânî hakimiyeti gerçek bir hakimiyetten daha ziyade sözde bir hakimiyet olarak kendini göstermiştir⁹².

Sâsânî hakimiyetindeki Yemen, her yıl İran'a belli bir vergi vermek üzere Kisra tarafından Seyf b. Zî Yezen'in idaresine verilmiştir. Bu arada Abdulmuttalib'in de aralarında bulunduğu bir heyet Yemenlileri tebrik etmek amacıyla Mekke'den Yemen'e gelmişlerdir. Seyf, Himyerilerin soyundan olup Hıristiyanlık dinine mensuptur. Seyf ile Abdulmuttalib arasında karşılıklı konuşmaların olduğu, ve hatta

⁹² Fayda, 13; Milâdî, 300-525 yılları arasında hüküm süren ikinci Himyer Devleti'nin son hükümdarı Zû Nüvâs, Yahûdiliği kabul etmiş, etrafındaki Hıristiyanları kendi dinine sökmek için baskı uygulamıştı. Onlara Yahûdiliği kabul etmek ya da "Uhdûd" adı verilen içi ateş dolu çukurlara atılmaktan birini tercih etmelerini şart koşmuş, teklifi reddedenleri ateşe atmış ve imha etmişti. *Bkz. K., Bürûc, 85/4-7; İbn Hişâm, I, 29; Taberî, II, 123.* Zû Nüvas'ın zulmünden kaçıp kurtulan Devs Zû Sa'leban, Bizans İmparatoruna başvurmuş, Yemen hükümdarı Zû Nüvas'a karşı yardım talebinde bulunmuştu. İmparator, bunun üzerine zamanın Habeşistan kralı Necâşi Kalep Elâ Asbaha'ya bir mektup göndererek ülkesinin Yemen'e uzak olduğunu ve dindaşlarına yardım etmesini kendisinden talep etmişti. *Bkz. İbn Hişâm, I, 30; Taberî, II, 123-125; Hittî, I, 97; Fayda, 10* Neticede Habeşliler, milâdî 523-525 yıllarında Zû Nüvas'la mücadele etmiş ve Yemen'e hakim olmuşlardı. *Bkz. İbn Hişâm, I, 30; Hittî, I, 97; Mantran, 31; Fayda, 10.* Yemen, 575 yılına kadar Habeş hakimiyetinde kalmış daha sonra Farslar Yemen'de hakimiyeti ele geçirmişlerdi. Zira Habeşliler de Zû Nüvâs gibi halka zulmetmeye başlamış, bu sefer Yemen'liler Sasanilerden Habeşlilere karşı yardım talebinde bulunmuşlardır. Bizans ile rekabet halinde bulunan Sasani İmparatoru, Bizans'ın dostu ve dindaşları olan Habeş'lilere karşı Yemen'lilere yardım etmeyi kabul etmiş neticede Yemen hakimiyeti Sasanilerin eline geçmiştir. *Bkz. İbn Hişâm, I, 49-51; Dineveri, 63-5; Taberî, II, 140-2; Süheylî, I, 82.*

Hız.Muhammed'in peygamberliğini Seyf'in Abdulmuttalib'e müjdelediği rivayet edilmektedir⁹³.

Daha sonra Habeşlilerden bazı kimselerle dostluk kurmuş olan Seyf, birkaç yıl sonra yine onlar tarafından öldürülmüştür. Böylece Himyeri melikleri tamamen ortadan kalkmış, Sâsânîler Yemen'de tekrar tam bir hakimiyet ele geçirmişlerdir⁹⁴. Dolayısıyla İslâmîyetin zuhurunda Yemen, bir Sâsânî kolonisi durumundadır.

İran ilk olarak Vahriz (Vahriz)'i Yemen'e vali tayin etmiş, ondan sonra birkaç vali daha atamış ve son vali Bâzân'ın müslüman olmasıyla İran'ın Yemen'deki hakimiyeti son bulmuştur⁹⁵.

Her iki devletin yarımşar asırlık istilâları sonucu Yemen'de ictimâî hayatta da büyük değişiklikler gerçekleşmiştir. Habeşli askerlerin Yemenli kızlarla evlenmesi neticesinde yeni bir nesil ortaya çıkmış, bu değişiklik tabîî olarak ekonomik hayatı da etkilemiştir. Özellikle mîlâdî 542-43 yıllarında Ma'rib seddinin yıkılması ekonomiyi felce uğratmış ve Yemen halkı kuzeye doğru göç etmeye başlamışlardır⁹⁶. Şunu da ifade etmek gerekir ki Sâsânî idarecileri de Yemenin yerli kızları ile evlenmiş ve neticede Yemen'de "Ebnâ" adı verilen yeni ve oldukça da kalabalık bir sosyal sınıf daha tezâhür etmiştir⁹⁷.

Dînî duruma gelince Yemen'de VI. asırda Yahûdîlik-Hıristiyanlık mücadelesinin bölgeyi her bakımdan meşgul ettiğini görüyoruz. Zû Nüvâs'ın, Hıristiyanlara Yahûdîlik dinini kabul etmeleri için baskı uygulaması, Bizans'ın emriyle Habeşlilerin Yemen'i istila etmesi ve Hıristiyanlığı hakim kılması, bölgenin, siyâsî hayata paralel olarak dînî bakımdan da büyük bir karışıklık içerisinde olduğunu göstermektedir. Daha sonra Yarımada'nın diğer bölgelerinde de görülen

⁹³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, II, 328; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, I, 295; II, 1016; Fayda, 11.

⁹⁴ Taberî, II, 147; Makdîsî, III, 195; Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Emeviyye* (nşr. Muhammed el-Usmânî), Beyrut, 1986, s. 41-42; Mahmud Es'ad, 93.

⁹⁵ İbn Hişâm, I, 54-55; Hudarî, 42; Mahmud Es'ad, 93; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, II, 291; Fayda, 12.

⁹⁶ Fayda, 13; Ma'rib Seddinin yıkılışını Yemen medeniyetinin yıkılışı olarak niteleyen araştırmacılar vardır. Bkz. Adnan, Tersîsî, 85; Ma'rib seddi Yemen'in en büyük ve en meşhur seddi olup Sebe b. Yeşcüb tarafından bina edilmiştir. Bkz. Corci Zeydan, 155.

⁹⁷ Hudarî, 41; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, I, 413; Fayda, 13.

putperestlik ile, Sâsânî hakimiyeti sırasında özellikle milâdi VII. asrın başlarında etkisini gösteren Mecûsîlik Yemen halkının mensup olduğu başlıca dinler olmuştur⁹⁸.

Yemen'e Yahûdîlik, ilk olarak ikinci Himyer hükümdarı Tabebia'dan Tubbân Es'ad Ebû Kerîb zamanında girmiştir. Tubbân, Yemen'den gelip Medine'ye uğramış, Beni Kureyza Yahudileri ile görüşmüş ve Yahudiliği kabul ederek Yemen'e dönmüştür. Tubbân Yemen halkını da Yahudiliğe davet etmiş ve neticede Himyeriler Yahudiliği benimsemişlerdir⁹⁹.

Hristiyanlık ise önce Necran'a oradan da Yemen'e ilk olarak Feymiyûn adında dindar ve seyyâh bir hristiyan tarafından sokulmuştur¹⁰⁰. Ancak Yahûdîlik, Hristiyanlıktan önce Yemen'e girmiştir¹⁰¹.

Habeşlilerin Yahûdîleri mağlup etmesinden sonra Yemen'deki Yahûdiler bir daha kendilerini toparlayamamış ve İslâmiyetin Yemen'e yayılmasında da herhangi bir direniş gösterememişlerdir. Medine ve Hayber'deki dindaşlarının akibetlerini de öğrenmiş olan Yahudilerin cesaretleri tamamen kırılmış, diğer taraftan Sâsânî valisi Bâzân'ın, İslâmiyet'i kabul etmesiyle kısmen müslüman olmuşlardır. Bir kısmı da müslüman olmamışlarsa da, cizyeyi kabul etmişlerdir¹⁰².

İslâmiyet'in ortaya çıktığı yıllarda Yemen'de putperestlik de yaygındı. Her kabilenin ya da birkaç kabilenin mustakil birer putları bulunduğu gibi şahıslara ait putlar da vardı¹⁰³. Akk kabilesinin ve Eş'arilerin de "el-Mantik" adında kendilerine has bir putları vardı. Putların kırılması sırasında bu putun içerisinden bir kılıç çıkmıştır ki Hz.Peygamber bunu kendisi için almış ve bu kılıca "Mihzem" adını vermiştir¹⁰⁴.

⁹⁸ Fayda, 16.

⁹⁹ İbn Hişâm, I, 17-22; Ya'kûbî, I, 197-8; Fayda, 16-17.

¹⁰⁰ İbn Hişâm, I, 25 vd.; Süheylî, I, 45-47; Hitti, I, 96.

¹⁰¹ Hitti, I, 95-96; Fayda, 17.

¹⁰² Fayda, 18.

¹⁰³ İbn Hişâm I, 61-67.

¹⁰⁴ İbn Hazin, Cemhere, 460; İbn Habîb ve ondan naklen Yâkût el-Hamevî bu putun ismini "el-Muntabık" olarak kaydederler. Bkz. İbn Habîb, 318; Yâkût, IV, 665.

Diğer Araplar gibi Yemenliler de Kâbenin kutsallığını kabul ediyor ve hacc aylarında ziyaret maksadıyla Mekke'ye geliyorlardı¹⁰⁵.

Hız.Peygamber, İslâm dinini yaymak üzere faaliyete başladığı sırada Yemen'de aslen Arap olmayan Mecûsîler de vardı. Hatta aslen Arap olan Temim kabilesinden de Mecûsîliği benimseyenler mevcuttu¹⁰⁶. Mecûsîler, genelde İranlılardan oluşmakta olup siyâsî nüfuzları yoktu. Bunlara da tıpkı Ehl-i Kitab'a karşı ileri sürülen İslâmiyeti kabul ya da cizyeyi ödeme hususlarından birisini benimsemeleri şart koşulmuştu¹⁰⁷.

Kısacası, Yemen'deki siyâsî mücadeleler ve yapılan harpler neticesinde ortaya çıkan yabancı devletlerin tahakkümü, daimî bir kargaşa ortamının oluşmasına sebebiyet vermiştir. Yerli halk, siyâsî bir güce sahip olmadığından, bir taraftan yabancıların siyâsî ve iktisâdî baskıları altında ezilirken, diğer taraftan göçebe kabilelerin tazyikine ma'rûz kalmışlardır. Ma'rib seddinin yıkılmasıyla münbit topraklar verimsiz hale gelmiş, ekonomik hayat felç olmuştur. Yabancılar vergiler verilmiş, harpler yüzünden ticârî hayat imkânsız hale gelmiş ve hayat şartları gayet zorlaşmıştır. Siyâsî ve iktisâdî şartların ağırlığı yanında bölgedeki dînî çatışmalar da ihtilaf ve kargaşayı iyice körüklemiş, siyâsî birlik ve huzuru olumsuz yönde etkilemiştir. Bölgede dînî şuur ve kültür seviyesi oldukça yüksektir. Yahûdî ve Hristiyanlar kendi mukaddes kitaplarından okuyarak bir Peygamber'in geleceğini haber veriyorlar ve bu Peygamber'in insanları bütün bu olumsuzluklardan kurtaracağını bildiriyorlardı¹⁰⁸. Dolayısıyla her bakımdan huzursuz olan Yemen halkı, İslâmiyetin zuhuru sırasında Hz.Muhammed'i ve onun tebliğ ettiği dini kolayca kabul edecek bir konumdaydı.

Hız.Peygamber, Medine'de İslâm devletini kurduktan sonra komşu devletler arasında Yemen'e bir mektup göndererek halkını İslâmiyete da'vet etmişti. Bu da'vet olumlu netice vermiş Yemenliler, gerekli tahkikâtı yapıp İslâmiyeti kabul etmişlerdi.

¹⁰⁵ Fayda, 21.

¹⁰⁶ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 266; Fayda, 21.

¹⁰⁷ Ebu Ubeyd, *Kitabu'l-emvâl* (nşr. Muhammed Halil Harrâs), Mısır, 1975, s. 39 vd.; Fayda, 22.

¹⁰⁸ İbn Hişâm, I, 157, 174; Fayda, 22.

Hız.Peygamber bunun üzerine İslâm dinini öğretmek ve tebliğ etmek için sahâbeden bazılarını Yemen'e muallim olarak göndermişti ki Muâz b. Cebel bu gaye ile gönderilenlerden birisiydi¹⁰⁹. Yemenlilerin İslâmiyeti kabulü hususunda Hız.Ali'nin rolü büyük olmuştur. Hicretin 10. yılında Hız.Peygamber tarafından bir mektupla Yemen'e gönderilen Hız.Ali, mektubu Yemenlilere okuyunca bir gün içerisinde bütün Hemdanlılar İslâmiyeti kabul etmişlerdi. Hemdanlıların ardından diğer Yemenliler İslâmiyeti kabul hususunda birbirlerini takib ettiler¹¹⁰. Taberî, Hız.Peygamber'in vefatı sırasında İslâmiyetin San'a'ya kadar ulaşmış olduğunu kaydeder¹¹¹.

Bâzân'ın vefatından sonra hicrî onuncu yılda Hız.Peygamber, İslâm hakimiyetine girmiş olan Yemen idaresini yedi ayrı bölgeye ayırmış ve Me'rib bölgesine de Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi vali olarak atamıştır¹¹².

Hız.Ebû Bekr, hilâfete geçirildiğinde Yemen'de de irtidat hareketleri görülmeye başlamış bunun üzerine halife tarafından gönderilen ordular bunlarla mücadele etmişlerdir¹¹³. Bu mücadele Hız.Ömer'in hilâfeti zamanında da sürdürülerek Yemen, tamamen İslâm hakimiyeti altına girmiştir¹¹⁴.

Verilen bu bilgiler ışığında biz, Ebû Mûsâ'nın çeşitli kültür ve medeniyetlerin tesiri altında kalmış olan Yemen'de yetiştiğini, dolayısıyla Yemen'in, bu seviyesi yüksek sosyal ve kültürel yapısının, onun şahsiyetinin gelişmesinde önemli rol oynadığını ifade edebiliriz. Binaenaleyh Ebû Mûsâ'nın kırsal bir hayattan daha ziyade şehir hayatına alışık olduğunu anlamaktayız. Yemenlilerin, muhtelif devletlerin idaresi altında yaşamış olmaları, ülkelerinin büyük ticâret merkezlerinden biri olması ve çeşitli dinlerin yaşadığı bir bölge olması dolayısıyla siyâsette ve ticâretteki tecrübe ve birikimleri yanında dînî şuur ve kültürleri de oldukça yüksek

¹⁰⁹ İbn Hişâm, IV, 202-4

¹¹⁰ Taberî, III, 132; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 300.

¹¹¹ Taberî, III, 236.

¹¹² Taberî, III, 228, 318; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 336; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VI, 307; Askerî, *Hamsûne ve Mietül sahabiyyîn muhtelakîn*, I-II, Beyrut, 1991, I, 373. "Me'rib" kelimesi ile "Ma'rib" kelimesi birbirine karıştırılmamalıdır. Zira bunlardan birisi Yemen'de bir bölge ismi iken, diğeri meşhur seddin adıdır.

¹¹³ Ya'kûbî, II, 129; Taberî, III, 323; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 374 vd.; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VI, 311.

¹¹⁴ Ya'kûbî, II, 157.

seviyededir, denilebilir. İleride temas edileceği üzere Ebû Mûsâ'nın Hz.Peygamber ve Hulefâ-i Râşidin dönemlerindeki siyâsî ve askerî başarılarını da buna bağlamak mümkün olacaktır.

IV. İslâm Öncesi Dönemde Eş'ar Kabilesi

Eş'ar kabilesi, Kahtânilere mensup eski bir Arap kabilesinin ismidir¹¹⁵. “Eş'ar”, sözlükte “kıllı” anlamına gelmekte olup Uded'in oğullarından Nebt, doğduğunda vucudu kıllı olduğundan bu lakapla meşhur olmuştur¹¹⁶. Nebt'in nesebi, Eş'ar b. Uded b. Zeyd b. Yescüb b. Arîb b. Zeyd b. Kehlân b. Sebe' b. Yeşcüb b. Ya'rub b. Kahtân şeklindedir¹¹⁷.

Hız.Nuh'un torunu Sebe'nin, Esed, Kinde, Mezhic, Himyer, Eş'ar, Enmâr, Gassân, Lahm, Cüzam ve Âmile olmak üzere on tane çocuğu olup Yemen kabilelerinin hemen tamamı bunlardan meydana gelmiştir¹¹⁸.

Nebt'in soyu, Cumâhir, Cüdde, Etğam, Ergam, Edğam, Abdüşşems ve Adussüreyya adlı yedi oğlundan çeşitli kollara ayrılarak çoğalmıştır¹¹⁹.

Cumâhir'in nesli bunların en güçlüsüdür ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî bunun neslindendir¹²⁰. Uded'in diğer oğulları Mürre, Mezhic (Mâlik) ve Tayy (Cülhüme)'in soyundan da diğer kardeş kabileler teşekkül etmiştir¹²¹.

¹¹⁵ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 46; Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-ereb fî Ma'rifeti ensâbi'l-'Arab*, Beyrut, 1984, s. 51.

¹¹⁶ Kelbî, I, 133, 339; Kurtubî, *et-Ta'rîf fî'l-ensâb ve't-tenviye li zevi'l-ehsâb* (nşr. Sa'd Abdülmaksud Zalâm), Kahire, 1990, s. 243. Nebt bazı eserlerde Eş'ar'ın babası olarak kaydedilmiştir. Bkz. Bağdâdî, *Mu'cemûs-sahâbe* (nşr. Halil İbrahim Kutay), I-XV, Riyad 1998, IX, 3303.

¹¹⁷ İbn Sa'd, IV, 105; İbn Hazm, *Cemhere*, 453.

¹¹⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb* (nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî), I-V, Beyrut, 1988, I, 31; Yine Sem'ânî'nin kaydettiği bir başka rivayette Esed'in yerine Ezd, Mezhic'in yerine Akk geçer. Bkz. I. 32. İbn Kuteybe'ye göre bunlar, Himyer, Kehlân, Amr, Eş'ar, Enmâr, Âmile ve Mürre isminde yedi çocuk olup Eş'ariler Eş'ar b. Sebe'nin soyundan gelmişlerdir. İbnü'l-Esir ise Âmile hariç diğer altısının ismini zikreder. Bkz. İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 46; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, I, 82.

¹¹⁹ Kelbî, I, 39; İbn Düreyd, *el-İstikâk* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), I-II, Bağdat 1979, II, 416; İbn Hazm, *Cemhere*, 374; Kehhâle, I, 31. Kurtubî'ye göre bunlar, Cumâhir, Cüdde, Ergâm, Etğâm, Vâil, Kâhil, Abdüşşems, Abdussüreyya, Zeyd ve Mürre olmak üzere on kişidir. Bkz. Kurtubî, 243.

¹²⁰ Kurtubî, 244.

¹²¹ İbn Hazm, *Cemhere*, 374; Kurtubî, 243.

Eş'ariler, cahiliye döneminde Hadramevt'te bulunuyorlarken daha sonraları Zebid ve Rima'ya yerleşmişlerdi¹²². Çoğu kez Beni Akk kabilesi ile birlikte aynı reis tarafından idare edilirdi¹²³.

Nebt (Eş'ar), Hz.Nuh'un soyundan gelen Kahtân'ın neslindendir. Kahtân'ın nesebi ise Kahtân b. Âbir b. Sâlih (Şalih) b. Erfahşed b. Sâm b. Nûhî şeklindedir¹²⁴. Yemen'e ilk olarak yerleşen, Kahtân'ın iki oğlu Ya'rub ve Yekzân'dır¹²⁵.

İslâm öncesi dönemde Ka'be'yi yıkmaya gelen Ebrehe'nin ordusu içerisinde Eş'ar kabilesinin de yer aldığını İbn İshak kaydetmektedir. İbn İshak, Yemen kabilelerinden Akk, Eş'ariyyûn ve Has'am kabilelerinin Ebrehe'nin ordusuna katıldıklarını, hatta Ebrehe'nin hacibliğini Eş'arilerden birisinin yaptığını ve bunun daha önce Abdulmuttalib ile tanıştığını, Ebrehe'den görüşme izni alıp Abdulmuttalib ile Ebrehe'nin görüşmesini sağlayan kişinin de bu şahıs olduğunu ifade eder¹²⁶.

İslâmiyetin zuhurundan sonra Eş'arilerin tarih sahnesine çıkışları, 7/629 yılında gerçekleşmiştir. Daha sonraki konularda da ele alınacağı üzere Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin de aralarında yer aldığı yaklaşık elli kişilik bir grup, müşüman olduktan sonra Yemen'den Medine'ye gitmek üzere denize açılmış, ancak gemileri hava muhalefeti sebebiyle onları Habeşistan'a sürüklemiş, oradan da Câfer ve arkadaşlarıyla birlikte Medine'ye doğru yola çıkmışlardır. İslâm ordusunun Hayber'i kuşatmakta olduğunu öğrendiklerinde Medine'den Hayber'e gelerek Hz.Peygambere biat etmişler ve ganimetten pay almışlardır¹²⁷.

¹²² Kurtubî, 243; Ebû Mûsâ'nın doğum yeri de Zebid yakınlarındaki Rimâ' köyüdür. Bkz. Yâkût, II, 817; Zirikli, *el-A'lâm: Kâmusü Terâcim*, I-XI, Beyrut 1969, IV, 254. Zebid, Yemen'in Tihâme bölgesinde bulunan eski bir yerleşim yeridir. Detaylı bilgi için bkz. Yâkût, II, 915-6. Zirikli, Ebû Mûsâ'nın Zebid'de doğduğunu kaydeder, köyünün ismini vermez.

¹²³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 336-374.

¹²⁴ Kelbî, I, 131; Halife b. Hayyât, *et-Tabakat*, I, 298; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 13. İbnü'l-Kelbî, Kahtân'ı Hz.İsmail'e nisbet eder ve onun nesebini Kahtân b. el-Hemeysa' b. Teymen b. Nebt b. İsmail b. İbrahim şeklinde gösterir. Bkz. Müberred, *Nesebü Aduân ve Kahtân*, 18.

¹²⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, I, 79.

¹²⁶ İbn İshâk, 38-39.

¹²⁷ İbn Sa'd, IV, 106; Buhârî, *Megûzî*, 38; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 382-4.

Ebû Mûsâ ve arkadaşlarının başta Tebük Gazvesi için binek talep etmeleri olmak üzere çeşitli vesilelerle Hz.Peygamber'e başvurduklarına dair rivayetlerden¹²⁸ Eş'arilerin Yemen'den geldikten sonra Medine'de yerleştikleri anlaşılmaktadır. Medine'nin Buthân mevkiine yerleştikleri rivayet edilmektedir¹²⁹.

Eş'arilerden bir kısmı Hz.Peygamber'in vefatından sonra Beni Akk kabilesiyle birlikte irtidad ederek Halife Hz.Ebû Bekr'e isyan etmişlerdi. Ancak Tâhir b. Ebi Hâle kumandasındaki İslâm ordusu karşısında bozguna uğramış ve büyük kayıplar vermişlerdi. Bu tarihten itibaren başta Beni Akk kabilesi olmak üzere bu irtidat hareketine katılanlara "Ehâbis" (kötü insanlar), isyanları sırasında kontrol altına aldıkları yola da "Tarîku'l-Ehâbis" denilmeye başlanmıştır¹³⁰.

Hız.Ebû Bekr'in gayretleri neticesinde tekrar İslâm dairesine alınan Eş'ariler, İslâmiyetin neşredilmesine büyük katkı sağlamışlar, Hz.Peygamber'den sonra çeşitli fetih hareketlerine iştirak etmişlerdir. Hz.Ömer zamanında ise yeni kurulan Kûfe ve Basra'ya yerleşmişlerdir. Nitekim bu konulara ileride temas edilecektir. Eş'ariler, hicretin 37. senesinde vuku bulan Sıffin Savaşı'nda Muaviye b. Ebi Süfyan'ın yanında yer almışlardır¹³¹.

Eş'arilerden bir kısmının hicretin beşinci senesinde Endülüs'ün Reyeye şehrine yerleştikleri kaydedilir. İşbiliye'de de Ebû Mûsâ'nın neslinden bazı kişilerin bulunduğu rivayet edilmiştir. Yine İran'ın Kum şehrinde de bir grup Eş'ari'nin yaşadığı ifade edilmektedir¹³².

Bunlardan başka Taberiyye ve Sudan'da da Eş'arilere mensup zümrelerin bulunduğu kaydedilmektedir. Meşhur sahabî ve kumandan Ebû Âmir el-Eş'arî, Ebû Mûsâ'nın oğlu fakih Ebû Bürde el-Eş'arî, Muhaddis sahâbî Temim b. Evs, Sahabe-Tabiîn devrinin Suriye-Filistin fakih Abdurrahman b. Ğanm, tabiîn nesli abid, zâhid

¹²⁸ Buhârî, *Megâzî*, 74; Müslim, *Eymân*, 1649.

¹²⁹ Müslim, *Mesâcid*, 641.

¹³⁰ Taberî, III, 318, 320-1; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 337; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VI, 337. Tahir b. Ebî Hâle, daha önce Hz.Peygamber tarafından da Beni Akk ve Eş'arilere vali tayin edilmişti. Bkz. Taberî, III, 227-8; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 336.

¹³¹ Minkarî, 501; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse* (nşr. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî), I-II, Beyrut, tsz. I, 114; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 302; Kehhâle, I, 31.

¹³² İbn Hazm, *Cemhere*, 374; Kallek, Cengiz, "*Eş'ar (Beni Eş'ar)*", DİA, XI, 442.

ve muhaddislerinden Bilâl b. Sa'd, Eş'ariyye mezhebinin kurucusu Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve Endülüslü fakih, muhaddis ve edip Ahmed b. Muhammed el-Eş'arî, Eş'ar kabilesi içinde yetişen en önemli şahsiyetlerdir¹³³.

Eş'ariler, başta Kur'an tilavetine ihtimam göstermeleri olmak üzere çeşitli üstün vasıfları sebebiyle Hz.Peygamber tarafından övülmüşlerdir.

V. Hz.Peygamber'in Eş'ar Kabilesi Hakkındaki Övgüleri

Hız.Peygamber'in Ebû Mûsâ'nın kabilesi hakkında çeşitli vesilelerle dile getirdiği methiyeleri vardır. Bu methiyelerden, Eş'ar kabilesinin Hız.Peygamber'in yanında özel bir yere sahip olduğunu anlamaktayız.

Kur'an-ı Kerim'de: "Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse bilsin ki Allah öyle bir kavim getirecek ki Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler. Mü'minlere karşı alçak gönüllü, kafirlere karşı izzetlidirler. Allah yolunda cihad eder ve hiçbir kınayıcının kınamasından da korkmazlar. İşte bu Allah'ın lütfudur, onu dilediğine verir, Allah vasi'dir (rahmeti çok geniştir), her şeyi çok iyi bilendir"¹³⁴ mealindeki âyet-i kerime nazil olduğunda Hız.Peygamber, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi kasederek: "Onlar, bunun kavmidir" demiştir¹³⁵.

Hayber'in fethi gerçekleştikten sonra Hız.Peygamber, ashabına: "Yanınıza sizden daha yumuşak kalpli kavimler gelecek" şeklinde bir ifadede bulunmuş, daha sonra aralarında Ebû Mûsâ'nın da bulunduğu Eş'ariler gelmiştir. Bunların yolculukları sırasında Medine yakınlarında: "Yarın sevgililerle, Muhammed ve ordusuyla karşılaacağız" mealinde şiirler söyledikleri de rivayet edilmektedir¹³⁶.

¹³³ Kallek, Cengiz, *a.g.m.*, DİA, XI, 444-3

¹³⁴ K., Mâide, 5/54.

¹³⁵ İbn Sa'd, IV, 107; Ebû Nuaym, *Zikru Ahbâri İsbahân*, I-II, Leiden 1931, I, 59; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 384; A. Mîf, *Tezkiretü'l-huffâz*, I, 23; Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, I-IX, b. y.y. 1979, II, 1718-19.

¹³⁶ İbn Sa'd, IV, 106; Ahmed b. Hanbel, III, 155; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 384; İbn Asakir, *Tarihü Dimâşk*, XXXII, 33.

Bunlar önce Medine'ye, oradan da Hayber'e gelmiş, Hz.Peygamber ve ashabı ile müsafaha yapmışlardır ki İslâm'da musafahayı ilk ihdas edenlerin Eş'ariler olduğu belirtilmektedir¹³⁷.

Dikkat edilecek olursa Hz.Peygamber'in Eş'ariler hakkında nazil olduğunu ifade ettiği âyet-i kerime, alçak gönüllülükten bahsederken, Hz.Peygamber de Eş'arilerin yumuşak kalpli olduklarını dile getiriyor. Öyle anlaşıyor ki Hz. Peygamber, Eş'arileri daha önce tanımakta ve onların fitrî yapılarını bilmektedir. İslâm öncesi dönemde Mekke-Yemen arasında var olan ticarî ilişkileri¹³⁸ hesaba katacak olursak Hz.Peygamber'in Yemen halkının yapısını önceden bilip onların özelliklerinden bahsetmesini garipsemeyiz. Nitekim Hz.Peygamber'in, risaletinden önce birkaç defa Yemen'e gittiğini daha önce ifade etmiştik.

İslâm'da sevdirmek, yumuşak söz söyleme ve kolaylaştırma gibi hususların, dînî tebliğin temel prensiplerinden¹³⁹ olması yanında, Hz.Peygamber'in Muâz'ı ve Ebû Mûsâ'yı Yemen'e gönderirken özellikle onlara: "Kolaylaştırınız, güçleştirmeyiniz, müjdeleyiniz, nefret ettirmeyiniz"¹⁴⁰ şeklindeki talimâtı da muhtemelen yine Eş'arilerin medeni, nazik ve hassas bir yapıya sahip olduklarını bilmesinden dolayı olsa gerektir.

Hadis kaynaklarından Müslim'in Sahih'inde yer alan bir rivayette Ebû Mûsâ ve arkadaşları gelip Medine'nin "Buthân" mevkiine yerleşmişler ve gruplara ayrılmak suretiyle münavebeli olarak her gece yatsı namazını Hz.Peygamber'in arkasında kılmak için mescide gitmeye karar vermişlerdir. Ebû Mûsâ ve arkadaşlarından bir kısmı bir akşam yatsı namazını Hz.Peygamber ile kılmak için mescide gitmişler, ancak Hz.Peygamber namaza her zamankinden geç gelmiştir. Gece yarısında Hz.Peygamber çıkagelmiş, namazı kıldırması ve mescitte kendisini bekleyenlere şunları söylemiştir. "Gitmek için acele etmeyiniz, size şunu bildireyim, müjde size, Allah'ın ni'meti üzerinzdedir. Zira insanlar içerisinde şu saatte sizden başka namaz

¹³⁷ Ahmed b. Hanbel, III, 155; Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'ir-ricâl*, (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), I-XXXV, Beyrut 1983, XV, 450; Zehebi, *A'lâmil'n-nübelâ*, II, 384.

¹³⁸ İbn Sa'd, I, 75; İbn Habîb, 163.

¹³⁹ K., Bakara, 2/185; Tâ Hâ, 20/44.

kılan hiç kimse bulunmamaktadır” Hz.Peygamber’in bu müjdesini dinleyen Ebû Mûsâ ve arkadaşları sevinerek yerlerine dönmüşlerdi¹⁴¹.

Hız.Peygamber, Eş’ariler’in cömertliğinden bahsederken de şu ifadeleri dile getirmiştir: “Eş’ariler, savaşta azıkları tükendiğinde ya da Medine’de aile fertlerinin yiyecekleri azaldığında yanlarında ne varsa hepsini bir tek elbise içerisinde biraraya getirir, sonra onu aralarında eşit olarak taksim ederler. İşte onlar bendendir, bende onlardanım”¹⁴².

Ebû Mûsâ el-Eş’arî, Hz.Peygamber’in şöyle dediğini rivayet etmektedir: “Eş’arî yârânını geceleyin evlerine girdiklerinde okudukları Kur’ân seslerinden pek iyi tanırım. (Seferde) indikleri konak mahallerini-gündüz görmesem bile-geceleyin (yine) Kur’an seslerinden bilirim. Eş’arilerden Hakîm (isminde birisi) vardır ki bir düşman ya da bir suvari birliğine rastladığında: ‘Arkadaşlarım burada kendilerini beklemenizi emrediyor’ diyerek onları korkutur”¹⁴³.

Yine Hz.Peygamber Eş’ariler hakkında şunları dile getirmiştir. “Eş’ariler ne güzel bir kabiledir! Savaştan kaçmazlar, hâinlik de yapmazlar”¹⁴⁴.

Zikredilen bu rivayetlerin yanında Hz.Peygamber’in: “İman’ın menşei Yemen’dir. Hikmetin menşei Yemen’dir”¹⁴⁵ demesi, onları: “Yeryüzünün seçkin insanları” diye nitelemesi¹⁴⁶ ve: “İnsanlar arasında Eş’ariler, içerisinde koku bulunan kâse gibidirler”¹⁴⁷ diyerek onları övmesi onun Eş’arilere olan sevgisini ve yakınlığını ortaya koymaktadır.

¹⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, IV, 417; Buhârî, *Megâzî*, 60; Müslim, *Cihâd*, 1732.

¹⁴¹ İbn Sa’d, IV, 106; Müslim, *Mesâcid*, 641.

¹⁴² Müslim, *Fezâil*, 2500; Ayrıca bkz. İbn Asâkir, *Tarîhu Dimaşk*, XXXII, 54; Şerbâsî, Ahnûd, *Mevsû’atü’l-fidâi fi’l-İslâm*, I-IV, Beyrut 1982, I, 507.

¹⁴³ Müslim, *Fezâil*, 2449; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 206; Kandehlevî, *Hayâtü’s-sahâbe* (nşr. Tâhâ Abdurraûf Sa’d), I-IV, Kahire tsz, I, 334. Hadiste geçen Hakîm ismindeki şahsın Hakîm b. Hizâm olduğu el-Bidâye’de kayıtlıdır.

¹⁴⁴ Şerbâsî, I,507; Kehhâle, I,31; Benzer ifadelerle ayrıca bkz.İbn Asakir, *Tarîhu, Dimaşk*, XXXII, 55.

¹⁴⁵ Buhârî, *Megâzî*, 74; Müslim, *İmân*, 88; Tirmizî, *Menâkıb*, 3935.

¹⁴⁶ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü’l-meâd fi hedyi hayri’l-ibâd*, I-IV, Kahire 1987, III, 52.

¹⁴⁷ İbn Sa’d, I, 349.

BİRİNCİ BÖLÜM

HULEFÂ-İ RÂŞİDİN DÖNEMİNE KADAR EBÛ MÛSÂ el-EŞ'ARÎ

1.1. Doğumundan Müslüman Olmasına Kadarki Hayatı

1.1.1. Doğumu ve Nesebi

Ebû Mûsâ, Eş'ar kabilesine mensup olup¹ Yemen'in Zebid şehri yakınlarındaki Rima' köyünde dünyaya gelmiştir².

Onun doğum tarihi hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Ancak ölüm tarihini göz önüne alarak doğum tarihini tesbit etmek mümkündür. Onun vefatıyla alakalı rivayetleri ele alırken de müşâhade edileceği gibi sahih kabul edilen görüşe göre Ebû Mûsâ, 44/665 yılının Zilhicce ayında 63 yaşında iken vefat etmiştir. Bu durumda onun milâdî 602 ya da 603 yıllarında yani bi'setten 7-8 yıl kadar önce dünyaya geldiği ortaya çıkmaktadır. Diyarbekrî, Hz.Hamza ve Hz.Ömer'in İslâmiyeti kabul ettikleri bi'setin 6. yılında Ebû Mûsâ'nın dünyaya geldiğini kaydetmişse de bunun bir hata olması gerekir³.

Ebû Mûsâ'nın nesebi, Abdullah b. Kays b. Süleym b. Hezzâr b. Harb b. Âmir b. Ğanm b. Bekr b. Âmir b. Adiyy b. Vâil b. Nâciye b. Cümâhir b. el-Eş'ar (Nebt)⁴ b. Uded b. Zeyd b. Yeşcüb b. Arîb b. Zeyd b. Kehlân b. Sebe' b. Yeşcüb b. Ya'rub b. Kahtân⁵ b. Âbir b. Sâlih (Şâlih) b. Erfahşed b. Sâm b. Nûh⁶ şeklindedir.

Makdisî'ye göre Yemen ehlinin Kahtânî soyundan geldiği hususunda ihtilâf yoktur⁷. İbn Düreyd'e göre Yemen kabileleri Kahtân'ın torununun oğlu

¹ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 115; Şerbâsî, I, 507.

² Yâkût, II, 817.

³ Diyarbekrî, I, 293.

⁴ Bazı isim farklılıkları olmakla beraber bkz. İbn Sa'd, IV, 105; Halife b. Hayyât, *et-Tabakât*, I, 156; Müberred, Nesebü Adnân ve Kahtân, 18 vd.; İbn Düreyd, II, 417; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, I-XV, Haydarabad, 1975, III, 222; Hâkim, III, 464; Ebû Nuaym, *Ahbâru Isbahân*, I, 57; İbn Hazm, *Cemhere*, 374; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, III, 979; İbn Asâkir, *Târîhu* Dımaşk, XXXII, 14 vd.; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, III, 245; İbn Ebi'l-Hadîd, III, 292; Nevevî, *Tenzîbü'l-esmâ ve'l-lüğât*, I-II, (Birinci Kısım), Tahran tsz., II, 268; Mizzi, XV, 446-47; İbn Hüdeyde, *el-Misbâhu'l-mudî'u fî küttâbi'n-nebiyyi'l-ümniyyi* (nşr. Muhammed Azîmüddin), I-II, Beyrut 1985, I, 223; İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, I-XII, Beyrut, tsz., V, 362; Bağdâdî, IX, 3303; Kehhâle, I, 30.

⁵ İbn Sa'd, IV, 105; İbn Hazm, *Cemhere*, 453.

⁶ İbnü'l-Kelbî, I, 131; Halife b. Hayyât, *et-Tabakât*, I, 298; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 13.

⁷ Makdisî, IV, 116.

Sebe'nin iki oğlu Kehlân ve Himyer'den türemişlerdir⁸. Dolayısıyla Kahtânîler, Himyerîler ve Kehlânîler olmak üzere iki büyük kola ayrılmışlardır⁹.

Mahmud Es'ad'a göre Eş'arîlerin Kehlânî ya da Himyerî soyundan geldiklerine dair farklı rivayetler bulunmakta olup bu hususta görüş birliği yoktur¹⁰.

Kehlân b. Sebe'den bir çok kabile türemiştir. Başlıcaları Ezd, Tayy, Mezhiç, Hemdân, Kinde, Murad ve Enmar kabileleridir¹¹. Es'ad'a göre Eş'ar kabilesi, Ezd b. Kehlân'ın oğlu Eş'ar'dan türemiştir¹².

Ebû Mûsâ'nın asıl ismi Abdullah'tır. Ancak "Ebû Mûsâ" künyesi ile tanınmıştır¹³. Kaynaklarımızda onun "Mûsâ" isminde bir oğlunun olduğu kaydedilmekte¹⁴ ve ona nisbetle bu künyeyi aldığı anlaşılmaktadır.

Ebû Mûsâ'nın babası Kays b. Süleym, Eş'ar kabilesine mensup olup hakkında fazla malumat bulunmamaktadır. Annesinin ismi Zabye (Zabiyye) binti Vehb olup Akk kabilesindendir¹⁵. Zabye, İslâmiyeti benimsemiş ve Medine'de vefat etmiştir¹⁶. Öyle anlaşıyor ki o, müslüman olduktan sonra Medine'ye hicret etmiştir.

1.1.2. Ailesi

Kardeşleri

Tesbit edebildiğimiz kadarıyla Ebû Mûsâ'nın kardeşleri şunlardır:

1-Ebû Âmir b. Kays: Ebû Âmir, bir rivayete göre Ebû Mûsâ'dan yaşıdır¹⁷. İslâmiyeti kabul etmiştir¹⁸. Ebû Mûsâ ile birlikte Yemen'den Habeşistan'a oradan da

⁸ İbn Dîrîm, II, 362.

⁹ Ya'kûbî, II, 201; Corci Zeydan, 109; Çağatay, 61.

¹⁰ Mahmud Es'ad, 72-73.

¹¹ Ebu'l-Fidâ', I, 101; Mahmud Es'ad, 72-73; Corci Zeydân bu isimleri Tayy, Eş'ar, Becile, Cüzâm, Ezd, Âmile, Kinde, Lahm, Mezhiç, Hemdan, Mazin, Gassân, Adnân, Mezikiya, Ezdşenûe, Evs, Hazrec ve Huzâa şeklinde kaydetmektedir. Bkz. Corci Zeydân, 187.

¹² Mahmud Es'ad, 72-73.

¹³ Tirmizî, *Tesmiyetü ashâbi Rasûlillâh* (s.a.v) (nşr. Âmir Ahmed Haydar), Beyrut, 1990, s. 71.

¹⁴ İbn Sa'd, VI, 269; Ahmed b. Hanbel, IV, 414; İbn Habîb, 439; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 115; Kurtubî, 244.

¹⁵ İbn Sa'd, IV, 105; Kabilenin ismi Benû Akk b. Ed-Dîs b. Adnân şeklindedir. Bkz. İbn Hazm, *Cemhere*, 309. Bazı eserlerde Ebû Mûsâ'nın annesinin ismi Tayyibe olarak kaydedilmiştir. Bkz. Hâkim, III, 464; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 358; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-ğâbe*, III, 245; Şerbasî, *Mevsûatü'l-Fidâi fî'l-İslâm*, I-IV, Beyrut 1982, I, 506; Nedvî, Şah Muinuddîn Ahmed-Saîd Sâhib Ansârî, *Asrı Saâdet* (Ashâb-ı Kirâm) (nşr. Eşref Edip), İstanbul 1969, II, 277; Saîd Havvâ, *el-Esâs fî's-sünne ve fikhuhâ*, byy., 1989, IV, 1864. İbn Kuteybe'de ise Tuğye olarak kayıtlıdır. Bkz. *el-Ma'ârif*, 115.

¹⁶ İbn Sa'd, IV, 105; Hâkim, III, 464; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-ğâbe*, V, 308; İbn Ebi'l-Hadîd, III, 292; Zehebî, *A'lâmün-nübelâ*, II, 382; Kurtubî, 244.

¹⁷ İbn Sa'd, IV, 106; Buhârî, *Megâzî*, 38; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 205.

¹⁸ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 115; İbn Hibbân, *Kitâbu's-sikât*, III, 222.

Medine'ye hicret eden ve Hayber ganimetlerinden hisse alanlar arasında yer aldığına dair bir rivayet vardır¹⁹. Evtas savaşında öldürülmüştür²⁰.

2- Ebû Bürde b. Kays: Asıl ismi Âmirdir²¹. İslâmiyeti kabul etmiştir²². Yemen'den Habeşistan'a oradan da Medine'ye hicret etmiş ve Hayber ganimetinden hisse almıştır²³. Yaş itibariyle Ebû Mûsâ'dan büyüktür²⁴. Hicretin onbirinci yılında vuku bulan Yemâme Vakası'nda şehid olmuştur²⁵.

3- Ebû Rühm b. Kays: İslâmiyetle müşerref olmuştur²⁶. İbn Kuteybe, Hz.Peygamber'den hiçbir şey görmediğini kaydeder²⁷. Yemen'den Habeşistan'a oradan da Medine'ye ve Hayber'e gelen hey'et arasında Ebû Rühm de bulunmaktadır²⁸. Ebû Mûsâ'dan büyüktür²⁹.

4- Muhammed b. Kays³⁰.

5- Mecriyy b. Kays ve

6- İbrahim b. Kays³¹.

Ebû Mûsâ'nın, Ebû Âmir isminde kardeşi olduğu gibi, aynı ismi taşıyan amcası da vardır. Yine Ebû Bürde isminde hem kardeşi hem de oğlu bulunmaktadır.

İbn Düreyd, Ebû Mûsâ'nın bir kız kardeşinden bahseder ancak isim vermez. Bu hanımın Basra halkından Kelede b. Rabia'nın annesi olduğunu kaydeder³².

Eşleri

Kaynaklarımızda Ebû Mûsâ'nın üç hanımından bahsedilmektedir.

1- Ümmü Abdillâh binti Ebî Devme: Asıl ismi Safiyye binti Devmî (Demmûn)'dir³³. Belazürî, Demmûn'un, Taif halkından olup Basra'da arazi sahibi

¹⁹ Zehebi, *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 383.

²⁰ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 115.

²¹ Halife b. Hayyât, *et-Tabakât*, I, 298; İbn Hazm, *Cemhere*, 374; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 256.

²² İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 115; İbn Hibbân, *Kitâbu's-Sikât*, III, 222.

²³ İbn Sa'd, IV, 106; Buhârî, *Megâzi*, 38; İbn Kesîr *el-Bidâye*, IV, 206; İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 18; Kandehlevî, I, 334.

²⁴ İbn Sa'd, IV, 106; Buhârî, *Megâzi*, 38; İbn Kesîr *el-Bidâye*, IV, 205.

²⁵ Halife b. Hayyât, *et-Tabakât*, I, 298.

²⁶ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 115; İbn Hibbân, *Kitâbu's-Sikât*, III, 222.

²⁷ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 115.

²⁸ İbn Sa'd, IV, 106; Buhârî, *Megâzi*, 38; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 206; İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 18; Kandehlevî, I, 334.

²⁹ İbn Sa'd, IV, 106; Buhârî, *Megâzi*, 38; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 205.

³⁰ İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XXXII, 29.

³¹ İbn Hazm, *Cemhere*, 374.

³² İbn Düreyd, II, 304.

³³ İbn Sa'd, IV, 115; Abdussettâr, *A'lâmu'l-huffâz ve'l-Muhaddisîn*, Beyrut 1997, I, 582.

olduğunu kaydeder³⁴. Ümmü Abdullah, kocası Ebû Mûsâ'dan hadis rivayetinde bulunmuştur³⁵. Ebû Bürde'nin annesi bu hanımdır. Biz bunu İbn Sa'd'ın şu ifadesinden anlıyoruz: "Ebû Mûsâ bayılıp düştüğünde Ebû Bürde'nin annesi İbnetü'd-Devmî ağladı". Asıl adı Safiyye olan bu hanım, Ebû Mûsâ'nın yakalandığı ölüm hastalığına şahid olmuş, Ebû Mûsâ da onun feryad edip ağlamasını menetmiş ve onu uyarmıştır³⁶.

2- Ümmü Gülsüm binti Fadl bin el-Abbâs b. Abdilmuttalib: Ümmü Gülsüm, Fadl b. Abbas'ın tek çocuğu idi. Ümmü Gülsüm'ün annesi ise Safiyye binti Mahmiye b. Cez' ez-Zebî idi. Hz.Ali'nin oğlu Hasan, Ümmü Gülsüm ile evlenmişti ki bu onun ilk evlendiği hanımdı. Onun Hz.Hasan'dan üçü oğlan biri kız olmak üzere dört çocuğu oldu. Ancak bunların hepsi küçük yaşlarda vefat etmişlerdi³⁷. Daha sonra Hz.Hasan Ümmü Gülsüm'den ayrıldı, arkasından Ebû Mûsâ el-Eş'arî onunla evlendi. Ebû Mûsâ'dan da Mûsâ isminde bir çocuğu oldu³⁸. Mûsâ'dan başka iki çocuğu daha olduğu söylenmiştir. Ebû Mûsâ'nın vefatından sonra Ümmü Gülsüm, Talha b. Ubeydillah'ın oğlu İmran ile evlendi ve daha sonra ondan da ayrıldı. Bunun üzerine Ebû Mûsâ'nın Kûfe'deki evine gitti ve orada vefat etti. Ümmü Gülsüm, Kûfe'de defnedilen ilk Kureys'li kadındır³⁹.

3- Ebû Mûsâ'nın bir diğer hanımı, Şam'da Amevâs tâûnunda vefat etmiş olup kaynaklarda ismi zikredilmemektedir. Hz.Ömer, hilâfeti döneminde Şam'da veba hastalığının zuhur ettiğini haber alınca Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'a bir mektup yazarak kendisine ihtiyacı olduğunu, alelacele yola çıkıp Medine'ye gelmesi gerektiğini ifade eder. Hz.Ömer, vebaya yakalanıp ölmemesi için Ebû Ubeyde'yi o muntıkadan uzaklaştırmak istemektedir. Ebû Ubeyde, Ömer'in maksadını anlamış ve: "Emiru'l-Mü'minin'in bana olan ihtiyacını anladım. O, ölümü mukadder olan birisini yaşatmak istiyor" demiş ve Hz.Ömer'e cevaben bir mektup yazarak durumu kendisine bildirmiştir. Hz.Ömer, mektubu okuyunca gözleri yaşarmış ve Ebû Ubeyde'ye ikinci kez bir mektup daha yazarak Ürdün topraklarının nemli, bataklık

³⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 492.

³⁵ Mizzi, XV, 449; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 360.

³⁶ İbn Sa'd, IV, 115.

³⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-esrâf* (nşr. Süheyl Zekkâr-Riyad Zirikli), I-XIII, Beyrut 1996, IV, 367.

³⁸ İbn Habîb, 439; Belâzürî, *Ensâb*, IV, 367.

³⁹ Belâzürî, *Ensâb*, IV, 367. Yine Belâzürî'nin ifadesine göre bir kısım raviler, Ümmü Gülsüm'ün, önce Ebû Mûsâ ile sonra Hz.Hasan ile, hicretin 49. ya da 50. yılında Hz.Hasan'ın vefatından sonra da İmrân b. Talha ile evlendiğini ancak İmrân'dan çocuğu olmadığını ileri sürmüşlerdir.

ve vebaya müsait olduğunu, orduyu oradan çıkarıp yüksek, temiz ve havalı bir yere götürmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ömer'in bu mektubu Ebû Ubeyde'ye ulaşınca o, Ebû Mûsâ el-Eşarî'yi çağırıp kendisine Hz.Ömer'in talimatı gereği orduyu temiz ve havalı bir araziye nakletmesi gerektiğini söylemiştir. Bunun üzerine Ebû Mûsâ harekete geçmiş, emri yerine getirmek üzere hazırlık yapmaya başlamıştır. O sıralarda hanımının vebaya yakalanıp vefat ettiğini müşahade etmiş ve durumu Ebû Ubeyde'ye bildirmiştir. Bunun üzerine Ebû Ubeyde'nin bizzat kendisi askerleri nakletmeye başlamış, derken o da vebaya yakalanıp vefat etmiştir⁴⁰.

Verilen bu bilgilerden anlaşılan odur ki, Ebû Mûsâ'nın diğer iki hanımı kendisinden sonra vefat ederken, ismi kaydedilmeyen bu hanımı kendisinden önce vefat etmiştir.

Çocukları

1- İbrahim: Ebû Mûsâ'nın en büyük oğludur. İsmi Hz.Peygamber tarafından konulmuştur. Ebû Mûsâ demiştir ki: "Benim bir oğlan çocuğum oldu. Onu alıp Rasûlullah (s.a.v)'a getirdim. Rasûlullah (s.a.v) ona İbrahim ismini verdi ve onu bir hurma ile tahnik etti (hurmayı ezip damağına sürdü)⁴¹. Hz.Peygamber'in İbrahim'e bereketli dualar ettiği de kaydedilmektedir⁴². Müslim, Nesâi ve İbn Mâce kendisinden hadis tahrir etmişlerdir. İcli, İbrahim'i sika raviler arasında zikretmiştir. Hicrî 70'li yıllarda vefat etmiştir⁴³. Ebû Nuaym, Şa'bi ve Ümâre b. Umeyr'in İbrahim'den rivayette bulunduklarını kaydederken⁴⁴, Kurtubi de İran'ın Kum şehrinde İbrahim'in neslinden olanların bulunduğundan bahseder⁴⁵.

2- Ebû Bekr: Asıl ismi Amr ya da Âmir olan Ebû Bekr b. Ebû Mûsâ, hicretin 106. yılında vefat etmiştir⁴⁶. Kardeşi Ebû Bürde'den daha yaşlıdır⁴⁷. Babasından ve daha başkalarından hadis rivayetinde bulunmuş, ancak rivayet ettiği hadisler oldukça sınırlı kalmış ve zayıf kabul edilmiştir⁴⁸. Fakat Hafız İbn Hacer

⁴⁰ Taberî, IV, 61; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 78; Kandehevî, II, 256-7.

⁴¹ İbn Sa'd, IV, 107; Buhârî, *Edeb*, 109; Müslim, Âdâb, 2145; Abdussettâr, I, 583.

⁴² Buhârî, *Edeb*, 109.

⁴³ Abdussettâr, I, 583.

⁴⁴ Ebû Nuaym, *Ahbârü İsbahân*, 61.

⁴⁵ Kurtubî, 245.

⁴⁶ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb* (nşr. Abdulvahhâb Abdullatîf), I-II, b.y.y. 1975, II, 490; İbn Hayyân, I, 248.

⁴⁷ İbn Sa'd, VI, 269; İbn Hacer, *Takrîb*, II, 400; İbn Hayyân, I, 248.

⁴⁸ İbn Sa'd, VI, 269; Abdussettâr, I, 583.

kendisini sika ravilerden saymıştır⁴⁹. Kardeşi Ebû Bürde, Kûfe kadılığından azledildiğinde yerine Ebû Bekr tayin edilmiştir⁵⁰.

3- Ebû Bürde: Ebû Mûsâ'nın en meşhur oğlu budur. Asıl ismi Âmir⁵¹ ya da Haris⁵² olan Ebû Bürde, çocukları içerisinde Ebû Mûsâ'dan en fazla hadis rivayetinde bulunandır⁵³. Annesi, Ümmü Abdillâh Safiyye binti Devmî'dir⁵⁴. Ebû Bürde, babası Ebû Mûsâ'nın Basra valiliği sırasında dünyaya gelmiştir⁵⁵. Dolayısıyla Tabiûn'dandır. Haccâc, meşhur Kadı Şüreyh'ten sonra Ebû Bürde'yi Kûfe'ye kadı olarak atamıştır⁵⁶. İbn Sa'd'ın bildirdiğine göre Ebû Bürde, Abdullah b. Selâm'dan ilim tahsilinde bulunmuş, Ebû Vâil ile birlikte de bir müddet Beytu'l-Mâl'in sorumluluğunu üstlenmiştir⁵⁷. Meşhur tabî Saîd b. Cübeyr, Ebû Bürde'ye Kûfe kadılığı sırasında kâtiplik yapmıştır⁵⁸.

Ebû Bürde, hadis râvilerinin ileri gelenlerindendir. Babasından, Hz.Âli'den, Abdullah b. Selâm'dan, Muğire'den, Hz.Âişe'den, Muhammed b. Seleme'den, İbn Ömer'den ve İbn Amr'dan hadis rivayetinde bulunmuştur. Kendisinden de oğulları Saîd, Bilâl, torunu Ebû Bürde, akranı Şa'bî, Âsım b. Küleyb, İbrahim b. Abdîrrahmân, Ebû Damrâ, Sabit el-Benâni ve Hamîd b. Hilâl hadis rivayet etmişlerdir. İcî, Ebû Bürde'nin sika ravilerden olduğunu beyân etmiştir⁵⁹. Aynı zamanda fakih bir zât olan Ebû Bürde, kabul edilen görüşe göre hicretin 104. yılında vefat etmiştir⁶⁰.

4- Mûsâ: Annesi Ümmü Gülsüm binti Fadl b. Abbâs b. Abdilmüttalip'tir⁶¹. Mûsâ, babasıyla birlikte İsfahan'ın fethine iştirak etmiş ve o sırada şehit düşmüştür. Şehit edilişi hakkında Mirdas b. Nümeyr şöyle diyor: "Ben Abdullah b. Kays (Ebû Mûsâ el-Eş'arî)'ın-İsfahan'a geldiğinde-muhafızlarındandım. Gayri müslimlerden

⁴⁹ İbn Hacer, *Takrîb*, II, 400; Abdusettâr, I, 583.

⁵⁰ Köse, Saffet, "*Eş'arî, Ebû Bürde*", DİA, XI, 443.

⁵¹ İbn Sa'd, V, 268; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 115; İbn Hayyân, I, 248; İbn Hazm, *Cemhere*, 374; İbn Hacer, *Tehzîb*, XII, 18-19.

⁵² İbn Hayyân, I, 248; Zehebi, *A'lâmün-nübelâ*, IV, 343; İbn Hacer, *Tehzîb*, XII, 18-19.

⁵³ İbn Hayyân, I, 248; Ebû Nuaym, *Ahbâru İsbahân*, I, 61; İbn Hacer, *Tehzîb*, XII, 18-19.

⁵⁴ İbn Sa'd, IV, 115.

⁵⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, XII, 18-19.

⁵⁶ İbn Sa'd, VI, 269; İbn Habîb, 378; İbn Hacer, *Tehzîb*, XII, 18-19.

⁵⁷ İbn Sa'd, VI, 269.

⁵⁸ İbn Habîb, 378; İbn Hacer, *Tehzîb*, XII, 18-19.

⁵⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, XII, 18-19; Benzer ifadeleri Zehebi kaydeder. Bkz. *A'lâmü'n-nübelâ*, IV, 343-46. Ebû Bürde'nin sika olduğuna dair ayrıca bkz. İbn Hayyan, I, 240; İbn Hacer, *Takrîb*, II, 394.

⁶⁰ İbn Hayyân, I, 240; İbn Hacer, *Tehzîb*, XII, 18-19; İbn Kuteybe, hicretin 103. yılında vefat ettiğini kaydeder. Bkz. *el-Ma'ârif*, 115.

⁶¹ İbn Sa'd, VI, 269; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 115. Abdusettâr, I, 582.

birisi kalenin üzerine çıkarak Ebû Mûsâ'nın oğluna bir ok attı ve oku buduna sapladı. Neticede o, secdede iken şehid oldu ve orada defnedildi"⁶². Mûsâ, babasından ve İbn Abbas'tan hadis rivayetinde bulunmuştur. Rivayet ettiği hadisleri Tirmizi ve İbn Mâce tahrîc etmiştir. Hafız İbn Hacer "Takrîb" isimli eserinde onun makbûl birisi olduğunu kaydetmektedir⁶³.

5- Hars: Kurtubî'nin kaydettiğine göre Ebû Musâ'nın bu isimde bir çocuğu daha olduğu anlaşıyor⁶⁴.

6- Muhammed⁶⁵: Sika ravilerdendir⁶⁶.

7- Abdullah: Annesi Ebû Devme'nin kızıdır⁶⁷.

8- Bilâl: Tirmizî'nin kaydettiği bir rivayette: "Bilâl b. Ebî Mûsâ'dan..." şeklinde bir ifade bulunmaktadır. Bu ifadeden Ebû Mûsâ'nın Bilâl isminde bir oğlu olduğu anlaşıyor⁶⁸.

9- İshâk: Ebû Bürde'den hadis dinlediği kaydedilmektedir⁶⁹.

Çeşitli eserlerden tesbit edebildiğimiz erkek çocukları bunlardır. Ebû Mûsâ'nın kız çocuğu var mıdır? Araştırabildiğimiz kadarıyla Ebû Mûsâ'nın üç kız çocuğundan bahsedildiğini müşahade etmiş bulunuyoruz.

Belâzürî, Ebû Mûsâ'nın bir kız çocuğundan isim vermeksizin bahseder ve şu ifadeler yer verir: "Ebû Mûsâ Abdullah b. Kays el-Eş'arî, es-Sâib b. el-Akra' es-Sakalî'yi Mihricankazefteki es-Saymara şehrine gönderdi. es-Sâib, Ebû Mûsâ'nın damadıdır ve kızı, Muhammed b. es-Sâib'in annesidir..."⁷⁰.

İbn Düreyd ise şunları kaydeder: "İbn Şemir b. Ebrehe b. es-Sabbâh, Hz. Ali ile birlikte savaşıp Sıffin'de öldürülmüştür. Bu, Ebû Mûsâ'nın kızı ile evli idi"⁷¹. İbn Düreyd de bu hanımın ismini vermemiştir.

Yine isim zikretmemekle birlikte Mes'ûdî, Abdullah b. Ömer'in, Ebû Mûsâ'nın damadı yani kızının kocası olduğunu beyan etmektedir⁷².

⁶² Ebû Nuaym, *Ahbâru Isbahân*, I, 61; Abdussettâr, I, 584.

⁶³ İbn Hacer, *Takrîb*, II, 288; Abdussettâr, I, 583.

⁶⁴ Kurtubî, 245.

⁶⁵ İbn Hayyân, *Tabakât*, I, 248; Ebû Nuaym, *Ahbâru Isbahân*, I, 61; İbn Hazm, *Cemhere*, 374; Abdussettâr, I, 584.

⁶⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 483.

⁶⁷ İbn Sa'd, IV, 260; İbn Hazm, *Cemhere*, 374.

⁶⁸ Tirmizî, *Ahkâm*, 1323.

⁶⁹ Köse, Saffet, "*Eş'arî, Ebû Bürde*" DİA, XI, 444.

⁷⁰ Belâzürî, *Fütûh*, 431.

⁷¹ İbn Düreyd, II, 530.

⁷² Mes'ûdî, II, 408.

Torunları ve Bazı Akrabaları

Ebû Mûsâ'nın birçok torunu olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bunların en meşhurları hadis rivayetinde bulunanlardır. Bunlar arasında Ebû Bürde'nin çocukları Ebû Bekr⁷³, Abdullah⁷⁴, Saîd⁷⁵, Bilâl⁷⁶, Yûsuf⁷⁷ ve Büreyd⁷⁸ önemli mevkiye sahiptirler.

Meşhur sahâbî ve komutan Ebû Âmir el-Eş'arî, Ebû Mûsâ'nın amcası olup Evtas savaşında şehid olmuştur⁷⁹. Ebû Âmir'in, Ebû Mûsâ'nın amcası oğlu olduğunu kaydeden müellifler de vardır⁸⁰. Ancak doğru olan, Ebû Amir'in, Ebû Mûsâ'nın amcası olduğudur. Amcasının oğlu Ebû Amir değil, onun oğlu Âmir'dir⁸¹. Bu, Ebû Âmir'in Ebû Mûsâ'ya: "Ey kardeşimin oğlu!..." diye hitap etmesinden de anlaşılmaktadır⁸². Ebû Âmir'in asıl ismi Ubeyd'dir⁸³.

Eş'ariyye mezhebinin kurucusu meşhur kelâm âlimi Ebu'l-Hasan el-Eş'arî de Ebû Mûsâ'nın soyundandır⁸⁴.

1.1.3. Yetiştirmesi

Ebû Mûsâ'nın müslüman olmadan önceki hayatı hakkında kaynaklarımızda fazla malumât bulunmamaktadır. Onun bu dönemdeki durumuyla alakalı olarak sadece bir iki hususa temas edilir. Bunlardan birisi, onun İslâmiyeti kabûlünden önce Mekke'ye gidip geldiği ve orada bazı şahıs ya da kabilelerle anlaşma yaptığı hususu⁸⁵, bir diğeri de onun, Mekke'de "Ashâb-ı Âbâr" dan yani Mekke'deki kuyu sahiplerinden birisi olduğu hususudur. Buna göre Ebû Mûsâ'nın Mekke'de Mi'lât

⁷³ Köse, Saffet, "Eş'ari, Ebû Burde", DİA, XI, 444.

⁷⁴ İbn Hazm, *Cemhere*, 375; İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 18.

⁷⁵ Hâkim, III, 466; İbn Hacer, *Tehzîb*, XII, 18.

⁷⁶ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 115; Vekî', *Ahbârü'l-kudât*, I-III, Beyrut, tsz., II, 22; İbn Hacer, *Tehzîb*, XII, 18. Bilâl, Irak valilerinden Yûsuf b. Ömer tarafından öldürülmüştür. Bkz. Ya'kûbî, II, 324. Bilâl'in Basra kadılığı yaptığı da ifade edilmektedir. Bkz. Kurtubî, 246.

⁷⁷ İbn Hazm, *Cemhere*, 375; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, IV, 344; Abdusettâr, I, 584.

⁷⁸ İbn Hayyân, I, 240; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 27.

⁷⁹ İbn Sa'd, IV, 358; Buhârî, *Megâzî*, 56; İbn Hazm, *Cemhere*, 374; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 265.

⁸⁰ İbn Hişâm, IV, 85; İbn Kayyım el-Cevziyye, *Zâdü'l-meâd*, II, 271. *Zâdü'l-meâd*'ın tercümesinde "Kardeşinin oğlu" ifadesi yer alır. Ancak bu, bir tercüme hatasıdır. Bkz. *Zâdü'l-meâd* (çev.Mehmet Yolcu), İstanbul, 1989, IV, 20.

⁸¹ İbn Sa'd, IV, 358.

⁸² İbn Hişâm, IV, 87; İbn Hacer, *Fethü'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, b.y.y. 1959, IX, 104.

⁸³ İbn Hazm, *Cemhere*, 374.

⁸⁴ İbn Hüdeyde, I, 225; Kurtubî, 246.

⁸⁵ İbn Hişâm, I, 241; İbn Sa'd, IV, 105; Hâkim, III, 464; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, I, 979; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 18-19; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, III, 245; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 207; Caetani, V, 167.

(Ma'lât) isminde bir kuyusu vardı ki⁸⁶ bu kuyu, “Ebû Mûsâ Kuyusu” olarak bilinirdi⁸⁷.

Onun çocukluk devreleri ile ilgili fazla malumatımızın olmayışı normal karşılanmalıdır. Zira Ebû Mûsâ ve onun gibilerin havat hikaveleri daha çok İslâm'a karşı takındıkları tavır ile ortaya çıkmaktadır.

Yukarıda verilen bilgilere şunları da ilave etmek mümkündür. Daha önce Ebû Mûsâ'nın doğum yeri olan Yemen ülkesinden bahsederken, bu bölgenin, çeşitli ülke ve medeniyetlerin etkisi altında kaldığından, muhtelif devletlerin hakimiyetine girdiğinden, en önemli ticaret merkezlerinden birisi olduğundan, bunun sonucu olarak da panayırlar kurulduğundan ve çeşitli dinlerin yaşama imkânı bulduğu bir yer olma özelliğine sahip olduğundan bahsetmiştik. Dolayısıyla Ebû Mûsâ'nın siyâsî, iktisâdî ve dînî bakımdan seviyeli bir halk kitlesi içerisinde çocukluk devrelerini geçirdiğini ve kültürel yönden medenî bir toplum içerisinde yetiştiğini ifade etmek mümkündür. Bunun yanında onun üstün kabiliyetlere sahip olması dolayısıyla kabilesi içerisinde tanınan, hatırı sayılıp tavsiyelerine kulak verilen ileri görüşlü birisi olduğu anlaşıyor. Nitekim İslâmiyeti kabûlünden sonra Yemen'deki İslâmî faaliyetleri sebebiyle kabilesinin müslüman olması onun, çevresinde itibar sahibi bir kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir.

1.2. Ebû Mûsa el-Eş'arî'nin Müslüman Olması Hz.Peygamber Dönemindeki Faaliyetleri

1.2.1. Müslüman Olması

Cahiliye döneminde Yemen dahil Arap Yarımadası'nın her tarafında panayırların kurulduğunu, Hz.Peygamber'in nübüvvet haberinin daha sonraları bu panayırlar aracılığıyla bütün Arap Yarımadası'na çok kısa bir zamanda yayıldığını belirtmiştik.

İslâmiyetin zuhurunda Hristiyanlık, Yemen'de yaygındı Yahûdiler de yok değildi. Yahûdî ve Hristiyanlar, kendi mukaddes kitaplarını okuyarak bir Peygamber'in geleceğini haber veriyor ve o Peygamber'in insanları bütün huzursuzluklardan kurtaracağını bildiriyorlardı.

⁸⁶ Belâzürî, *Fütûh*, 68; Kurtubî, 246.

⁸⁷ Kurtubî, 246.

Diğer taraftan Arap Yarımadası'nın çeşitli bölgelerinde yaşayan diğer Araplar gibi Yemenliler de Kâ'benin kutsallığını kabul ediyor ve özellikle hac aylarında ticaret ya da ziyaret maksadıyla Mekke'ye geliyorlardı. Ebû Mûsâ da bunlardan birisiydi. O, zaman zaman Yemen'den kalkıp Mekke'ye gelir, çalışır ve kazanç sağlardı.

Ebû Mûsâ, Eş'arîlerden bir cemaat içerisinde kardeşleri ile birlikte Mekke'ye gelip himayesine girmek maksadı ile Ebû Uhayha Saîd b. El-Âs b. Ümeyye ile anlaşma yapmıştı⁸⁸. Onun Ebû Uhayha ile değil, Utbe b. Rebia oğulları ile anlaşma yaptığı da rivayet edilmiştir⁸⁹. Onun Yemende iken⁹⁰ ya da Hudeybiye Musâlahası'ndan sonra⁹¹ İslâmiyeti kabul ettiği ifade edilmişse de yaygın kanaate göre Mekke'de müslüman olmuştur⁹².

Ebû Mûsâ'nın müslüman olmasında özellikle Tufeyl b. Amr'ın etkisi olduğu ifade edilir⁹³. Yemenli olan bu şahıs, kendi kabilesi olan Devslilerin de müslüman olmalarına sebep olmuştur. İbn Hişâm onun ileri gelen, hatırı sayılır, çok zeki ve aynı zamanda şair birisi olduğunu kaydeder⁹⁴.

Şunu ifade etmek gerekir ki, O'nun müslüman olmasında Tufeyl gibi bazı şahsiyetlerin etkisi olmuşsa da, yukarıda zikredilen rivayetlerden, dînî şuur ve kültür seviyesi oldukça yüksek bir ortamda yetişmiş olan Ebû Mûsâ'nın, çeşitli vesilelerle Mekke'ye gelerek daha önce gelmesi beklenen Hz.Muhammed'in nübüvvetinden haberdar olduğu ve neticede İslâmiyeti kabul ettiği anlaşılmaktadır.

İbn İshak, Ebû Mûsâ'nın İslâmiyeti kabul ettikten sonra Habeşistan'a hicret ettiğini ifade eder⁹⁵. Buna göre o, bi'setin beşinci yılından önce müslüman olmuş olmalıdır. Zira Habeşistan hicreti bi'setin beşinci yılında gerçekleşmiştir⁹⁶. Bu

⁸⁸ İbn Sa'd, IV, 105; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, III, 979; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII,18; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, III, 245. Ebû Uhayha, Kureyş'in ulularından olup hicretin birinci ya da ikinci yılında İslâmiyeti kabul etmeden ölmüştür. Bkz. Belâzürî, *Ensâb*, I, 160-61.

⁸⁹ İbn Hişâm, I, 241, III,333; Hâkim, III,464; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII,19; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV,207; Caetani, V,167; Ebû Mûsâ'nın Kureyş'ten herhangi bir kabile ya da şahısla anlaşma yapmadığı da rivayetler arasındadır. Bkz. İbn Sa'd, IV,105; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII,25.

⁹⁰ İbn Kesîr *el-Bidâye*, VIII,59; Nedvî, 278.

⁹¹ Mahmûd Es'ad, 682.

⁹² İbn Sa'd, IV,105; Hâkim, III,464; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, III,979; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII,18, İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, V,308, İbn Hacer, *el-İsâbe*, II,359; Cezâîrî, 226; Şerbâsî, I,907.

⁹³ Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, I,506..

⁹⁴ İbn Hişâm, II,31.

⁹⁵ İbn Hişâm, I,241

⁹⁶ İbn Sa'd, I,204; Beyhakî, *Delâil*, II,297.

sebepten dolaydır ki Hamidullah da onun bu yıl içerisinde İslâmiyeti kabul ettiğini kaydetmiştir⁹⁷.

Daha sonra temas edileceği üzere Ebû Mûsâ, Mekke’de İslâmiyeti kabul ettikten sonra tekrar Yemen’e dönmüş, kendi kabilesinin de ihtida etmesine vesile olmuştur. Müslüman olan bu Eş’arîler, Ebû Mûsâ ile birlikte Hayber’e gelerek Hz.Peygambere bey’at edip İslâm dinini kabul ettiklerini beyan etmişlerdir.

1.2.2. Hz. Peygamber Dönemindeki Faaliyetleri

1.2.2.1. Habeşistan’a Hicreti

Ebû Mûsâ’nın Habeşistan’a hicret ettiği kesin olmakla birlikte, hicretin keyfiyeti hakkında muhtelif görüşler vardır.

İbn İshak’a göre Ebû Mûsâ, Abd Şems oğullarıyla birlikte Habeşistan’a hicret etmiştir⁹⁸. Ebû Bürde, babası Ebû Mûsâ’dan şunu rivayet eder: “Rasulullah (a.s), Ca’fer b. Ebî Tâlib ile birlikte Necâşî’nin diyarına gitmemizi bize emretti...”⁹⁹. Çoğunluğun görüşüne göre ise Ebû Mûsâ, doğrudan Habeşistan’a hicret etmemiş, Mekke’de müslüman olduktan sonra kendi memleketi Yemen’e dönmüş ve daha sonra bir grup Eş’arî ile birlikte Hz.Peygamber’in yanına dönmek üzere yola çıkıncaya kadar Yemen’de kalmıştır¹⁰⁰.

Abdullah b. Mes’ud diyor ki: “Rasulullah bizi Necâşî’ye gönderdi. Biz yaklaşık seksen kişi idik. Bunların arasında Abdullah b. Mes’ûd, Ca’fer b. Ebî Tâlib, Abdullah b. Arfata, Osman b. Maz’ûn ve Ebû Mûsâ el-Eş’ârî...de vardı”. İbn Hacer bu rivayeti naklettikten sonra şöyle bir yorum yapar: “Ebû Mûsâ’nın onların (Habeş muhacirlerinin) arasında zikredilmesi müşkil bir durum arz etmektedir. Zira sahih rivayetlerde Ebû Mûsâ’nın, bir cemaatle birlikte ülkesinden ayrılıp Medine’de Hz.Peygamber’in yanına gelmek üzere yola çıktığı, fakat geminin (hava muhalefeti sebebiyle) onları Habeşistan diyarına sürüklediği, oradan da Ca’fer’le beraber Hayber’de bulunan Hz.Peygamber’in yanına geldikleri zikredilmiştir. Bu iki

İbn Seyyidinnâs, I,116; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdû'l-me'âd*, II,64; İbn Kesîr, *es-Sîre*, II,3; Mantran, 31.

⁹⁷ Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, I,108.

⁹⁸ İbn Hişâm, I,241.

⁹⁹ İbn Sa’d, IV,105; İbn Kesîr, İsmail b. Ömer, *es-Sîretü'n-nebeviyye* (nşr. Mustafa Abdulvâhid) I-IV, Beyrut 1976, II,11.

¹⁰⁰ İbn Sa’d, IV,105; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, III,980; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, III,245; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II,359.

rivayetin arasını şu şekilde te'vil etmek mümkündür. Ebû Mûsâ önce Mekke'ye gidip müslüman olmuştur. Sonra Hz.Peygamber, Habeşistan'a gönderdiği kimselerle birlikte onu da göndermiştir. Ancak o, (Habeşistan'a) varmadan kendi kavminin memleketine gitmiştir ki burası Habeşistan'ın güney-doğu tarafına kalır. Hz.Peygamber ve ashabı Medine'ye tamamen yerleşince, kendisi, kavminden İslâmiyeti kabul edenlerle birlikte Medine'ye hicret etmek üzere yola çıkmıştır. Fakat hava muhalefeti sebebiyle gemi onları Habeşistan'a sürüklemiştir"¹⁰¹.

Ebû Mûsâ'nın, önce Mekke'ye gelip müslüman olduğunu, daha sonra tebliğ maksadıyla Yemen'e gittiğini, oradan da kabilesinden İslâmiyeti kabul edenlerle birlikte Hz.Peygamber'in yanına gitmek üzere tekrar geri döndüğünü fakat Habeşistan'a sürüklendiğini ve orada Cafer'le buluştuğunu kaydeden daha başka müellifler de vardır¹⁰².

Yine birçok müellifin beyanına göre Ebû Mûsâ ve arkadaşları, Habeşistan'a sürüklendikten sonra orada bir müddet ikamet etmiş ve daha sonraları Hayber'in fethi sıralarında Medine'ye varabilmişlerdir¹⁰³.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Mûsâ'nın Mekke'den değil, Yemen'den Habeşistan'a hicret ettiğini kaydeder. Ona göre İbn İshak, Ebû Mûsâ'nın sadece Habeşistan'a hicret ettiğini beyan etmiş olup, özellikle Mekke'den Habeşistan'a doğrudan hicret ettiğini vurgulamamıştır. Onun için İbn İshak, bu hususta tenkit edilmemelidir¹⁰⁴.

Öyle anlaşıyor ki Ebû Mûsâ Habeşistan'a hicret etmiştir. Ancak önce Mekke'den Yemen'e gitmiş, daha sonra da Yemen'den Habeşistan'a gelmiştir. Habeşistan'a hicret edenlerle birlikte Mekke'den yola çıkmış olması, onun doğrudan Habeşistan'a hicret ettiği anlamına gelmemelidir.

Bazı rivayetlerde Ebû Mûsâ ve Eş'arîlerin Habeşistan'a geldikleri sırada Ca'fer ve arkadaşlarının Medine'ye gitmek üzere yola çıktıkları belirtilmekte¹⁰⁵ ve dolayısıyla Eş'arîlerin, Habeşistan'da ikâmet etmedikleri sonucu ortaya çıkmaktadır.

¹⁰¹ İbn Hacer, *Fethû'l-bârî*, VIII, 187.

¹⁰² İbn Sa'd, IV, 105-106; Buhârî, *Menâkibü'l-Ensâr*, 37. İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, IV, 1763; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-ğâbe*, III, 245; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 359; Mevdudi, *Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamber'in Hayatı* (çev. Ahmed Asrâr), I-III, İstanbul 1992, III, 259.

¹⁰³ Buhârî, *Hums*, 15, *Megâzî*, 38, *Menakibu'l-Ensâr*, 37; Müslim, *Fezâilu's-Sahâbe*, 2502; Beyhâkî, *Delâil*, II, 300. İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, III, 980; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-ğâbe*, V, 309; İbn Seyyidinnâs, I, 118; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III, 71.

¹⁰⁴ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdû'l-meâd*, II, 66

¹⁰⁵ İbn Sa'd, IV, 105; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, III, 980.

Ancak doğru olan, Ebû Mûsâ'nın, kabilesiyle birlikte Habeşistan'da bir müddet kaldıktan sonra Medine'ye hareket ettiğine dair nakledilen rivayetlerdir. Çünkü:

a-Ebû Mûsâ bizzat şu ifadeleri dile getirmiştir: "...Biz Necâşî'nin huzuruna vardığımızda rahipler ve din adamları dediler ki: 'Krala secde edin!' Ca'fer: 'Biz Allah'tan başka hiç kimseye secde etmeyiz' dedi. Biz daha sonra Necâşî'nin huzuruna çıkınca kendisi Cafer'e dedi ki: 'Senin bana secde etmene mani olan nedir?' Cafer yine kendilerinin Allah'tan başka hiç kimseye secde etmediklerini bildirdi. Ebû Mûsâ sözlerine şunu ekledi: 'Necâşî bize: 'Memleketimde ne kadar kalmak isterseniz kalın' dedi ve bizim için yiyecek ve giyecekler verdi'"¹⁰⁶

b-Buhârî'nin rivayetinde Ebû Mûsâ ve arkadaşlarının Hz.Peygamber'in Medine'ye hicret haberini almaları üzerine yola çıktıkları kaydedilir¹⁰⁷. Ebû Mûsâ ve arkadaşlarının Habeşistan'da kalmadıklarını kabul ettiğimiz takdirde hicret haberinin Ebû Mûsâ ve arkadaşlarına altı sene sonra ulaşmış olması gerekir. Zira bu görüş benimsendiğinde Hayber'in fethi sıralarında Yemen'den hareket edildiğini kabul etmek gerekecek ve hicretten altı yıl sonra yolculuk gerçekleşmiş olacaktır. Hz.Peygamber'in hicret haberinin altı yıl sonra Yemen'e ulaşmış olması da ma'kul ve mantıklı olmamaktadır.

c-Buhârî'de yer alan bu rivayetin devamında Ca'fer b. Ebî Ta'lib'in eşi Esmâ binti Umeys ile Hz.Ömer'in tartışması yer almaktadır ki bu tartışma neticesinde Hz.Peygamber: "Ey gemi halkı! Sizin için iki hicret fazileti vardır" demiştir¹⁰⁸.

Bütün bu rivayetler Ebû Mûsâ ve arkadaşlarının Habeşistan'da bir müddet ikamet ettiklerini ortaya koymaktadır. Hz.Peygamber tarafından kendileri için iki hicret sevabı olduğu ifade edildiği gibi, Ebû Mûsâ Mekke'den Yemen'e; Yemen'den Habeşista'a; Habeşistan'dan da Medine'ye hicret ettiğinden kendisi için "üç hicret

¹⁰⁶ İbn Kesîr, *es-Sîre*, II, 11-13; Mevdudi III,269.

¹⁰⁷ Buhârî, *Megâzî*, 38. Buhârî'nin Ebû Mûsâ'dan naklen: "Rasulullah'ın çıkış haberini aldık" şeklinde kaydetmiş olduğu ifade iki manaya gelebilir. Bu çıkış, onun ya Peygamber olarak ortaya çıkması, ya da Mekke'den Medine'ye hicret etmek üzere yola çıkması anlamına gelir. Biz ikinci manayı tercih ettik. Zira İbn Hacer'in de ifade ettiği gibi bi'set olarak kabul edilecek olsa, Hayber'e kadar yaklaşık 20 yıl geçmiş olmaktadır. Bi'set haberinin bu kadar geç olarak Yemen'e ulaşmış olması da çok uzak bir ihtimaldir. Bkz. İbn Hacer, *Fethû'l-Bârî*, VIII,187.

¹⁰⁸ Buhârî, *Menâkıbü'l-Ensâr*, 37. Bu konuda ayrıca bkz. İbn Sa'd, IV,106; Müslim, *Fezâilü's-Sahâbe*, 2503; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, III,71; IV,205-7.

sahibi” ifadesi de kullanılmıştır¹⁰⁹. Hz.Osman ise onu Muhâcirîn-i Evvelîn’den saymıştır¹¹⁰.

Yukarıda zikredilen muhtelif rivayetler ve değerlendirmeler kısaca özetlenecek olursa şu sonuca varmak mümkündür:

Ebû Mûsâ ziyaret ya da ticaret gibi çeşitli vesilelerle sık sık Mekke’ye gidip gelirdi. Zira Mekke dînî bir merkez olduğu gibi ticârî bir yer olarak da bilinirdi. Kendi memleketinde iş imkânı bulamayan ya da geçim sıkıntısı içerisinde bulunan insanlar, Mekke’ye gelir, çalışır ve maîşetlerini te’min etmeye gayret ederlerdi. Zaten eskiden beri Yemen’den Mekke’ye özellikle ticârî maksatlarla yolculuk yapılırdı. O zamanlar kendi memleketlerinden kalkıp Mekke şehrine gelenler, Kureyş’in ulularından birisiyle anlaşma yapmak zorunda kalıyorlardı. Zira Mekke’ye gelen şahıs, kendisiyle anlaşma yaptığı kimsenin himayesine girecek ve bu vesileyle Mekke’de emniyet içerisinde bulunacaktı. Ebû Mûsâ el-Eş’arî de bu maksatla Mekke’ye gelip Ebû Uhayha Saîd b. El-Âs, ya da Utbe b. Rebia ailesiyle anlaşma yapmıştı. Hz.Muhammed, peygamber olunca Ebû Mûsâ, onun peygamberliğini benimsemiş ve İslâmiyeti kabul etmişti. Kureyş’in müslümanlara karşı Mekke’de başlattığı işkenceler dayanılmaz bir hal alınca müslümanlardan bir kısmı, Habeşistan’a hicret etmek üzere yola çıktı. Ebû Mûsâ ise kendi memleketi olan Yemen’e geri döndü. Bu, iki yönden gerekli idi: Birincisi, kendi kavmi arasında emniyet ve güven içerisinde yaşama imkanı elde etmek, ikincisi ise, kavmini İslâm’a davet etmektir. Nitekim belli bir zaman sonra Ebû Mûsâ’nın bu tebliğ faaliyeti semeresini vermiş ve kavminden bir çok insan müslüman olmuştur. Zaten Kureyş’in baskısı karşısında Ebû Mûsâ için iki alternatif bulunmaktaydı. Ya Mekke’deki saldırı ve işkencelere maruz kalan diğer müslümanlar gibi Habeşistan’a hicret edecekti, ya da kendi memleketine geri dönecekti. O, kendi vatanına avdet etmeyi yeğledi ve gurbette yaşamayı uygun görmedi. Daha sonra Hz.Peygamber ve ashabının Medine’ye hicret ettikleri haberi duyulunca, Yemen’den Habeşistan’a kaderin bir cilvesi olarak gelen Ebû Mûsâ, öyle anlaşılıyor ki bir müddet orada ikamet ettikten sonra Ca’fer’le birlikte Hayber’e gelmişti.

¹⁰⁹ Şerbâsî, I,508. Ayrıca bkz. Nevevî, II,268.

¹¹⁰ İbn Asâkir, *Târihü Dimaşk*, XXXII,82

1.2.2.2. Medine'ye Hicreti

Ebû Mûsâ, Mekke'de İslâmiyeti kabulünden sonra kendi memleketi olan Yemen'e dönmüş, hicret yıllarına kadar orada kalmıştır. Eş'arîlerin İslâmiyet'i kabulünde onun büyük gayretleri olduğunu düşünüyoruz. Mustafa Fayda, Ebû Mûsâ'nın o sıralarda tıfıl bir genç olduğunu, Yemen'den Mekke'ye gelip müslüman olduktan sonra kendi memleketinde yeni dinin öncülüğünü yapabilecek bir kimse intibasını vermediğini ifade ediyorsa da¹¹¹ onun yirmi yaşlarına kadar kavmi ile birlikte olduğu gözönünde bulundurulduğunda çok da küçük yaşlarda olmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla daha önce de temas ettiğimiz gibi Eş'arîlerin, bir taraftan çeşitli panayırlar aracılığıyla ve Ehl-i Kitâb'ın Tevrat ve İncil'den nakletmiş oldukları bilgiler vesilesiyle, diğer taraftan ticaret ya da ziyaret amacıyla Mekke'ye gidip gelen Yemenlilerin vermiş oldukları haberlerle ve özellikle de Ebû Mûsâ'nın gayretleri ile İslâmiyeti benimsediklerini ifade etmek mümkündür. Nitekim bir müddet sonra İslâmiyeti benimseyen Yemenliler, Ebû Mûsâ ile birlikte Hz.Peygamber'in yanına gitmek üzere yola çıkmışlardı. Hâdiseyi Ebû Mûsâ şöyle anlatıyor:

“Biz Yemen'de iken Nebi (s.a.v)'nin (Medine'ye hicret için yola) çıkışını haber aldık. Bunun üzerine ben, Ebû Bürde ve Ebû Rühm adlarındaki¹¹² iki kardeşimle birlikte –ki en küçükleri bendim- kavmimizden elliüç yahut elliiki kişi refakatinde Allah Rasûlü'nün yanına hicret etmek üzere yola çıktık. Bir gemiye bindik. Gemimiz bizi Habeş kralı Necâşî'nin memleketi sahiline bıraktı. Burada Ca'fer b. Ebî Talib (r.a.)'e rastladık. Habeşistan'da bir süre ikamet ettik. Sonra hep birlikte (Medine'ye) geldik. Peygamberimiz'e kavuştuğumuzda Hayber'i henüz fethetmiş bulunuyordu. Bir kısım insanlar (Habeşistan'dan) gemi ile dönen bizler için: ‘Hicret hususunda biz sizi geçtik’ diyorlardı. Bir gün Esmâ binti Umeys –ki bizimle birlikte (kocası Ca'fer ile) Habeşistan'dan Medine'ye gelenler arasında bulunmaktaydı- Peygamberimizin hanımı (ve Hz.Ömer'in kızı) Hafsa (r.a.)'yı ziyaret etmek üzere huzuruna girdi –Hafsa da vaktiyle bir kafilâ içerisinde Necâşî'nin yanına hicret etmişti- O arada Ömer de Hafsa'nın yanına girdi, Esmâ'yı görünce kızına: ‘Bu kadın kimdir?’ diye sordu. O: ‘Esmâ binti Umeys’ dedi. Ömer: ‘Habeşistan'a hicret

¹¹¹ Fayda, 86.

¹¹² Bir rivayette Ebû Bürde'nin yerine Ebû Âmir zikredilir. Bkz. İbn Asakir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII,29; Zehebi, *A'lâmü'n-Nübelâ*, II,393.

eden bu mu? Deniz yolculuğu yapan bu mu?’ diye sorunca Esmâ: ‘Evet’ cevabını verdi.”

Ebû Mûsâ’nın anlattığına göre Hz.Ömer, Medine’ye ilk önce kendilerinin hicret ettiğini, ve dolayısıyla Rasûlullâh’a daha yakın olduklarını ifade etti. Esmâ, Ömer’in bu sözüne çok alındı ve onların, Rasûlullah ile beraber bulunduklarını, aç olanlarını Rasûlullah’ın doyurduğunu, cahil olanlarına İslâm’ı öğrettiğini, kendilerinin ise Allah ve Rasûlü için uzak bir belde hayât mücadelesi verdiklerini ifade etti ve bu hususu Rasûlullah’a arz edinceye dek hiçbir şey yiyip içmeyeceğini belirtti. Esmâ, Hz.Peygamber’e durumu arz edince Hz.Peygamber: “Diğer insanlar için bir, sizin için iki hicret vardır”¹¹³ deyip Habeşistan muhacirlerini onure etti.

Bir başka rivayete göre Esmâ, bazı insanların Habeşistan’a hicret eden müslümanları “Muhâcirîn-i Evvelîn”den saymadıklarını, dolayısıyla onların Kur’an’da¹¹⁴ methedilen kişiler arasında yer almadıklarını söyleyip kendilerine karşı övündüklerini Hz.Peygamber’e arzetmiş o da: “Bilakis sizin için iki hicret söz konusudur. Birisi Habeşistan’a, diğeri de bundan sonraki (Habeşistan’dan Medine’ye)” diyerek onları müjdelemiştir¹¹⁵. Hz.Peygamber’in bu müjdesi Habeşistan muhacirlerini teskîn etmiş ve onlara adeta bayram havası yaşatmıştır. Esmâ şu ifadeleri dile getirir: “Vallâhi (bu hâdis e duyulunca) baktım ki Ebû Mûsâ ve gemi yâranı takım takım bana geliyor, hâdis eyi benden soruyorlardı. Öyle ki hiçbir dünyalık, onların gönüllerinde Rasûlullah’ın kendileri hakkında söylediklerinden daha fazla sevinç ve daha büyük te’sir icra edemezdi”¹¹⁶.

Ebû Bürde’nin rivayetine göre Ebû Mûsâ, bu hâdis eyi tekrar tekrar anlatması için Esmâ’ya ricada bulunmuş o da defalarca anlatmıştır¹¹⁷.

Ebû Mûsâ ve kabilesinin önce deniz yoluyla Cidde’ye, oradan da kara yoluyla Medine’ye hareket ettikleri kaydedilir¹¹⁸. Hz.Peygamber’in Hayber’de bulunduğu sıralarda onların önce Medine’ye, ardından Hayber’e geldiklerini kaynaklarımız ittifakla kaydeder. Hayber savaşı hicretin yedinci yılında vuku

¹¹³ İbn Sa’d, IV,106; VIII,281; Buhârî, *Megâzî*, 38; Müslim, *Fezâilü’s-Sahâbe*, 2503; İbn Kesîr, *es-Sîre*, III,389; Salihî, *Sübûlû’l-hüdâ ve’r-reşâd fî sîreti hayri’l-ibâd* (nşr. Muhammed Şeltût-Cevre Abdurrahman Hilâl), I-XII, Kahire 1992, V,211.

¹¹⁴ K., Tevbe, 9/100.

¹¹⁵ İbn İshâk, 204; İbn Sa’d, VIII,281.

¹¹⁶ Buhârî, *Megâzî*, 38; İbn Kesîr, *es-Sîre*, III, 390.

¹¹⁷ Buhârî, *Megâzî*, 38, Müslim, *Fezâilü’s-Sahâbe*,2503; İbn Kesîr, *es-Sîre*, III,390; Kahdehlevî, I,334.

¹¹⁸ İbn Sa’d, I,348-9; Caetani, V,164.

bulduğuna göre¹¹⁹ anlaşılan o ki Ebû Mûsâ ve arkadaşları bu tarihe kadar Habeşistan'da ikamet etmişlerdir.

Medine'ye gelen hey'etten ellisi Eş'ar kabilesine, ikisi ise Akk kabilesine mensuptur¹²⁰. Bunlar arasında yaşça en büyük olanı Ebû Mûsâ'nın amcası Ebû Âmir, en küçük olanı ise onun oğlu Âmirdir. Ebû Malik ve Ka'b b. Âsım da hicret edenler arasındadır¹²¹.

Eş'arilere mensup olan bu elli kişi dışında kendi bölgesinde kalanlardan daha ne kadarının bu devrede İslâmiyeti kabul ettiklerine dair malumatımız yoktur. Ancak Yemen'deki Eş'ariler arasında İslâmiyetin yayılmasını temin eden en önemli teşebbüs, daha sonraları Hz.Peygamber tarafından gerçekleştirilmiştir.

Yukarıda geçen Buhârî ve diğer kaynaklardaki ifadelerden açıkça anlaşılmaktadır ki Ebû Mûsa ve beraberindeki hey'et memleketlerini terkederek Medine'ye hicret etmiş ve orada yerleşmişlerdir. Bunların, Medine'nin "Buthân" denilen mevkiine yerleşmiş oldukları kaydedilmektedir¹²².

Yine Umeys kızı Esma'nın yukarıdaki ifadelerinden Ebû Mûsâ ve arkadaşlarının diğer muhacirlerle birlikte Medine'ye dönünceye kadar Habeşistan'da bir takım sıkıntılara maruz kaldıkları da anlaşılmaktadır.

İbn Sa'd'ın beyanına göre Hayber'e gelen Eş'ariler için Hz.Peygamber ganimet vermek istemiş ve bunun için de ashabı ile istişare ederek onların rızalarını almıştır¹²³.

Ca'fer ve arkadaşları ile birlikte bulunan gemi ashabı hariç Hayber'de bulunmayan hiç kimseye Hz.Peygamber'in, ganimetten hisse ayırmadığına dair Ebû Mûsâ'dan naklen bir rivâyet varsa da¹²⁴ Devs kabilesi gibi diğer bazı kabilelerin de Hayber'de bulunmadıkları halde ganimetten hisse aldıkları kaydedilmektedir¹²⁵.

¹¹⁹ İbn Hişâm, III,303; İbn Sa'd, II,106; Belâzürî, *Ensâb*, I,443. Hayber savaşının hangi ayda gerçekleştiği konusunda görüş ayrılıkları vardır. İbn Hişâm'a göre Muharrem, İbn Sa'd'da yer alan bir rivayete göre Cemâziye'l-Ülâ, Belâzürî'ye göre ise Safer Aya'dır.

¹²⁰ İbn Sa'd, I,348; Caetani, V,164.

¹²¹ Hâkim, III,465.

¹²² İbn Sa'd, IV,106; Müslim, *Mesâcid*, 641.

¹²³ İbn Sa'd, II,108; Hayber ganimetinden Eş'arilere hisse verilmediğine dair bir rivayet de vardır.

Bkz. İbn Sa'd, II,108; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, IV,1763.

¹²⁴ İbn Sa'd, II,106; Buhârî, *Humus*, 15.

¹²⁵ İbn Hişâm, II,31; İbn Sa'd, I,353; Fayda, 80.

1.2.2.3. Hz. Peygamber Zamanındaki Gazve ve Seriyelerde

Ebû Mûsâ el-Eş'arî

Hz.Peygamber'in katılmış olduğu savaşıara gazve, bizzat kendisinin katılmayıp ashabından birisinin komutası altında gönderdiği askeri hareketlere ise seriyeye ismi verilmektedir. İbn Hişâm'ın ifadesine göre Hz.Peygamber yirmiyedi gazveye iştirak etmiş ve bunlardan dokuz tanesinde savaşımıştır. Onun göndermiş olduğu seriyeye adedi ise otuzsekizdir¹²⁶.

Bunca savaşıa rağmen kaynakların verdiği bilgiler dikkate alındığı takdirde, düşman tarafından ölenlerin sayısının iki yüzelliği, müslümanların şehid sayısının ise yüz elliği geçmediği müşahede edilecektir¹²⁷.

Ebû Mûsâ'nın askeri faaliyetleri, Medine'ye hicret ettikten sonra Hayber'in fethine katılmasıyla başlamış ve Hayber'den itibaren gerçekleştirilen bütün gazvelere iştirak etmesiyle devam etmiştir. Gerek gazvelerde gerekse diğer zamanlarda Ebû Mûsâ Hz.Peygamber'e bizzat hizmet etmiş, onun bekçiliğini hatta kapıcılığını yapmıştır¹²⁸. O, gerektiğinde sıradan bir asker olarak, gerektiğinde ise komutan olarak savaşılarda yerini almış ve kayda değer fedakarlıklarda bulunmuştur.

Hayber Gazvesi'nde

Kaynaklarımız, Ebû Mûsâ'nın Hayber'de fiilen çarpışmalara katılmadığını ancak o maksatla Hayber'e gittiğini ve dolayısıyla onun katıldığı ilk gazvenin Hayber Gazvesi olduğunu ittifakla kaydetmişlerdir. Yine Ebû Mûsâ ve arkadaşları

¹²⁶ İbn Hişâm, IV,225; İbn Kesîr de bu şekilde kaydedilmiştir. Bkz. İbn Kesîr, *es-Sîre*, IV, 431-2.

¹²⁷ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Hamidullah, *Hz.Peygamber'in Savaşları* (çev:Salih Tuğ), İstanbul 1991, s.21-22.

¹²⁸ Ebû Mûsâ'nın bir gazvede uykusundan uyanıp Hz.Peygamber'e gelebilecek mühtemel tehlikelere karşı onu korumak istemesi hususunda bkz. Ahmed b. Hanbel, IV, 415. Buhârî'nin ifadesine göre ise Ebû Mûsâ bir gün abdest alıp dışarı çıkar ve o gününü Hz.Peygamber ile birlikte geçirmeye karar verir. Bu maksatla mescide gider, Hz.Peygamber'in nerede olduğunu sorar. Hz.Peygamber'in o gün için Kuba yakınlarında bulunan "Bi'ri Erîs" namındaki meşhur bahçeye gitmiş olduğunu öğrenir ve oraya varır. Hz.Peygamber'in yanına yaklaşır, selam verir ve daha sonra kapıcılığını yapmak maksadı ile gelip bahçe kapısının önünde oturup beklemeye başlar. Derken o arada Hz.Ebû Bekr gelir, bahçeye girmek ister. Ebû Mûsâ onun için Hz.Peygamber'den izin ister. Hz.Peygamber'de Ebû Mûsâ'nın Ebû Bekr'e içeri girmesi için hem müsaade etmesini hem de kendisini cennetle müjdelemesini emreder. Ebû Bekr bunun üzerine bahçeye girer ve Hz.Peygamber'in yanına oturur. Bir müddet sonra Hz.Ömer ile Hz.Osman da gelip izin alarak içeriye girerler ve onları da Hz.Peygamber'in emriyle Ebû Mûsâ cennetle müjdeler. Bkz. Buhârî, *Fezâilü's-Sahâbe*, 5.

için Hayber ganimetinden pay verildiğini de kaynaklarımızın bir çoğu ifade etmişlerdir¹²⁹.

Hayber savaşı hicretin yedinci (M.628) yılında gerçekleşmiştir¹³⁰. Buna göre Ebû Mûsâ'nın 26 yaşlarında iken Hayber'e geldiği anlaşılmaktadır. Zira onun milâdi 602 yılında dünyaya geldiğini daha önce tesbit etmiştik.

Zatü'r-Rika' Gazvesi'nde

Hız.Peygamber, Necd bölgesindeki Gatafân kabilelerinden Muhârib oğullarıyla Sa'lebe Oğullarının müslümanlarla çarpışmak için bir araya geldiklerini haber alır. Bunun üzerine Ebû Zerr el-Gıfârî'yi, bir habere göre de Osman b. Affan'ı Medine'ye vali tayin ederek ashabından dört yüz veya yedi yüz kişilik bir orduyla yola çıkar. Gatafanlılardan büyük bir toplulukla karşılaşır ancak aralarında herhangi bir savaş gerçekleşmeksizin anlaşmaya varılır. Hız.Peygamber'in orada İslâm askerlerine korku namazı kıldırıldığı da rivayetler arasındadır¹³¹.

Gazveye bu ismin verilış nedenini Ebû Mûsâ şöyle izah etmektedir: "Peygamber (s.a.v) ile birlikte bir savaşı çıktık. Altı kişiye bir deve düşüyordu, sıra ile biniyorduk. Ayaklarımızın şişmesi sonucunda derileri soyuldu. Benim de ayaklarım soyulmuş, tırnaklarım dökülmüştü. Ayaklarımıza yamalar sarıyorduk. Bunun için bu gazveye (yamalılar anlamında) "Zâtü'r-Rika'" ismi verildi¹³².

Gazveye bu ismin verilışine dair daha başka rivayetler de vardır. Bu cümleden olarak gazvenin yapıldığı yerdeki arazinin siyahlı beyazlı olması¹³³, o mevkide "Zâtü'r-Rika'" adıyla anılan bir ağacın bulunması¹³⁴, o bölgede yama gibi

¹²⁹ İbn Sa'd, II,108; Buhârî, *Humus*, 15, Müslim, *Fezâilü's-Sahâbe*, 2502, İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, IV,1763; İbnü'l-Kayyım el-Cevziyye, *Zâdü'l-meâd*, II,200; Sâlihî, V,211; Safiyyurrahmân, *er-Rahîku'l-Mahtûm*, Kahire 1992, s.,374.

¹³⁰ İbn Hişâm, III,303; İbn Sa'd, II,106; IV,34; Belazûrî, *Ensâb*, I,443; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, I-VIII, Beyrut tsz., I,12. İbn Kayyım, Hayber Savaşının hicrî 6. yılda gerçekleştiğini söyleyenlerin de bulunduğunu, ancak Cumhûrun hicrî 7. yılı kabul ettiklerini kaydeder. Bkz. *Zâdü'l-meâd*, II,192.

¹³¹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, III,184; Buhârî, *Meğâzî*, 31; İbn Seyyidinnâs, II,52-3; İbn Kayyım el-Cevziyye, *Zâdü'l-meâd*, II,161; İbn Kesîr, *es-Sîre*, III,160; Safiyyurrahmân, 379.

¹³² Buhârî, *Meğâzî*, 31. Ayrıca bkz. İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII,35; Nevevî, I,113. "Altı kişiye bir deve düşüyordu" şeklinde tercüme ettiğimiz bu ifadenin metninden bu gazveye katılanların sadece altı kişi olduğu anlamı çıkarılmamalıdır. Zira Ebû Mûsâ'nın, bununla Hız.Peygamber'le bulunanların tamamını değil, kendi grup arkadaşlarını kastedtiği belirtilmiştir. Bkz. Sâlihî, V,279.

¹³³ Süheylî, III,253; Sâlihî, V,276.

¹³⁴ İbn Hişâm, III,184; İbn Seyyidinnâs, II,52; İbn Kesîr, *es-Sîre*, III,160.

kırmızı, siyah, beyaz kısımları bulunan bir dağın mevcudiyeti¹³⁵, İslâm askerleri karşısına çıkan kabilelerin sancaklarının yamalı olması¹³⁶ gibi sebeplerden dolayı bu adı aldığı ileri sürülmektedir. İlk rivayetin yani Ebû Mûsâ'nın naklettiği rivayetin en sağlam ve en doğru olduğu ifade edilmektedir¹³⁷. Fakat muhtemelen gazveye bu ismin verilmesine sebep, sayılan bu hususların tamamıdır.

Zâtü'r-Rika' Gazvesi, aynı zamanda Beni Muharib Gazvesi, Beni Sa'lebe Gazvesi, Beni Enmâr Gazvesi gibi isimlerle de anılmaktadır. Yine vukuu sırasında korku namazı kılındığı için bu gazve, Korku Namazı Gazvesi, ilginç ve hayret verici olaylar gerçekleştiği için de Gazvetü'l-Acîb ismi ile müsemma olmuştur¹³⁸.

Gazvenin Tarihi Kritiği:

Bir grup Meğâzi ve Siyer müelliflerinin müşterek kanaatine göre Zâtü'r-Rika' Gazvesi, Hayber Gazvesi'nden önce vuku bulmuştur. Başta Buhârî olmak üzere İbn Kesîr ve İbn Hacer ise bu gazvenin Hayber'den sonra gerçekleştiğini ileri sürmüşlerdir¹³⁹. Birinci görüş esas alınacak olursa Ebû Mûsâ'nın bu gazveye iştirak etmemiş olması gerekecektir. İkinci görüş tercih edilecek olursa Ebû Mûsâ'nın gazveye iştiraki kesinlik kazanmış olacaktır ki doğru olan da bu olsa gerektir.

Birinci görüşü benimseyenler, genellikle bu gazvenin Beni Nadir Olayını müteakip ve hicretin dördüncü yılında gerçekleştiğini kaydetmişlerdir¹⁴⁰.

Hafız İbn Hacer, korku namazının Zâtü'r-Rika' Gazvesi'nde kılındığına, Hendek savaşında ise korku namazının meşru kılınmadığına ve bu sebeple Hz.Peygamber'in namazı geçirdiği ve daha sonra kaza ettiği¹⁴¹ karinesine dayanarak Buhârî'nin kanaatini tercih etmektedir. Yine Sahihayn'ın Ebû Mûsâ'dan naklettikleri rivayeti göz önünde bulundurarak bu gazvenin Hayber'den sonra gerçekleştiğini vurgulamaktadır¹⁴². Söz konusu rivayete göre Ebû Mûsâ, Zâtü'r-Rika' Gazvesine iştirak etmiştir. Hayber'den önce Ebû Mûsâ'nın Medine'de bulunmadığı konusunda ise müellifler arasında herhangi bir görüş ayrılığı yoktur.

¹³⁵ İbn Sa'd, II,61; İbn Seyyidinnâs, II,52; İbn Kesîr, *es-Sîre*, III,160.

¹³⁶ Makdisî, IV,213; İbn Seyyidinnâs, II,52; İbn Kesîr, *es-Sîre*, III,160; Sâlihî, V,276.

¹³⁷ Süheylî, III,253; Nevevî, I,113.

¹³⁸ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-meâd* (çev.Mehmet Yolcu), III, 243 (Dipnot)

¹³⁹ Buhârî, *Meğâzi*, 31; İbn Kesîr, *es-Sîre*, III,161; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VIII,422.

¹⁴⁰ Vâkîdî, I,395-6; İbn Hişâm, III,184; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II,174; İbn Seyyidinnâs, II,52 (İbn İshak'tan naklen); Hudarî, 160.

¹⁴¹ Buhârî, *Meğâzi*, 29; İbn Mâce, *Salât*, 684; Nesâî, *Salât*, I,236.

¹⁴² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, VIII,422.

Sahih rivayetlere göre Hz.Peygamber, korku namazını ilk olarak Mekke ile Medine arasında bulunan Usfan isimindeki büyük bir köyde¹⁴³ kılmıştır. Ebû Ayyâş ez-Zürakî bu konuda şunları dile getirmektedir: “Biz Usfan’da Rasulullah ile birlikte bulunuyorduk. Bize öğle namazını kıldırdı. O zaman müşriklerin başında Hâlid b. Velîd bulunmaktaydı. Müşrikler: ‘onların açığını yakaladık’ diyerek müslümanlar namazda iken üzerlerine saldırmayı planlamışlardı. İşte bu arada öğle ile ikindi arasında korku namazı nazil oldu (meşru kılındı)...”¹⁴⁴

Buna benzer bir diğer rivayet de Ebû Hüreyre’den nakledilir¹⁴⁵.

Usfan Savaşı’nın Hendek savaşıdan sonra gerçekleştiğinde ihtilaf yoktur. Hz.Peygamber’in ise Zatü’r-Rikâ’ Gazvesinde korku namazı kıldırıldığı sağlıklı rivayetlerle sabit olmuştur. Dolayısıyla korku namazı Hendek ve Usfan savaşlarından sonra meşru kılınmış olmaktadır. Bu rivayetleri esas alan ve Ebû Mûsâ’nın da Sahihayn’de beyan edildiği üzere Zatü’r-Rikâ’ Gazvesin’e katılmış olduğunu göz önünde bulunduran İbn Kayyim el-Cevziyye, söz konusu gazvenin Hendek’ten hatta Hayber’den sonra gerçekleştiği görüşünü tercih etmiştir. Ona göre bu gazveyi Hendek’ten önce kaydedenler, açık bir yanlış içerisindedirler. Yine bazı müelliflerin, Zatü’r-Rikâ’ Gazvesi’nin iki defa gerçekleştiğini, bir defa Hendek’ten önce, bir defa da Hendek’ten sonra vuku bulduğunu iddia etmek suretiyle hata yaptıklarını İbn Kayyim ifade etmektedir. Zira ona göre bu müellifler, olayların anlatım şekli ya da tarihleri farklılık arzettiğinde o olayları tekerrür etmiş olarak kabul etmeyi alışkanlık haline getirmişlerdir. Halbuki bu yaklaşımın doğru olduğu varsayılacak olsa bile korku namazının birinci seferde kılınmış olmasını söylemek mümkün olmayacaktır. Zira bu takdirde olay, Usfan Savaşı’ndan yani korku namazının meşru kılınışından önce gerçekleşmiş olacaktır¹⁴⁶.

“er-Rahîku’l-Mahtûm” isimli eserin müellifi de Meğâzî müelliflerinin genelinin bu gazvenin hicrî dördüncü yılda vuku bulduğunu zikrettiklerini, ancak Ebû Mûsâ el-Eş’arî ve Ebû Hüreyre’nin gazveye katılmalarının, onun Hayber’den

¹⁴³ Semhudî, *Vefâû’l-vefâ bi ahbâri dâri’l-Mustafâ* (nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd), I-IV, 1266.

¹⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, IV, 59; Ebû Dâvûd, *Salât*, 1236, Nesâî, *Salâtu’l-havf*, III, 177; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü’l-meâd*, II, 161.

¹⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, II, 522; Tirmizî, *Tefsîru’l-Kur’ân*, 3035; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü’l-meâd*, II, 161.

¹⁴⁶ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü’l-Meâd*, II, 201. Bu konuda geniş değerlendirmeler için bkz. Sâlihî, V, 276-80.

sonra gerçekleştiğine delalet ettiğini, kuvvetli bir ihtimalle hicretin yedinci yılında Rabîu'l-Evvel ayında vuku bulduğunu kaydetmektedir¹⁴⁷.

Bu konuda son olarak mes'eleyi farklı bir yaklaşımla ele alan Said Havvâ'nın görüşünü sunmak istiyoruz.

Said Havvâ, Zatü'r-Rikâ' Gazvesi ile Rikâ' Gazvesi isminde iki ayrı gazvenin var olduğunu, bir çok müellifin bu iki gazveyi birbirine karıştırdığını ifade eder. O, Ebû Mûsâ'nın iştirak etmiş olduğu gazveye "Rika' Gazvesi" adını vermektedir. Ona göre Rika' Gazvesi hicretin yedinci yılında Zatu'r-Rikâ' Gazvesi ise hicretin dördüncü yılında gerçekleşmiştir.¹⁴⁸

Mekke'nin Fethi, Huneyn Gazvesi ve Evtas Seriyesi'nde

Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Mekke'nin Fethi (8/629) ile Huneyn Gazvesine iştirak ettiği bilinmektedir¹⁴⁹. Ancak kaynaklarımızda bu konu ile ilgili olarak teferruatlı bilgilere rastlayamadık.

Hicretin sekizinci yılının Ramazan ayında gerçekleşen Mekke'nin Fethi'nden hemen sonra Hz.Peygamber, aynı yılın Şevval ayında Huneyn'de Havazinlilerle karşı karşıya geldi¹⁵⁰.

Huneyn'de yenilgiye uğrayan Havâzinlilerin bir kısmı Evtâs'a¹⁵¹ sığındı. Hz.Peygamber, Ebû Mûsâ'nın amcası Ebû Âmir el-Eş'arî kumandasındaki bir birliği onların arkasından oraya gönderdi. Evtas vadisinde üslenen düşman ordusu savunmaya geçti¹⁵². Havazinliler önce mübâreze usûlü çarpışmaya karar verdiler. Birisi meydana çıkarak kendisi ile çarpışacak bir müslüman askerin karşısına çıkmasını talep etti. Bunun üzerine Ebû Âmir savaş alanına çıktı¹⁵³. Adam Ebû Âmir'e saldırdı. Ebû Âmir ise onu İslâmiyet'e davet etti¹⁵⁴ ve: "Allahım! Şahid ol ona!" dedi ve üzerine yürüyerek onu öldürdü. İkinci bir adam çıkıp Ebû Âmir'e saldırdı ise de Ebû Âmir onu da önce İslâmiyet'e davet etti ve ardından onu da öldürdü. Havâzinliler, birer birer meydana çıkıp Ebû Âmir'e saldırıyor, Ebû Âmir de önce onları İslâmiyet'e davet ediyor, sonra da üzerlerine yürüyüp herbirisini

¹⁴⁷ Safiyyurrahmân, 379; İbnü'l-Kayyim da aynı kanaattedir. Bkz. *Zâdü'l-meâd*, III,162.

¹⁴⁸ Said Havvâ, II,644-5 ve 843.

¹⁴⁹ Nedvî, II,278.

¹⁵⁰ Vâkıdî, III,889; İbn Sa'd, II,149; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II,261.

¹⁵¹ Evtas, Havazinlilerin yurdunda bir vadinin ismidir. Bkz. İbn Hişâm, IV,70; Yâkût, I,405.

¹⁵² Vâkıdî, III,915; İbn Sa'd, II,151-2.

¹⁵³ Vâkıdî, III,915; İbn Sa'd, IV,357.

¹⁵⁴ İbn Hişâm, IV,87.

katlediyordu. Böylece Ebû Âmir, karşı taraftan dokuz kişiyi mübâreze usulü çarpışarak öldürmüştü¹⁵⁵.

Meydana çıkan onuncu adam gelir gelmez Ebû Âmir'e saldırmış ancak Ebû Âmir, üzerine yürüyünce adam kaçıp kurtulmuştur. Bu şahıs daha sonra müslüman olmuştur. Hz.Peygamber onu gördüğünde: "Bu Ebû Âmir'in kaçırdığı kişidir" derdi. İslâm askerleri Havâzinlilerle çarpışmaya bir süre devam etmiş o arada Cüşem oğullarından Haris'in iki oğlu Alâ ve Evfâ, Ebû Âmir'e ok atarak birisi onu kalbinden, diğeri de dizinden vurmuştu¹⁵⁶.

Bir başka rivayette Ebû Âmir'in dizine ok saplayan şahsın, Seleme isminde birisi olduğu ve Ebû Âmir şehid olunca da şu mealdeki şiiri dile getirdiği ifade edilmektedir: "Şayet beni saracak olursanız, Semâdir'in oğlu Seleme'yim. Müslümanlardan her kim (bizden) intikam almaya kalkışırsa başını uçururum"¹⁵⁷.

Ebû Mûsâ, Hz.Peygamber tarafından Ebû Âmir ile birlikte Evtas'a gönderilenler arasındadır. Amcası yaralandığında derhal yanına vardı, oku kendisine atan kişinin kim olduğunu sordu. Amcası katili gösterince Ebû Mûsâ onun üzerine yürüdü. Katil, Ebû Mûsâ'yı götünce dönüp kaçmaya başladı ise de Ebû Mûsâ onu takip etti. Hem adamın arkasından koşuyor, hem de : "Kaçmaktan utanmıyor musun? Niçin durmuyorsun?" diye bağıırıyordu. Adam kaçmaktan vazgeçerek dönüp Ebû Mûsâ ile çarpışmaya başladı. Sonunda Ebû Mûsâ onu öldürdü ve amcası Ebû Âmir'in yanına gelerek durumu kendisine bildirdi. Ebû Âmir, hayattan ümidini kesince Ebû Mûsâ'ya: "Ey kardeşimin oğlu! Peygamber (s.a.v)'e benden selam söyle, benim için Allah'tan mağfîret dilesin" dedi ve komutanlığı, yeğeni Ebû Mûsâ'ya devrettiğini açıkladı¹⁵⁸.

Ebû Mûsâ Cüşemoğullarından olan bu şahsı öldürdüğünde aynı kabileye mensup bir şair kendi adamları için ağıt yakarak şu mealde bir şiir söylemiştir: "İnsanlar içerisinde onlar gibi cesur olan, savaşa giderken ayağı sürçmeyen, ok atma hususunda onlardan daha iyi ok atan ele sahip hiç kimseyi göremezsın"¹⁵⁹.

¹⁵⁵ İbn Hişâm, IV,87; Vâkıdî, III,915.

¹⁵⁶ İbn Hişâm, IV,87.

¹⁵⁷ İbn Hişâm, IV,85; Taberî, III,80

¹⁵⁸ Buhârî, *Meğâzî*, 55; Benzer ifadelerle ayrıca bkz. Taberî, III,80; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, II,385; Said Havvâ, II,947.

¹⁵⁹ İbn Hişâm, IV,88.

Ebû Âmir, komutanlığı Ebû Mûsâ'ya devrettiğini açıkladıktan sonra sancağı Ebû Mûsâ'ya verdi ve atını ve silahını Hz.Peygamber'e teslim etmesini emretti¹⁶⁰. Kısa bir müddet sonra da şehid olarak vefat etti¹⁶¹. Sancağı eline alan Ebû Mûsâ, savaşa girdi, neticede Evtas'ta toplanan Havâzinliler mağlup oldu¹⁶². Yenilginin ardından Evtas'ı terkeden düşman ordusu kaçıp Tâif'e sığındı¹⁶³.

Ebû Mûsâ, Evtas'tan dönüp Hz.Peygamber'in huzuruna girdi¹⁶⁴. Ebû Âmîr'in atını, silahını ve eşyasını da Hz.Peygamber'e teslim etmek üzere yanında getirdi¹⁶⁵. Hz.Peygamber, bayrağı Ebû Mûsâ'nın elinde görünce: "Ey Ebû Mûsâ! Ebû Âmir öldürüldü mü?" diye sordu¹⁶⁶. Ebû Mûsâ durumu Hz.Peygamber'e anlattı ve Ebû Âmîr'in, vefatından önce kendisinden hayır duada bulunmasını istediğini ifade etti. Bunun üzerine Hz.Peygamber abdest aldı¹⁶⁷. İki rek'at namaz. kıldı¹⁶⁸. Sonra ellerini kaldırıp: "Allahım! Kulcağızın Ebû Âmîr'i yarlığa! Onu kıyamet gününde yarattığın insanların çoğuna mertebeye üstün kıl!" şeklinde dua etti¹⁶⁹. Hz.Peygamber'in bu duasını duyan Ebû Mûsâ, kendisi hakkında da mağfiret dileğinde bulunmasını Hz.Peygamber'den talep etti. O da: "Allah'ım! Abdullah b. Kays'ın da günahını bağışla! Kıyamet gününde onu da girilecek üstün bir mertebeye girdir!" diye dua etti¹⁷⁰. Daha sonra Hz.Peygamber, Ebû Âmîr'in terikesini oğluna teslim etmesini Ebû Mûsâ'ya emretti, o da emri yerine getirdi¹⁷¹.

Havâzinlilerden alınan harp esirleri ile ganimet malları Ci'râne'de bir araya getirildi¹⁷². Hz.Peygamber Mekke ile Medine arasında bulunan¹⁷³ Ci'râne'de ganimetleri taksim ederken Ebû Mûsâ ve Bilal-i Habeşî de orada bulunuyorlardı. O

¹⁶⁰ Vâkıdî, III,916.

¹⁶¹ Buhârî, *Meğâzî*, 55; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII,38.

¹⁶² İbn Hişâm, IV,85; Vâkıdî, III,916; İbn Sa'd, IV,358.

¹⁶³ Belâzürî, *Ensâb*, I,46.

¹⁶⁴ Buhârî, *Meğâzî*, 55; Müslim, *Fezâilü's-Sahâbe*, 2498.

¹⁶⁵ Vâkıdî, III,916; İbn Sa'd, IV,358.

¹⁶⁶ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî* (İbn Âiz'den naklen), IX,104

¹⁶⁷ Buhârî, *Meğâzî*, 55; Müslim, *Fezâilü's-Sahâbe*, 2498.

¹⁶⁸ Vâkıdî, III,916.

¹⁶⁹ Buhârî, *Meğâzî*, 55; Müslim, *Fezâilü's-Sahâbe*, 2498; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 37; Said Havvâ, II,947. Hz.Peygamber'in Ebû Âmîr hakkında: "Allahım! Cennette onu ümmetimin üstünlerinden eyle!" şeklinde dua ettiği de rivayet edilmiştir. Bkz. Vâkıdî, III,916; İbn Sa'd, IV,358.

¹⁷⁰ Buhârî, *Meğâzî*, 55; Müslim, *Fezâilü's-Sahâbe*, 2498; Ebû Nuaym, *Ahbârü'l-İsbahân*, I,58; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, I-III, Haydarabad 1956; I, 23; İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, IX,105; Said Havvâ, II,947. Bir rivayette de Hz.Peygamber'in Ebû Mûsâ için: "Onu da ümmetimin üstünlerinden kıl" şeklinde dua ettiği nakledilir. Bkz. Vâkıdî, III,916.

¹⁷¹ Vâkıdî, III,916.

¹⁷² Vâkıdî, III,943.

¹⁷³ Buhârî, *Meğâzî*, 56; Yâkût'un Mu'cem'inde kaydedildiğine göre ise Ci'râne, Mekke ile Tâif arasında bir su olup Mekke'ye Tâif'ten daha yakındır. Bkz. Yâ'kût, II,85.

arada bir bedevî gelip Hz.Peygamber'den ganimet istemiş, Hz.Peygamberde onun bu konuda biraz sabırlı olması gerektiği tavsiyesinde bulunmuş ve bu takdirde sevaba nail olacağına dair kendisine müjde vermiştir. Bedevî Hz.Peygamber'in bu tavsiyesini ve müjdesini dikkate almamış ve itirazda bulunmuştur. Bu durum karşısında Hz.Peygamber gazaplanmış ve Ebû Mûsâ ile Bilal'e teveccüh ederek, Bedevî'nin reddettiği müjdeyi onların kabul etmelerini kendilerinden istemiş onlar da kabul ettikleri ifade etmişlerdir¹⁷⁴.

Hız.Peygamber, Ci'râne'den ayrılacağı zaman umre için ihrama girmiş¹⁷⁵, umreyi yaptıktan sonra Medine'ye dönmek üzere Mekke'den ayrılınca Attab b. Esîd'i Mekke'ye ikinci kez vâli tayin etmiştir¹⁷⁶. Bunun yanında Hız.Peygamber, Mekke halkına dini hükümleri anlatmak ve Kur'an-ı Kerim'i öğretmek üzere Muâz b. Cebel'i¹⁷⁷, yine onunla birlikte Kur'an-ı Kerim ve Fıkıh öğretmenliği yapmak üzere Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi de Mekke'de bırakmıştır¹⁷⁸. Bu ifadelerden anlaşılan o ki Ebû Mûsâ, Evtâs Savaşı'nın ardından Hız.Peygamber'le birlikte Umre yapmıştır.

Tebük Gazvesi'nde

Tebük, Vâdî'l-Kurâ ile Şam arasında yer almaktadır¹⁷⁹.

Hız.Peygamber'in iştirak ettiği son gazve, Tebük Gazvesi olup hicretin dokuzuncu yılının Recep ayında gerçekleşmiştir¹⁸⁰. Hız.Peygamber milâdî yedinci asrın iki süper gücünden birisi olan Doğu Roma İmparatorluğu'nun müslümanlarla çarpışmak üzere Şam'da pek çok askerî yığınak yaptığını haber aldığıında Rumlarla savaşmaya karar vermiş, ashabına harp için hazırlanmalarını emretmiştir¹⁸¹. Bu maksatla hazırlanması gereken İslâm ordusu, çok zor şartlar altında donatıldığından Tebük seferine "Gazvetü'l-Usre" (Güçlük Gazvesi)¹⁸² ordusuna da "Ceyşu'l-Usre"

¹⁷⁴ Buhârî, *Meğâzî*, 56; Müslim, *Fezâilü's-Sahâbe*, 2797.

¹⁷⁵ Vâkıdî, III,959.

¹⁷⁶ İbn Hişâm, IV,122; Vâkıdî, III,959. Attab, daha önce Huneyn Gazvesi'ne çıkılırken yine Mekke'de vali olarak bırakılmıştı. Bkz. İbn Hişâm, IV,72.

¹⁷⁷ İbn Hişâm, IV,122; Vâkıdî, III,959; Taberî, III,94.

¹⁷⁸ Vâkıdî, III,959; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I,269.

¹⁷⁹ Semhûdî, IV, 1159. Nevevî, Medine ile Dimeşk arasında yer aldığını, Medine'ye ondört, Dimeşk'e ise onbir merhalelik olduğunu kaydeder. Bkz. Nevevî, I,43.

¹⁸⁰ İbn Sa'd, II,165; Belâzürî, *Ensâb*, I,471; Ya'kûbî, II,67; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zadû'l-meâd*, III,3; Hudarî, 179.

¹⁸¹ Vâkıdî, III,990; İbn Sa'd, II,165; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zadû'l-meâd*, III,3.

¹⁸² Buhârî, *Meğâzî*, 72; Kastalânî, *el-Mevâhibü'l-ledüniyye bi'l-menahi'l-Muhammediyye*, I-II, Beyrut, tsz., I,172.

(Güçlük Ordusu)¹⁸³ ismi verilmiştir. Müslümanlar bu seferde su, binit ve yiyecek te'mininde son derece sıkıntı çekmişlerdir¹⁸⁴.

Fakirlik sebebiyle binecek ve yiyecekleri bulunmadığından Tebük Seferi'ne katılamayacakları için mahzun` olup ağlayan mü'mirler de vardı. Hz.Peygamber, Kur'an'ın ifadesiyle: "Sizi, bindireceğim bir şey bulamıyorum" mealinde bir ifade de bulununca bunlar, göz yaşı akıtarak geri dönmek zorunda kalmışlardı¹⁸⁵. Yol uzun, hava oldukça sıcak olduğundan¹⁸⁶ biniti olmayanlar savaşa iştirak edemiyorlardı. Mâli sıkıntı içerisinde bulunan kişiler arasında Ebû Mûsâ ve diğer Eş'arîler de yer almaktaydı. Ebû Mûsâ, arkadaşları tarafından kendileri için binit talep etmek üzere Hz.Peygamber'e gönderilmiş, o da Hz.Peygamber'e gelerek durumu arz etmişti. Bunun üzerine Hz.Peygamber: "Vallahi ben sizi birşeye bindiremem" diye karşılık vermişti. Ebû Mûsâ, o sıralarda Hz.Peygamber'in öfkeli olduğunu ve kendisinin durumu farkedemediğini, isteğinin reddedilmesinden dolayı üzüldüğünü, bunun yanında Hz.Peygamber'in, kendisine karşı gönlünde bir kırgınlık duymasından da endişe duyarak geri döndüğünü ifade eder.

Ebû Mûsâ, arkadaşlarının yanına dönünce kendilerine durumu haber verir. Çok geçmeden Bilal gelir ve Ebû Mûsâ'yı Rasûlullah'ın çağırdığını söyler. Bunun üzerine Ebû Mûsâ, tekrar Hz.Peygamber'in yanına varır. Hz.Peygamber o sırada Sa'd b. Ubeyde'den satın aldığı ve bir iple birbirine bağlı bulunan altı deveyi Ebû Mûsâ'ya göstererek: "Şu çifti al! Şu çifti de al! Bunlarla arkadaşlarının yanına git ve onlara: 'Allah (Ya da Rasûlullah), sizi bu develere bindiriyor, artık bunlara bininiz (ve sefere çıkınız) de'" diye direktif verir¹⁸⁷.

Ebû Mûsâ, Hz.Peygamber'in kendileri için tahsis etmiş olduğu bu develeri alıp arkadaşlarının yanına gelmiş ve durumu arz etmiştir. Daha önce Hz.Peygamber'in binek temin edemediğine dair söylemiş olduğu sözlerin Ebû Mûsâ tarafından uydurulmuş olabileceği zannına kapılmamaları için, yani Ebû Mûsâ, daha önce Hz.Peygamber'e atfen söylemiş olduğu sözlerde yalancı olmadığını bildirmek maksadıyla arkadaşlarından bir kısmını yanına alıp Hz.Peygamber'in bu konuda söylemiş olduğu sözleri bizzat onun ağzından işitmiş olanların huzuruna getirmek

¹⁸³ İbn Hişâm, IV,133; Buhârî, *Meğâzî*, 78; Hudari, 179.

¹⁸⁴ İbn Sa'd, II,167; İbn Kayyım el-Cevziyye, *Zadû'l-meâd*, III,3 vd. Aynî, XV,207.

¹⁸⁵ K., Tevbe, 9/92; İbn Hişâm, IV,133; Vâkıdî, III, 993-4; İbn Sa'd, II,165; Taberî, III,102.

¹⁸⁶ İbn Hişâm, IV,131; ; İbn Sa'd, II,167.

¹⁸⁷ Buhârî, *Meğâzî*, 78; İbn Kesîr, *es-Sîre*, IV,9-10.

istemiştir. Arkadaşları kendisine güvendiklerini, sadakatinden şüphe etmediklerini Ebû Mûsâ'ya söylemelerine rağmen o bu konuda ısrar etmiş ve onları Hz.Peygamberi dinleyen zevatın yanına götürmüştür. Neticede Hz.Peygamber'in sözlerini dinleyenler, Ebû Mûsâ'nın ifadelerini aynen dile getirmiş ve böylece Ebû Mûsâ'nın doğruluğu müşahade edilmiştir¹⁸⁸.

Daha sonra Eş'arilerden bir kısmı, temin edilen bu binitlere bunmenin kendilerine hayır getirmeyeceğini, zira daha önce Hz.Peygamber'in kendilerini herhangi bir şeye bindiremeyeceğine dair yemin ettiğini ifade etmişler ve bu binitlere binmek istememişlerdir. Hz.Peygamber'e gelip durumu arzettiklerinde o: "Sizi ben bu develere bindirmedim, ama Allah bindirdi. Sonra ben bir şeye yemin eder de o yemini bozmayı daha hayırlı görürsem mutlaka yemini bozar (kefareti öder) ve daha hayırlı olan işi yaparım" şeklinde karşılık vermiştir¹⁸⁹.

Bu rivayetlerden anlaşılan odur ki Ebû Mûsâ ve arkadaşları, bütün olumsuzluklara rağmen Tebük Gazvesi'ne iştirak etmişlerdir¹⁹⁰.

Bir Deniz Seferinde Seriyye Komutanı Olarak Görevlendirilmesi

Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin doğum yeri olan Yemen'in Zebid şehri, deniz sahilinde bulunan bir yerleşim yeri olduğundan Ebû Mûsâ ve kabilesinin denizcilikte mahir olmaları gerekir. Bu konudaki tecrübe ve birikimleri sebebiyle olmalı ki Hz.Peygamber onu bir deniz seferinde seriyye komutanı olarak görevlendirmişti¹⁹¹. Seriyyenin yeri ve tarihi konusunda kesin bir kayıt yoksa da İbn Asâkir, bu seferin Rumlara karşı yapıldığını kaydeder¹⁹².

Ebû Mûsâ ve arkadaşlarının sefer sırasında geceleyin deniz yolculuğu yaparlarken gaibten bir ses işittikleri rivayet edilir. Bu konuda Ebû Mûsâ şunları dile getirmiştir:

"Deniz seferine çıkmıştık. Rüzgârın güzel olduğu, yelkenlerin tam gerildiği bir günde, birisinin: 'Ey gemi yârânı! Durun, size haberim var' diye arka arkaya yedi

¹⁸⁸ Buhârî, *Meğâzî*, 78; Müslim, *Eymân*, 1649; İbn Kesîr, *es-Sîre*, IV,10; Said Havvâ, II,971.

¹⁸⁹ Buhârî, *Humus*, 15; Müslim, *Eymân*, 1649; İbn Kesîr, *es-Sîre*, IV,10-11.

¹⁹⁰ Daha önce Ebû Mûsâ'nın Hz.Peygamberle birlikte umre yaptığını ve Kur'an-ı Kerim ve Fıkıh öğretmenliği için Muâz ile birlikte Mekke'de bırakıldığını ifade etmiştik. Ebû Mûsâ'nın Mekke'den Medine'ye ne zaman döndüğü hususunda kaynaklarımızda herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Ancak O'nun Tebük Seferine katıldığı göz önüne alınırsa bir müddet sonra Mekke'den Medine'ye geldiği anlaşılır.

¹⁹¹ Hâkim, III,467.

¹⁹² İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, XXXII,87.

defa seslendiğini işittik. Ben hemen geminin ön kısmında durdum ve: ‘Sen kimsin? Nereden sesleniyorsun? Bizim nerede olduğumuzu görmüyor musun? Biz nasıl durabiliriz?’ dedim. Sesin sahibi bana şu karşılığı verdi: ‘Size Allah’ın kendi üzerine aldığı bir hükmü haber vereyim mi?’ Ben: ‘Evet, ver’ dedim. Şunları söyledi: ‘Her kim sıcak bir günde Allah için susuzluğa katlanırsa Allah, kıyâmet gününde onu suya kandırmayı üzerine almıştır’”.

Râvî Ebû Bürde, sırf bu yüzden Ebû Mûsâ’nın, insanın neredeyse pişeceği çok sıcak günleri kolladığını ve böyle günlerde oruç tuttuğunu ifade eder¹⁹³.

Hamidullah’ın ifade ettiği gibi asri saadet çağı, henüz bir deniz kuvvetleri komutanlığından, yahut deniz harp filolarından bahsedebilmemiz için çok erken bir çağdır. Fakat müslümanların kumandası altında deniz nakil vasıtalarının o devirde bile mevcudiyetinden söz edildiğini müşahade etmekteyiz¹⁹⁴.

Deniz savaşlarına dair ilk tarihi bilgi hicretten sonra sekizinci yıla aittir. İbn Asâkir Mu’ta harbi münasebetiyle şunları zikretmektedir: “Esasında Eş’ar kabilesine mensup ve Hz.Peygamber (s.a.v)’in ashabından olan biri, Rasûlullah’ın, kendisini bir hey’etin başkanı olarak bir gemiyle Eyle (Eliat) mıntukasına (şimdiki modern Akabe Limanı) gönderdiğini söylemektedir. Bu zat, burada Zeyd b. Hârise, onun Belka’ya muvâsalat eden ordusu ve bu ordunun Bizanslılar ve bunların Arap kabileleri arasında sahip oldukları müttefiklerle giriştikleri çarpışmalara dair malumat toplamış ve alalecele İslâm ordusunun harbetmekte olduğu sahaya koşmuş, arkadaşları ile beraber ordu saflarında yer almış, hararetle savaşa iştirak etmiştir”¹⁹⁵.

Öyle anlaşıyor ki Hz.Peygamber, kara yolu ile Mûte’ye göndermiş olduğu İslâm ordusuna deniz yoluyla da bir yardımcı kuvvet yetiştirmiş ve bu yardımcı kuvvetin başına da yine denizcilikte deneyimi olan Eş’ar kabilesinden birisini geçirmiştir. Bu şahıs acaba Ebû Mûsâ el-Eş’arî olabilir mi? İbn Asakir yukarıda kaydedilen deniz seferinin Rum (Bizans) lara karşı yapıldığını ifade etmektedir ki buna göre bu şahsın Ebû Mûsâ olması ihtimal dahilindedir

¹⁹³ Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-evliyâ ve tabakâtü’l-asfiyâ*, I-X, Beyrut 1967, I,260; İbn Asâkir, *Târihü Dimaşk*, XXXII, 87-88; İbnü’l-Cevzi, *Sıfatü’s-safve* (nşr. Mahmûd Fahûrî-M.Ravvâs Kal’aci), I-IV, Beyrut 1979, I,560; Kandehevî, IV,397. Hâkim, aynı konuyu biraz farklı ifadelerle nakletmiştir. Zehebî, ravilerden İbn Müemmel’in zayıf olduğunu ifade etmişse de Hâkim, rivayetin sahih olduğunu kaydetmiştir. Bkz. Hâkim, III,467; Zehebî, *A’lâmü’n-nübelâ*, II,393.

¹⁹⁴ Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, I,271.

¹⁹⁵ İbn Asâkir, *Tehzibu Târih-i Dimeşki’l-kebîr* (nşr. Abdulkadir Bedrân), Beyrut 1979, I,97; Hamidullah, *Hz.Peygamber’in Savaşları*, 219-20.

Sa'd b. Ebi Vakkas Komutasındaki Bir Başka Seriyeye İştirak Etmesi

İbn Asakir'in Ebû Mâlik el-Eş'arî'den naklettiğine göre Ebû Mûsâ, Sa'd b. Ebî Vakkas komutasındaki bir seriyeye katılmıştır. Şöyle ki;

Hız.Peygamber, aralarında Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin de bulunduğu bir bölüğü toplu halde bir yere gönderir. Bölüğün komutanlığına da Sa'd b. Ebî Vakkas'ı tayin eder. İslâm askerleri yürüyerek bir konak mahalline varırlar. O arada askerlerden biri hayvanına eğrini vurmakla meşguldür. Durumu müşahade eden Ebû Mâlik el-Eş'arî adama yaklaşır ve nereye gitmek istediğini sorar. Adam bineğine yem aramak maksadıyla yola çıkmak istediğini ifade eder. Ebû Mâlik, komutandan izin almadan bir yere gitmemesi gerektiğini söyler ve adamı alıp izin istemek üzere grup başkanı olan Ebû Mûsâ'nın yanına getirir ve keyfiyeti ona bildirir¹⁹⁶. Ebû Mûsâ adama dönerek: "Sanırım ailenin yanına dönmek istiyorsun" der. Adam: "Hayır" cevabını verir. Ebû Mûsâ : "Söylediğin söze dikkat et" diye adamı uyarırsa da adam yine eve gitmeyeceğini, bu maksatla yola çıkmadığını ifade eder. Bunun üzerine Ebû Mûsâ "Peki selametle yürü" deyip adama müsaade eder.

Adam çıkıp gider, geceleyin uzun bir müddet ailesinin yanında kaldıktan sonra dönüp askerlerin yanına gelir. Ebû Mûsâ ona: "İhtimâl ailenin yanına gittin" diye sorar. Adam yine hakikati inkâr eder. Ebû Mûsâ yalan söylememesi için adamı tekrar uyarınca adam ailesinin yanına gittiğini ikrâr eder. Bunun üzerine Ebû Mûsâ ona şunları söyler: "Ailenin yanına ateş içinde yürüdün, orada ateş içinde oturdun, ateş içinde geriye döndün"¹⁹⁷.

Bu ifadeler, Ebû Mûsâ'nın, komutanın emrinin dinlenmesi gerektiği hususunda çok titiz olduğunu göstermektedir. Nitekim ileride temas edileceği üzere kendisi de hemen her zaman halifelerin emirlerine boyun eğmiş, sadece Cemel ve Sıffin savaşlarına iştirak etme hususunda bazı gerekçeler ileri sürerek Hz.Ali'ye muhalafet etmiştir.

¹⁹⁶ Seriyeye katılan askerler gruplara ayrılmış olup Ebû Mûsâ da bu gruplardan birinin başında komutan olarak bulunmaktadır. Bkz. Kandehevî, II, 87.

¹⁹⁷ Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, Beyrut, 1979, V, 786; Kandehevî, II, 87.

1.2.2.4. Ebû Mûsâ'nın Yemen'e Gönderilmesi

Hız.Peygamber hicretin onuncu yılında¹⁹⁸ veda haccından önce¹⁹⁹ İslâmiyetin yayıldığı bütün beldelere valiler ve zekat tahsil memurları göndermiştir²⁰⁰. Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Yemen'in Zebid, Rima', Aden ve Sahil²⁰¹ bölgelerinde görevlendirilirken Muâz b. Cebel de Yemen'in Cened mıntıkasında görevlendirilmiştir²⁰².

Hız. Peygamber, bunları Yemen'e gönderirken şu tavsiyede bulunmuştur: "Kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız. Müjdeleyiniz, nefret ettirmeyiniz. Birbirinizle uyuşunuz, anlaşmazlığa düşmeyiniz"²⁰³.

Her ikisi de gittikleri yerde halka dini işleri öğretecek²⁰⁴ kadılık yapacak ve zekat toplayacaklardı²⁰⁵.

Öyle anlaşıyor ki Ebû Mûsâ'ya veda haccından önce Yemen'de valilik görevi verilmemiş, onun asıl vazifesi, tebliğ, kadılık ve zekat amilliği olarak belirlenmiştir. O, Bâzân'ın vefatından sonra Yemen'e vali olarak atanmıştır. Nitekim bu konuya ileride temas edilecektir. Muâz b. Cebel, veda haccına iştirak etmeyip Hız.Peygamber'in vefatı sırasında Yemen'de bulunurken Ebû Mûsâ, Yemen'den gelerek veda haccına katılmıştır²⁰⁶.

Esasen Hız.Peygamber, daha önce hicretin dokuzuncu senesinde Yemen melikleri ile mektuplaşarak onları İslâmiyet'e davet etmiştir²⁰⁷. Dokuzuncu yılın Ramazan ayında Yemen meliklerinden Hız.Peygamber'e mektuplar gelmiştir ki bu mektuplar, muhteva olarak meliklerin İslâmiyet'i kabul ettiklerini ifade etmektedir²⁰⁸. Anlaşılan o ki, sözkonusu mektuplar, Tebük gazvesinden sonra

¹⁹⁸ Taberî, III,147.

¹⁹⁹ Buhârî, *Meğâzî*, 60; Taberî, III,147; İbn Kesîr, *es-Sîre*, IV,191; Kastalânî, I,178.

²⁰⁰ İbn Hişâm, IV,213; Taberî, III,147.

²⁰¹ Zebid, Ebû Mûsâ'nın doğduğu şehirdir. Aden, Yemen taraflarında deniz sahilinde bir liman şehri olup önemli ticaret merkezlerinden birisidir. Rima', Ebû Mûsâ'nın doğduğu köydür. Sahil ise Bâbü'l-Mendeş Boğazı sahiline verilen bir isim olup Arap beldelerinden birisidir. Sırasıyla bkz. Yâkût, II,817; III,621; II,817; III,9.

²⁰² Halife b. Hayyât, *Târîh* (nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), Riyâd, 1985, 97; İbn Habîb, 126; Belâzürî, *Ensâb*, II,291; A.Mf. *Futûh*, 93-94; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, III,1403.

²⁰³ Buhârî, *Meğâzî*, 60; İbn Kesîr, *es-Sîre*, IV,191. Biraz farklı ifadelerle ayrıca bkz. Ahmed b. Hanbel, IV,412,417; Râzî, *Târîhu Medineti San'a* (nşr. Huseyn b. Abdillâh el-Amerî), DİA, Kütüphanesi, Kayıt No: 4953, s. 255.

²⁰⁴ Belâzürî, *Ensâb*, II,291; Hâkim, I,401.

²⁰⁵ Belâzürî, *Ensâb*, II,291; Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, I-II, Beyrut tsz., I,258-9

²⁰⁶ Buhârî, *Meğâzî*, 60

²⁰⁷ İbn Sa'd, I,282-3; İbnü'l-Esîr, *Üsdu'l-ğâbe*, III,368.

²⁰⁸ İbn Hişâm, IV,202; İbn Sa'd, I,356; Taberî, III,120.

Hız.Peygamber'in eline geçmişti. Zira Tebük Gazvesi, hicri dokuzuncu yılın Recep ayında gerekleřmiřti²⁰⁹. Yemen meliklerinin müslüman olduklarını öğrenen Hz.Peygamber, daha sonra onlara bir mektup göndererek İslâmî hükümleri, farz olan ibadetleri, özellikle mâlî yükümlölükleri bildirmiş, Yemen'lilerin, ashabına ve gönderdiği elçilere iyi davranmaları gerektiğini tavsiye etmiřtir²¹⁰.

Yemen'e gönderilen Ebû Mûsâ ve Muâz b. Cebel'den herbirisi Yemen'deki kendi memuriyet yerlerine gitmişlerdi. Herbiri kendi mıntikasını dolaşıp arkadaşının yanına gelerek onu ziyaret ediyor, dostluğu pekiştiriyor ve kolaylık temennisinde bulunuyordu. Bir defasında Muâz, arkadaşı Ebû Mûsâ'nın yanına varmış, insanların onun yanibaşında toplanmış olduğunu müşahede etmişti. Muâz, orada elleri boynuna bağlı birisini görmüş bunun kim olduğunu sormuştu. Ebû Mûsâ bu şahsın, müslüman olduktan sonra dinden döndüğünü söyleyince Muâz, bunun cezası verilmedikçe binitinden inmeyeceğini ifade etmişti. Ebû Mûsâ, zaten bu maksatla oraya getirildiğini bildirmesine rağmen Muâz, mürtede, hak ettiği ceza tatbik edilmedikçe bineğinden inmeyeceğini tekrarladı. Ebû Mûsâ, Muâz'ın bu konuda ısrarlı olduğunu görünce mürtedin katlini emretti ve onun emriyle mürted öldüröldü, Muâz'da bineğinden indi²¹¹.

Bu olay bize Ebû Mûsâ ve Muâz'ın adlî ve kazaî işlere de baktıklarını göstermektedir. Zaten Hz.Peygamber döneminde Yemen'in kazâî işlerine bakan üç ismin, Hz.Ali, Muâz ve Ebû Mûsâ olduğunu Kettâni kaydetmektedir²¹².

Ebû Mûsâ Yemen'e gönderildiğinde 29-30 yaşlarındadır. Genç yaşına rağmen Hz.Peygamber onu sefir olarak seçmiştir. Herşeyden önce o, Kur'an'ı güzel okumakta ve gönderildiği yerdeki halkın hâleti ruhiyesini yakından tanımaktadır. Bunun yanında Ebû Mûsâ, İlim noktasında rusûhiyet kazanmış ve fesahatta zirveye ulaşmıştır. Onun fesâhâti hususunda şöyle denilmiştir: "Biz, Ebû Mûsâ'nın kelimini, et doğramada hata yapmayan bir kasaba benzetirdik"²¹³.

²⁰⁹ İbn Sa'd, II,167; Belâzürî, *Ensâb*, I,475; Ya'kûbî, II,67; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-meâd*, III,3; İhudâri, 179.

²¹⁰ Mektubun metni için bkz. İbn Hişâm, IV,202-4; İbn Sa'd, I,356; Taberî, III,121-2; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-ğâbe*, II,203.

²¹¹ Buhârî, *Meğâzi*, 60. Rivayetin devamında Ebû Mûsâ ile Muâz'ın günün hangi vakitlerinde Kur'an okudukları ile ilgili sohbetleri anlatılır. İmam Ebû Yûsuf, iki aydan beri tevbe teklif edilmesine rağmen irtidat eden bu şahsın, tevbeyi kabul etmediğini kaydeder. Bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, Kahire, 1382, s.180.

²¹² Kettanî, I,259.

²¹³ İbn Sa'd, IV, 111.

Yine onun ilmi ve fesâhatı sebebiyle olmalı ki daha önce de temas edildiği gibi Yemen'e gönderilmeden önce Hz.Peygamber onu, Tâif Muhasarası'ndan sonra Kur'an'ı ve dînî ilimleri öğretmek üzere Mu'âz ile birlikte Mekke'de görevlendirilmiştir. Mekke'de olduğu gibi Medine'de de fetvâ işlerine bakanlardan birisi yine Ebû Mûsâ olmuştur²¹⁴.

Bütün bu özelliklere sahip olan Ebû Mûsâ, kavmi arasında İslâmiyetin yayılması için büyük çaba harcamış ve onların yeni dini öğrenmelerini sağlamıştır. Netice itibariyle tüm Yemen halkı müslüman olmuştur²¹⁵. Yani Yemenlilerin İslâmiyeti kabulü hususunda Ebû Mûsâ'nın iki önemli teşebbüsü olmuştur. Birinci merhalede o, elliden fazla kişinin müslüman olmalarına ve memleketlerini terkederek Medine'ye hicret etmelerine vesile olmuş, ikinci merhalede ise Hz.Peygamber tarafından Yemen'e mübelliğ olarak gönderilerek tüm Yemenlilerin ihtidasını ve eğitimini te'min etmede büyük rol oynamıştır.

1.2.2.5. Yemen'den Mekke'ye Dönüşü Ve Hz.Peygamber İle Birlikte Hac Farızasını İfâ Edışı

Hız.Peygamber, onuncu hicri yılın Zilka'de ayında hac için hazırlıklara başladı²¹⁶. Halka da kendisi ile birlikte hac etmek üzere hazırlanmalarını emretti²¹⁷. Medine'ye Ebû Dücâne es-Sâidî'yi veya Siba' b. Urfuta el-Gifarî'yi vekil bırakarak²¹⁸ bir Cumartesi günü ashâbı ile birlikte yola çıktı²¹⁹. Beraberinde onbinlerce insan vardı²²⁰. Ashabının ve kurbanlıkların gelip yanında toplanması için²²¹ Zülhuleyfe'de geceledi²²². Burada ihrama giren Hz.Peygamber Mekke'ye vardı. Beytullah'ı tavaf edip Safa-Merve arasını sa'yetti²²³. O sırada her taraftan kabileler halinde pek çok müslüman Hz.Peygamberle birlikte hac yapmak üzere Mekke'ye gelmişti.

²¹⁴ İbn Asâkir, *Tarîhu Dimaşk*, XXXII, 66; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 389.

²¹⁵ Nevevî, I, 30. Mahmud Şit Hattâb, 206.

²¹⁶ İbn Hişâm, IV, 215; Vâkıdî, III, 1088; İbn Sa'd, II, 172; Taberî, III, 148.

²¹⁷ İbn Hişâm, IV, 215; Taberî, III, 148; İbn Kesîr, *es-Sîre*, IV, 215.

²¹⁸ İbn Hişâm, IV, 215; İbn Kesîr, *es-Sîre*, IV, 215; Halebî, III, 312.

²¹⁹ İbn Sa'd, II, 173; Diyarbekrî, II, 419.

²²⁰ Kastalânî, I, 179; Diyarbekrî, II, 149; Halebî, III, 308.

²²¹ Vâkıdî, III, 1089.

²²² Vâkıdî, III, 1089; İbn Sa'd, II, 175; Buhârî, *Hacc*, 24; Safiyyurrahmân, 458.

²²³ Ahmed b.Hanbel, III, 320; Safiyyurrahmân, 458-9.

Hız.Peygamber, Mekke'de bulunduğu süre içerisinde Bathâ'da kurulan bir çadırda kaldı²²⁴. Burada bulunduğu bir sırada Ebû Mûsâ el-Eş'arî Hz.Ali ile birlikte Yemen'den geldi. Olayın devamını Ebû Mûsâ'nın ağzından dinleyelim: "Rasûlullah (s.a.v) Bathâ'da istirahat ederken yanına geldim. Bana: 'Neye niyetle ihrama girdin?' diye sordu. Ben: 'Nebi (s.a.v)'nin niyeti ile niyetlendim' dedim. Bana: 'Kurbanlığın var mı?' diye sordu. Ben: 'Hayır' dedim²²⁵. O: 'Öyleyse Beytullah'ı, Safa ve Merve'yi tavaf et ve ihramdan çık' diye emir verdi²²⁶. Rasûlullah'ın emrini yerine getirdim²²⁷. Kavminden (mahremim olan) bir hanıma uğradım. Hatmi ile başımı yıkayıp (saçımı) yağladı. Sonra Tevriye günü (hacca) niyet ettim. Rasûlullah (s.a.v) vefat edene kadar, onun bana vermiş olduğu emre göre insanlara fetva vermeye devam ettim. Sonra Ebû Bekr (r.a) zamanında, bilâhare de Ömer (r.a) zamanında (aynı şekilde fetvâ veriyordum). (Bir gün) Hacerü'l-Esved'in veya Makâm-ı İbrâhim'in yanında (hac için) ayağa kalktığım bir anda Rasûlullah (s.a.v)'ın bana vermiş olduğu emre göre insanlara fetva veriyordum. O arada bir şahıs gelip bana doğru yürüdü ve şöyle dedi: 'Fetvanda acele etme, zira müminlerin emiri (hac) ibadeti hususunda (yeni) şeyler ihdas etti' Bunun üzerine ben: 'Ey insanlar! Biz her kime hac ibadeti hususunda bir şey söylediysek (fetva verdiysek) teennili olsun. İşte müminlerin emiri yanınıza geliyor, artık onu önder kabul ediniz (ona iktidâ' ediniz)' dedim. Ömer gelince kendisine: 'Ey müminlerin emiri! Siz hac menâsiki hususunda yeni şeyler ihdâs etmişsiniz, öyle mi?' diye sordum. Ömer: 'Evet, şayet Allah (c.c)'ın kitâbı ile amel edeceksek biliniz ki o, (haccı ve umreyi) tamamlamayı emrediyor²²⁸ ve şayet Peygamberimiz (s.a.v)'in sünneti ile amel edeceksek bîkîliniz ki o, kurbanlığı kesilinceye kadar ihramdan çıkmamıştır²²⁹.

Öyle anlaşılıyor ki Ebû Mûsâ Hz.Peygamber'in emri ile haccını feshedip umreye dönüştürdü ve temettü' haccı yapmış oldu. Zira Hz.Peygamber, beraberinde kurbanlığı bulunmayan Ebû Mûsâ'ya tavaf ve sa'y'i tamamladıktan sonra ihramdan çıkmasını emretmişti. Ancak Hz.Ömer, ayet-i kerimeyi ve Hz.Peygamber'in şahsi tatbikatını esas alarak haccın umreye dönüştürülmesini uygun bulmamıştır.

²²⁴ İbn Kesîr, *es-Sîre*, IV, 334; Bathâ' (Ebtah), Mekke ile Minâ'nın hemen hemen tam ortasında bulunan bir yerdir. Bkz. Yâkût, I, 92.

²²⁵ Buhârî, *Hacc*, 32.

²²⁶ Buhârî, *Umre*, 11.

²²⁷ Buhârî, *Megâzi*, 60.

²²⁸ K., Bakara, 2/196.

²²⁹ Ahmed b. Hanbel, IV, 393. Biraz farklı ifadelerle bkz. Müslim, *Hacc*, 1221; Nesâî, *Hacc*, 154-155.

Biz bu rivayetlerden, Hz.Peygamber tarafından Yemen'e mübelliğ, kâdı ve zekât amili olarak gönderilen Ebû Mûsâ'nın vedâ' haccı sırasında Mekke'ye döndüğünü ve Hz.Peygamber ile birlikte hac farizasını ifâ ettiğini anlamaktayız.

1.2.2.6 Yemen Valiliğine Atanması

Hicretin yedinci yılında İran Kısra'sı'nın Yemen valisi Bâzân, İslâmiyet'i kabul etmişti. Şöyle ki: Bâzân (Bâzâm), Şireveyh'in, babası Kısra'yı öldürdüğünü haber almış, Hz.Peygamber'in bu husustaki daha önce vermiş olduğu haberin gerçekleştiğini görmüş ve: "Bu zat kesinlikle Allah tarafından insanlara gönderilmiş bir peygamberdir" diyerek müslüman olmuştu. Aslen Farslı olup Yemen'de oturan Ebnâlar da onun ardından ihtida etmişlerdi²³⁰. Bâzân, durumu Hz.Peygamber'e bildirmiş²³¹ bunun üzerine Hz.Peygamber, Yemen'in tüm idaresini ona vermiş, hayatı boyunca onu ne görevden almış ne yetkisini kısıtlamış ve ne de başka birisini idarede ona ortak kılmıştır²³². Bâzân da Hz.Peygamber'in emirlerine son derece itaat etmiş ve hatta hastalanıp ölüm döşeğine düşünce süvarileri başına toplanıp ona: "Başımıza kimi emir tayin edeceksin?" dediklerinde onlara: "(Sizin için gelmiş) her işin önünü ve sonunu gören bir emir var. (Hz.Peygamberi kastederek) Şu zata uyunuz, onun dinine giriniz ve İslâmiyet'i kabul ediniz" şeklinde vasiyette bulunmuştur²³³.

Bâzân, hicretin onuncu yılında vefat etmiştir²³⁴. Onun vefatından sonra Ebnâların reisleri de Hz.Peygamber'e bir hey'et göndererek müslüman olduklarını bildirmişlerdir²³⁵.

Hicretin onuncu yılında gerçekleşen vedâ' haccından sonra Bâzân'ın ardından Hz.Peygamber, Yemen'in idaresini, Şehr b. Bâzân, Âmir b. Şehr, Abdullah b. Kays (Ebû Mûsâ el-Eş'arî), Hâlid b. Saîd b. El-Âs, Tâhir b. Ebî Hâle, Ya'la b. Ümeyye ve Ömer b. Hazm arasında taksim etmiştir. Ebû Mûsâ Yemen'in Me'rib bölgesine vali olarak atanırken, Tâhir b. Ebî Hâle, Akk ve Eş'arîlere vali olarak

²³⁰ İbn Hişâm, I, 55; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 215; Diyarbekrî, II, 37; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 413.

²³¹ İbn Hişâm, I, 55; İbn Seyyidinnâs, II, 263; Diyarbekrî, II, 37.

²³² Taberî, III, 227-8; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 336; Hudarî, 242.

²³³ İbn Seyyidinnâs, II, 264; Diyarbekrî, II, 37.

²³⁴ Taberî, III, 228; Diyarbekrî, II, 153.

²³⁵ İbn Seyyidinnâs, II, 264; Diyarbekrî, II, 37.

gönderilmiştir. Muâz b. Cebel ise bütün Yemen ve Hadramevt bölgelerinde bulunan âmiller üzerinde gezici din öğretmeni olarak görevlendirilmiştir²³⁶.

Vedâ' haccından önce Yemen'e mübelliğ, kadı ve zekat âmili olarak gönderilmiş olan Ebû Mûsâ el-Eş'arî, öyle anlaşıyor ki, vedâ' haccı sırasında Mekke'ye dönmüş, vedâ' haccından sonra da valilik sıfatıyla tekrar Yemen'e gitmiştir. Bunun için Ebû Mûsâ'nın önceki görevinde başarılı olduğu ve Hz.Peygamber'in güvenini kazandığını söylemek mümkündür. Şayet önceki görevinde başarısız olmuş olsaydı, Hz.Peygamber kendisini vali olarak görevlendirmez, eski görevine bir yenisini daha eklemeydi. Nitekim bu başarı ve güven sayesinde olmalı ki Hz.Peygamber, vefat edinceye kadar onu bu görevinden almamıştır²³⁷. Hz.Peygamber'in vefatı sırasında Yemen'de vali olarak bulunan Ebû Mûsâ, Muâz ile birlikte insanlara fıkıh öğretmeye devam ediyordu²³⁸. Dolayısıyla her ikisi de Hz.Peygamber'in vefatı sırasında yanında bulunamamışlardı.

1.2.2.7. Mürtedlerle Mücâdelesi

Hz.Peygamber'in dünyada geçen ömrünün son senesi, kendisi için hiç de sürûr içinde geçmemiştir. Haddini bilmez bir takım mâcerâcılar orada burada kalkıp kendilerinin de Peygamber olduğunu iddia etmişlerdir. Bu sözde peygamberlerden biri de Esvedü'l-Ansi olup kendisini bir takım insanlara peygamber olarak kabul ettirmiştir²³⁹.

Ebû Mûsâ el-Eş'arî, vedâ' haccını Hz.Peygamber'le birlikte ifâ ettikten sonra Yemen'e gitmek üzere yola çıkmış, ancak Esved'in fitnesi sebebiyle görev yerinde uzun müddet kalamamıştır. Zira fitne Yemen'in her tarafına yayılmıştır.

Esved'in Yemen'de başlattığı bu fitne, İslâm'da ortaya çıkan ilk irtidat hareketidir²⁴⁰. Esved, önceleri sihirle uğraşan bir kâhin olup etbâna tuhaf şeyler gösterirdi²⁴¹. Yemen'de İslâmiyet yayılınca muhtemelen insanlar kendisinden yüz çevirmeye başladı. Zira İslâm, kehâneti, sihri ve gaybı bildiğini iddia eden kimseleri

²³⁶ Taberî, III, 227-8; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 336. el-Bidâye'de Ömer b. Hazm, Amr b. Hazm şeklinde kayıtlıdır. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VI, 307.

²³⁷ Taberî, III, 229; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 374.

²³⁸ Ya'kûbî, II, 122.

²³⁹ Esvedü'l-Ansi, Ans oğullarının Beni Mâlik b. Ans oymağından olup asıl ismi Abhele b. Kâ'b idi. Yüzünü bir baş örtüsü ile kapatıp insanlara göstermediğinden kendisine "Zü'l-Himâr" denilirdi. Bkz. Diyarbekrî, II, 155-6.

²⁴⁰ İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, III, 1266; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 337; Diyarbekrî, II, 155.

²⁴¹ Diyarbekrî, II, 156.

reddediyordu. Esved, insanları tekrar kendisine çekmek için peygamberlik iddiasında bulunmak zorunda kaldı. Bu konuda sihirbazlığından, kâhinliğinden ve kendi dostlarından yeterli derecede istifade etti.

Esved'i ilk tasdik eden kabîle Ans kabilesi oldu²⁴². Ans, Mezhic kabilesinin bir oymağı idi²⁴³. Mezhic kabilesine mensup diğer insanlar da Esved'e tabi oldular²⁴⁴. O, kuvvetli bir mantığa sahip olup belâgat ve fesahati ile dinleyicilerini büyülerdi²⁴⁵.

Hız.Peygamber'in Yemen'deki valilerine mektuplar yazan Esved, onları tehdit ediyor ve Yemen topraklarından bundan böyle istifade edemeyeceklerini kendilerine bildiriyordu²⁴⁶.

Esved, önce Necran'ı ele geçirdi. Ardından askerleriyle birlikte San'a'ya doğru harekete geçti²⁴⁷. San'a valisi Bâzân, kendisine karşılık verdi ise de başarılı olamadı²⁴⁸. San'a'da da hakimiyeti sağlayan Esved, Şehr'i öldürdü ve onun hanımı ile de evlendi²⁴⁹.

Bu durum tüm Yemenlileri tedirgin etti. Muâz b. Cebel, yerini terkederek Me'rib valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin yanına vardı. Onu da alarak ikisi birlikte Hadramevt'e yöneldiler. Muâz, Hadramevt'in Sekûn bölgesine, Ebû Mûsâ ise Sekâsik bölgesine indi. Yemen'in diğer valileri de Akk kabilesi ile Eş'arîlerin valisi Tâhir b. Ebî Hâle'nin yanına gittiler. Amr b. Hazm ve Hâlid b. Said b. El-Âs ismindeki diğer iki vali ise Necran'ı terkedip Medine'ye döndüler²⁵⁰.

Esved, kendisine karşı koyacak yeterli sayıda kişi bulunmadığından Yemen'de tek başına hüküm sürmeye başladı²⁵¹. İslâmiyeti kabul edenlere hayat hakkı tanııyordu. Nitekim Sebe' halkından Nu'man isminde bir Yahûdî, Medine'ye

²⁴² Belâzürî, *Fütûh*, 146.

²⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 336.

²⁴⁴ Taberî, III, 229; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 337; Diyarbekrî, II, 155.

²⁴⁵ Diyarbekrî, II, 156. Kâhin ve hokkabaz birisi olan Esved'i İslâmiyete davet etmek üzere Hz.Peygamber daha evvel Cerir b. Abdillâh'ı Yemen'e göndermiş, fakat o, daveti reddetmişti. Bu konuda bkz. Belâzürî, *Fütûh*, 146.

²⁴⁶ Taberî, III, 229; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VI, 307.

²⁴⁷ Taberî, III, 229; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VI, 307. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 337; Diyarbekrî, II, 156; Hudarî, 242.

²⁴⁸ Taberî, III, 229; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 337; Hudarî, 242.

²⁴⁹ Taberî, III, 236; Hudarî, 243. Bu hanımın ismi Âzâd olup İslâmiyeti kabul etmişti. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 337-8; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, I, 415. *el-Bidâye*'de onun ismi "Zâz" olarak kayıtlıdır. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VI, 308.

²⁵⁰ Taberî, III, 229-30; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 337. Benzer ifadelerle ayrıca bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VI, 308.

²⁵¹ Taberî, III, 230.

gelip Hz.Peygamber'in huzurunda müslüman olmuş, daha sonra memleketine dönmüştü. Esved onu yakalamış ve parça parça kestirerek öldürtmüştü²⁵².

Esved'in haberi Hz.Peygamber'e ulaşınca, tayin ettiği valilere ve Yemen'de bulunan müslümanlara mektuplar yazarak Esved ile savaşılmasını ya da sükast yoluyla öldürülmesini emir ve tavsiye etmişti²⁵³. Hz.Peygamber'in Necran müslümanlarına gönderdiği yazılı emirleri de aynı hususu öngörüyordu²⁵⁴.

Yemen'de bulunan Muâz b. Cebel, bütün sadık insanları etrafında toplamasını bilmiş ve Medine'den gelen talimata göre hareket etmek suretiyle "Merkezî Hükûmet" in vekilliğini tam manasıyla ifâ etmişti²⁵⁵. Neticede Esved, bir sükast sonucu İslâm askerleri tarafından öldürülmüştü. Zira Esved'in hanımı Âzâd, samimi bir müslümandı. Esved'in öldürülmesi için gönderilen müslüman fedailere yardım elini uzatmıştı²⁵⁶. Esved'in boynunu vuran kişinin, onun ordu komutanlarından Feyruz isminde birisi olduğu kaydedilir²⁵⁷. Feyrûz, Âzâd'ın amca oğlu olduğundan Esved, onun, evine gelip gitmesinden endişe duymuyordu²⁵⁸. Anlaşmaya göre Esved'in hanımından yardım istemek üzere geceleyin saraya giren fedâiler uyuduğu bir sırada Esved'i öldürmüşlerdi²⁵⁹.

Başarı haberi Medine'de hasta döşeğinde yatmakta olan Hz.Peygamber'e ulaştığında bu, onun aldığı son sevinçli haberlerden birisi olmuştu. Ayrıca onun bu konuda daha önce görmüş olduğu rü'ya da gerçekleşmişti²⁶⁰.

Esved'in öldürülmesiyle Yemen'de güvenlik yeniden sağlanmış oldu. Yemen'in çeşitli yerlerinde görevlendirilmiş olan valiler tekrar eski görevlerine döndüler²⁶¹. Tabiatıyla Ebû Mûsâ el-Eş'arî de görev yeri olan Me'rib bölgesine avdet

²⁵² İbn Sa'd, V, 535.

²⁵³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 338; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VI, 308; Diyarbekrî, II, 156.

²⁵⁴ Taberî, III, 232; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 338;

²⁵⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 338; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, I, 415.

²⁵⁶ Taberî, III, 232; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 338-40.

²⁵⁷ İbn Sa'd, V, 534; Belâzîrî, *Fütûh*, 148; Taberî, III, 232; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 341; Diyarbekrî, II, 156; Hudarî, 243.

²⁵⁸ Taberî, III, 230; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 338-9.

²⁵⁹ Taberî, III, 234-36; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 340; Diyarbekrî, II, 157.

²⁶⁰ Hz.Peygamber bir gece Esvedü'l-Ansî ile Müseylemetü'l-Kezzâb hakkında bir rüyâ görür. Rüyâsında ellerine iki altın bilezik konulur. Hz.Peygamber bu bileziklerden rahatsız olur ve sıkılır. Sonra bunlara üfler, bunun üzerine her iki bilezik de kaybolur gider. Hz.Peygamber bunu Yemen sahibi Esved ile Yemame sahibi Müseyleme'ye yorar. Neticede her ikisi de müslümanlar tarafından öldürülür. Bkz. İbn Hişâm, IV, 213; Ahmed b. Hanbel, III, 86; Buhârî, *Megâzî*, 72; Müslim, *Rû'ya*, 2274; Tirmizî, *Rû'ya*, 2292; Diyarbekrî, II, 155.

²⁶¹ Taberî, III, 235; Diyarbekrî, II, 156.

etmiş oldu. Esved'in isyanı üç-dört ay kadar sürdü²⁶². Onun öldürülmesinden bir gün sonra Hz.Peygamber de vefat etti²⁶³. O sırada Ebû Mûsâ Yemen'de bulunuyordu.

²⁶² Taberî, III, 239-40; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, III, 1266; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 341.

²⁶³ Taberî, III, 236; Diyarbekrî, II, 156.

İKİNCİ BÖLÜM

HULEFÂ-I RÂŞİDİN VE Hz. MUÂVİYE DÖNEMİNDE EBÛ MÛSÂ el-EŞ'ARÎ

2.1. Hz. Ebû Bekir Döneminde Ebû Mûsâ el-Eş'arî

2.1.1. Yemen Valiliğine Devam Etmesi

Hz. Peygamber'in vefatı sırasında Ebû Mûsâ, Yemen'in Me'rib beldesinde valilik yapmaktaydı. Hz. Ebû Bekir döneminde de onun aynı görevi yürüttüğü anlaşılmaktadır. Taberi ve İbnü'l-Esîr, Hz. Ebû Bekir dönemindeki valilerin isimlerini ve valilik yaptıkları yerleri zikrederlerken, Ebû Mûsâ'nın Zebid ve Rima' valiliği yaptığını kaydetmektedirler.¹

Bu dönemde yani Hz. Peygamber'in vefatından sonra Yemen'de birçok insanın dinden döndüğü kaydedilir. İrtidat eden ilk kabilenin, Ebû Mûsâ el-Eş'arînin ana tarafından akrabaları olan Akk kabilesi olduğu ifade edilmektedir. Bunu Eş'ar kabilesi ta'kîb etmiştir ki bunlar da Ebû Mûsâ'nın baba tarafından akrabalarıdır. Hz. Peygamber tarafından bu iki kabileye valilik yapmak üzere gönderilmiş olan Tâhir b. Ebî Hâle, beraberindeki irtidat etmeyen Akk'lılarla birlikte onların üzerine yürümüş, karşılıklı mücadeleler neticesinde bir çok can ve mal kaybından sonra galibiyet elde etmiştir.²

2.1.2. Suriye Fetihlerine İştirak Etmesi

Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Suriye fetihlerine katıldığını kaynaklarımız ittifakla kabul etmektedirler. Ancak onun hangi tarihte bu fetihlere iştirak ettiği hususunda açık ve net bir kayıt bulunmamaktadır.

Müslümanlar, Rumlarla ilk defa Hz. Peygamber döneminde savaşmışlardır. Mûte savaşıyla başlayan bu mücâdele, Tebük savaşıyla ve Hz. Peygamber'in hazırlatıp göndermeye ömrünün vefa etmediği, ancak daha sonra Hz. Ebû Bekir'in halifeliliğinin ilk günlerinde Rum diyarına doğru gönderilmiş olan Üsâme ordusuyla devam etmiştir.

¹ Taberî, III, 427; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 421.

² Taberî, II, 320; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 375.

İrtidat savaşlarından başarıyla çıkan ve iç savaşları tamamıyla bastırmaya muvaffak olan Hz. Ebû Bekir, bir taraftan Irak'a, diğer taraftan Sûriye taraflarına ordular göndermeye karar vermiştir. Zîra Hz. Peygamber, zamanın iki süper gücü olan İran ve Bizans'ı müslümanlara hedef olarak gösterip buraların fethini müjdelemiş, diğer taraftan zulüm ve fesat, bu iki süper devlette oldukça yaygın bir hal almıştır.

Sûriye taraflarına ordu göndermek isteyen Hz. Ebû Bekir, durumu istişâre etmek üzere Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Ebû Ubeyde b. Cerrâh ve Abdurrahman b. Avf gibi sahabenin ileri gelenlerini bir araya topladı ve görüşlerini aldı. İstişâreye katılanlar, Şam bölgesine ordu gönderilmesi ve bölgede seferin başlatılması hususunda görüş birliğine vardılar.³ Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir, Rumlarla savaşmaya teşvik için Medine müslümanlarına güzel ve etkili bir konuşma yaptı. Medineli müslümanlar, halifenin isteği üzerine biraraya geldiler. Halife, ileri gelen şahsiyetlere bu sayının yeterli olup olmadığını sorunca onlar, sayının yeterli olmadığını, Yemen ahalisine bir mektup yazarak onları da cihada teşvik etmesini istediler.⁴ Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir, Yemenlilere bir mektup yazarak onları da cihada çağırdı.⁵ Benzer muhtevaya sahip mektuplar, Arap Yarımadasının her bölgesine gönderildi. Neticede müslümanlar her tarftan Şam bölgesine gidecek olan orduya iştirak etmek için bölük bölük Medine'ye akın ettiler.⁶

Hz. Ebû Bekir'in Yemenlileri cihada çağırması üzerine Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Medine'ye gelerek Sûriye fetihlerine iştirak edip etmediğine dair herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Ancak bu, ihtimal dahilindedir.

Hz. Ebû Bekir, hicretin onüçüncü yılında vefat etmiştir.⁷ Onun vefatı sırasında Ebû Mûsâ'nın Yemen valiliği yaptığı ifade edilmektedir. Savaş meydanlarına çıkış tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte onun ismi hicretin onyedinci senesinde savaş meydanlarında anılmaya başlamıştır. Hicretin onüçüncü ve onyedinci yılları arasında Ebû Mûsâ Yemen'de mi kaldı, yoksa

³ İbn Asâkir, *Tehzîb*, I, 127-8; Diyarbekrî, II, 222.

⁴ İbn Asâkir, *Tehzîb*, I, 129.

⁵ Belâzürî, *Fütûh*, 149; İbn A'sem, I, 83; Abn Asâkir, *Tehzîb*, I, 129-30; Diyarbekrî, II, 222.

⁶ Belâzürî, *Fütûh*, 149.

⁷ Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ* (nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd), b.y.y., 1952, s.81.

oradan ayrılmış mıydı? Tarihçiler onun Yemen'den ayrılış tarihinden de bahsetmemektedirler.⁸

Hz. Ebû Bekir, Şam taraflarına gönderdiği orduyu dört gruba ayırmış, Yezid b. Ebî Süfyân, Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh, Amr b. el-Âs ve Şurahîl b. Hasene'yi bu grupların başına komutan tayin etmiştir.⁹ Ebû Mûsâ bu komutanlardan/bu Ubeyde'nin emri altında Şam fütûhâtına iştirak etmiştir.¹⁰ Ancak Ebû Ubeyde'nin gerek Hz. Ebû Bekir ve gerekse Hz. Ömer döneminde Şam taraflarında komutanlık yaptığı bilindiğinden, Ebû Mûsâ'nın buradaki fetihlere Hz. Ebû Bekir döneminde katılmış olması, ihtimalden öteye geçmiyor.

2.2. Hz. Ömer Döneminde Ebû Mûsâ el-Eş'arî

2.2.1. Basra Valiliği ve Kadılığı

2.2.1.1. Basra Valiliğine ve Kadılığına Atanması

Hz. Ömer döneminin en önemli isimlerinden biri hiç şüphesiz Ebû Mûsâ el-Eş'arî'dir. Onun bu dönemde gerek siyâsî ve hukûkî ve gerekse askerî sahadaki aktivitesi göze çarpmaktadır. Valilik sıfatıyla gerçekleştirdiği önemli faaliyetleri yanında, ordu komutanı olarak da bir çok fetihlere imza atmıştır. Aynı zamanda bu dönemin en meşhur kadılarından birisi olarak tanınmıştır.

Hz. Ömer, dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı İslâm devletinin güvenliğini sağlamak ve İslâm askerlerini düşmanın bulunduğu bölgelere yakın yerlerde barındırabilmek için ordugâh şehirler te'sis etmiştir. Bu maksatla kurulan şehirlerden birisi de Irak'taki Basra şehridir. İran ve Hindistan taraflarından gelebilecek deniz akınlarına karşı Basra, ordugâh şehri olarak kurulmuştur. Kuruluş tarihi olarak daha çok hicretin ondördüncü yılı gösterilmektedir.¹¹

⁸ Hicretin ondördüncü yılında Utbe b. Gazvân'ın Basra emirliğine atandığına ve onun ardından da Ebû Mûsâ'nın Basra valiliğine getirildiğine dair bir rivayet vardır. Bu rivayet esas alınacak olursa Ebû Mûsâ'nın hicretin ondördüncü yılında Basra valiliğine getirildiğini kabul etmek gerekecektir. Zîra Utbe, hicrî ondördüncü yılın Rebûlevvel ayında Basra'da göreve başlamış ve altı ay kadar emirlik yapmıştır. Dolayısıyla Ebû Mûsâ hicretin 14. yılında Yemen'den ayrılmış olmaktadır. Söz konusu rivayet için bkz. Taberî, III, 590, 597; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 485, 489.

⁹ Taberî, III, 387; İbn A'sem, I, 83; İbn Hibbân, *es-Sîre*, 446; İbn Asâkir, *Tehzîb*, I, 131; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 405-6.

¹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 78; Kandehlevî, II, 256-7.

¹¹ Belâzürî, *Fütûh*, 483; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 246; Mes'ûdî, II, 328. Hicretin onaltıncı ya da onyedinci yıllarını gösterenler de vardır. Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 487, 527. Basra şehrinin kuruluşu hakkında teferruat için bkz. Belâzürî, *Fütûh*, 483 vd.; Taberî, III, 590 vd.; Yâkût, I, 636.

Basra, doğudaki fetihler için İslâm devletinin en büyük karargâh yeri olmuştur. Doğu cephesinde İslâm devletinin en önemli iki kışlasından birisi Kûfe, diğeri Basra şehri olup her ikisi de Hz. Ömer döneminde kurulmuşlardır.

Hz. Ömer, Basra ve Kûfe'ye büyük önem verdiğinden, sahabenin ileri gelenlerinden en liyakatli olanlarını buralara vali tayin etmiştir. Valilerine ve diğer devlet memurlarına karşı oldukça disiplinli olan Hz. Ömer, onların küçük büyük bütün tasarruflarını ve davranışlarını mürâkabe eder, gerekirse hesaba çekerti. Gerek Basralılar, gerekse Kûfeliler devamlı olarak valilerine karşı ayaklanır ve isyan çıkarırlardı. Hz. Ömer, nerede bir isyan çıksa derhal o bölgenin valisini görevden alırdı. Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Hz. Ömer döneminde Yemen valiliğini bırakıp cihâd meydanlarına çıkmıştı. Yukarıda da işaret edildiği gibi onun cihâd meydanlarına çıkış tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte isminin hicretin onyedinci senesinde savaş alanlarında anılmaya başladığını müşâhade ediyoruz. Cephelerde savaştığı bir sırada Hz. Ömer daha önce Basra valiliği yapmakta olan Muğîre b. Şu'be'yi görevinden azletmiş, Ebû Mûsâ'ya bir mektup yazarak onu Basra'ya vali atadığını kendisine bildirmiştir.¹²

Muğîre b. Şu'be "Duhât-ı Erbaa"dan birisi olup¹³ dehası ve zekası ile tanınan bir şahsiyet olmasına rağmen Basralılar, kendisine zina isnadında bulunarak isyan etmişler ve bir mektupla durumu Hz. Ömer'e iletmışlerdir.¹⁴ Hz. Ömer bu olay üzerine Ebû Mûsâ'yı Basra valiliğine getirmiştir. Ebû Mûsâ, Basra valiliğini Muğîre'den devralmak üzere Basra'ya gelirken Mirbed denilen mevkide konaklamıştır.¹⁵ Muğîre bunu haber aldığıında Ebû Mûsâ'nın ticaret ya da ziyaret maksadıyla değil, emir sıfatıyla gönderildiğini anlamıştır. Ebû Mûsâ, Muğîre'ye hitaben Hz. Ömer'in yazmış olduğu mektubu kendisine teslim etmiştir ki mektupta Hz. Ömer, azl ve atama ile ilgili tâlimâtı yanında Basralılara yönelik bazı emir ve tavsiyelerde de bulunmuştur. Basralıların da Ebû Mûsâ'yı emir olarak tanımaları gerektiğini zira zayıfın hakkının korunması, düşmanlara karşı

¹² Belâzürî, Ebû Mûsâ'nın Basra'ya hicretin onaltıncı yılında atandığını, ancak onyedinci hicrî yılı gösterenlerin de bulunduğunu kaydeder. Bkz. Belâzürî, *Fütûh*, 482.

¹³ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 65.

¹⁴ Taberî, IV, 70; Belâzürî, *Fütûh*, 481; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 541.

¹⁵ Mirbed, Basra'da meşhur bir yerin ismidir. Bkz. Yâkût, IV, 484.

mücâhade edilmesi, ganimetlerin adaletle taksimi gibi görevlerin tam olarak yerine getirilmesi için bunun gerekli olduğunu dile getirmiştir.¹⁶

Diğer taraftan Hz. Ömer, Muğîre'yi Medine'ye göndermesi için Ebû Mûsâ'ya emir verdi.¹⁷ Ebû Mûsâ Basra'ya varduktan üç gün sonra Muğîre'yi Medine'ye gönderdi.¹⁸ Muğîre ve Muğîre'ye zina isnadında bulunan dört kişi, birlikte Basra'dan yola çıkıp Medine'ye geldiler. Muğîre, halifenin huzurunda yemin ederek hanımından başkasına varmadığını ifade etti. Kaynaklarımızın beyanına göre Muğîre'nin hanımı ile, Muğîre'nin kendisi ile zina ettiği iddia edilen kadın, birbirlerine oldukça benziyorlardı. Şahitlerden Ebû ¹Bekire, ²Şibl b. Ma'bed el-Becelî ve Nafi' b. Kelede, Muğîre'yi zina ederken gördüklerini ifade ettiler. Şahitlerden Ebû Bekire'nin daha önce Muğîre ile bir anlaşmazlığı olduğu ve diğer şahısların da bu konuda Muğîre'nin aleyhine şahitlik etmelerini kendilerinden istediği de kaydedilmektedir. Ancak dördüncü şahıs olan Ziyâd b. Ebîhî, tam olarak şahitlik yapamayacağını, zira kadını net olarak görüp tanıyamadığını ifade edince Hz. Ömer, diğer üç kişiye iftira cezası uygulanmasını emretmiştir.¹⁹ Muğîre'yi ise Ebû Mûsâ'ya yardımcı olması için tekrar Basra'ya göndermiştir. İşlerinde kendisine destek vermesi için Muğîre'yi yanına alan Ebû Mûsâ, Ziyâd b. Ubeyd'i de valiliğe kâtip olarak seçmiştir. Dîneverî Ziyad'ın, Sakîf kabilesine ait bir köle olup edebi ve zekâsı ile dikkatleri üzerine çektiğini bu iki özelliğinden dolayı Ebû Mûsâ'nın onu kâtip olarak yanına aldığını ve onun daha önce de Muğîre ile birlikte çalıştığını kaydetmektedir.²⁰

Basra'ya vali tayin edilen Ebû Mûsâ, Hz. Ömer'in kendisine bu konuda Hz. Peygamber'in ashâbı ile yardımcı olması gerektiğini, zira onların bu ümmet içerisinde tuz gibi olduklarını ifade etmiş, Hz. Ömer de onun, arzu ettiği kimseleri yanına alıp Medine'den Basra'ya götürebileceğini, bu konuda me'zun bulunduğunu kendisine bildirmiştir. Bunun üzerine Ebû Mûsâ, aralarında Enes b.

¹⁶ Taberî, IV, 71.

¹⁷ Taberî, IV, 70; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 541.

¹⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 481. Belâzürî, Ebû Mûsâ'nın, Basra'ya vali olarak atandığında, Dicle'nin iç kısımlarını dolaştığını, buralarda yaşayan halkı itaat halinde bulduğunu, toprakların ölçülmesini emrettiğini ve verimlerine göre bu topraklara haraç vergisi koyduğunu kaydetmektedir. Bkz. *Fütûh*, 482.

¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 541; Benzeri ifadelerle ayrıca bkz. Taberî, IV, 70-72; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 231-2. Yakubi'ye göre şahitlerin isimleri Ebû Bekre, Nafi' b. Hâris, Şibl b. Ma'bed, Ziyâd b. Abîd'dir. Bkz. Ya'kûbî, II, 46; Bir başka rivayete göre Ziyâd, hiç şahitlik yapmamıştır. Bkz. Belâzürî, *Fütûh*, 481.

²⁰ Dîneverî, 118.

Mâlik, İmrân b. Hüsayn ve Hişâm b. Âmir gibi ileri gelen sahâbilerin de bulunduğu yirmi dokuz kişiyi yanına alarak Basra'ya gitmek üzere yola çıkmıştır.²¹

İbn Sa'd'ın beyanına göre Hz. Ömer: “Şam'da kırk kişi var ki onlardan hangisi ümmetin işini üzerine almışsa vazifesini tam olarak yerine getirmiştir” şeklinde bir ifade kullanmıştır ki Ebû Mûsâ da bunlardandır.²²

Hz. Ömer, Ebû Mûsâ'yı kendi deyimiyle “Şeytanın yuva kurduğu bir şehir” olan Basra'ya²³ ve yine kendi deyimiyle “görgüsüz” olan Basra halkına²⁴ vali tayin edince Ebû Mûsâ'nın önce bu görevi üzerine almak istemediği ancak daha sonra Hz. Ömer'in kendisini bu konuda ikna ettiği belirtilmektedir.²⁵

Bu rivayetlerden, Ebû Mûsâ'nın atandığı görevin pek kolay olmadığı, Basra'da sık sık isyanların ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Basra, zamanın iki süper gücünden birisi olan İran ile sınır olduğundan bu hassas bölgede idarecilik zordu. Hiç şüphesiz Hz. Ömer'in Ebû Mûsâ'yı ikna etmesinde Hz. Peygamber'in sınır boylarında nöbet tutmanın faziletine dair dile getirmiş olduğu hadislerin de te'siri olmuştur. Nitekim bir hadislerinde Hz. Peygamber, bir gün, bir gece nöbet tutmanın, bir ay oruç tutmak ve namaz kılmaktan daha hayırlı olduğunu, böyle bir kimsenin amel defterinin kapanmayacağını ve bu kimsenin fitnelerden emin olacağını ifade etmiştir.²⁶ Gerçekten de bu hadisi şerifin sırrı tezahür etmiş, Basra valiliğini deruhte eden Ebû Mûsâ, müslümanlar arasında ortaya çıkan fitnelerden uzak durmuştur. Bu konuya ileride temas edilecektir.

Ebû Mûsâ, zor ve mes'uliyeti ağır olan bu görevi üzerine almakla kalmamış, görevin hakkını vermiş ve bu hususta gayet başarılı olmuştur. Bu sebeple Hz. Ömer'in halifeliği döneminde hep valilik görevinde bırakılmış ve Hz. Ömer, kendisinden sonra görev alacak olan halifeye yazmış olduğu vasiyetinde, kendisi tarafından atanmış olan valilerin bir yıldan fazla aynı görevde

²¹ Taberî, IV, 71; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 541; Dîneverî bunların on kişi olduğunu ve Bera' b. Mâlik'in de aralarında yer aldığını kaydeder. Bkz. Dîneverî, 118.

²² İbn Sa'd, IV, 109; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XXXII, 67; Zehebî, *A'lâmu'n-nübelâ*, II, 389.

²³ İbn Sa'd, IV, 109; Belâzürî, *Fütûh*, 481.

²⁴ İbn Sa'd, IV, 109; Kandehlevî, IV, 76.

²⁵ İbn Sa'd, IV, 109; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XXXII, 67.

²⁶ Müslim, *İmâre*, 1913.

bekletilmemeleri gerektiğini, ancak Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin aynı görevinde dört yıl daha kalmasının uygun olacağını belirtmiştir.²⁷

2.2.1.2. Hz. Ömer'in Basra Valisi Ebû Mûsâ'ya Emir ve Tavsiyeleri

Hz. Ömer, tayin ettiği vali ve kadıların hatalarını asgariye indirmek için onlara çeşitli vesilelerle emir ve tavsiyelerde bulunmuştur. Bunu, daha çok yazmış olduğu mektuplar aracılığı ile gerçekleştirmiştir. Biz burada Basra'ya vali olarak atanmış olan Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye göndermiş olduğu ta'limatlardan bir kaçını zikretmeyi uygun buluyoruz. O, Ebû Mûsâ'ya siyâsî, içtimâî ve hukûkî konularla alakalı şunları tavsiye ediyordu :

“İnsanlar, başlarındaki idarecilerden nefret ederler. Böyle bir durumla karşılaşmamızdan Allah'a sığınırım. Gündüzden çok kısa bir süre de kalmış olsa şer'î cezaları tatbik et. Biri Allah için, diğeri dünya için olan iki durum ile karşılaştığında Allah için olanı tercih et. Zîra dünya fânî, âhiret bâkîdir. Fasıkları(n gözlerini) korkut, onların toplu halde bulunmalarına fırsat verme, (cemiyetlerini) dağıt. Müslümanların hastalarını ziyaret et, cenazelerine git ve kapını açık tut. Onların işlerini –gerektiğinde- bizzat kendin yap. Sen de onlardan bir fertsin. Şu farkla ki senin yükün daha ağır”²⁸

“ İdarecilikteki gücünüz, bu günün işini yarına bırakmamanızdır. Eğer işlerinizi günü gününe yapmazsanız, işleriniz birikir, sonra hangisinden başlayacağınızı bilemez, hepsini altüst edersiniz. Sizler, biri dünyayı diğeri ahireti ilgilendiren iki mes'ele ile karşılaştığınızda ahiretin işini tercih ediniz. Çünkü dünya fânî, ahiret bâkîdir. Allah'tan korkunuz. Allah'ın kitabını öğreniniz. Zîra o, ilimlerin pınarı, gönüllerin baharıdır.”²⁹

“Toplantılarında ve huzurunda insanlara eşit muamele et ki zayıf insanlar adaletinden ümitlerini kesmesinler. Hatırı sayılır insanlar da kendileri için başkalarına zulmedeceğin zehabına kapılmasınlar.”³⁰

²⁷ Ahmed b. Hanbel, IV, 391; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 81; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 60; Zehebi, *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 391; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 360.

²⁸ İbn Kuteybe, *'Uyûnu'l-ahbâr*, I, 11; Biraz farklı ifadelerle bkz. Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn* (nşr. Fevzî Atavî), Beyrut tsz., s.357; İbn Abdirabbih, I, 88-89, Müttakî el-Hindî, V, 696; Ahmed Zeki Safvet, I, 222-3; Hamidullah, *el-Vesâ'iku's-siyâsiyye*, Beyrut, 1987, s.436.

²⁹ Kandehlevî, II, 292; Biraz farklı ifadelerle ayrıca bkz. Câhız, 357; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu Emîri'l-mü'minin Ömerü'bnü'l-Hattâb* (nşr. Zeyneb İbrahim el-Kârût), Beyrut 1987, s.129.

³⁰ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, Kahire 1382, s.117. Benzer ifadelerle ayrıca bkz. Taberî, IV, 203.

Hiz. Ömer, ahlâkî konularda da Ŗu ifadeleri dile getiriyordu :

“ Hikmet, yaŖta değildir. O, Allah’ın dilediği kimselere verdiği bir baęıŖtır. Bayağı iŖlerden ve yerilmiŖ ahlaktan uzak dur.”³¹

“ Dünyadaki r zkına kanaat eyle. Rahman, r zık hususunda imtihan etmek maksadıyla kullarından bazılarını bazılarına üstün kılmıŖtır. Her birisini bununla imtihan etmektedir. Bol r zık verdiklerini Ŗ k r açısından imtihana çekmektedir. Zenginin Allah’a Ŗ kr , Cenab-ı Hakk’ın kendisine r zık olarak verdiğ ve bahŖettięi Ŗeyler hususunda farz kıldığı hakkı (zekât)  demesidir.”³²

Mes’uliyet anlayıŖı ile ilgili dile getirilen Ŗu ifadeler de yine Hiz. Ömer’in Eb  Mûsâ’ya emir ve tavsiyeleri arasındadır :

“... Hevana tabi olmaktan sakın. Aksi taktirde halk da arzularına uyar, dünyayı tercih eder, (kalpleri) kin ile dolar. Sıkıntılı hesaptan önce kendini geniŖ zamanlarda hesaba  ek. Zira gerçek Ŗu ki kim bu sıkıntılı (uhrevî) hesaptan önce geniŖ günde kendini hesaba çekerse varacağı makam, rıza ve mutluluktur. Kimin de hayatı nefsinin meŖgul eder, hev sı kendini oyalarsa onun iŖi hasret ve piŖmanlıęa d n Ŗ r. İnsanlar içerisinde akl-ı selim sahibinden ve ufku geniŖ olandan baŖkası Allah’ın emrini kâmil manada yerine getirmez. O (akl-ı sel m olan kiŖi), öfkesine yenik d Ŗmez. İnsanlar onun ayıbına muttali olamaz. O, hakkı ikame konusunda kınayıcının kınamasından endiŖe etmez.....”³³

“ (Senin tasarrufundaki) Beyt ’l-m l’de senede bir gün, bir dirhem dahi kalmadığını bilmek isterim. O halde (Beyt ’l-m l’deki malın) tamamı dağıtılmalı ki Allah, her hak sahibine hakkını ödediğini bilsin.”³⁴

Bir gün Eb  Mûsâ el-EŖ’ar  Basra halkından bir hey’et ile birlikte Hiz. Ömer ile g r Ŗmek üzere Medine’ye gelir. Bunlar Hiz. Ömer’in günlük yiyeceklerinin pek kaliteli olmadığını ve onun müreffeh bir hayat yaŖamadıęını m Ŗahade ederler. Bu durumdan pek hoŖnut ol yan Basralılar, leziz yemekler arzu ederler. Hiz. Ömer bunun üzerine onlara : “Vallâhi yemeğimi beğenmediğinizi görüyorum. Allah’a yemin ederim ki istesem hepinizden daha leziz yemekler yer, daha müreffeh bir hayat yaŖarım” der ve onlara Ahk f s resinin yirminci âyetini

³¹ Kandehlevî, IV, 335.

³² Kandehlevî, III, 294.

³³ İbn Ebi’l-Hadîd, III, 119; Ahmed Zeki Safvet, I, 224.

³⁴ Kandehlevî, II, 388.

okur.³⁵ Daha sonra Hz. Ömer, Basralılar için Beytü'l-mâl'den yiyecekler ve içecekler çıkarıp ikramda bulunur ve onlara iş imkanları olmayıp evlerinde oturanları ve onların çocuklarını gözetmeleri, idare edilenlere karşı iyi muamelede bulunmaları ve aç olanlarını doyurmaları hususunda ta'limat verir ve halktan vergi almamaları gerektiğini, aksi taktirde o memleketin kısa zamanda yıkılıp gideceğini ifade eder.³⁶

2.2.1.3. Hz. Ömer'in Ebû Mûsâ'ya İkaz ve Uyarıları

Hz. Ömer, adaletli bir toplum düzeni kurmak gayesiyle devlet me'murlarına sadece emir ve tavsiyelerde bulunmakla kalmıyor, özellikle kadılık ve valilik görevlerini yürüten kişileri devamlı olarak mürakabe ediyor, gerekirse kendilerini uyarıyordu. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye de bu manada zaman zaman ikaz ve uyarılarda bulunmuştur.

Bir hac ya da umre yolculuğu sırasında adamın biri halife Ömer'in yanına gelmiş ve ağlamaya başlamıştı. Ömer adama: "Neyin var?" diye sorduğunda adam, Basra'da içki içtiğini, vali Ebû Mûsâ'nın kendisine şer'î cezayı tatbik etmekle kalmayıp bu cezaya ilave olarak yüzünü siyaha boyattığını ve kendisiyle oturup kalkmamaları için Basra halkına emir verdiğini Ömer'e anlattı. Bu durumda üç şeyden birini yapmaya karar verdiğini, ya bir kılıç alıp Ebû Mûsâ'yı öldüreceğini, veya kendisini başka bir yere göndermesi için halife'den izin isteyeceğini, ya da düşman saflarına katılacağını ifade etti. Adam ikinci hususu tercih etmiş olmalı ki halifeye gelip derdini anlattı. Halife Ömer ağladı ve Ebû Mûsâ'ya bir mektup yazarak onu uyardı. Ebû Mûsâ'nın Basralılara bu şahısla oturup kalkmalarını yiyip içmelerini söylemesi gerektiğini, şayet tevbe ederse şahitliğinin dahi kabul edileceğini mektubunda ifade etti. Bu mektupla birlikte Hz. Ömer, adama elbiseler giydirip iki yüz dirhem de para vererek onu memleketine gönderdi.³⁷

³⁵ Söz konusu âyetin meâlî şöyledir: "İnkâr edenler ateşe sunuldukları gün onlara: 'Dünyadaki hayatınızda sizin için güzel olan her şeyi harcadınız, onların zevkini sürdünüz, ama bu gün yeryüzünde haksız yere büyüklük taslamanızın ve yoldan çıkmanızın karşılığında alçaltıcı bir azap göreceksiniz' denir."

³⁶ İbn Sa'd, III, 279-80; Kandehlevî, II, 444-45.

³⁷ İbnü'l-Cevzi, *Menâkıb*, 131; Kandehlevî, III, 121-2.

Bir başka vesile ile Hz. Ömer, Ebû Mûsâ'yı şu şekilde ikaz ediyordu: “Duyduğuma göre halkı huzuruna hep birlikte kabul ediyormuşsun. Bu mektubum sana ulaştıktan sonra, önce faziletli, ileri gelen saygın kişileri kabul et, onlar yerlerini alınca diğerlerine izin ver.”³⁸

Hz. Ömer devlet sırlarına vakıf olmamaları için bazı görevlere gayri müslimlerin atanmasını uygun görmez bu gibi durumlarda da valilerini ikaz ederdi.

Bir gün Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye haber göndererek (idaresine verilen yerlerin) gelir ve giderlerini tek bir deri parçasına yazıp kendisine takdim etmesini emretti. Ebû Mûsâ'nın hıristiyan bir kâtibi vardı, ona bir liste hazırlatıp Ömer'e sundu. Ömer, bunu çok beğendi ve : “Bu kâtip gerçekten güvenilir biri” (dedikten sonra kâtibe): “Şam'dan bir mektup geldi, onu bize mescitte okur musun ?” dedi. (Hemen Ebû Mûsâ araya girerek): “Okuyamaz” diye karşılık verdi. Hz. Ömer: “Cenabet mi?” diye sorunca Ebû Mûsâ: “Hayır, hıristiyan” diye cevap verdi. Bu cevap üzerine Hz. Ömer, Ebû Mûsâ'yı azarladı, uyluğuna vurdu ve kâtibi huzurundan çıkarttırarak Mâide sûresinin 51. âyetini okudu ve yahudilerle hıristiyanların dost edinilmemesi gerektiğini ifade etti.³⁹

Şu hâdiseler de Hz. Ömer'in Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi ikaz ve uyarıları arasında zikre değerdir:

Bir gün, komutanlığını Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin yaptığı bir ordu, ganimet ele geçirmişti. Ebû Mûsâ, ganimetleri bölüştürürken her nedense bir adama hissesini tam olarak vermemişti. Adam, hissesinin tam olarak verilmesi gerektiğini, noksan olarak teslim almayacağını söylemiş, Ebû Mûsâ da ceza olarak adama yirmi kançı vurdurup başını kazıtmıştı. Adam saçlarını toplayıp Hz. Ömer'in huzuruna varmış, cebinden saçlarını çıkararak halifenin göğsüne koymuştu. Hz. Ömer : “Neyin var?” diye sormuş, adam da hadiseyi anlatmıştı. Bunun üzerine Hz. Ömer Ebû Mûsâ'ya şunları yazmıştı: “Selam sana ! Falan oğlu falan, bana şöyle bir hâdisi anlattı. Sana yemin veriyorum. Şayet yaptıklarını halkın huzurunda yaptınsa sen de halkın huzurunda bu adamın önünde otur, sende hakkını alsın. Yok eğer تنها bir yerde yaptınsa, sen de kimsenin olmadığı

³⁸ İbn Ebî'l-Hadîd, III, 119; Ahmed Zeki Safvet, I, 223; Kandehlevî, III, 152.

³⁹ İbn Kesîr, *Muhtasarü Tefsîri'bn-i Kesîr* (nşr. Muhammed Ali es-Sabûnî), I-III, Beyrut 1999, I, 528; Kandehlevî, III, 385.

bir yerde otur, senden hakkını alsın.” Mektubu alan Ebû Mûsâ, emri yerine getirip adamın önüne oturdu ise de adam hadiseden etkilenmiş olmalı ki onu bağışlamış ve hakkını almaktan vazgeçmişti.⁴⁰

Ebû Mûsâ, Basra valisi olarak hutbe okuduğu zaman Allah’a hamd-ü senâ eder ve Hz. Peygamber’e salât-ü selâm okur, ardından Hz. Ömer’e dua etmeye başladılar. Bu durum Dubbe b. Muhsan el-Anzî’yi oldukça kızdırmıştı. Dubbe, hutbe esnasında ayağa kalkıp ona şöyle demişti : “Neden Ömer’i ondan (Ebû Bekir’den) üstün tutuyorsun? (niçin Ömerden evvel Ebû Bekir’i zikretmiyorsun?)” Bu hâdise birkaç Cum’a’da tekrar edilince vali Ebû Mûsâ, Hz. Ömer’e Dubbe’yi şikayet etmek üzere bir şikâyetnâme yazmış ve şöyle demişti: “Muhsan oğlu Dubbe el-Anzî, hutbe esnasında bana sözlü olarak saldırıyor” Bunun üzerine Hz. Ömer, Dubbe’yi, Medine’ye göndermesi için ona bir emirnâme göndermiş, o da emri yerine getirmişti.

Dubbe, Medine’ye gelip Hz. Ömer’in huzuruna girmiş ve şöyle demişti : “Ey Ömer! İşlediğim bir günah ve yaptığım bir suç olmaksızın, hangi hakla beni memleketimden buraya celbettin?” Ömer sordu: “Seninle vali arasında ne geçti?” Bu soru üzerine Dubbe, vali Ebû Mûsâ’nın Cum’a hutbesini okuduğu zaman evvelâ Allah’a hamd-ü senâ ve Rasûlullah’a salât-ü selâm okuduktan sonra (ilk halife Ebû Bekir’i hiç zikretmeden) Ömer’e dua etmeye başladığını, bu haliyle Ömer’i Ebû Bekir’den üstün tuttuğunu, onun bu durumunun kendisini kızdırdığını ve bunun birkaç defa tekrar ettiğini, sonra sırf bu yüzden Ebû Mûsâ’nın kendisini şikâyet etmek üzere mektup yazdığını ifade etmişti.

Dubbe’nin ifadelerini dinleyen Hz. Ömer, ağlayarak gerisin geri çekilip şunları söyledi: “Allah’a yemin ederimki sen, validen daha muvaffak ve daha doğrusun. Allah senin günahını afveylesin. Acaba benim günahımı afveder misin?” Ömer’in bu sözleri üzerine Dubbe: “Ey mü’minlerin emîri! Allah seni afvetsin!” şeklinde karşılık verdi. Hz. Ömer daha sonra sözlerine şunları ekledi: “Allah’a yemin ederim Ebû Bekir’in bir günü ve bir gecesi var ki Ömer’den ve Ömer’in soyundan daha hayırlıdır... Ey Dubbe! İster misin sana Ebû Bekir’in o gününden ve o gecesinden haber vereyim?... Ebû Bekir’in gecesi şudur: Allah Rasûlü (s.a.v.) müşrikler(in zulmün)den kaçmak istediğinde Mekke’den çıkmaya

⁴⁰ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, X, 523; Kandehevî, II, 268.

karar verdi ve geceleyin çıktı. Ona Ebû Bekir arkadaşlık etti Ebû Bekir, bazen Rasûlullah'ın önünde, bazen arkasında, bazen sağında bazen de solunda yürüyordu. Manzarayı müşahade eden Rasûlullah, Ebû Bekir'e sordu: "Neden böyle yapıyorsun yâ Ebû Bekir? Halbuki ben senin böyle yaptığını hiç görmemiştim" Ebû Bekir cevap olarak şunları söyledi: "Ey Allah'ın Rasûlü! Önümüzde pusu kuran birisinin olabileceğini düşünüyor, önüne geçiyorum. Arkamızda bizi ta'kip eden birisinin olabileceğini düşündüğümde arkana geçiyorum. (Aynı maksatla) bazen sağına bazen de soluna geçiyorum. Senin için kendimi emniyet (ve huzur) içerisinde hissetmiyorum."

Hiz. Ömer, devamla Allah Rasûlü (s.a.v.)'nün, o gece parmakları delininceye kadar parmaklarının ucuna basarak yürüdüğünü, Rasûlullah'ın ayaklarının delindiğini görünce Hiz. Ebû Bekir'in onu mağaranın kapısına kadar omuzuna alıp götürdüğünü, sonra mağaranın içinde bir şey varsa evvela kendisine isabet etsin diye ilk olarak mağaraya kendisinin girdiğini daha sonra Rasûlullah'ı içeriye aldığını, kısacası onun o gece hayli fedakârlıklarda bulunup Hiz. Peygamberi kendi nefesine tercih ettiğini anlattı.

Hiz. Ömer, sözlerine şöyle devam etti: "Onun gününe gelice; Allah Rasûlü (s.a.v.) vefat ettiği zaman (yeni müslüman olan) Arap (kabileleri) dinden döndüler. Bir kısmı da "biz ancak namaz kılarız fakat zekât vermeyiz" dediler. Ben Ebû Bekir'e geldim, ona nasihat etmek üzere elimden gelen gayreti sarfettim ve dedim ki : "Ey Rasûlullah'ın halifesi ! Halka şefkat ve merhamet göster!" O, baba şöyle haykırdı: "Sen küfr üzere iken cebbâr ve şecî' idin İslâm dinine girince korkak mı oldun? Ben ne ile onlara şefkat göstereyim? Allah Rasûlü vefat etmiştir. Vahiy sona ermiştir. Allah'a yemin ederim, Rasûlullah zamanında zekât devesinin boynundaki bir yuları bu gün men' edip vermezlerse bu sebeple dahi kendileriyle harbederim." Hiz. Ömer diyor ki: "İşte bundan dolayı biz dinden dönenlere (ve bağıylere) harp ilân ettik. Vallahi Ebû Bekir, emrinde doğru hareket eden olarak görüldü. İşte bu da Ebû Bekir'in günüdür."

Daha sonra Hiz. Ömer, valisi Ebû Mûsâ'ya azarlayıcı bir mektup yazmış ve onu bu konuda uyarmıştı.⁴¹

⁴¹ Gazzâli, *İhyâ'u 'ulûmî'd-dîn* (nşr. Abdulaziz İzzüddin es-Seyrevân), I-V, Beyrut tsz., II, 313.

Hiz. Ömer, giyimde kuşamda, yemede içmede ve buna benzer hususlarda idarecilerin idare edilenlerden farklı olmamaları gerektiğine inanır ve bu gibi konularda da idarecileri ikaz ederdi.

Bir defasında da Hiz. Ömer, Ebû Mûsâ'nın ve ev halkının giyim kuşam, yeme içme ve binitler bakımından halktan farklı ve daha üstün bir hayat içerisinde olduklarını işitmiş ve Ebû Mûsâ'yı şu ifadelerle ikaz etmişti: "Ey Abdullah! Sakın otu bol bir vadiden geçerken otlayıp, semizlenmekten başka bir düşüncesi olmayan, semizlenince de kesilip boğazlanan bir hayvan gibi olma!.... Bil ki, idareci haktan saparsa tebeası da doğru yoldan uzaklaşır. İnsanların en şakîsi (kötüsü) tebeasını sefaletle sürükleyen idarecidir."⁴²

Şu hâdisde de Hiz. Ömer'in Ebû Mûsâ'yı giyim kuşam hususundaki uyarıları arasında zikredilebilir.

Ebû Mûsâ bir şahısla birlikte Hiz. Ömer'in huzuruna girer. O arada Hiz. Ömer, o şahsın elinde bir altın yüzük bulunduğunu müşahade eder ve onu uyarır. Bunun üzerine Ebû Mûsâ, kendi yüzüğünün demirden olduğunu ifade eder. Hiz. Ömer ise demir yüzüğün altın yüzükten daha kötü olduğunu ve şayet takılacaksa gümüş yüzük takılması gerektiğini dile getirir.⁴³

Yine İslâm askerlerine Kur'ân'daki bazı mes'eleleri sorup zihinleri bulandıran Sabiğ adındaki Iraklı bir şahsı, Hiz. Ömer defalarca dövdükten sonra memleketine gitmesi için kendisine müsaade etmişti. Ardından Ebû Mûsâ'ya da müslümanlardan hiç kimsenin Sabiğ ile oturmamasını te'min etmesi için bir emirnâme göndermişti. Bu durum Sabiğ'in çok zoruna gitmişti. Bilâhare Ebû Mûsâ, Sabiğ'in durumunu düzelttiğine dair Hiz. Ömer'e haber göndermiş, Hiz. Ömer de Ebû Mûsâ'nın, bundan böyle halkın onunla temas kurmalarına müsaade etmesi gerektiğine dair cevabî bir mektup göndermişti.⁴⁴

⁴² İbn Kuteybe, *'Uyûnu'l-ahbâr*, I, 11; Müttakî el-Hindî, V, 696; Ahmed Zeki Safvet, I, 223; Hamîdullâh, *el- Vesâ'iku's-siyâsiyye*, 436-7. Benzer ifadelerle ayrıca bkz. Ebû Yûsuf, 15.

⁴³ İbn Sa'd, IV, 114; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 399.

⁴⁴ Kandehevî, IV, 80.

2.2.1.4.Hz. Ömer'in Yargılama Hukuku İle Alakalı Olarak Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye Göndermiş Olduğu Mektup

Mektubun Muhtevası

Hz. Ömer, tayin ettiği valileri görev yerlerine uğurlarken onların insanlar arasında dirlik ve düzeni sağlamaları, ele geçirilen ganimetleri adaletle taksim etmeleri, halka namaz kıldırması, diğer bütün durumlarda hakkaniyet ve adaletten ayrılmamaları gerektiğini kendilerine emir ve tavsiye ederdi.⁴⁵ Bununla da kalmaz valilere mütemâdiyen mektuplar gönderir, daha önce yapmış olduğu emir ve tavsiyeleri kendilerine tekrar hatırlatır veya gerekli gördüğü yeni talimatları varsa onları valilerine bildirirdi.

Onun Basra valisi Ebû Mûsâ'ya göndermiş olduğu mektuplar, özellikle kaza ve yargılama usulü ile ilgili fıkri, edebî ve teşriî bir çok bilgiler ihtiva etmektedir. Bu mektupların en meşhuru, adlî işleri düzenlemek üzere Hz. Ömer'in Ebû Mûsâ'ya göndermiş olduğu bir mektuptur ki bu mektup besmele, hamdele ve salveleden sonra şu hükümleri ihtiva etmektedir:

“ Şüphesiz ki kaza (muhakeme etme işi) muhkem bir farz ve uyulması gereken bir sünnettir. Sana (dava olarak) getirilen hususları iyice anla, (senin nezdinde hak ortaya çıkınca derhal hükmünü ver) ve icra et. Zira icra edilmeyen hak bir sözün hiçbir faydası yoktur. Huzurunda, oturumunda ve adaletinde insanlar arasında eşit davran ki şerefli (zengin, soylu) olanlar, kendilerinden yana hüküm vereceğın hissine kapılmasınlar. Zayıf (kimsesiz, güçsüz) olanlar da zulme uğrayacaklarını zannetmesinler. Beyyine (delil) getirmek dava açana, yemin ise iddiayı reddedene düşer. İnsanlar arasında haramı helâl, helâli haram kılmamak şartıyla sulh caizdir. Dün hükme bağladığın bir dâvâ seni hakka dönmekten alıkoymasın. Zira hak, kadîmdir (önceliklidir). Hiçbir şey hakkı batıl kılamaz. Hakka dönmek batıl da ısrar etmekten daha hayırlıdır. Kur'an ve sünnet aracılığıyla sana ulaşmayan şeylerden (mes'elelerden) dolayı kalbine şek ve şüphe taarruz ederse çok dikkatli olarak uzun süre düşün (mes'elelerin hükmünü anlamak için bütün gayretini sarfet). (O hâdis ve dâvâların) emsalini ve benzerlerini araştır. Sonra işleri buna göre kıyas et. Allah Teâlâ'ya karşı daha

⁴⁵ Taberî, IV, 204.

sevinli ve sana göre hakka daha yakın olanı gaye edin. (Hak) iddia edene (davasını ispat etmek için) kendisine ihtiyaç duyduğu (kadar münasip) bir zaman tanı. Şayet delil getirirse (ne âlâ), delil getiremezse aleyhine hüküm ver. Zira böyle davranmak, olayı müşahade etmemiş olanlar için daha zâhir, mazeret bulunduğu durumlarda (hadiseyi kesin olarak bilme hususunda ma'zur olanlar için) daha doğrudur. Müslümanlar birbirlerine (şahitlik yapma hususunda) adildirler. Ancak hakkında "haddi kazf" (iflira cezası) tatbik edilmiş bulunan veya yalancı şahitlikte meşhur olan ya da dostluk yahut akrabalık bakımından zanlı olan kimseler müstesnadır (bunlar şahitlik yapamazlar). Gerçekten Allah Teâlâ, gizlediğiniz şeyleri hakkıyla bilir ve sizden şüpheler sebebiyle (cezaları) kaldırır. Hakkın icra edildiği mekânlarda (muhakeme esnasında) rakipler (davacı ve davalı) huzurunda gazaptan, tedirginlikten (telaştan), insanlara karşı sıkıntı belirtmekten ve kibirlenmekten sakın. Allah Teâlâ o hakkın icra edildiği mekanlar sebebiyle (hakkı icra edene) mükâfat verecek ve yine bu sebeple (o kimsenin ahiret) azığını güzelleştirecektir. Her kim ki Allah ile kendisi arasındaki işlerde niyetini halis tutarsa, insanlarla kendisi arasındaki işler (in tehlikelerinden) Allah onu muhafaza eder. Her kim de Allah'ın bildiğinden başka bir şekilde insanlara kendini süslü gösterirse (yaptığı işlere riya karıştırırsa) Allah onu helâk eder. Allah Teâlâ'dan başkasının dünya hayatına dair (vermiş olduğu) mükâfatla Allah'ın rahmet hazineleri hakkında ne düşünürsün, vesselâm !"⁴⁶

Mektubun metni bazı farklılıklarla birlikte eski ve yeni kaynak eserlerin bir çoğunda kayıtlıdır. Kur'ânî ilimlerle ilgili eserler,⁴⁷ hadis kitapları,⁴⁸ fıkıh sahasında kaleme alınmış olan eserler,⁴⁹ temel İslâm târihi kaynakları⁵⁰ ve edebî

⁴⁶ İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XXXII, 72.

⁴⁷ Bâkılânî, *İ'câzü'l-Kur'ân* (nşr. Memduh Hasan Muhammed), Kahire 1993, s. 139; San'ânî, *Sübülü's-selâm şerhu bulûğî'l-merâm* (nşr. İsmâ'u's-sabâbatî), I-IV, Kahire 1994, IV, 569-70.

⁴⁸ Dârekutnî, IV, 206-7; Beyhâkî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, I-X, Beyrut tsz., X, 150; Müttakî el-Hindî, V, 806-7. Ayrıca Kalkaşendî, eserinde Bezzâr'ın Mütisned'inden nakilde bulunmuştur. Bkz. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ'* (şerh: Muhammed Hüseyin Şemseddin) I, XIV, Beyrut 1987, X, 196-8.

⁴⁹ Ebû Yûsuf, 117; Hassâf, *Edebü'l-kâdî*, (nşr. Ebu'l-vesfâ el-Afgânî-Ebû Bekir Muhammed el-Hâşimî, şerh: Husâmuddîn Ömer b. Abdilaziz), I-III, Beyrut 1994, I, 26 vd.; Mâverdî, 91; İbn Hazm, *el-Muhallâ*, I, 77-78, X, 565; İbn Abdilberr, *Câmiu Beyânî'l-ilm ve fadlihî*, (nşr. Abdurrahman Hasan Mahmûd), Kahire tsz., 355; Hatîb el-Bağdâdî, *Kitâbu'l-Fakih ve'l-mütefakkih* (nşr. İsmail el-Ensârî), I-II, Beyrut 1980, I, 200; Serahsî, *el-Mebsût*, I-XXX, Beyrut 1993, XVI, 59-65; Nesefî, *Tilbetu'l-talebe fî istilâhâtî'l-fıkhiyye* (nşr. Hâlid Abdurrahman el-Akk), Beyrut 1995, s.270; Kâsânî, *Bedâ'ü'n-sanâ'i' fî terfîbi's-şerâ'i'*, I-VII, Beyrut 1986, VII, 9; İbn Teymiyye, *Minhâcû's-sünneti'n-nebeviyye fî nakzi kelâmi's-şia*

eserlerden⁵¹ olmak üzere otuzdan fazla eserin mektubun metnini kaydettiğini tesbit etmiş bulunuyoruz.

Mektubun İslâm Hukuku ve Edebiyatı Tarihindeki Yeri

Hz. Ömer'in adli işleri düzenlemek üzere Ebû Mûsâ'ya göndermiş olduğu bu mektup, İslâm hukuk tarihinde önemli bir yere sahip olup adalet sisteminin gelişmesini sağlayan öğelerden birisi olarak kabul edilmiştir. Mektup, muhteva olarak yargılama ve dava açma gibi hususlarda bir takım esaslar ortaya koymakta ve kâdının tarafsızlığı, tarafların delil getirme yükümlülüğü, barış, hakimin hatalı kararından dönmesi gibi yargılama hukukunun temel mes'elelerine temas etmektedir. Yine kitap ve sünnette bulunmayan hususlarda kıyasa başvurulması, yalancılığı sabit olmadıkça bütün müslümanların şahadetlerinin muteber sayılması gibi hususları ele almaktadır. Bu bakımdan mektup, daha sonraki dönemlerde İslâm hukukçuları tarafından yargılama hukukunun esasları ortaya konulurken kendisine baş vurulan temel kaynaklar arasında mütalaa edilmiştir. İbn Kayyim el-Cevziye mektubu şerhetmiş ve şu ifadeleri dile getirmiştir: “ Bu mektup önemi büyük bir mektuptur. Âlimler bunu hüsn-ü kabûl ile karşılamışlar, yargılama ve şahitliğin temel prensiplerini bunun üzerine bina etmişlerdir. Kâdı ve müftü, bu mektubu incelemeye ve bunun hakkında düşünmeye daha çok muhtaçtır.”⁵² Yine Serahsi bu mektubu “kazâî talimatnâme ve hüküm vermenin esası” olarak değerlendirirken⁵³ Kâsânî aynı mektubu “siyâsî ta'limatnâme” olarak kabul etmiştir.⁵⁴ Mâliki âlimlerinden İbn Sehl ise şunları söylemiştir : “Bu risâle, ihtivâ etmiş olduğu yargılama usulleri ve hükümlerin taşıdığı anlamlar hususunda bir esastır. Müslüman hakimler bu risaleye büyük

ve'l-kaderiyye, I-IV, Mısır 1906, III, 146; İbn Kayyim el-Cevziye, *I'lâmü'l-muvakkî'n*, I, 84-85; Zeylaî, *Nasbu'r-râye li ehâdîsi'l-hidâye*, I, IV, b.y.y., 1973, IV, 81; İbn Ferhûn, *Tebîrâtü'l-hükkâm fî usûli'l-akziyye ve menâhici'l-ahkâm*, I-II, Beyrut 1301, I, 21; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dirâye fî tahrîci ehâdîsi'l-hidâye* (nşr. Abdullah Hâşim), I- II, Kahire 1964, II, 171-72; Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, Mısır 1959, s. 7-8.

⁵⁰ Vekî', I, 70 vd., 283 vd.; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 72; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, 133; İbn Haldûn, *Mukaddimetü'l-Kitâbi'l-İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber...*, Beyrut 1992, s. 173; Hamidullah, *el-Vesâ'iku's-siyâsiyye*, 427-29.

⁵¹ Câlîz, 237; İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-ahbâr*, I, 66; Müberrred, *el-Kâmil fî'l-luğa ve'l-edeb*, I-II, Beyrut 1999, I, 14-15; İbn Abdîrabbih, I, 86-88; İbn Ebi'l-Haddîd, III, 119; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb*, I-XVIII, Kahire, tsz. (Vezâretü's-Sakâfe ve'l-İrşâd), XIX-XXVII (nşr. Muhammed Rıfât Fethullah v.dğr), Kahire 1975-85, VI, 257; Kalkaşendî, *Suhbu'l-a'sâ*, X, 196-98.

⁵² İbn Kayyim el-Cevziye, *I'lâmü'l-muvakkî'n*, I, 85 vd.

⁵³ Serahsî, XVI, 60.

⁵⁴ Kâsânî, VII, 9 vd.

önem vermiş, bir çok alim bu risaleden bahsetmiş ve eserlerinde bundan istifade etmişlerdir ki Abdülmelik b. Habib (238/852) de bunlardandır.⁵⁵

Söz konusu mektup İslâm Adliye Teşkilâtı'nın temel prensiplerini ihtiva etmekle birlikte uslûp açısından belâgat, icâz ve yazı türleri gibi konularda da örnek olarak benimsenmiştir. İslâm edebiyatçıları, bu risâleyi önemli yazı türlerinden bir olarak kabul etmişler ve İslâmî belâgat uslubuna bir örnek olması bakımından te'lif etmiş oldukları eserlerde bundan yer yer iktibaslarla bulunmuşlardır. Ayrıca lafız ve mânâ bakımından önemli bir yazı türü olduğuna dikkat çekmişlerdir. Eski olsun yeni olsun bir çok müellif bu risaleye doğrudan ya da dolaylı olarak işaret etmiş olup mektup dünya dillerinin bir çoğuna çevrilmiştir. Nitekim Hamidullah, mektubun, Urduca'ya Farsça'ya, Hollandaca'ya, İngilizce'ye, Fransızca'ya ve Almanca'ya tercüme edildiğini kaydetmektedir.⁵⁶

Kısacası, daha önce isimlerini kaydetmiş olduğumuz onbeşi fıkıh, yedisi ise edebiyat kitaplarından olmak üzere otuzdan fazla eserin, mektubun metnini kaydetmeleri, İslâm hukuk ve edebiyat tarihinde bu risalenin ne derece önemli bir yere sahip olduğunu ortaya koyması bakımından büyük önem arz etmektedir.

İbn Hazm ve Batılı Bazı Araştırmacıların Mektubun Varlığını Şüphe İle Karşılamaları ve Gerekçeleri

Yargılama hukuku ile ilgili olarak Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye gönderilen mektubun Hz. Ömer'e nisbeti konusunda İbn Hazm ve batılı bazı araştırmacılar, bir takım şüphe ve tereddütler ortaya atarak gerek sened, gerekse metin açısından mektubu eleştirmişlerdir. Yapılan eleştirileri maddeler halinde şu şekilde özetlemek mümkündür.

1. Zâhiri ülemâsından İbn Hazm, öncelikle mektubu sened açısından tenkid etmekte ve ravilerin sika (güvenilir) olmadığını ileri sürmektedir. Dolayısıyla mektubun Hz. Ömer'e aidiyetini kabul etmemektedir. O, kıyasın cevazına kail olan alimler hakkında şunları dile getirmektedir : “Bunlar, kıyası kabul etme hususunda sahabenin icma' ettiklerini iddia ederlerse onlara denilir ki yalan söylediniz, bilakis doğru olan şudur ki sahabenin tamamı kıyasın batıl olduğu hususunda icma' etmişlerdir. Bunların yalan söylediklerinin delili, sahabenin hiçbirisinden her hangi bir mes'eleyi kıyasa götürdüklerine dair

⁵⁵ İbn Ferhûn, I, 21.

⁵⁶ Hamidullah, *el-Vesâiku's-siyâsiyye*, 425-27.

herhangi bir haberin kesinlikle rivayet edilmemiş olmasıdır. Ancak Hz. Ömer adına uydurulmuş olan mektuptaki (bir takım ifadeler) bunun dışındadır. Mektuptaki ifade şöyledir : “Birbirinin benzeri olan şeylere, emsâli bulunanlara dikkat et, sonra kıyas yap....” Bu mektubu sadece Abdülmelik b. Velid b. Mi’dân babasından rivayet etmiştir ki bu şahıs ihtilafsız olarak sâkıttır.” İbn Hazm’a göre Abdülmelik’in babası Velid de sâkıttır.⁵⁷

Mektubun sahih olduğunu kabul etmeyenlere göre “İ’lâmü’l-muvakkı’în” isimli eserde kaydedilen bazı ifadelerde mektubun râvisi Ebû Ubeyd, mektubu Kesîr b. Hişâm’dan o da Ca’fer b Bürkân’dan rivayet etmiştir. Ebû Ubeyd, Kesîr’e şunu sormuştur : “Ca’fer mektubu (ilk kaynağına kadar), isnad ettirdi mi?” Bunun üzerine Kesîr: “Hayır” cevabını verdi.⁵⁸ Bu ifade, sened bakımından mektubun munkatı’ olduğuna delâlet etmektedir.⁵⁹

2. Ebû Mûsâ, Hz. Ömer döneminde sadece valilik yapmış olup kazâî işlere bakmamıştır.⁶⁰ O dönemde Basra kadılığını Ka’b b. Sûr uhdesine almıştır.⁶¹

Ayrıca Ebû Mûsâ, Hz. Ömer zamanında sadece Basra valiliği yapmış Kûfe valiliğine atanmamıştır.⁶² Halbuki bazı rivayetlerde mektubu Hz. Ömer’in, Kûfe valiliği yapmakta olan Ebû Mûsâ el-Eş’arî’ye gönderdiği ileri sürülmektedir.⁶³ Bu rivayetler de mektubun Hz. Ömer’e aidiyetini şüphe ile karşılamamıza sebebiyet vermektedir.

3. Çağdaş batılı bazı araştırmacılar, Buhârî ve Müslim gibi iki önemli kaynağın böyle bir mektuba yer vermediklerini ileri sürerek mektubun varlığını şüphe ile karşılamaktadırlar.⁶⁴ Yine Ebû Yûsuf’un “Kitâbü’l-Harâc” isimli eserinde buna benzer bir mektubun, Ebû Ubeyde b. el-Cerrah’a Hz. Ömer

⁵⁷ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, I, 77.

⁵⁸ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ’lâmü’l-muvakkı’în*, I, 84-85.

⁵⁹ Suûd b. Sa’d b. Düreyb, 277.

⁶⁰ Ali Hasan Abdülkadir, *Nazratün âmme fî târîhi’l-fikhi’l-İslâmî*, Kahire 1965, s. 74. Suûd b. Sa’d b. Düreyb, 278 (İbn Arnus’tan naklen),

⁶¹ Kettânî, I, 260; Ali Hasan Abdülkadir, 74; Suûd b. Sa’d b. Düreyb, 278 (Ali Hasan Abdülkadir’den naklen).

⁶² Bu konudaki iddialar için bkz. Suûd b. Sa’d b. Düreyb, 278 (İbn Arnus’tan naklen)

⁶³ İbn Haldûn, 173.

⁶⁴ Tyan Emile, *Histoire de l’organisation judiciaire en pays d’İslâm*, Leiden 1960, s.77-82. Margoliouht isminde bir diğer müsteşrik’in iddiaları için de bkz. Vekî’, I, 74 (Hamîş), Eserin dipnotu Muhakkik Abdulaziz el-Merâğî tarafından kaleme alınmıştır. Bu iki müsteşrik’in iddiaları için ayrıca bkz. Kandemir, Yaşar, “*Ebû Mûsâ el-Eş’arî*”, DİA, X, 190-92, İstanbul 1965-86.

tarafından gönderilmiş olmasından bahsetmesi de Ebû Mûsâ'ya gönderildiği iddia edilen bu mektubun sihhatine hâlel getirmektedir.⁶⁵

4. Mektupta yer alan “kıyas” kelimesi, sahabe devrinde kullanılan bir sözcük olmayıp daha sonraki dönemlerde ortaya çıkmıştır. Ali Hasan Abdülkadir bazı müsteşriklerin bu görüşü ileri sürdüklerini kaydeder.⁶⁶

5. Bir başka iddiaya göre mektupta bulunan hükümlerle Hz. Ömer'in kendisi dahi amel etmemiştir. Bu cümleden olarak mü'minlerin adil olduğuna ve onlardan birinin diğeri hakkında şahitlik yapabileceğine dair ifadeyi zikretmek mümkündür.⁶⁷ Bu ifade, bütün müslümanların şahadetlerinin kabulü anlamına geldiği gibi onlardan herbirinin âdil olduğunun kabulü anlamına da gelir. Halbuki bu ifade Kur'ân-ı Kerim'de yer alan “İçinizden adaletli iki kişiyi şahit tutun”⁶⁸ ayet-i kerîmesinin hükmüne aykırı düşmektedir.⁶⁹ Kaldı ki kıyası bir hüccet olarak kabul eden Hanifiler, Mâlikîler ve Şâfiîler bile böyle bir ifade dile getirmemişlerdir. Şayet mektuptaki kıyas ile ilgili ifadeler hüccet olarak kabul edilecek olursa Hz. Ömer'in müslümanların adil olduklarına ve tamamının şahadetlerinin muteber olduğuna dair yukarıdaki ifadesinin de delil olarak kabul edilmesi gerekecektir. Şayet onun, müslümanların şahadetleriyle ilgili bu ifadesi delil alınmayacaksa – ki Hanifiler, Malikiler ve Şafiiler böyle bir şey dile getirmemişlerdir – o halde onun kıyas hakkındaki sözleri de delil olarak alınamaz.⁷⁰

6. Mektubun metninde ayrı ayrı rivayetler içerisinde lafız farklılıklarının bulunması ve bu farklı lafızların her birisinin Hz. Ömer'e nisbet edilmesi hususunda şüphe ve tereddütlerin mevcudiyeti de yine ileri sürülen iddialar arasında yer almaktadır.

“Ahbâru'l-kudât” isimli kaynak eseri tahkik eden Abdülaziz Mustafa el-Merâğî, müsteşriklerden birisinin Hz. Ömer'in Ebû Mûsâ'ya göndermiş olduğu bu mektup hakkında “el-Cemiyetü'l-Âsiyeviyye” isimli dergide bir makale yazdığını ve bu makalede mektup ile ilgili seçmiş olduğu üç ayrı rivayeti

⁶⁵ Ebû Yûsuf, 117.

⁶⁶ Ali Hasan Abdülkadir, 75; Suûd b. Sa'd b. Düreyb, 281 (Ali Hasan Abdülkadir'den naklen)

⁶⁷ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, I, 78.

⁶⁸ K., Talak 65/2.

⁶⁹ Suûd b. Sa'd b. Düreyb, 282.

⁷⁰ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, I, 78; Suûd b. Sa'd b. Düreyb, 282.

karşılaştırdığını zikreder. Bunlar, Câhız, İbn Kuteybe ve İbn Haldun'un rivayetleri olup, müsteşrik, makalesinde rivayet farklılıklarını ele almıştır. Bu farklılıklardan dolayı mektubun Hz. Ömer'e nisbet edilmesinin sıhhati konusunda bir şüphe ortaya atarak söz konusu mektubun Hz. Ömer'den Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye yazılı olarak değil, şifahen nakledilmiş olması gerektiğini iddia etmiştir.⁷¹

İşte yargılama hukuku ile alakalı olarak Hz. Ömer'in Ebû Mûsâ'ya göndermiş olduğu mektubu eleştirenlerin gerekçeleri kısaca bunlardan ibarettir.

İbn Hazm ve Batılı Bazı Araştırmacıların Söz Konusu Mektuba Yönelik İleri Sürdükleri Gerekçelerle İlgili Bir Değerlendirme

Mektup ile alakalı olarak ileri sürülen eleştirileri tek tek ele alıp inceleyerek bir değerlendirme yapmanın yerinde olacağı kanaatindeyiz.

1. İbn Hazm'ın, mektubun ravileri olan Abdülmelik ve babası Velid b. Mi'dan'ı sâkıt olarak değerlendirmesi doğru değildir. Zira Abdülmelik'in babası Velid, sâkıt değildir. Onun, sikâ raviler arasında zikredildiği ifade edilmektedir.⁷² Abdülmelik'in rivayetlerini ise muhaddislerden bir kısmı benimsemişlerdir. Nitekim Yahya b. Maîn onun için "Sâlih" kelimesini kullanmıştır.⁷³ Dolayısıyla İbn Hazm'ın Abdülmelik hakkındaki "ihtilafsız olarak metrûktür" iddiası doğru değildir. Kaldı ki bir kısım muhaddislerin herhangi bir raviyi benimsemiş olmaları onun rivayetlerinin kabul edilmesi için yeterli bir sebeptir. Özellikle de farklı senetlerle aynı rivayet nakledilmişse bu konuda tereddüde mahal kalmaz. Nitekim Beyhakî söz konusu mektubu çeşitli sened zincirleriyle rivayet etmiştir. Bunlardan birisi Abdülmelik ile Abdullah b. Ebî Saîd tarikiyle gelen rivayetlerden farklı olup senedi şu şekildedir: "Ebû Abdillâh el-Hâfız Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Ya'kub'dan, o da Muhammed b. İshâk es-San'anî'den, o da Muhammed b. Abdillâh b. Künâse'den, o da Ca'fer b.

⁷¹ Vekî', I, 74 (Hâmiş). Bu müsteşrik, Margoliouth olup Oksford Üniversitesi'nin eski öğretim elemanlarından. Arap dili üzerine dersler verdiği kaydedilir. Bu konuda ayrıca bkz. Suûd b. Sa'd b. Düreyb, 284-85 (el-Merâğî'den naklen).

⁷² Suûd b. Sa'd b. Düreyb, 277. Suûd b. Sa'd, İbn Hibbân'ın, Velid'i sika raviler arasında saydığını kaydetmiştir. Ancak şahsen ben, araştırmama rağmen bu ifadeye rastlayamadım. Şu kadar var ki İbn Hibbân onu sikâ ravilerden saymamış olsa da mektubun sıhhatine yine halel gelmez. Çünkü mektup, birden fazla senedle rivayet edilmiştir.

⁷³ İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 428; Suûd b. Sa'd b. Düreyb, 277.

Berkân'dan, o da Ma'mer el-Basrî'den, o da Ebu'l-Avvâm el-Basrî'den rivayet etmiştir.⁷⁴

İbn Kayyim el-Cevziyye'nin "İ'lâmü'l-muvakkûn" isimli eserinde, mektubun, ilk kaynağına kadar isnad edilmediğine dair rivayete gelince; İbn Kayyim buna pek itibar etmemiş olmalı ki şu ifadelere yer vermektedir: "Bu, alimlerin benimsemiş olduğu kıymetli bir eserdir. Alimler yargılama ve şahadet hususundaki esasları buna göre bina etmişlerdir. Kâdı ve müflî bu mektubu incelemeye ve bu konuda düşünmeye daha çok muhtaçtır."⁷⁵

2. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Hz. Ömer döneminde Kûfe valiliği yapmadığına dair iddialar hakkında şunları ifade etmek gerekir : Evet, bazı rivayetlerde mektubun, Basra'daki değil Kûfe'deki valiliği sırasında Ebû Mûsâ'ya gönderildiği ifade edilir. Nitekim İbn Haldûn, bu şekilde kaydetmiştir.⁷⁶ Mektubu eleştirenlere göre bu rivayet, mektubun sihhatine hâlel getirmektedir. Zira Ebû Mûsâ, Hz. Ömer döneminde Kûfe valiliği yapmamış, sadece Basra valiliğini yürütmüştür. Halbuki Ebû Mûsâ'nın, Hz.Ömer devrinde bir yıl kadar Kûfe valiliği yaptığı sabittir. Dolayısıyla onun o dönemde sadece Basra valiliği yaptığına dair iddialar doğru değildir. Hz. Ömer onu, Ammâr b. Yasir'den sonra ahalisinin talebi üzerine Kûfe'ye vali olarak atamıştır. Ebû Mûsâ Kûfe'de yaklaşık bir yıl kadar görev yaptıktan sonra bu görevinden azledilerek tekrar Basra valiliğine tayin edilmiştir.⁷⁷

Diğer taraftan Ebû Mûsâ'nın valilik göreviyle kâdılık görevini birlikte yürüttüğünü ifade etmemiz gerekir. Gerek Basra'da gerekse Kûfe'de valilik sıfatıyla görev yapmış olması, onun kâdılık görevini de yürütmesine engel teşkil etmez. Zira kazâî ve idârî görevlerin henüz tam olarak ayrılmadığı ilk dönemlerde bir bölgeye vali tayin edilen kişilerin belli kazâî görevleri de yürüttüğü bilinmektedir. Nitekim Hz. Peygamber döneminde Yemen'e gönderilen Ebû Mûsâ ve Muâz'ın, adlî ve kazâî işleri bir arada yürüttüklerini daha önce ifade etmiştik.

⁷⁴ Beyhakî, *es-Sünen*, X, 115, 119, 135, 150, 155, 156. Ayrıca bkz. İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, X XII, 70-72; Suûd b. Sa'd b. Düreyb, 277.

⁷⁵ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkûn*, I, 86.

⁷⁶ İbn Haldûn, 173.

⁷⁷ Taberî, IV, 163-64; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 31-32.

Ebû Mûsâ, hicretin 17. Yılında Basra valiliğine getirilmiştir. Oysa ki Hz. Ömer, Ka'b b. Sûr'u buraya hicretin 18. Yılında kadı olarak göndermiştir.⁷⁸ Dolayısıyla Ebû Mûsâ, valilik görevini yürüttüğü ilk yıl içerisinde Basra kadılığı da yapmıştır. Ka'b b. Sûr'dan önce de Basra'ya kadı gönderilmemiştir. Ka'b, Basra'ya tayin edilen ilk kadıdır.⁷⁹ Ayrıca İbn Sîrîn'den rivayet edildiğine göre Hz. Ömer, Ebû Meryem el-Hanefî'nin davalarına bakması için Ebû Mûsâ'ya emirnâme göndermiştir.⁸⁰ Biz, gerek bu ifadelerden gerekse Ebû Mûsâ'nın Basra'da içki içen birisine uygulamış olduğu şer'î cezaya dair daha önce kaydetmiş olduğumuz bilgilerden yola çıkarak Ebû Mûsâ'nın Basra'da hem valilik hem de kadılık yaptığı, yani Ka'b b. Sûr'un Basra kadılığına atanmasına kadar bu iki görevi birarada yürüttüğü sonucunu çıkarmaktayız. Söz konusu mektubun, Ka'b b. Sûr'un kadı olarak atanmasından önce, yani Ebû Mûsâ'nın idarî ve kazâî görevleri uhdesinde birleştirdiği dönemde kendisine gönderilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Ya da mektup, Kûfe valiliği sırasında Ebû Mûsâ'ya gönderilmiştir. Kûfe'de de onun kadılık görevini valilik görevi ile birlikte yürüttüğü anlaşılmaktadır. Hatta Kettânî, Hz. Ömer'in onu Kûfe'ye kadı olarak atadığını kaydetmekteir.⁸¹

3. Mektubun Buhârî ve Müslim'de yer almamış olması da mektubun sihhatinden şüphelenmeyi gerektirmez. Zira mektup, Dârekutnî, Beyhakî, Vekî', İbn Asâkir, Câhız, İbn Kuteybe, Ebû Yûsuf başta olmak üzere bir çok muteber müellif tarafından farklı senedlerle nakledilmiştir.

Ebû Yûsuf'un, buna benzer bir belgenin, Hz. Ömer tarafından Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'a gönderildiğinden bahsetmesi de mektubun sihhatine zarar vermez. İslâm devlet teşkilatının ve adlî yapısının kurulmakta olduğu bir dönemde aynı muhtevaya sahip bir belgenin muhtelif bölgelerde görev yapmakta olan şahıslara gönderilmesi gayet tabiidir. Nitekim benzer muhtevaya sahip mektuplar Hz. Ömer tarafından daha başkalarına da gönderilmiştir. Dönemin Şam valisi Hz. Muaviye ile⁸² Kûfe valisi meşhur Kadı Şüreyh bunlardandır.⁸³

⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 562.

⁷⁹ Vekî', I, 275. Bir rivayete göre Ka'b b. Sûr, Ebû Meryem el-Hanefî'den sonra Basra kadılığına getirilmiştir. Bkz. Halife b. Hayyat, *et-Târih*, 154; Vekî', I, 274.

⁸⁰ Vekî', I, 270, 274; Suûd b. Sa'd b. Düreyb, 280.

⁸¹ Kettânî, I, 259.

⁸² Vekî', I, 75; Serahsî, XVI, 65-66; Hamidullah, *el-Vesâiku's-siyâsiyye*, 437.

4. “Kıyas” kelimesinin sahâbe döneminde kullanılmayıp daha sonraki dönemlerde kullanıldığına dair iddialar da doğru değildir. Çünkü Hz. Peygamber ve sâhabe döneminde “kıyas” kelimesinin “re’y” anlamında kullanılmakta olduğu bilinen bir husustur. İbn Hazm’ın, senediyle birlikte kıyasın iptali için tahrir etmiş olduğu bir rivayet vardır ki o rivayet içerisinde “kıyas” kelimesinin yer almış olması pek manidardır. Buna göre Hz. Peygamber şu ifadeleri dile getirmiştir : “Ümmetim, yetmiş küsur şubeye ayrılacaktır. Bunlardan ümmetimi en çok fitneye düşüreni, kendi re’yları ile işleri birbirine kıyas eden toplum olup haramı helal, helali haram edenlerdir.”⁸⁴

Görüldüğü gibi bu rivayetten Hz. Peygamber zamanında “kıyas” kelimesinin “re’y” anlamında kullanıldığı ve hadiste belirtilen kıyasın, helali haram, haramı helal kılan bâtil kıyas olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁵

Kıyas kelimesinin sahâbe tarafından da aynı manada kullanıldığı Abdullah b. Mes’ûd’un şu ifadelerinden anlaşılıyor anlaşılıyor: “Alimlerinizi gidiyor (vefat ediyor), insanlar kendi re’yları ile (delile başvurmada) işleri birbirine kıyas eden cahil liderler ediniyorlar” İbn Mes’ûd’un bu bağlamda dile getirdiği daha başka ifadeleri de vardır ki bunların tamamında, kendi re’yları ile kıyas yapanların ortaya çıktığından yakınmaktadır.⁸⁶

Gerek Hz. Peygamber’in, gerekse Abdullah b. Mes’ûd’un ifadelerinde “kıyas” kelimesinin yer almış olması, müsteşriklerin ve onların görüşünü benimseyenlerin söz konusu kelimenin sahabeden sonraki devirlere ait yeni bir sözcük olduğuna dair iddialarını geçersiz kılmaktadır.

5. Mü’minlerin kendi aralarında şahitlik yapabileceklerine dair Hz. Ömer’in ifadelerine gelince, o, müslümanların âdil olduklarını, şahadetlerinin kabul edilebileceğini dile getirdikten sonra : “Kullarının sırrına Cenab-ı Allah vâkıfır...” şeklinde bir ifade kullanır. İbn Kayyim bu ifadeleri şerh ederken bizim, zâhire göre hükmedip insanların sırlarını Allah’a havale etmemiz gerektiğini

⁸³ Dârimî, I, 60; Vekî’, II, 189; Beyhakî, *es-Sünen*, X, 115; İbn Abdilberr, *Câmi’u beyânî’l-ilm*, 314; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ’lâmü’l-muvakkı’în*, I, 65; Hamidullah, *el-Vesâiku’s-siyâsiyye*, 439.

⁸⁴ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, I, 82; Bu hadis için ayrıca bkz. İbn Abdilberr, *Câmiu beyânî’l-ilm*, 416; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ’lâmü’l-muvakkı’în*, I, 57.

⁸⁵ Bu konuda bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ’lâmü’l-muvakkı’în*, I, 57. “el-Muhallâ” isimli eserin dipnotunda Ahmet Şâkir, bu hadisin zayıf olduğunu belirtmişse de İbn Hazm bunu, kıyasın iptali için delil getirmiştir. Bkz. *el-Muhalla*, I, 82 (Hâmiş).

⁸⁶ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ’lâmü’l-muvakkı’în*, I, 60-61.

söyler. Allah Teâlâ'nın, dünyevî hükümlerin serâire (gizliliklere) değil, zevâhire(dış görünüşlere) göre icra edilmesini istediğini, bu hususta sırların zevâhire tâbi olduğunu, uhrevî hükümlerin ise tam aksine görünüşe değil, kişinin iç dünyasına tabi olduğunu beyan ettiğini ifade eder. Aynı müellifin kaydetmiş olduğu bir başka rivayete göre ise Hz. Ömer bir hutbesinde şunları dile getirmiştir : “ Her kim bize bir hayır gösterirse onun için hayır düşünür ve ondan dolayı kendisini severiz. Her kim de bizim için şer ortaya koyarsa onun hakkında da kötü düşünür ve kötülüğünden dolayı kendisine buğzederiz.”⁸⁷

Hz. Ömer 'in bu sözleri ile ilgili açıklamalarda bulunan Mâverdî, şahadette aslında zâhirî adaletin değil, bâtinî adâletin ön planda tutulması gerektiğini, bunun da inceleme ve soruşturma yoluyla anlaşılabilirliğini belirterek Hz. Ömer'in zâhirî adaletin göz önünde bulundurulması gerektiğine dair ifadelerine iki şekilde yorum getirir.

a – Hz. Ömer'in bunu, emren değil ihbâren zikretmiş olup caiz görenlerden olduğunu vurgulamış olması mümkündür. Yani Hz. Ömer, zâhiren âdil olmaları halinde, müslümanların şehadetlerinin kabul edileceği hususunda emir vermiş değil, sadece bunu haber vermiş ve kendi görüşünü dile getirmiştir.

b - Hz. Ömer'in bu ifadesi : “inceleme ve soruşturma aşamasından sonra herhangi bir suçu ortaya çıkmamış olan müslümanların âdil olarak kabul edilip şahitlikleri muteber sayılmalıdır,” şeklinde anlaşılmalıdır.⁸⁸

Mâverdî'nin yapmış olduğu birinci yorum, yani inceleme ve soruşturma yapılmaksızın kendisinden herhangi bir şüphe tezâhür etmemiş ya da durumu meçhul olan bir müslümanın şahitliğinin kabul edilebileceğine dair Hz. Ömer'in sözü hakkında yaptığı açıklama bir kısım alimler tarafından benimsenen görüşe muvafıktır. Nitekim Ebû Hanîfe'den, zâhirî adaletle göre hükmün cevazına dair bir söz rivayet edilmiş olup bu söz, hanifilerce yargı hususunda ma'rûf olmuştur.⁸⁹ Yine Irak ehlinden bir kısım âlimler, Hz. Ömer'in sözlerini dikkate alarak bu kanaate varmışlardır.⁹⁰ İbn Hazm da bu konuda Ebû Hanife'nin mezhebine bizzat işaret etmiştir.⁹¹ Dolayısıyla İbn Hazm'ın Hanifiler, Mâlikiler ve Şâfiîler'in bile

⁸⁷ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkı'tın*, I, 119-20.

⁸⁸ Mâverdî, 92.

⁸⁹ Hassâf, 270, Serahsî, XVI, 63.

⁹⁰ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkı'tın*, I, 119.

⁹¹ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, X, 565.

böyle bir ifadede bulunmadıklarını ileri sürmesi, isabetli olmadığı gibi, bu konudaki görüşlerinde tutarsız olduğu da müşâhade edilmektedir. Şunu da ifade edelim ki Hz. Ömer'in daha sonra bu görüşünden döndüğü kabul edilecek olsa dahi onun bu kanaatinden vazgeçmiş olması, mektubun tamamıyla sahih olmamasını ya da uydurma olmasını gerektirmez.

Söz konusu ifadelerin, ayetin hükmüne aykırı olduğuna dair iddialara gelince bunun da doğru ve isabetli bir iddia olmadığı ortadadır. Zira Hz. Ömer, müslümanların âdil, şahadetlerinin muteber olduğunu dile getirmekle yetinmemiş, bazı istisnâî hallerin bulunduğu durumlarda şahadetin kabul edilemeyeceğine dikkat çekmiş ve gizliliklere ancak Allah Teâlâ'nın muttali' olacağını, kulların bu gibi sırlara vakıf olamayacaklarını ifade etmiştir. Hz. Ömer'in bu sözü, "gerekli inceleme ve soruşturma yapıldıktan sonra herhangi bir suçu ortaya çıkmamış olan müslümanların şahitliklerinin kabul edilebileceği" şeklinde de anlaşılabilir. Kaldı ki ayet-i kerime adaleti şart koşturmakta, ancak adaletin mefhumundan bahsetmemekte, ondan ne anlaşılması gerektiğini de kesin ve net olarak ortaya koymamaktadır.

Şunu da ifade etmek gerekir ki, Hz. Peygamber'in bazı durumlarda, şahitlik yapacak kişilerin sadece müslüman olmasını dahi yeterli gördüğünü bir kısım rivayetlerden anlamaktayız. Abdullah b. Abbas'ın bildirdiğine göre bir A'rabî⁹² Hz. Peygamber'e gelerek hilâli gördüğünü haber verir. Bunun üzerine Hz. Peygamber adama: "Allah'tan başka ilah olmadığına şahadet eder misin?" diye sorar. Adam : "Evet" diye cevap verir. Hz. Peygamber : "Muhammed'in Allah Rasûlü olduğuna da şahadet eder misin?" diye tekrar sorar. Adam bu soruya

⁹² A'rab, gerek Araptan, gerekse Arab'ın dışındaki kavimlerden özellikle bedevî olanlara denir. Yani her hangi bir köy ve kasabada yerleşik bir hayat yaşamayıp çölde dolaşan göçebelere A'rab ismi verilir. Arab ise hem yerleşik hayat yaşayan, hem de göçebe olan bütün Arap kavmi için kullanılmakla birlikte daha ziyade yerleşik olarak yaşayan medenî kısmı için söylenir ki bunlara A'rab denmez. Şehirli bir Arab'a "Yâ A'rabî !" diye hitap edilecek olsa kızar, öfkelenir. Fakat herhangi bir bedevî A'rabî'ye "Yâ Arabî!" denilse kızmaz, üstelik memnun olur, hoşuna gider. Bu fark, bizim dilimize de geçmiş ve A'rab kelimesi siyah, koca dudaklı zenci gibi bir anlamda kullanılmıştır ki aslını bilmeyenler "Arab" ile "A'rab" lafızlarının söylenişini ayırt edemezler de karıştırırlar. A'rab diyecek yerde Arab derler. Velhasıl Arapça'daki Arab ve A'rab, Türkçe'deki Türk ve Türkmen gibidir. Türkmen, Türk'ün yörüğü olduğu gibi, A'rab da Arab'ın yörüğüdür. Diğer kavimlerden göçebe hayat yaşayanlara da A'rab ismi verilir. Bkz. Yazır, Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, IX, İstanbul 1979, IV, 2603-04.

da “Evet” cevabını verince Hz. Peygamber şöyle der: “Ey Bilâl! İnsanlara i’lân et de yarın oruç tutmaya başlasınlar.”⁹³

6. Mektuptaki rivayet farklılıklarına gelince, bu farklılıkların mevcudiyeti, mektubun Hz. Ömer’e nisbet edilmemesini gerektirmez. Zira Hassâf’ın da ifade ettiği gibi mektupta yer alan ve rivayet farklılıklarından kaynaklanan bir takım değişik lafızlar, mektubun muhtevasını değiştirecek nitelikte değildir. Bunların, aynı manaya hamledilme imkânı bulunmaktadır.⁹⁴ Dolayısıyla daha önce sözü edilen üç ayrı rivayet arasındaki lafız farklılıklarına göz atılacak olursa bazı müsteşriklerin bu konudaki iddialarının da önemli olmadığı görülecektir.⁹⁵

Söz konusu rivayet farklılıklarından dolayı mektubun Hz. Ömer’den Ebû Mûsâ’ya yazılı olarak değil, şifahen nakledilmiş olması gerektiğine dair iddia da asılsızdır. İbn Kayyim’in naklettiğine göre İdris Ebû Abdillâh b. İdris, Ebû Mûsâ’nın torunu Saîd b. Ebî Bürde’nin yanına gelir ve Ömer b. Hattab’ın Ebû Mûsâ’ya göndermiş olduğu risalelerden sorar. Çünkü Ebû Mûsâ bu risâleleri Ebû Bürde’nin gözetimine bırakmış bulunuyordu. Saîd b. Ebî Bürde İdris’in isteği üzerine bazı risaleleri çıkarıp ona gösterir. İdris o risalelerden birisini yazılı olarak müşahade etmiştir ki bu, bizim kendisinden bahsetmiş olduğumuz mektuptur.⁹⁶

İbn Kayyim’in kayda aldığı bu hâdis mektubun Hz. Ömer’den Ebû Mûsâ’ya şifahen değil yazılı olarak nakledildiğini göstermektedir.

Buna Usûl-ü Hadis’te “vicâde yolu ile rivayet” denilmektedir.⁹⁷

Görüldüğü gibi gerek sened, gerekse metin açısından mektup hakkında ileri sürülen şüphe ve iddialar sağlam bir delile isnad etmemektedir. Kaldı ki mektubun muhtevasında yer alan yargı ile ilgili prensipler ya da tavsiyeler ciddi manada incelenecek olursa, bunların temelini sünnet-i nebeviyyeye dayandığı müşahade edilecektir. Mektubun sahih olmadığı kabul edilecek olsa dahi aynı

⁹³ Şevkânî, *Neylül’l-evtâr şerhu mülteka’l-ahbâr min ahâdisi seyyidi’l-ahyâr*, I, X, Beyrut 1927, IV, 186.

⁹⁴ Hassâf, I, 25.

⁹⁵ Bu rivayet farklılıkları için bkz. Suûd b. Sa’d b. Düreyb, 285-86. Konu ile ilgili ayrıca bkz. Hamidullah, *el-Vesâiku’s-siyâsiyye*, 429-36. Hadis Usulcülerinin cumhuru, lafız bakımından bazı farklılıklar bulunsada dahi anlam bakımından herhangi bir değişiklik olmadığı müddetçe nakledilen rivayetlere icazet vermişlerdir. Bkz. İbnü’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadis* (nşr. Nureddin İtr), Beyrut 1986, s.214; Suyûtî, *Tedribü’r-râvî* (nşr. Ahmed Ömer Hâşim), I-II, Byerut 1985, II, 92; Koçyiğit, Talat, *Hadis Usûlû* Ankara 1997, s. 215.

⁹⁶ İbn Kayyim, *İ’lâmü’l-muvakkı’în*, 84. Ayrıca bkz. Hatib el-Bağdâdî, I, 200.

⁹⁷ İbnü’s-Salâh, 178; Koçyiğit, 257.

kaidelerin sünnette yer aldığı görülecektir. Sünnetten çıkarılmış şu kâideler aslında mektubun doğruluğunu bir kez daha te'yid etmektedir :

a – “Mevrîd-i Nass'da içtihadı mesağ yoktur”. Hz. Peygamber Muâz'ı Yemen'e gönderirken ona şunu sorar : “Sana bir dava arzedildiğinde nasıl hüküm vereceksin ?” Muâz : “Allah'ın kitabına göre hüküm vereceğim” diye cevap verir. Hz. Peygamber, : “Allah'ın kitabında bulamazsan (nasıl hükmedersin?)” diye sorar. Muâz : “Rasûlullah (a.s)'ın sünnetine göre hükmederim” der. Hz. Peygamber ona tekrar şu soruyu yöneltir: “Allah'ın kitabında da Rasûlullah'ın sünnetinde de bulamazsan (o zaman ne yaparsın?)” Muaz: “O zaman kendi re'yim ile hüküm veririm” şeklinde karşılık verir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, Muaz'ın göğsüne elini vurarak “Allah rasûlünün elçisini, Allah rasûlünün razı olduğu şeye muvaffak kılan Allah'a hamdolsun” diyerek memnuniyetini dile getirir.⁹⁸ Bu hadis-i şerîf Hz. Ömer'in mektubunda yer alan şu cümlelerle aynı muhtevaya sahiptir : “Kur'ân ve sünnet aracılığı ile sana ulaşmayan mes'elelerden dolayı kalbine şek ve şüphe gelirse çok dikkatli olarak uzun süre düşün. O mes'elelerin emsâlini ve benzerlerini araştır. Sonra da işleri buna göre kıyas et.”

b – Hz. Peygamber şunları ifade ediyor : “ Her kim müslümanlar arasındaki bir dava ile imtilhan edilirse bakışında, işaretlerinde ve oturumunda adaletli davransın.”⁹⁹

Hz. Ömer de duruşma yerlerinin seçiminde ve duruşma anında davacı ile davalıya eşit muamele etmesi hususunda Ebû Mûsâ'ya emir vermektedir ki gerek Hz. Peygamber'in sözleri gerekse Hz. Ömer'in ifadeleri eşitlik ilkesini öngörmektedir:

c – Hz. Peygamber: “ Davacı üzerine beyyine, inkâr edene de yemin gerekir”¹⁰⁰ diyerek yargı alanında bir prensip ortaya koymuştur. Hz. Ömer de aynı şeyleri mektupta dile getirmiştir. Dolayısıyla yargıda bir ilke olarak davacıya beyyine, davalıya ise yemin teklif edilecektir. Nitekim Hz. Peygamber'in uygulaması da bu şekilde olmuştur.¹⁰¹

⁹⁸ Ahmed b. Hanbel, V, 230; Dârimî, I, 60 (Mukaddime); Ebû Dâvûd, “Akziyye”, 3592; Tirmizi, “Ahhâm”, 1327.

⁹⁹ Dârekutnî, *el-Akziyye ve'l-Ahhâm*, IV, 205.

¹⁰⁰ Tirmizi, *Ahhâm*, 1341; Dârimî, *el-Akziyye ve'l-Ahhâm*, IV, 218.

¹⁰¹ İbn Mâce, *Ahhâm*, 2322; Tirmizi, *Ahhâm*, 1340.

d – Cezâî hükümlerin, mahkûmu şahâdet hususundaki ehliyetten mahrum bırakması ilkesi ile ilgili olarak Hz. Peygamber şöyle diyor : “Müslümanlar adildirler. Onların yekdiğeri hakkındaki şahadetleri makbuldür. Ancak iftira cezası verilmiş olan bunun dışındadır.”¹⁰²

Hz. Peygamber yine hâin (aldatıcı) olanların, had cezasına çarptırılmış şahısların, kardeşi hakkında deneyimi olmayan kimselerin, yalan yere şahitlik ettikleri tecrübe ile ortaya çıkmış olanların, dostluk ve akrabalık hususunda zanlı olan bireylerin şahitlik yapamayacaklarını ifade etmiştir.¹⁰³ Bütün bu ifadeler, içerik olarak Hz. Ömer’in mektubunda yer alan prensiplerin aynısıdır.

e – Hz. Ömer’in helâli haram, haramı helâl kılmamak şartıyla müslümanlar arasında sulhe cevaz vermesi, yine Hz. Peygamber’in aynı mahiyetteki bir hadisi ile örtüşmektedir.¹⁰⁴ Binaenaleyh bir ilke olarak şer’î hükümlere muhalif olan hususlarda sulhün caiz olamayacağı kabul edilmiştir.

f – Hz. Ömer, herhangi bir hükme varmadan önce kendilerini müdafaa için hakim tarafından her iki tarafa fırsat verilmesini emretmişti. Hz. Peygamber de Hz. Ali’yi Yemen’e kadı tayin ettiğinde ona şunları söylemiştir : “Sana iki kişi bir dava getirecek olurlarsa, birincinin sözünü dinlediğin gibi diğerinin sözünü de dinleyinceye kadar birincinin lehine hüküm verme. Davanın (iç yüzünün) ortaya çıkması bakımından senin için en doğru davranış, bu olsa gerekir.”¹⁰⁵ Onun içindir ki her iki tarafa fırsat eşitliği tanınması yargıda bir ilke olarak benimsenmiştir.

Bütün bu hadislerden anlaşılan odur ki, söz konusu mektubun muhtevasında yer alan prensipler, ilk olarak ortaya atılmış hükümler değildir. Bunlar daha önce sünnet ile tesbit edilen prensiplerdir. Hadis tedvini başlamadan önce yargı konusunda Hz. Peygamber’den gelen rivayetleri incelemek için hayli gayret sarfedilmesi gerekeceğinden Hz. Ömer’in bu mektubu, yargıçları bu gibi sıkıntı ve meşakkatlerden de kurtarmıştır. Bunun için mektup, özellikle hakimler için bulunması ender olan belgeler arasında yer almaktadır.

¹⁰² Zeylaî, IV, 81; İbn Hacer, *ed-Dirâye*, II, 171.

¹⁰³ Beyhakî, *es-Sünen*, X, 155-56.

¹⁰⁴ Ebû Dâvûd, *Akziyye*, 3594; İbn Mâce, *Ahkâm*, 2353; Tirmizî, *Ahkâm*, 1352.

¹⁰⁵ Ebû Dâvûd, *Akziyye*, 3582; İbn Hazm, *el-Muhallâ*, X, 518.

Öyle anlaşılıyor ki kıyası kabul etmeyen zahirîlerin önde gelen hukukçularından İbn Hazm, kendi aleyhlerine kuvvetli bir delil olacak olan bu mektubu kökten reddetmeyi, kendi mezhebinin prensipleri açısından daha uygun görmüştür. Zira Hz. Ömer, mektubunda Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye kitap ve sünnette hükmü bulunan olayların benzerlerini dikkate alarak aralarında kıyas yapması gerektiğini dile getirmiştir.

2.2.1.5. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Hicri Takvimin Tesbitindeki

Rolü *كتب ابو موسى العسري الى عمر* "انه ما بيننا من كتاب تاريخ" Hicrî takvim, Hz. Ömer zamanında Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin önerileri ile tesbit edilmiştir. Ebû Mûsâ, Müslümanlar için bir tarih başlangıcı tesbit etmenin isabetli olacağını Hz. Ömer'e bildirmiş, Hz. Ömer'in yazdığı mektuplarda târih olmadığını, bunun bürokraside sıkıntılara yol açtığını ifade etmiş ve buna bir açıklık getirilmesinin gerektiğine dikkat çekmiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer, bir meclis oluşturarak konuyu müzakereye açmıştır. Müzakereler sırasında bazıları bi'setin, bazıları da hicretin bu iş için daha münasip olduğunu ve dolayısıyla Hz. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicret ettiği yılın tarih başlangıcı olarak alınmasının isabetli olacağını ileri sürmüşlerdir. Neticede Hz. Ömer: "Rasûlullah (a.s.)'ın hicretini tarih olarak alıyoruz. Zira onun hicreti, hak ile batılın arasını ayırmaktır." demiş ve hicri takvimi esas almıştır.¹⁰⁶

Bu karardan sonra hicrî takvim, devlet bürokrasisinde aktif olarak kullanılmaya başlamış ve böylece devlet işlerinde tarihleme açısından ortaya çıkan problemler ortadan kaldırılmıştır. Kararın alındığı yıl hicretin 16. senesidir.¹⁰⁷ Dolayısıyla resmî yazışmalarda tarih kaydetmeye bu yıl içerisinde başlanmıştır.

Hicrî takvimin tesbiti konusunda İbn Kesîr, farklı bir rivayet anlatmaktadır. Buna göre vadesi Şaban ayı olarak belirlenmiş bir borç senedi Hz. Ömer'in eline geçmiş ve Hz. Ömer : "Hangi Şaban ayı? Bu yılın mı, geçen yılın mı, yoksa gelecek yılın mı Şaban ayı?" diye sormuştur. Daha sonra halkı bir araya

¹⁰⁶ Taberî, II, 388; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, I, 10; Sehavî, *el-İ'lân bi't-tevbih li-men zemme't-târîh* (nşr. Fr. Rosenthal), beyrut tsz, s. 141; Muhammed Şit Hattâb, 176. Benzer ifadelerle ayrıca bkz. İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, IV, 227.

¹⁰⁷ İbn Hibbân, *es-Sîre*, 467; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 526; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 74.

toplayarak: “İnsanlara öyle bir tarih belirleyin ki böylece borçlarının vadesini bilsinler” şeklinde tavsiyede bulunmuştur. İbn Kesîr’in beyanına göre Hz. Ömer’in bu tavsiyesi üzerine bazıları, Farslıların hükümdarlarının tahta geçiş ve tahtan ayrılışlarını göz önüne alarak yaptıkları gibi bir tarih tesbitini teklif etmişlerse de kabul görmemiştir. Bazıları da İskender zamanından başlayan Rum tarihinin kabul edilmesini önermişler, ancak bu da uygun görülmemiştir. Hz. Peygamber’in doğumuna ya da bi’setine göre tarih konulması da teklifler arasında yer almış ve neticede Hz. Ali’nin de içlerinde yer aldığı bir grubun Hz. Peygamber’in Medine’ye hicretinin esas alınması gerektiğini, bunun, onun doğumuna ve bi’setine göre daha açık ve net olacağını ifade etmeleri üzerine Hz. Ömer, Hz. Peygamber’in hicretinden itibaren başlayan bir tarih sistemi konulmasını emretmiş ve yılbaşı olarak da Muharrem ayını belirlemiştir.¹⁰⁸ Hz. Peygamber’in Medine’ye geldiğinde bir tarih yazılmasını ve takvim başlangıcı olarak da Rebîülevvel ayının esas alınmasını emrettiğine dair rivayetler de vardır.¹⁰⁹ Ancak sahih ve meşhur olan görüşe göre Hz. Muhammed’in Medine’ye hicreti olayının müslümanlar tarafından tarih başlangıcı (Hicrî takvim) olarak kabulü, Hz. Ömer’in hilâfeti zamanında gerçekleşmiştir.¹¹⁰

2.2.1.6 Ebû Mûsâ el-Eş’arî’nin İlk defa “Emîrü’l-Mü’minîn” Ünvanını Kullanarak Hz. Ömer Adına Hutbe Okuması

Bilindiği gibi Hz. Peygamber’in vefatından sonra İslâm devletinin idaresi Hz. Ebû Bekir’e verilmiştir.¹¹¹ O, idareyi ele aldığı anda insanlardan bir kısmı onun için “Halîfetullah” tabirini kullanmaya başlamışlardı. Ancak o, bu ifadenin kullanılmasını hoş karşılamamış ve: “Ben Allah’ın değil, onun elçisinin halifesiyim” demişti. Bu nedenle kendisine “Halîfetü Rasûlillâh” denilmişti.¹¹²

¹⁰⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 73-74. İmam Mâlik’e göre hicrî yılbaşı Rebîülevvel ayı ile başlar. Çünkü Hz. Peygamber Medine’ye bu ayda gelmiştir. Fakat alimlerin çoğunluğu hicrî yılbaşının Muharrem ayı ile başlaması gerektiği yönünde kanaat belirtmişlerdir. Ayların karışmaması için bunun daha sağlıklı olacağını ifade etmişlerdir. Zira Arabî ayların ilki Muharremdir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 74. Hz. Peygamber zamanından önce ise insanlar, ilk önce Hz. Adem’in yeryüzünde gönderilişini tarih başlangıcı yapmışlardır. Daha sonra Nuh tufanı, İbrahim Peygamber’in ateşe atılması, Yûsuf Peygamber’in zamanı, Mûsa Peygamber’in, kavmi ile birlikte Mısır’dan çıkışı, Dâvûd Peygamber zamanı, Süleyman Peygamber zamanı, İsa Peygamber zamanı ve Fil Vak’ası tarih başlangıcı olmuştur. Bkz. İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 227; Sehavî, 146 v.d., Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, Ankara 1991, s.31.

¹⁰⁹ Taberî, II, 388; Sehâvî, 138 vd.; Hizmetli, 2.

¹¹⁰ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 10; Sehâvî, 139.

¹¹¹ Mes’ûdî, II, 304; Suyûtî, *Târîhu’l-hulefâ*, 73.

¹¹² İbn Sa’d, III, 183; Kazıcı, Ziya, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1996, s.31.

Hiz. Ebû Bekir'in vefatından sonra 13. Hicrî yılın Cemâziyelaahir ayının 22.günü Hiz. Ömer hilafete geçirilmişti.¹¹³ İslâm dünyasında ilk defa "Emîrû'l-mü'minîn" lakabını alan şahıs, Hiz. Ömer olmuştur. Önceleri kendisine "Halîfetü halifeti Rasûlillâh" denilmiş, fakat bu ibare uzun ve ağır olduğundan, daha sonra ona "Emîrû'l-mü'minîn" ünvanı verilmiştir.¹¹⁴ Ya'kûbî, Hiz. Ömer'in, hicretin 18.yılından itibaren bu lakapla anılmaya başladığını kaydetmektedir.¹¹⁵

Hiz. Ömer'e bu lakab ile minberde dua eden ilk şahsın Ebû Mûsâ el-Eş'arî olduğu rivayet edilmektedir. Ebû Mûsâ, okumuş olduğu bir hutbesinde HZ. Ömeri bu lakapla nitelemiş ve ona yazmış olduğu bir mektubunda da: "Ebû Mûsâ'dan, Allah'ın kulu, mü'minlerin emiri Hiz. Ömer'e....." şeklinde bir başlangıç ifadesi kullanmıştır.¹¹⁶ Bu ünvan ile Hiz. Ömer'e ilk mektup yazan şahısta da Mes'ûdî'nin ifadesine göre yine Ebû Mûsâ el-Eş'arî olmuştur.¹¹⁷

Hiz. Ömer'e Ebû Mûsâ'nın mektubu okununca 0: "Elbette ki ben Allah'ın kuluyum. Şüphesiz ki ben Ömer'im ve şüphesiz ki ben mü'minlerin emîriyim. Alemilerin rabbi olan Allah'a hamdolsun" diyerek memnuniyetini ifade etmiştir.¹¹⁸

2.2.1.7. Basra Şehrini İmarına Çalışması ve İçme Suyu Te'mini İçin Kanallar Açtırması

Hiz. Ömer döneminde kurulan Basra şehri, ilk zamanlarda bir çadırkent görünümünde idi.¹¹⁹ Belâzürî'nin bildirdiğine göre hicretin 14. yılında Basra şehrini kuran Utbe b.Gazvân, kamıştan bir cami, caminin yanı başında da Rahbetü Benî Hâşim denilen meydanda vali konağını yaptırmıştı. Müslümanlar, savaşa gittiklerinde kamıştan yapılmış olan bu evleri sökerler, kamışları demetler halinde bağlarlar ve savaştan dönünceye kadar bu şekilde bırakırlardı. Savaştan döndüklerinde ise evleri tekrar kurarlardı. Bu durum böylece devam edip gitti. Daha sonra insanlar şehrin imarını gerçekleştirmişler, evlerinin yerlerini tespit ederek binalar yaptırmışlardır. Hicretin 17.yılında Basra valiliğine atanan Ebû Mûsâ ise, şehir mescidini ve vali konağını (dârü'l-imâre) kerpiç ve çamur

¹¹³ Suyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, 131.

¹¹⁴ Taberî, IV, 208; Mes'ûdî, II, 313; Kettânî, I, 6; Kazıcı, 33.

¹¹⁵ Ya'kûbî, II, 150.

¹¹⁶ Mes'ûdî, II, 313; Mahmûd Şit Hattâb, 176. Benzer ifadelerle ayrıca bkz. Yâ'kûbî, II, 150.

¹¹⁷ Mes'ûdî, II, 313. Benzer ifadelerle ayrıca bkz. Kettânî, I, 6.

¹¹⁸ Mes'ûdî, II, 313.

¹¹⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 483; Hartmann R., "Basra", İA, II, 320.

kullanarak daha geniş bir şekilde yeniden yaptırmıştır.¹²⁰ Burada ikamet eden Arap kabileleri de Hz. Ömer'in iznini alarak evlerini kerpiçten yaptırmışlardır.¹²¹

Ebû Mûsâ, Basra halkı için içme ve sulama sularını temin eden, su kanalları açtıran, ziraat sahasında önemli gelişmelere imza atan bir idareci olarak tanınmıştır. Aşağıdaki bilgilerden, onun imar konusundaki hizmet ve yeniliklerinin yanısıra bu sahadaki bilgi ve birikimlerinin de önemli seviyede olduğu anlaşılmaktadır.

Ebû Mûsâ'nın Basralılar için açtırmış olduğu kanallardan birisi "el-Übülle" isimindeki su kanalıdır.¹²² Bundan başka iki kanal daha açtırdığı Arap müellifleri tarafından resmi kayıtlara geçmiştir.

Anlatıldığına göre Ahnef b. Kays et-Temîmî, bir grup Basra'lı ile birlikte halife Hz. Ömer'in huzuruna girer. Hz. Ömer herkese teker teker sorular sorar, ancak Ahnef'in hiç konuşmaması dikkatini çeker. O'na: "Bir ihtiyacın mı var?" diye sorar. Bunun üzerine Ahnef konuşmaya başlar ve başka şehirlerde bulunan insanların suyu bol ve bağlık-bahçelik mekanlarda yaşadıklarını, kendilerinin ise çorak ve verimsiz bir arazi üzerinde bulunduklarını, ziraat ve hayvancılık yapmalarının mümkün olmadığını, çok zor ve meşakkat içerisinde kazanç te'min ettiklerini, iki fersah (yaklaşık 10 km) yol gitmedikçe tatlı su elde edemediklerini, kısacası sıkıntılı bir hayat ile karşı karşıya olduklarını Hz. Ömer'e anlatır. Ahnef'in sözlerini dinleyen Hz. Ömer, Vali Ebû Mûsâ'ya, Basralılar için bir kanal daha kazdırmasını emreder. O da İccâne nehrinin aktığı kanalı kazdırır ve bu kanalı üç fersahlık bir mesafeden Basra'ya kadar ulaştırır¹²³ ki bu kanal, Ebû Mûsâ kanalı olarak da bilinmektedir.¹²⁴

Ebû Mûsâ kanalı Basra'ya ulaşmadan önce insanlar, içme sularını Übülle kanalından te'min ediyorlardı. Ancak bu, çok sıkıntılı bir işti. Basralı birisi su getirmek üzere seher vakti yola çıkacak olsa ertesi gün ikindi vaktinde

¹²⁰ Belâzürî, *Fütûh*, 484.

¹²¹ Belâzürî, *Fütûh*, 484; Ya'kût, I, 632; Bakır, Abdülhâlık, "Basra", *DİA*, V, 109.

¹²² Belâzürî, *Fütûh*, 489; Mahmûd Şit Hattâb, 177, el-Übülle, Dicle nehrinin kıyısında eski bir yerleşim yerinin ismidir. Bkz. Yâkût, I, 97.

¹²³ Belâzürî, *Fütûh*, 497; Yâkût, IV, 832; Mahmûd Şit Hattâb, 178. İccâne, içerisinde elbise yıkanan kap anlamına gelmekte olup insanlar bu nehirde çok fazla çamaşır yıkadıklarından bu ismi almıştır. Bkz. Yâkût, IV, 832-33. Bir fersahın yaklaşık 5_{km} olduğuna dair bkz. Halaçoğlu, Yusuf, "Fersah" *DİA*, XI, 412, İstanbul 1995.

¹²⁴ Nedvî, II, 289.

Basra'ya ancak varabiliyordu.¹²⁵ Dolayısıyla bu kanal, Basralıları içme suyu te'mini bakımından oldukça rahatlatmıştı.

Ebû Mûsâ'nın Basra'da açtırmış olduğu kanallardan bir diğerrinin ismi Ma'kıl kanalı olarak bilinmektedir. Bu kanal da Basra'nın meşhur nehirlerinden birini oluşturmuştur. İsim olarak sahabenin ileri gelenlerinden Ma'kıl b. Yesâr b. Abdullah el-Mûzenî'ye nisbet edilmektedir.¹²⁶ Hz. Ömer, Mûsâ'ya, Ma'kıl b. Yesâr'ın eliyle bir kanal kazdırılmasını ve bu kanala onun isminin verilmesini emretmiştir.¹²⁷ Belâzürî'nin kaydettiği bir başka rivayete göre ise söz konusu kanalı kazdıran Ziyad b. Ebî Süfyân, kanalı açan ise Ziyâd'ın isteği ile Ma'kıl'dır. Onun için buna Ma'kıl kanalı denilmiştir.¹²⁸ Buna göre Ma'kıl kanalı kazdıran Ebû Mûsâ değil, Ziyad'dır. Ancak bu iki rivayet arasında bir çelişkinin olmaması gerekir. Zira Mahmûd Şit Hattâb'ın da ifade ettiği gibi önce Ebû Mûsâ'nın bu kanalı kazdırmış olması daha sonra da Ziyâd'ın bunu tekrar açtırmış olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü devamlı olarak kapanıp işlemez hale gelen su kanallarının tekrar kazdırılması gerekmektedir.¹²⁹

Dolayısıyla zikredilen bu kanalların üçü de Ebû Mûsâ tarafından açtırılmış olup Hz. Ömer zamanında Basralıların hizmetine sunulmuştur. O dönemdeki teknik imkanların oldukça kısıtlı olduğu düşünülecek olursa o şartlarda uzak mesafelerden su kanalları açtırmanın ve bir şehrin su sorununu halletmenin zor ve meşakkatli bir iş olduğu ve bunun büyük para ve çaba harcamayı gerektirdiği anlaşılır. Kaldı ki, bir yandan da fetih hareketlerinin devam ettiği göz önüne alınırsa bu gibi faaliyetlerin takdire şayan olduğu söylenebilir.

2.2.1.8. Basra'daki Ekonomik Faaliyetleri ve Devlet Hazinesine Katkıları

Ebû Mûsâ'nın gerçekleştirmiş olduğu imar faaliyetlerinin yanı sıra, onun döneminde Basra şehrinde iktisâdi yönden de önemli gelişmeler olmuştur.

¹²⁵ Yâkût, IV, 834; Mahmûd Şit Hattâb, 179.

¹²⁶ Bu konu için ve Ma'kıl'ın hayatı için bkz. İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 129; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, III, 1432; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, IV, 398.

¹²⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 489-99; Yâkût, IV, 845; Mahmûd Şit Hattâb, 179.

¹²⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 489-99.

¹²⁹ Mahmûd Şit Hattâb, 179.

Şehrin, Basra Körfezi'nin kuzeyinde yer alması, ona ticaret alanında büyük avantajlar sağlamıştır.

Basra'daki iktisâdî gelişmelerin başlıca iki sebebi vardır. Birincisi, yeni fethedilmiş olan yerlerde bir çok gelirin elde edilmiş olması, ikincisi ise Ebû Mûsâ'nın ziraate ve ziraatın belkemiği olan sulama işlerine önem vermiş olmasıdır.

Devlet hazinesine çeşitli vilayetlerden ve yeni fethedilen yerlerden gelen ekonomik yardımların önemli bir kısmı, Basra Valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin çabalarıyla gerçekleştirilmiştir. Ebû Yusuf'un, "Kitâbü'l-Harâc" isimli eserinde kaydedildiğine göre Hz. Ömer döneminde Medine'ye gelen en önemli ekonomik katkı, Ebu Mûsâ'nın Basra'dan getirdiği bir milyon dirhem ile Ebû Hureyre'nin Bahreyn taraflarından getirdiği beşyüz bin dirhem olmuştur. Bu gibi, yardımlar sayesinde Hz. Ömer, bir yandan tayin etmiş olduğu devlet memurlarına maaş veriyor, diğer yandan halkın tamamına bu gelirlerden hisse ayırıyordu. Ebû Mûsâ bir milyon dirhemi Medine'ye getirdiğinde Hz. Ömer hayretler içerisinde kalmış, bunun büyük bir meblağ olduğunu ve halkın tamamına, hatta hiç cihada iştirak etmemiş Yemen'deki çobana bile bu maldan hisse düşebileceğini belirtmiştir.¹³⁰ Anlaşılan o ki Ebû Mûsâ devlet hazinesine en fazla katkı sağlayan vali olarak tanınmıştır.

Ebû Mûsâ ve Ebû Hureyre'nin devlet bütçesine kazandırdıkları bu mâlî destek, Hz. Ömer dönemindeki divanların kurulmasında da rol oynamıştır. Şöyle ki;

Hz. Ömer, devlet hazinesinin dolduğunu müşahade edince minbere çıkıp halka şöyle hitap etmiştir: "Ey insanlar! Biliniz ki bana pek çok mal geldi. İsterseniz size bu malları ölçekle ölçerek, isterseniz sayarak dağıtayım." Bunun üzerine cemaatten birisi ayağa kalkarak söz almış, kendisinin İran devlet teşkilatını gördüğünü, orada dağıtım işlerinin divanlar tarafından yürütüldüğünü, İranlıların, gelirlerini deftere kaydederek taksimat yaptıklarını anlatmış ve müslümanların da böylece defter tutup kimin ne kadar mal aldığını defterlere kaydetmelerinin herhangi bir karışıklığa yol açmaması bakımından uygun

¹³⁰ Ebû Yusuf, 45-46; Ayrıca bkz. Kandehevî, II, 383; Kandehevî Ebû Mûsâ'nın getirdiği gelir miktarını 800 bin dirhem olarak kayda geçirmiştir.

olacağını teklif etmiştir. Hz. Ömer teklifi uygun bulmuş ve halkın defterlere kaydedilmesini kâtiplere emretmiştir.¹³¹

Ebû Mûsâ'nın gelir kaynaklarından bir diğeri de ticaret maksadıyla Basra'ya gelen gayri müslimlerden aldığı gümrük vergisiydi. O, Hz. Ömer'e göndermiş olduğu bir mektubunda gayri müslimlerin (harbîlerin) kendi memleketlerine giden müslüman tacirlerden onda bir vergi aldıklarını, kendisinin de benzer uygulamayı gayri müslim tacirlere uygulamak istediğini ve bu konuda kendisinden izin talebinde bulunduğunu dile getirmiş, bunun üzerine Hz. Ömer bu konuda kendisine tam yetki verdiğini bildirmiştir.¹³² Böylece Ebû Mûsâ diğerlerine ek olarak bir gelir kaynağı daha elde etmiş, Hz. Ömer'in ta'limatına göre harbîlerden onda bir, zimmîlerden yirmi de bir müslümanlardan ise kırkta bir oranında gümrük vergisi almıştır.¹³³

Zıraate ve zıraat için gerekli olan sulama işlerine vermiş olduğu önem dolayısıyla ki Ebû Mûsâ sadece kendi bölgesindeki insanların gıda ihtiyaçlarını karşılamakla kalmamış diğer vilayetlere de gıda yardımında bulunmuştur. Şöyle ki;

Hicretin 18. yılında insanlar büyük bir açlık, susuzluk ve kıtlık musibetiyle karşı karşıya gelmişlerdi. Esen rüzgarların, toprağı önüne katarak bir kül gibi savurması sebebiyle bu yıla "Remâdî yılı" denilmiştir. Bu yıl içerisinde açlık, o derece ilerlemiştir ki vahşi hayvanların dahi gelip insanlara sığındığı aynı zamanda Amevas'ta görülen veba salgınının da bu yıl ortaya çıktığı rivayet edilmiştir.¹³⁴

Hz. Ömer bölge valilerine mektuplar göndererek Medîne ve civarındaki insanlar için kendilerinden yardım talebinde bulunmuş, bu anlamda bir mektup da Basra valisi Ebû Mûsâ'ya göndermiştir. Mektubu alan Ebû Mûsâ, derhal emri yerine getirip Medîne'ye yiyecek ve çeşitli gıda maddeleri göndermiş ve bu durumu bir mektupla Hz. Ömer'e bildirmiştir. Ebû Mûsâ ayrıca yağmur duasına

¹³¹ Mâverdî, 249-50; Ayrıca bkz. Kandehevi, II, 384. Mâverdî, "*el-Ahkâmü's-sultâniyye*" isimli eserinde Hz. Ömer döneminde divan te'sisine sebep olan başka rivayetlere de yer vermiştir.

¹³² Ebû Yusuf, 135; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1987, II, 172; Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi* (çev. Kemal Kuşçu), Ankara 1979, s.238.

¹³³ Ebû Yusuf, 306-07; Hasan İbrahim Hasan, II, 172.

¹³⁴ Taberî, IV, 96-98; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 555; İbn Kesîr, *el-Bidâye* VII, 90.

çıkmaları için diğer vilayetlerdeki idarecilere emir vermesini Hz. Ömer'den talep etmiştir.

Hız. Ömer, o'nun bu talebi üzerine diğer bölge valilerine mektuplar yazarak yağmur duasına çıkmalarını emretmiştir. İbn Sa'd, Ebû Mûsâ'nın da yağmur duasına çıktığını, ancak istiska namazı kılmadığını kaydeder.¹³⁵

Ölü arazileri ihya etmesi de Ebû Mûsâ'nın yine gelir kaynaklarından biri olarak kabul edile bilir. Bilindiği gibi tarihin uzak dönemlerinden beri hemen hemen bütün millet ve devletlerde toprak, biri devletin diğeri fertlerin mülkiyetinde olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Bunlardan ikincisi bireyin kendi mülkiyetinde olduğundan, birey onu istediği şekilde kullanma, satma, hibe etme ve miras bırakma yetkisine sahiptir. Mülkiyeti devlete aid olan toprağa gelince bireyler bunda sadece tasarrufta bulunabilirler, mülkiyet hakkına sahip değildirler. Devlet bu tür araziye dilerse bireylere iktâ olarak verebilir. Nitekim Hz. Peygamber, Zübeyr b. Avvâm'a Nakî'mıntıkasındaki ölü araziden at ta'limi yapması için bir parça arazi vermiş yani iktâ' etmiştir. Zübeyr bu arazinin biraz daha büyük olması için okunu iyice gererek atmış, bunun üzerine Hz. Peygamber: "O'na okunun ulaştığı yere kadar (arazi) verin" demiştir.¹³⁶ Hz. Peygamber döneminden beri varlığından haberdar olduğumuz iktâ' sistemi, Hz. Ömer'in hilâfeti döneminde daha da belirgin bir hal almıştır. Daha önce büyük bir kısmı İslâm askerleri arasında taksim edilen topraklar, Hz. Ömer zamanında eski sahipleri olan gayrimüslimlerin ellerinde bırakılıyor, ancak gelirleri hazine adına tahsil ve askerlerin maaşına tahsis ediliyordu. Ayrıca sahipsiz olan bir kısım araziler de vergilerini ödemek şartı ile başka şahıslara terkedilerek iktâ' sisteminin iyice yerleşip gelişmesi sağlanıyordu.¹³⁷

Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin, Basra valiliği döneminde de Nafi' Ebî Abdillâh b. el-Hâris b. Kelede es-Sekafî isminde Basralı bir şahıs Medîne'ye gelerek Hz. Ömer'in huzuruna girmiş, Basra'da ölü bir arazinin bulunduğunu ifade ederek bu arazinin kendisine iktâ' olarak verilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Hz.

¹³⁵ İbn Sa'd, IV, 110.

¹³⁶ Mâverdi, 239.

¹³⁷ Ebû Yusuf, 50-58. Tercümesinde de bkz. *Kütübü'l-Harâc*, (çev. Muhammed Atâullah), Ankara 1982, 159-175.

Ömer, Ebû Mûsâ'ya bir emirnâme göndererek söz konusu arazinin bu şahsa ikta' olarak bırakılmasını emretmiştir.¹³⁸

Anlatılan bütün bu sebeplerden dolayı Basralılar kıtlık yıllarında dahi sıkıntı çekmemişler, hatta ihtiyacı olan diğer vilayetlere gıda yardımında bulunmuşlardır. Dolayısıyla Ebû Mûsâ gibi gayretli idareciler sayesinde müslümanlar, yabancı ülkelere el açmamış ve bu ülkeler tarafından yapılacak olan ekonomik yardımların arkasından gelebilecek siyâsî bir baskıya da maruz kalmamışlardır. Bu bakımdan Ebû Mûsâ'yı iyi bir ekonomist ve iktisâdî sahada başarılı bir idareci olarak nitelendirmek mümkündür.

2.2.1.9. Ebû Mûsâ'nın Hz. Ömer'e Şikâyet Edilmesi

Dürüst ve adil bir toplum düzeni kurmak, zalime karşı mazlumu korumak, haklıyı haksızdan ayırmak gibi gayeleri gerçekleştirmek üzere İslâm devletinin adlî müesseselerinden biri olarak Mezâlim mahkemeleri kurulmuştur.¹³⁹ Bu mahkemeler, İslâm devletinde en üst yargı makâmı olarak kabul edilmiştir. Bu müessese, müslüman devletlerin merkez ve taşra teşkilatlarında yer alıp hem siyâsî, hukûkî ve iktisâdî alanlarda, hem de idârî ve adlî yargı alanlarında devletin yüksek memurlarının katıldığı bir kurul halinde görev yapan devlet organıdır.¹⁴⁰

Uzun bir târihî geçmişe sahip olan mezâlimin, câhiliye dönemine kadar uzandığı ve tam teşkilatlı bir müessese olarak Emevîler döneminde ortaya çıktığı bilinmektedir. Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler dönemlerinde de çeşitli şekillerde icra edildiği ifade edilmektedir.¹⁴¹

Bu müesseseyi bir şekilde işletenlerden birisi de Hz. Ömer olmuştur. Nitekim onun her yıl hac mevsiminde valilerini teftiş etmesi, orada bulunan hacılara vali ve âmillerden şikâyetleri olup olmadığını sormak suretiyle olanları denetlemesi mezâlim divanının örneklerinden kabul edilmiştir.¹⁴²

Hz. Ömer'in bu konudaki hassasiyetini gören insanlar zaman zaman valilerini ona şikâyet eder, o da gerektiğinde hesaba çekerti. Şikâyete uğrayan

¹³⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 489-90.

¹³⁹ Mâverdi, 97; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ'*, VI, 195.

¹⁴⁰ Akyüz, Vecdi, *İslâm Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim (Dîvân-ı Mezâlim)*, İstanbul 1995, s. 19; Kazıcı, 135.

¹⁴¹ Geniş bilgi için bkz. Mâverdi, 97 vd.; Akyüz, 19 vd.; Kazıcı, 136 vd.

¹⁴² Kandehevî, II, 266; Akyüz, 40-41; Kazıcı, 136.

valilerden birisi de Basra valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî idi. Taberî'nin kaydetmiş olduğu bir rivayete göre Dubbe b. Muhsan el-Anzî adındaki bir şahıs Ebû Mûsâ'ya kızmıştır. Zira Ebû Mûsâ, İsfahan'ın fethini haber vermek ve ele geçirilen ganimetlerin beşte birini teslim etmek üzere halife'ye gönderdiği hey'et içerisinde Dubbe'yi dahil etmemiştir. Bu sebepten dolayı gazaba gelen Dubbe, Ebû Mûsâ'yı gelip Hz. Ömer'e şikâyet etmiştir. Şikâyetinde Ebû Mûsâ'nın, ileri gelen İranlıların oğullarından kendisi için altmış köle seçtiğini, Âkile adında bir câriye¹⁴³ edindiğini ve bu câriyenin Basra halkından hiç kimsenin yemeye güç yetiremeyeceği yiyeceklerle beslendiğini, iki adet (buğday ve pirinç gibi hububat ölçmeye yarayan) ölçeği bulunduğunu, iki adet de mühre sahip olduğunu ve bu mühürleri Ziyâd b. Ebî Süfyân (Ziyâd b. Ebîhi)'a havale ettiğini, Basra'daki işlerin yönetimini Ziyâd'ın yürütmekte olduğunu ve meşhur şâirlerden Hatîfe namındaki şahsa binlerce dirhem para verdiğini dile getirmişti.

Şikâyeti dinleyen Hz. Ömer, Dubbe'nin ifadesini kaydettirmiş, Ebû Mûsâ'ya da bir elçi göndererek savunmasını almak üzere huzuruna çağırmıştır. Ebû Mûsâ gelince onu günlerce yanında tutmuş ve Dubbe ile yüz yüze getirmiştir. Kaydedilen şeyleri Ebû Mûsâ'ya verip yazılanları okumasını emretmiştir. Ebû Mûsâ, şikâyetnâme'yi okuduktan sonra, yapılan şikâyetleri birer birer cevaplandırmış ve kendisini savunmuştur. Kendis için ayırmış olduğu iddia edilen İranlı kölelerin fidyelerini alarak onları serbest bıraktığını ve fidyeleri müslümanlar arasında paylaştırıldığını ifade etmiştir. Bunun üzerine Dubbe, bu konuda hem kendisinin hem de Ebû Mûsâ'nın yalancı olmadıklarını, dolayısıyla bu hususta her ikisinin de mazur kabul edilmeleri gerektiğini Hz. Ömer'e söylemiştir.¹⁴⁴

İki ölçeğe sahip olduğuna dair yazıyı okuyunca Ebû Mûsâ, ölçeklerden birisinin ailesine, diğerinin ise Basra halkına ait olduğunu söylemiş, Dubbe yine bu konuda da gerek kendisinin gerekse valinin mazur kabul edilmeleri gerektiğini ifade etmiştir. Âkile ismindeki câriyesi ile, onun sabah-akşam pahalı yiyeceklerle beslendiğine dair şikâyeti görünce Ebû Mûsâ bu konuda sükût etmiş ve her hangi

¹⁴³ Bu câriye, Basra'dan ayrılmadan önce Muğîre b. Şu'be tarafından Ebû Mûsâ'ya hediye edilmiştir. Bkz. Taberî, IV, 70; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 541.

¹⁴⁴ İbn A'sem, Dubbe'nin şu ifadeleri dile getirdiğini kaydeder: "Ben de müslümanlardan bir kişi olduğum halde bu fidyeden her hangi bir şey bilmiyorum, bana bu maldan az ya da çok bir isabet etmemiştir" Bkz. İbn A'sem, I, 285.

bir özür beyan etmemiştir. Ebû Mûsâ'nın konuşmadığını gören Hz. Ömer, Dubbe'nin bu konudaki şikâyetinin doğru olduğu kanaatine varmıştır. Ziyâd'ın, insanların işlerini idare ettiğine dair şikâyet hakkında da Ebû Mûsâ, onun doğru ve isetli görüşleri olduğunu, bu sebele işlerin kendisine hvale edildiğini zikretmiştir. Şâir Hatî'e'ye para yedirdiğine dair ifadeleri okuduğunda da Ebû mûsâ bu şâirin kendisi hakkında kötü konuşmaamsı için para ile ağzını kapattığını ve Yapılması gerekenin de bu olduğunu anlaştırmıştır.¹⁴⁵

Ebû Mûsâ'nın savunmasını alan Hz. Ömer, onu tekrar görev yerine göndermiş ve Basra'ya vardığında Ziyâd b. Ebîhi ile Âkile isimindeki câriyeyi Medîne'ye göndermesi için Ebû Mûsâ'ya emir vermiştir. Basra'ya gelen Ebû Mûsâ, bunların her ikisini de Hz. Ömer'in huzuruna göndermiştir. Halife Hz. Ömer, huzuruna giren Ziyâd'a Kur'ân ve sünnet ile ilgili çeşitli sorular yöneltmiş ve onu dînî konularda imtihan etmiştir. Neticede Ziyâd, Hz. Ömer'in sorduğu sorulara gerekli cevapları vermiş, bu sebeple halife onun fakîh birisi olduğu kanaatine varıp kendisini tekrar Basra'ya göndermiştir. Âkile'yi ise Basra'ya göndermeyip Medîne'de tutmuştur. Daha sonra Hz. Ömer şu ifadeleri dile getirmiştir: “Dikkat edin! Dubbe, kendi nefisne dokundu diye Ebû Mûsâ'ya kızmış, dünya işlerinden biri elden kaçırdığı için ondan uzaklaşmış ve onun hakkında doğruyu da yalanı da söylemiştir. Fakat yalanı doğrusunu ifsâd etmiştir. Yalandan şakınıınız.”¹⁴⁶

Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde yer alan bir rivayete göre ise Ebû Mûsâ el-Eş'arî, bir gün insanlara hitap ederek şunları söylemiştir: “Ey insanlar! Şirkten sakınıınız, zira (şirk) karıncanın kıpırdamasındaki sestten daha gizlidir” bunun üzerine Abdullah b. Hazn ve Kays b. Mudârib ayağa kalkarak bu sözün Hz. Peygamber'e ait olup olmadığını Ebû Mûsâ'ya sormuşlar, O'na ait olmayıp da kendiliğinden bunu söylemiş olduğu taktirde gidip kendisini Hz. Ömer'e şikayet edeceklerini ifade etmişlerdir. Ebû Mûsâ, bu sözlerin kendisine ait olmadığını, Rasûlullah'ın bir gün bir hutbe îrâd ettiğini ve : “Ey insanlar! Şirkten sakınıınız, zira o, karıncanın izinden daha gizlidir” ifadesini konuşması sırasında

¹⁴⁵ Nedvî, Ebû Mûsâ'nın evinde zevk ve sefahatten eser olmadığını ve bunun Hz. Ömer'in yapmış olduğu tahkikât neticesinde ortaya çıktığını ve dolayısıyla bu câriye'yi beslediğine dair iddianın asılsız olduğunu ifade eder. Ebû Mûsâ'nın, Hatî'e adındaki şaire verdiği paranın da Beytû'l-mal'den değil onun kendi kesesinden olduğunu söyler. Bkz. Nedvî, II, 288.

¹⁴⁶ Taberî, IV, 184; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 47-48.

dile getirdiğini, hatta bunun üzerine birisinin Rasûlullah'a. "Şirk karıncanın izinden daha gizli olduğu halde ondan nasıl sakınacağız?" şeklinde bir soru yönelttiğini, Rasûlullah'ın da. " 'Yâ Rabbî! Bile bile herhangi bir şeyi ortak koştuktan sana sığınırım. Bilmeyerek yaptıklarından dolayı senden mağfiret dilerim' diye dua ediniz" şeklinde cevap verdiğini anlatmış ve söz konusu ifadenin Hz. Peygamber'e ait olduğunu söylemiştir.¹⁴⁷ Nakledilen bu rivayette Ebû Mûsâ'nın ifadelerinden sonra oradakilerin tekrar itiraz ettiklerine dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Söylediklerinin doğru olup olmadığını, araştırmak maksadıyl oradaki insanların kendisinden şahit istememelerini, Ebû Mûsâ'nın kişiliğine bağlamak gerekir.

2.2.1.10. Hz. Ömer Dönemindeki Fetihlerde Ebû Mûsâ el-Eş'arî

Hayatının önemli bir kısmın cihâd meydanlarında geçiren Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Allah yolunda cihâd etmeyi en büyük ibadetlerden saymış, savaşlarda komutanlık yapma sevdası taşımaksızın halifenin emri isikametinde gerektiğinde komutan, gerektiğinde ise sıradan bir asker olarak görev almıştır. O, valilik görevinde başarılı bir yönetici olmasının yanı sıra askerî faaliyetlerindeki aktivitesi ile de meşhur olmuştur. Özellikle Hz. Ömer dönemindeki fetih hareketlerine iştirak etmiş, fethetmiş olduğu yerlerin hemen tamamını barış yolu ile geçirmiştir.

Kadisiye Savaşı.

İranlılarla müslümanlar arasında vuku bulan Kadisiye Savaşı, 14/638 yılında gerçekleşmiştir.¹⁴⁸ Bu yıl içerisinde Hz. Ömer, eli silah tutan herkesi İranlılarla savaşmaya teşvik etmiştir. Zira 13/637 yılında gerçekleşmiş olan Köprü Savaşında Müslümanlar Pers ordusu karşısında direnememiş ve geri çekilmişlerdi. Meydana gelen izdiham sebebiyle köprünün çökmesi üzerine müslüman askerlerin bir kısmı düşman askerleri tarafından öldürülürken, bir kısmı da nehre düşerek boğulmuşlardı. Bunun hemen arkasından Kûfe yakınlarındaki

¹⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, IV, 403; Ayrıca bkz. Kandehevî, IV, 254.

¹⁴⁸ Mes'ûdî, II, 321; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 450; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 37; Rahman, A.U., *İslâm Tarihi Kronolojisi* (çev. Abidin Bütükköse), İstanbul 995, s. 637. Hicrî, 16. yılı gösterenler de vardır. Bkz. Belâzürî, *Fütûh*, 357.

el-Buveyb denilen yerde iki ordu tekrar karşı karşıya gelmiş bu sefer kader Müslümanlar lehine işlemiş, Mecûsiler bozguna uğramış ve büyük bir kısmı İslâm askerlerince imha edilmişti. Böylece müslümanlar, Köprü Savaşı'nda uğradıkları kayıpların öcünü fazlasıyla almışlardı. Ancak Mecûsilerden Müslümanların egemenliğini kabul etmiş olanlar, bulundukları bölgelerde baş kaldırarak anlaşmalarını tek taraflı olarak çiğnemeye başlamışlar, bunun üzerine Müslümanlar durumu derhal Hz. Ömer' bildirmişlerdi.¹⁴⁹

Durumu öğrenen Hz. Ömer, komutanlığını bizzat kendisi yapmak üzere halkı cihâda çağırmış, Hz. Ali'yi yerine vekil bırakarak Medîne'den hareket etmiştir. Ancak İslâm askerlerinden bir kısmı Hz. Ömer'in savaşa iştirak etmesini tasvib etmemiş, daha sonraki dönemlerde müslümanların zayıf düşeceklerinden endişe ederek halifenin Medîne'de kalmasını ve Sa'd b. Ebî Vakkas'ın ordu komutanlığı yapmasını arzu ettiklerini ifade etmişlerdir. Hz. Ömer teklifi kabul etmiş ve Medîne'ye geri dönmüştür.¹⁵⁰

Ordu komutanı seçilen Sa'd b. Ebî Vakkas'a yardımcı kuvvetler gönderilmesi için Hz. Ömer bir kısım şahsiyetlere emirnâmeler göndermiştir ki bunlardan birisi de Ebû Mûsâ el-Eş'arî'dir. Ebû Mûsâ bu savaşa bizzat iştirak etmemiş ancak Belâzürî'nin ifadesine göre Muğîre b. Şu'be komutasında 400 ya da 800 kişilik bir orduyu Sa'd'a yardımcı olmak üzere cepheye göndermiştir. Belâzürî'nin kaydettiğine göre Kadisiye Savaşı 16/640 yılında gerçekleşmiş olup Ebû Mûsâ da Basra'aya bu yıl vali olarak atanmıştır.¹⁵¹ Biz, daha önce Ebû Mûsâ'nın 17/641 yılında Basra valiliğine getirildiğini kaydetmiştik. Ancak bu konuda bazı rivayet farklılıkları da vardır. Bunlardan birisi de Utbe b. Gazvan'ın Basra emirliğine 14/638 yılında atandığına dair kaydedilen rivayettir ki o sırada Basra, henüz bir şehir görünümünde değildir. Utbe'den sonra Muğîre b. Şu'be iki yıl kadar Basra valiliği yapmıştır. Muğîre'den sonra ise bu görevi Ebû Mûsâ üstlenmiştir. Utbe'den sonra Ebû Mûsâ'nın Basra valiliğine atandığına dair bir rivayet de vardır. Buna göre Ebû Mûsâ, 14/638 yılında bu göreve tayin edilmiş

¹⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 438; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 28-29,35.

¹⁵⁰ Mes'ûdî, II, 317; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 450 vd.; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 35.

¹⁵¹ Belâzürî, *Fütûh*, 357.

olmalıdır. Zira Utbe 14/638 yılının Rebûlevvel ayında Basra'ya varmış ve altı ay kadar emirlik yapmıştır.¹⁵²

Her ne kadar bu konuda rivayet farklılıkları varsa da anlaşılan o ki, müslümanların İran ordusuna karşı elde etmiş oldukları zafere Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin doğrudan değilse de dolaylı olarak bir katkısı olmuştur.

Nusaybin'in Fethi.

Ebû Mûsâ el-Eş'arî Kâdisiye Savaşı'na bizzat katılmamışsa da Sa'd b. Ebî Vakkas komutanlığında Irak'ta yapılan bir takım savaflara iştirak etmiştir.

Hiz. Ömer, Sa'd b. Ebî Vakkas'a bir emirnâme göndererek şöyle demiştir: "Allah, Şam ile Irak bölgelerinin fethini nasîb ederse el-Cezîre'ye bir ordu gönder ve ordunun başına da Halid b. Urfuta ya da Hâşim b. Utbe veya İyâz b. Ğanm'den birisini komutan tayin et".¹⁵³ Sa'd, bunun üzerine aralarında Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve kendi oğlu Ömer'in de bulunduğu bir orduyu İyâz'ın komutanlığında halifenin emrettiği yere göndermiştir. İyâz, ordusuyla birlikte önce Ruhâ denilen mevkide konaklamış ve Ruhâ halkının teklifi üzerine cizye'yi kabul ederek burayı hakimiyeti altına almıştır. Diğer taraftan Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi Nusaybin'e¹⁵⁴ göndermiş o da orayı fethetmiştir.¹⁵⁵ Taberî, İbnü'l-Esir ve İbn Kesîr 17/641 yılında gerçekleşen hâdiseleri anlatırken bu konuya temas etmektedirler.¹⁵⁶ Dolayısıyla bu müelliflere göre Ebû Mûsâ Nusaybin'i bu yıl içerisinde fethetmiştir.

Mahmûd Şit Hattâb, Ebû Mûsâ'nın, Nusaybin'in fethinde bulunmadığını, İyâz b. Ğanm ile birlikte el-Cezîre'ye gitmediğini Ebû Ubeyde'nin

¹⁵² Taberî, III, 590, 597; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 485, 489.

¹⁵³ Taberî, IV, 53; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 533.

¹⁵⁴ Bu günkü Nusaybin, Mardin ili içerisinde bir kaza merkezi olup ilmerkezine kara yolu ile 75 km mesafede yer alır. Burası ilk çağlardan beri değişik milletlerin yerleşim yeri olmuştur. Bkz. Honigmann, E., "Nasibin", İA., IX, 103.

¹⁵⁵ Taberî, IV, 53; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 281; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 533; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 76. Bu bilgiler, İbn İshak'tan nakledilmiştir. Bir başka görüşe göre Nusaybin, Abdullah b. İbân tarafından fethedilmiştir. Orayı fethedenin Abdullah b. Abdillâh b. Gassân olduğu da rivayetler arasındadır. Sırasıyla bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 533; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 76.

¹⁵⁶ Taberî, IV, 53; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 533; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 76. İbnü'l-Cevzî, 25. Hicrî yılı Nusaybin'in fetih yılı olarak kabul eder. Hicretin 19. yılında fethedildiğini ileri sürenler de vardır. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 281; İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, XXXII, 74.

komutanlığında Şam fütuhâtının bir kısmına iştirak ettiğini abul etmekle birlikte el-Cezîre'nin fethinden sonra Ebû Ubeyde ile beraber olmadığını, dolayısıyla veba hastalığına yakalanıp vefat ettiği sırada onun yanında bulunduğuna dair zira 17/641 ve 18/642 yıllarında Ebû Mûsâ'nın Basra valiliği yapmakta olup bu sırada Irak'ın doğusunda bazı fetihlerle meşgul olduğunu iddia eder.¹⁵⁷ Ancak yukarıda verilen bilgilerden öyle anlaşılıyor ki Ebû Mûsâ Irak cephesinin komutanı Sa'd b. Ebî Vakkas tarafından İyâz b. Ğanm ile birlikte önce el-Cezîre'ye gönderilmiş ardından Nusaybin'i fethetmiştir. Onun söz konusu yıllarda Basra valisi olarak Irak'taki fetihlerle meşgul olması, Nusaybin'i fethetmesine engel değildir. O arada gelip Şam fütuhâtına katılmış olması muhal değil, mümkündür. Nitekim onun, Nusaybin'i fethettiğine ve vefat sırasında Ebû Ubeyde'nin yanında bulunduğuna dair bilgiler birden fazla kaynak eserde kayıtlıdır.¹⁵⁸

Ahvâz (Hûzistan) Bölgesi'nin Kısmen fethi

İlk İslam kaynaklarında Düceyl denilen Kârûn nehrinin kıyısında kurulmuş olan Ahvaz, Fars ülkesi ile Basra arsında yedi yerleşim yerinden oluşan geniş bir bölgenin adıdır ki İslamiyet'ten önce bu bölgeye Hûzistan ismi verilmekteydi.¹⁵⁹

Hicretin 16., 17., 20. yıllarında fethedildiğine dair kayıtlar bulunmakla birlikte daha çok 17/ 638 yılında fethedildiği kabul edilmektedir.¹⁶⁰

İran'ın meşhur komutanlarından Hürmüzan, Kadisiye günü yenilgiye uğradıktan sonra Ahvaz bölgesine gelerek oraya hakim olmuş ve oradan öteye beriye saldırarak müslümanları güç durumda bırakmak istemiştir.¹⁶¹ Ebû Mûsâ el-Eş'âri'den önce Basra valiliği yapan Muğire b. Şû'be, vali,liği sırasında Avaz üzerine yürümüş, iki taraf arasında gerçekleşen muharebe neticesinde Hürmüzan ile cizye karşılığında barış antlaşması sağlamıştır.¹⁶² Muğire b. Şûbe, Basra valiliğinden azledilerek yerine Ebû Mûsâ el-Eş'âri tayin edilmiş, karşı taraf

¹⁵⁷ Mahmûd Şit Hattâb, 142.

¹⁵⁸ Nusaybin'i fethettiğine dair bkz. Taberî, IV, 53; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IV, 281; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 533; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 76. Ebû Ubeyde'nin vefatında yanında bulunduğuna dair bkz. Taberî, IV, 61; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-ğâbe*, II, 533; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 78.

¹⁵⁹ Yâkût, I, 410-11; Bilge, Mustafa L., "Ahvâz" *DİA*, II, 192.

¹⁶⁰ Taberî, IV, 69; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 542; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 82.

¹⁶¹ Dahlân, I, 114-15 Nedvî, II 284.

¹⁶² Halîfe b. Hayyât, *et- Târîh*, 134.

valilerin bu değişikliğini fırsat bilerek¹⁶³ cizye ödemekten imtina ile barış antlaşmasını ihlal etmişlerdir.¹⁶⁴

O sıralarda Hz. Ömer, Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'ye bir mektup göndermiş ve onun, Basra'dan bir ordu ile Ahvaz'a yürümesini emretmiştir. Bunun üzerine Ebû Mûsâ, Basralılara etkili bir konuşma yaparak onları savaşa teşvik etmiş ve İmran b. Husayn'ı yerine vekil tayin ederek kendisine katılanlarla birlikte yola çıkmıştır.¹⁶⁵

Hürmüzan'a karşı savaşmak üzere Ebû Mûsâ, Basra'dan yola çıkarken, Utbe b. Gâzvan da techiz ettiği bir ordu ile aynı maksatla Küfe'den hareket etmiştir. Ahvaz'a gelip Hürmüzan'ın karşısına çıkan bu iki ordu, karşılıklı mücadele neticesinde İran ordusunu mağlup etmiş ve Hürmüzan'ın hakimiyetinde bulunan Dicle ve Düceyl ırmakları arasındaki kısımları ele geçirmişlerdir. Daha sonra Hürmüzan, hakimiyetindeki toprakların geri kalan kısımlarını kendisine bırakmaları şartıyla müslümanlara barış teklifinde bulunmuş, müslümanlarda aralarında yaptıkları iştişareler neticesinde teklifi kabul etmişlerdir.¹⁶⁶

Barış antlaşması imzalandıktan bir süre sonra Hürmüzan yine ahde vefa göstermeyip antlaşmayı tek taraflı olarak ihlal etmiş ve bir gurup kürttten yardım istemiştir. Fakat neticede Müslümanlar ona karşı tekrar zafer elde etmiş ve onun egemenliğindeki toprakların Tuster'e kadar olan kısımlarını hakimiyet altına almışlardır. Hürmüzan bunun üzerine kaçıp Tuster kalesine sığınmıştır.¹⁶⁷ Dolayısıyla Ebû Mûsâ el-Eş'ârî Sûku'l-Ahvâz ile Nehr-i Tîrâ'yi savaş yoluyla fethetmiş ve 17/ 638 yılında buranın idaresini üzerine almıştır.¹⁶⁸ Yani, Sus Tuster, Menâzir Râmhürmüz isimlerindeki yerleşim yerleri hariç Ahvâz bölgesinin diğer kısımları tamamen fethedilmiştir.¹⁶⁹

¹⁶³ Nedvî, II 284.

¹⁶⁴ Belâzürî, *Fütûh*, 531; Yâkût, I, 412.

¹⁶⁵ İbn A'sem, I, 268. Ebû Mûsâ cihada çıktığında yerine çoğu kez İmrân b. Husayn'ı bazen de Ziyâd'ı bırakırdı. Bkz. Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, 178.

¹⁶⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 82.

¹⁶⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 82; İbnü'l-Esîr ve Dahlân, Hürmüzân'ın Tuster'e değil, Râmhürmüz'e gittiğini kaydeder. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 545; Dahlân, I, 115.

¹⁶⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 531; Yâkût, I, 412.

¹⁶⁹ Belâzürî, *Fütûh*, 531; İbn A'sem, I, 269.

Tuster, Ruhâ, Sümeysat ve Cündi Sâbûr'ün Fethi.

Tuster, Ahvaz bölgesinin en büyük şehridir.¹⁷⁰ Ahvaz bölgesi kısmen fetholununca ve Hürmüzan da kaçıp Tuster kalesine sığınca Ebû Mûsâ el- Eş'arî, Hz. Ömer'i bir mektupla durumdan haberdar etmişti.¹⁷¹ Hz. Ömer, bunun üzerine Kûfe Valisi Ammâr b. Yâsir'e bir mektup yazmış ve Numan b. Mukarrin'i bin kişilik bir ordu ile derhal Ebû Mûsâ'ya göndermesini emretmişti.¹⁷² Bu emir üzerine Ammâr, o sıralarda Hülvân'da bulunan¹⁷³ Cerir b. Abdillâh el- Becelî'ye haber göndererek Ebû Mûsâ'nın yanına gitmesini talep etmiş, cerir de Hülvân'da kendi yerine amcasının oğlu Urve b. Kays'ı bırakarak 4 bin kişilik bir kuvvetle Ebû Mûsâ'nın yanına gelmişti.¹⁷⁴ Dîneverî'nin belirttiğine göre Cerir, Urve'nin yanında 2 bin kişilik bir askeri güç bırakmıştı.¹⁷⁵

Asker sayısını yeterli görmeyen Ebû Mûsâ el- Eş'arî, Hz. Ömer'den daha fazla takviye birlikler istemiş, bunun üzerine Hz. Ömer, Ammar'a bir mektup daha yazarak Abdullh b. Mes'ûd'u Kûfe'de kendi yerine vekil bırakmasını ve Kûfelilerin yarısı ile Ebû Mûsâ'nın yardımına koşmasını emretmişti.¹⁷⁶ Derken Ammar 6 bin kişilik bir ordu ile Kûfe'den, Cerirde 4 bin kişilik bir ordu ile Hülvân'dan Ebû Mûsâ'nın yardımına kavuşmuşlardı. İbn A'sem'in kaydettiğine göre Tuster'de düşman askerlerinin sayısı 65 bine, Ebû Mûsâ'nın ordusu ise 25 bine ulaşmıştı.¹⁷⁷

Ebû Mûsâ, savaş başlamadan önce ordusunu düzene somuş, sağ tarafına Enes b. Mâlik'in kardeşi Berâ' b. Mâlik'i, sol tarafına Meczee b. Sevr el-Bekirî'yi süvarilerin başına Enes b. Mâlik'i,¹⁷⁸ piyadelerin başına da Seleme b. Recâ'yı geçirmişti.¹⁷⁹ Diğer taraftan Ammar'ın sağ kolunda Berâ b. Âzib el-Ensârî, sol kolunda Huzeyfe b. Yemân el-Absî süvarilerinin başında Karza b. Ka'b el-Ensârî piyadelerin başında ise Nu'mân b. Mukarrin bulunuyordu.¹⁸⁰

¹⁷⁰ Yâkût, I, 847.

¹⁷¹ Belâzürî, *Fütûh*, 535; Dîneverî, 130.

¹⁷² Dîneverî, 130. Taberî, 'ye göre mektup, Sa'd b. Ebî Vakkas'a gönderilmişti Bkz. Taberî, IV, 83.

¹⁷³ İbn A'sem, I, 272. Dîneverî, Hulvân yerine Celula'yı kaydeder. Bkz. Dîneverî, 130.

¹⁷⁴ İbn A'sem, I, 272.

¹⁷⁵ Dîneverî, 131-32.

¹⁷⁶ Dîneverî, 131; Ayrıca bkz. Belâzürî, *Fütûh*, 535-36; İbn A'sem, I, 272.

¹⁷⁷ İbn A'sem, I, 272.

¹⁷⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 535-36.

¹⁷⁹ Dîneverî, 130-32.

¹⁸⁰ Belâzürî, *Fütûh*, 535-36.

Ebû Mûsâ, orduyu bu şekilde nizama soktukdan sonra savaş başlamış, iki ordu arasında şiddetli çarpışmalar gerçekleşmiş ve her iki taraftan da bir hayli asker öldürülmüştü.¹⁸¹ Fetih sırasında çatışmaların aralıksız devam etmesinden dolayı müslüman askerler sabah namazını kılamamış, güneş doğduktan sonra kaza etmişledi. Nitekim benzeri bir durum Hendek Savaşı'nda Hz. Peygamber'in başına gelmişti.¹⁸² Tuster Savaşı sırasında İslam askerlerinden bazılarının irtidat ettikleri de rivayet edilmiştir.¹⁸³

Dîneverî'nin beyanına göre bu savaşta İranlılardan bin kişi katledilmiş altı yüz kişi de esir alınmıştır.¹⁸⁴ Diğer tarafta İslam askerlerinden bir çoğuba öldürülmüş hatta Meczee b. Sevr ve Berâ b. Mâlik gibi sahabenin büyüklerinden bir çok kişi şehid olmuştur ki bu ikisin Hürmüzân tarafından şehid edildikleri ifade edilmektedir. Yine Berâ b. Mâlikîn mübâreze usûlü ile yüzden fazla İranlıyı katlettiği de rivayetler arasındadır. Taberî'nin kaydettiğine göre duası makbul birisi olan Berâ, Tuster muhasarasında müslümanların gabiliyeti için duada bulunmuş, ve bu duanın arkasından fetih gerçekleşmiştir.¹⁸⁵

Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Tusterî, günlerce muhasara altında tutmuş, o arada Tuster'in eşrafından birisi Ebû Mûsâ'yagelerek kendisine eman verilmesi şartıyla İranlıların gizli yollarını göstereceğini ve şehrin kapısını kendilerine açacağını ifade etmişti. Belazürî bu şahsın, İslamiyeti kabul ettiğini ve ayrıca kendisine ve çocuklarına maaş bağlanmasını da şart koştuğunu ifa de eder. Ebû Mûsâ bu şartları kabul ederek onunla anlaşmış ve Şeybân kabilesinden Eşref b. Avf adında birisini de onunla birlikte göndermişti. İranlı şahıs, Şeyban'ı dizilen taşlarla Düceyl ırmağından geçirip şehre girdirerek ona Hürmüzân'ı göstermiş ve daha sonra tekrar ordugâha geri getirmişti. Bunun üzerine Ebû Mûsâ Meczee b. Sevr birlikte gitmek üzere kırk kişi seçmiş, onların arkasından da kiyüz kişi daha göndermişti. Eman isteyen şahıs, geceleyin onların önünde yürüyerek onları şehre sokmayı başarmış, şehre giren İslâm askerleri nöbetçiyi öldürüp şehrin sûru üzerine çıkarak tekbir getirmeye başlamışlardı. Tekbir seslerini işiten Hürmüzân,

¹⁸¹ Belâzürî, *Fütûh*, 535-36; Dîneverî, 130-32; Taberî, IV, 86; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 548; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 86.

¹⁸² Buhârî, *Salâtü'l-havf*, 4; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 86.

¹⁸³ Mâlik b. Enes, *Muvatta'* (nşr. Abdülvahhâb Abdüllatif), Beyrut tsz., s.310; Kandehlevî, I, 60.

¹⁸⁴ Dîneverî, 131-32.

¹⁸⁵ Taberî, IV, 85-86; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 547-48; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 86

içerisinde hazine ve mallarının bulunduğu kaleye sığınmıştı. Ebû Mûsâ, nehri geçip şehir girmiş ve orayı hakimiyeti altına almıştı. Durumu müşahade eden Hürmüzan: “Bizim gizli yolumuzu, Araplarımıza içimizden onların işlerinin iyi gittiğini ve bizim durumumuzun da kötü olduğunu gören birisi göstermiş ola bilir” şeklinde bir tahminde bulunmuş ve isabet etmişti.¹⁸⁶

İranlı askerler kadınlarını ve çocuklarını İslâm askerlerinin ellerine geçer andişesiyle öldürmeye ve Düceyl ırmağına atmaya başlamışlardı. Durumun ciddiyetini gören Hürmüzan ise müslümanlardan eman dilemişti. Ebû Mûsâ, ona eman vermeyi reddetmiş ve bu konuda yalnızca Hz. Ömer’in vereceği kararı uygulayacağını bildirmişti. Bunun üzerine Hürmüzan kaleden inmişti. Ebû Mûsâ kendilerine eman verilmeyen kimseleri öldürmüş ve Hürmüzan’ı Ömer’e göndermişti.¹⁸⁷

Dîneverî, Ebû Mûsâ’nın, Hürmüzan’ı Enes b. Mâlik’in refakatinde üç yüz kişi ile birlikte Hz. Ömer’e gönderdiğini kaydeder ki bunların tamamı Hürmüzân ile birlikte Müslümanlar’a teslim olan kimselerdi.¹⁸⁸ İbn A’sem ise Ebû Mûsâ’nın Hürmüzan’ı, ailesi ile birlikte gönderdiğini ve ele geçen ganimetin beşte birini Hz. Ömer’e teslim etmek üzere Enes’e verdiğini ve daha sonra Hürmüzân’ın ailesi, çocukları, hizmetçileri ve beraberindekilerin tamamının müslüman olduklarını beyan eder.¹⁸⁹

Belâzürî’nin ifadesine göre ise Hz. Ömer, Medîne’ye gelen Hürmüz’an’ı bağışlamakla kalmamış, aynı zamanda ona maaş bağlamıştı. O, daha sonraları Hz. Ömer’in öldürülmesinde Muğîre b. Şu’be’nin kölesi Ebû Lü’lü’e’ye yardım etmekle itham edilmiş, bundan dolayı da Hz. Ömer’in oğlu Ubeydullah¹⁹⁰ tarafından öldürülmüştü.¹⁹¹

İbn A’sem, Tuster’in fethinden sonra Basralılarla Kûfeliler arasında başgösteren bir ihtilaftan bahsetmektedir. Buna göre her iki taraf fethin

¹⁸⁶ Belâzürî, *Fütûh*, 535-36. Biraz farklı ifadelerle ayrıca bkz. Dîneverî, 131-32; Taberî, IV, 85-86; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, II, 547-48; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 86; Dahlân, I, 116.

¹⁸⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 535-36; Dîneverî, 131-32; Taberî, IV, 85-86

¹⁸⁸ Dîneverî, 132.

¹⁸⁹ İbn A’sem, I, 281-82. Taberî’nin beyanına göre Tuster’in fethi sırasında Kûfelilerin başında Nu’mân b. Mukarrin, Basralıların başında Ebû Mûsâ el-Eş’arî bulunmakta olup genel komutanlığı Ebû Sebre b. Ebî Rûhm yapmaktaydı. Bkz. Taberî, IV, 85.

¹⁹⁰ Taberî’de Abdullah olarak geçer. Bkz. Taberî, IV, 85. Ayrıca bkz. İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, II, 547-48; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 86,88

¹⁹¹ Belâzürî, *Fütûh*, 536.

kendilerine ait olduğunu iddia etmiş ve bu konuda tartışmışlar, neticede olay Hz. Ömer'e aksettirilmiştir. Hz. Ömer bunun üzerine onlara bir mektup gönderip her iki tarafın birbirleriyle kardeş olduklarını, fethin Basralılara ait olduğunu ancak mükâfât ve ganimete Kûfelilerin de onlara ortak olması gerektiğini, zira fethin her iki tarafın katkılarıyla gerçekleştiğini belirterek şeytanın vesveselerinden sakınmaları noktasında kendilerini uyarmıştı. Halifenin uyarısı, müslümanlar üzerinde olumlu bir etki göstermiş, her iki taraf onun sözlerine kulak vermiş ve K'ufeliler, emirleri Ammar b. Yâsir ile Kûfe'ye; Basralılar Ebû Mûsâ el-Eş'arî ile Basra'ya; Hülvanlılar ise Cerir b. Abdullah ile Hülvan'a dönmüşlerdir.¹⁹² Tuster şehrinin hicrî 16., 19.¹⁹³ ve hatta 20.¹⁹⁴ yılda fethedildiğine dair rivayetler varsa da yaygın olan kanaatte göre burası 17/638 yılında fethedilmiştir.¹⁹⁵ Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin aynı yıl Rûha ve Sümeysat adında iki yerleşim yerini daha sulhen fethettiği de beyan edilmektedir.¹⁹⁶ Yine Tuster'in zapt ve tesliminden sonra onun, Cündi Sâbur'a hareket ederek burayı da barış yolu ile ele geçirdiği bildirilmektedir.¹⁹⁷

İbn Kesir, Tuster'in, Ebû Mûsâ tarafından savaş yoluyla hakimiyet altına alınmasından daha önce barış yolu ile fethedildiğine dair bir takım ifadeler yer verir. Buna göre Cez' b. Mu'âviye, kaçıp Tuster'e sığınan Hürmüzan'ı takip ederek onu barış antlaşması yapmaya mecbur bırakmıştır. Antlaşmaya göre Râmhürmüz, Tuster, Cündi Sâbur ve Medâin, müslümanların hakimiyetine bırakılmıştır ki bu, Tuster'in barış yolu ile ilk fethidir.¹⁹⁸ Ancak İran Kisrası Yezdecird, Merv şehrinde kaybettikleri topraklardan duyduğu üzüntü sebebiyle Farslıları devamlı olarak müslümanlara karşı savaşmaya teşvik ediyordu. Bunun üzerine Farslılar, Ahvaz halkı ile yazışmış ve sonunda birbirine yardımcı olmak üzere sözleşmişlerdi.¹⁹⁹ İşte durum bu raddeye varınca yukarıda anlatıldığı gibi

¹⁹² İbn A'sem, I, 283-84.

¹⁹³ İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII; 83.

¹⁹⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 546.

¹⁹⁵ Taberî, IV, 83; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 546.

¹⁹⁶ Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, 139; İbn Hlibân, *es-Sîre*, 474. Halife bu iki beldenin fetih yılını 18/639 olarak göstermektedir.

¹⁹⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 538.

¹⁹⁸ İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 83.

¹⁹⁹ Taberî, IV, 83; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 546; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 85; Dahlân, I, 115; Hudari, 297-98. Nedvî, Tuster'in şahane saraylar ve muazzam kalelerle dolu olduğunu, Hürmüzân'ın buraya büyük önemi verdiğini, şehrin etrafında hendekler jazdırıp her tarafı tahkim ettiğini, halkın millî duygularını tahrik için elinden gelen çabayı gösterdiğini ve neticede İranlıların

Ömer, Tuster'in artık savaş yolu ile fethedilmesi gerektiği kanaatine varmış ve Ahvaz bölgesine yoğun askeri birlikler göndermeleri için ilgililere mektuplar yazmıştı.

Belâzürî de Tuster'in fethi ile ilgili olarak bazı ayrıntılı bilgilere yer vermektedir. Buna göre Tuster'in fethinden önce kendilerine Esâvire, Zuttlar, Seyâbeciler ve Endeğarlar denilen bir takım insanlar Ebû Mûsâ'ya gelip müslüman olmuşlardır. Esâvire, İranlıların ileri gelenlerden bir hey'etin ismidir. Yezdecird'in öncü kuvvetlerinin başında bulunan Siyâhü'l-Üsvârî, Ahvâz bölgesine gönderilmiş, o da gelip Keltâniyye denilen yerde konaklamıştı. O sırada Ebû Mûsâ, Sûs'u muhasara ediyordu.²⁰⁰ Siyah, İslâmiyetin zuhûr ettiğini, mensuplarının yüceliğini, Sûs'un fethedildiğini ve Ebû Mûsâ'ya sürekli olarak yardımların geldiğini görünce arkadaşları ile birlikte müslüman olmaya karar verdi. Ebû Mûsâ'ya bir elçi gönderip bir takım teklifler ileri sürdü ve bu tekliflerin kabul edilmesi halinde İslâmiyeti kabul edeceklerini bildi.

Bunun üzerine Ebû Mûsâ: "Bizim lehimize olan, sizin de lehinize; bizim aleyhimize olan da sizin aleyhinizedir." diyerek onların ileri sürdükleri şartları ilk önce kabul etmedi. Durumu Hz. Ömer'e ilettiler. Hz. Ömer, Ebû Mûsâ'ya bir mektup göndererek onların isteklerini tamamen yerine getirmesine İranlılar, İslâmiyeti kabul ederek Tuster şehrinin muhasarasına katıldılar. Belâzürî, bunların kendi kavimleri olan Farslılara karşı savaşma hususunda pek fedakârlık göstermediklerini kaydederken,²⁰¹ Taberî, tam tersini ileri sürerek bu konuda onların büyük yararlılıklar gösterdiklerini ifade eder. Öyle ki İranlılar kuşatma altında bulunurlarken ve Müslüman askerler onların yanlarına yaklaşamazlarken bunlardan birisi geceleyin kale kapısına gelmiş, elbisesini kana bulamış, Farslılar onu gördüklerinde kendilerinden birisi olduğunu zannederek kale kapısını açmışlardı. O da kapıcının üzerine saldırıp onu öldürmüş ve arkada bekleyen İslâm askerleri hücumu geçerek kaleyi fethetmişlerdi.²⁰²

sönmeye yüz tutan millî heyecanlarını uyandırmaya muvaffak olduğunu kaydeder. Bkz. Nedvî, II, 285.

²⁰⁰ Bu bilgilere göre Ebû Mûsâ Sûs'u, Tuster'den önce fethetmiş olmaktadır. Ancak ileride temas edileceği üzere onun, Sûs'u Tuster'den sonra fethettiğine dair görüşlerde vardır.

²⁰¹ Belâzürî, *Fütûh*, 559 vd.

²⁰² Taberî, IV, 90-91.

Ebû Mûsâ söz konusu kişilerin müslüman olduklarını Hz. Ömer'e bildirdiğinde o, bunların herbirine iki bin dirhem, hatta bazılarına daha fazla miktarda maaş bağlanmasını emretmişti.²⁰³

Esâvire denilen bu İranlı kişiler Basra'ya geldiklerinde hangi kabilelerin Hz. Peygamber'e nesep bakımından daha yakın olduklarını sormuşlar, Benî Temîm kabilesinin daha yakın olduğunu öğrendiklerinde o sıralarda antlaşmak üzere oldukları Ezd kabilesini bırakıp benî Temîm ile antlaşma yapmışlardı. Basra'ya yerleşen bu şahısların "el-Esâvire" denilen bir takım kanallar açtıkları da kaydedilmektedir.

Seyâbeciler, Zuttlar ve Endeğarlılar'a gelince bunlar, Sind halkının olup Fars ordusunda bulunan kimselerdi. Esâvire'nin durumunu öğrendiklerinde bunlar da Ebû Mûsâ'ya gelerek İslâmiyeti kabul etmişler, o da kendilerini Esâvire gibi Basra'ya yerleşmişti.²⁰⁴

Râmhürmüz'ün Fethi

Tuster'in fethinden sonra Cerîr b. Abdillâh, Nûmân b. Mukarrin ile birlikte Ebû Mûsâ el-Eş'arî tarafından, halkını İslâm'a davet için Râmhürmüz'e gönderilmiştir. Ancak Cerîr, Râmhürmüz'e gelerek burayı savaş yoluyla fethetmiştir. Fetih haberini alan Ebû Mûsâ, durumdan memnun kalmamış, Râmhürmüz halkına daha önce emân verdiğini ve onlara altı ay kadar süre tanıdığını, Cerîr'in bu konuda acele davrandığını ifade etmiş ve durumu Hz. Ömer'e iletmıştır.

Bunun üzerine Hz. Ömer, Ebû Mûsâ'nın ordusundaki sâlih kişilere hitaben bir mektup yazarak, bu durumda ellerindeki esirleri geriye iade etmeleri, esir kadınlardan hâmile kalanlar varsa bunlardan herbirinin, hamlini vaz' edinceye kadar nafakalarının temin edilmesi, daha sonra o kadınların İslâmiyeti tercih edip etmeme konusunda serbest bırakılmaları, şayet tercih etmezlerse kendi ülkelerine teslim edilmeleri ve Ebû Mûsâ tarafından Râmhürmüz halkına tanınan altı aylık zaman zarfı içerisinde hiç kimsenin, halkın aleyhine olacak herhangi bir davranışta bulunmaması gerektiği hususunda emirler vermiştir. Müslümanlar, Hz.

²⁰³ Taberî, IV, 90-91; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 55. Bidâye'de bunların Tuster'in fethinden sonra müslüman oldukları kayıtlıdır. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 89.

²⁰⁴ Belâzürî, *Futûh*, 519 vd.

Ömer'in emirlerini yerine getirmiş, ellerindeki esirleri memleketine iade etmişlerdir. Hamile kadınlar doğum yaptıklarında da İslâmiyeti seçip seçmeme husunda kendilerine muhayyerlik tanınmış, kimi İslâmiyeti kabul etmiş, kimisi etmemiştir. İslâmiyeti benimsemeyenler kendi ülkelerine teslim edilmişlerdir.²⁰⁵

İbn A'sem'in kaydetmiş olduğu bu ifadelerle göre Râmhürmüz, Tuster'den sonra fethedilmiştir. Taberî ise Tuster'den önce fethedildiğini kaydetmektedir. Buna göre, Tuster'in fethine iştirak etmek üzere ordusu ile birlikte yola çıkan Numan b. Mukarrin, Hürmüzân'ın bulunduğu Râmhürmüz'e uğramış, burada Hürmüzân'ın askerleri ile karşı karşıya gelmiştir. İki ordu, Ahvâz tarafından bir çok köy ve mezranın kendisine bağlı olduğu Erbük²⁰⁶ adındaki nahiyede şiddetli bir şekilde savaşa girişmişlerdir. Neticede Hürmüzân yenilgiye uğramış ve Tuster'e kaçmıştır.²⁰⁷ Böylece Râmhürmüz'ün fethi gerçekleşmiştir.

Menâzir ve Sûs'un Fethi.

Etimolojik olarak temiz, nezih gibi anlamlara gelen "Sûs", Ahvâz bölgesinde bulunan yerleşim yerlerinden biri olup "Şûş" isminin Araplaştırılmış şekliyle isimlendirilmiştir.²⁰⁸ Yeryüzünde kurulan en eski şehirlerden biri olduğu rivayet edilmektedir.²⁰⁹ Şehrin 17/638 yılında fethedildiği ileri sürülmektedir.²¹⁰

Ahvâz bölgesindeki Menâzir şehrini muhasara etmekte olan Ebû Mûsâ'nın, fetih gerçekleşmeden Sûs'a hareket ettiği ifade edilir. Şöyle ki;

Muhasara sırasında Ebû Mûsâ'nın ordusu ile Menâzir'liler arasında şiddetli çarpışmalar olmuştu. Muhâcir b. Ziyâd başta olmak üzere müslüman askerlerden bir kısmı oruçlu bulunuyordu. Ebû Mûsâ'nın emri üzerine bunlar oruçlarını açmış ve savaşa girişmişlerdi. O sırada Muhâcir şehid olmuş, düşman askerleri, Muhâcir'in başını kesip kaleye dikmişlerdi. Durumu müşâhede eden

²⁰⁵ İbn A'sem, I, 272-73.

²⁰⁶ Dineverî, 130; Yâkût, I, 185. Bidâye'de Erbil şeklinde kayıtlıdır. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 85.

²⁰⁷ Taberî, IV, 83; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 545-50; Dahlân, I, 116; Belâzürî'de yer alan bir rivayete göre Ebû Mûsâ Râmhürmüz'ü önce sulhen fethetmiş, daha sonra halkının antlaşmayı bozmaları üzerine valiliğinin son günlerinde burayı savaş yoluyla tekrar hakimiyeti altına almıştı. Bkz. Belâzürî, *Fütûh*, 534. Yukarıda kaydedilen ikinci görüşe göre Hürmüzân önce Râmhürmüz'e daha sonra Tuster'e gitmiştir.

²⁰⁸ Yâkût, III, 188.

²⁰⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 88.

²¹⁰ Taberî, IV, 92; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 546; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 87. Hicretin 19. Ve 20. yılında fethedildiğine dair görüşler de vardır. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 546; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 89.

Ebû Mûsâ, Muhâcir'in kardeşi Rebî' b. Ziyâd'ı Menâzir'de yerine vekil bırakarak Sûs şehrine doğru hareket etti. Rebî' b. Ziyâd, neticede Meñâzir şehrini hakimiyeti altına aldı. Bunun üzerine Ebû Mûsâ, buraya Âsım b. Kays b. es-Salt es-Sülemî'yi emir tayin etti.²¹¹

Sûs'a doğru hareket eden Ebû Mûsâ, şehri muhasara altına alarak Sûs halkının teklifi üzerine barış antlaşması imzaladı.²¹²

Bazı kaynaklarımız şehir halkının emân dilemesi üzerine seksen kişiye emân verildiğini, diğerlerinin ise öldürüldüğünü kaydetmektedirler. Şu kadar var ki düşman ordusunun başındaki komutan, kendilerine emân verilmesini istediği seksen kişinin isimlerini bir bir saymış ancak dalgınlıkla kendi ismini zikretmemiştir. Dolayısıyla kendisi de öldürülenler arasında yer almıştır. Daha sonra Ebû Mûsâ el-eş'arî, şehre girmiş ve içerisinde bulunan şeyleri ganimet olarak ele geçirmiştir.²¹³

İbn A'sem, Menâzir ve Sûs'un, Tuster'den önce fethedildiğini kaydederken,²¹⁴ Dîneverî ve Taberî başta olmak üzere bazı müellifler ise Ebû Mûsâ'nın Tuster'in fethinden sonra Sûs'a doğru hareket ettiğini beyan etmektedir.²¹⁵

Sûs şehri fethedildikten sonra Ebû Mûsâ, içerisinde Danyal Peygamber'in bulunduğu bir mezar görmüştür. Kur'ân-ı Kerim ve Hadis kitaplarında isminden bahsedilmeyen Danyal, diğer İslâmî kaynaklarda mürsel

²¹¹ Belâzürî, *Fütûh*, 533.

²¹² Belâzürî, *Fütûh*, 533; Dîneverî, 132; İbn A'sem, I, 270. Diğer bir görüşe göre, genel komutan Ebû Sebre, aralarında Ebû Mûsâ'nın da bulunduğu yüksek rütbeli komutanlarla birlikte Tuster'den Sûs'a hareket ederek şehri muhasara altına almıştır. O sırada Hz. Ömer'den bir mektup gelmişti ki mektup, Ebû Mûsâ'nın tekrar Basra valiliğine dönmesi gerektiğini öngörüyordu. Bkz. Taberî, IV, 86; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 548; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 87. Bunun üzerine Ebû Mûsâ, Basra'ya dönmüş ve onun yerine Hz. Ömer'in emriyle Basralıların başına Mukarreb b. Rebia geçmiştir. Bkz. Taberî, IV, 86; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 550. Ebû Mûsâ'nın askerleri arasında Sâfi b. Sayyâd isminde birisi bulunmaktaydı. Ebû Mûsâ onu, Sûs'u kuşatma altına alan İslâm askerleri arasına göndermişti. Ebû sebre, şehri kuşatma altına alınca savaş başlamış ve her iki taraftan çok sayıda adam öldürülmüştür. Bkz. İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, Sâfi b. Sayyâd 'ın şehrin kapısına gelip kapının zincirlerini kırdığı, onun bu çabası sonucunda İslâm askerlerinin şehre girdiği ve daha sonra düşman askerlerinin teklifleri üzerine barış sağlandığı ve dolayısıyla şehrin teslim alındığı ifade edilmektedir. Bkz. Taberî, IV, 82; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 551; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 88.

²¹³ Belâzürî, *Fütûh*, 533; Dîneverî, 132.

²¹⁴ İbn A'sem, I, 267- 71.

²¹⁵ Dîneverî, 132; Taberî, IV, 86; İbnü'l- *Kâmil*, II, 548; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 87.

olmayan bir nebî ve bir bilge kişi olarak takdim edilmektedir. Cesedin, şehirdeki kralın hazine dairesindeki bir odada bulunduğu rivayet edilir.²¹⁶

Danyal'ın hayatı ile ilgili Kitab-ı mukaddes'ten kaynaklanan bazı rivayetler nakledilmektedir. Buna göre Danyal, II. Bâbil kralı Buhtunnasr'ın Kudüs'ü işgalinden sonra Bâbil'e götürdüğü esirler arasındadır. Buhtunnasr'ın gördüğü bir rü'ya'yı gerçeğe uygun bir şekilde ta'bir ettiğinden gerek kendisi gerek arkadaşları kral tarafından iyi muâmele görmüşlerdir.²¹⁷ Danyal, daha sonraları Sûs şehrine yerleşmiş ve orada vefat etmiştir.²¹⁸ Sûs şehri sakinlerinin onun cesediyle yağmur duasına çıktıkları da rivayetler arasındadır.²¹⁹

Mezarı gören Ebû Mûsâ, durumu bir mektupla Hz. Ömer'e bildirmiş, o da yazdığı cevabî mektubunda Danyal'ın cesedinin defnedilmesini, kabrinin insanlardan gizli tutulmasını ve yerinin belirsiz bir hale getirilmesini emretmiş, Ebû Mûsâ da emri yerine getirmiştir.²²⁰ Tekrar cenaze namazı kılınarak onu defnetmiştir.²²¹

Taberî'nin beyanına göre Ebû Mûsâ ayrıca Danyal'ın parmağında bir yüzüğü bulunduğunu Hz. Ömer'e bildirmiş, o da yüzüğün kendisi tarafından kullanılabileceğini yazmış olduğu mektubunda ifade etmiştir ki yüzüğün taşında iki aslan, aralarında da bir insan resminin bulunduğu rivayet edilmektedir.²²²

Ebû Mûsâ, Sûs şehrini fethettikten sonra Mencûf b. Sevr adındaki bu komutanı Mihricânkazak'a göndermiştir. O da burayı fethetmiştir. Mencûf ile birlikte bulunan Sâib b. el-Akra', hürmüzân'ın sarayına girmiş, parmakları belli bir yeri işaret eden birkaç hetkel görmüş ve heykellerin işaret ettiği yerde bir hazinenin var olması gerektiği kanaatine vararak oranın kazınılmasını istemiştir. O yer kazıldığında içerisinde Hürmüzân'a ait cevherlerin mevcut olduğu bir kutu bulunmuştur. Sâib, kutudaki cevherden bir yüzük taşıyı yanına alıp diğerlerini Ebû Mûsâ'ya göndermiştir. Ancak kendisi için almış olduğu yüzük taşıyı da Ebû Mûsâ'ya bildirmiş ve onun, kendisine hibe edilmesini talep etmiştir. O'nun bu

²¹⁶ İbn A'sem, I, 270- 71; Harman, Ömer Fâruk, "Danyal" *DİA*, VII, 481. Nebi olduğuna dair ayrıca Bkz.

Belâzürî, *Fetûh*, 533; Yâkût, III, 188.

²¹⁷ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 23; Taberî, 1553- 55.

²¹⁸ Taberî, IV, 93.

²¹⁹ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 23; Taberî, IV, 93; İbn A'sem, I, 270, İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 552.

²²⁰ Belâzürî, *Fetûh*, 533; Taberî, IV, 93; İbn A'sem, I, 271; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 89.

²²¹ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 23; İbn A'sem, I, 271.

²²² Taberî, IV, 93.

talebini kabul eden Ebû Mûsâ, bilâhare kutuyu Hz. Ömer'e göndermiş, o da Hürmüzân'a göndererek bu kutuyu tanıyıp tanımadığını sormuştur. Hürmüzân, onu tanıdığını, ancak içerisinde var olması gereken bir yüzük taşının eksik olduğunu söylemiştir. Hz. Ömer onu Ebû Mûsâ'nın, kendi isteği üzerine arkadaşına bağışladığını ifade edince Hürmüzân O (Sâib)'nun cevherler hakkında bilgili birisi olduğunu dile getirmiştir.²²³

Nihâvend'in Fethi

Nihâvend, Hemedân taraflarında büyük bir yerleşim yeri olup hemedân ile arasında üç günlük bir mesâfe vardır.²²⁴

Nihâvend'in 18/639, 19/640 ve 21/642 yıllarında fethedildiğine dair çeşitli rivayetler bulunmaktadır.²²⁵ doğru olan 19/640 yılında fethedildiğidir.²²⁶

Nihâvend savaşı, müslümanların Ahvâz bölgesini fethetmeleri üzerine, İran'lıların Merv şehrinde bulunan hükümdarlarına mektuplar yazarak halkı müslümanlar aleyhine kışkırtmaları neticesinde meydana gelmiştir.²²⁷

Hz.Ömer, yapılan istişareler sonunda Basra dahil bütün şehirlere savaşa iştirak etmeleri konusunda emirnâmeler göndermiştir. Bunun üzerine müslümanlar harekete geçmiş Ebû Mûsâ el-Eş'arî de insanların üçte ikisini Basra'da bırakarak üçte birlik bir kısmı ile Kûfe'ye gelmiştir.²²⁸

Kûfelilere de bir mektup gönderen Hz. Ömer, Nu'mân b. Mukarrin'i müslümanların başlarına "emir" tayin ettiğini, o da öldürüldüğü takdirde Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin ordu komutanlığını yürüteceğini, Ebû Mûsâ'dan sonra da sırasıyla Cerîr b. Abdullah el-Becelî, Muğîre b. Şu'be ve Eş'as b. Kays'ın komutanlık yapmalarının gerekli olduğunu beyan etmiştir.²²⁹ Netic itibariyle

²²³ Dîneverî, 133. Buna benzer bir olayı İbn A'sem kaydeder. Bkz. İbn A'sem, I, 282-83.

²²⁴ Yâkût, IV, 827.

²²⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 5. Hicrî 17. Seneyi gösterenler de vardır. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 105 vd.

²²⁶ Rahmân, 69.

²²⁷ Taberî, IV, 114 vd. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 5 vd; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 105 vd.

²²⁸ Dîneverî, 134-35

²²⁹ İbn Hibbân, *es-Sîre*, 485-86.

müslümanlar Kûfe’de bir araya gelmişler ve hep birlikte savaş hazırlıkları yaparak Nihâvend’e hareket etmişlerdir.²³⁰

Hız. Ömer’in emri üzerine Nu’m’an b. Mukarrin el-Müzenî komutasında biraraya gelen otuz bin kişilik İslâm ordusu, Yezdecird’in emri üzerine Fîruzân kumandasında oluşturulmuş olan yüzelli bin kişilik İran ordusuna karşılık vermiş, neticede İranlılardan yüzbine yakın asker öldürülmüştür. Daha sonra İranlılar kaçıp hemedân’a sığınmışlarsa da müslüman askerler onları takip ederek şehri kuşatma altına almışlardır. En sonunda Hemedân kumandanının müslümanlardan emân dilemesiyle zafer tamamen müslümanların lehine sonuçlanmıştır. Bu savaşta Nu’m’an şehit olmuş ancak diğer taraftan İranlılar büyük can ve mal kaybına uğramıştır. Müslümanların elde ettikleri bu zaferden sonra Sâsâniler’in hakimiyeti sona ermiş, onların ülkesi tamamen müslümanların egemenliğine girmiştir. Müslümanlar tarafından “Fetihlerin fethi” diye isimlendirilen bu büyük savaşa Ebû Mûsâ el-Eş’arî, Basra ordusu komutanı olarak iştirak etmiş ve bu zafere katkı sağlayanlar arasında yerini almıştır.²³¹

Belâzürî’nin beyanına göre Ebû Mûsâ el-Eş’arî, Nihâvend’den ayrıldıktan sonra çeşitli incelemelerde bulunmak üzere Ahvâz’a elmiş oradan da Kum şehrine varmıştır. Burada birkaç gün kaldıktan sonra şehri fethetmiştir. Ebû Mûsâ, adı Dahhâk b. Kays et-Temîmî olan Ahnef b. Kays’ı da Kâşân’a göndermiş, o da burayı savaş yolu ile fethettikten sonra Ebû Mûsâ’nın yanına dönmüştür.²³² İbn Hibbân, Kum ve Kâşân’ın 19/640 yılında fethedildiklerini kaydetmektedir.²³³

²³⁰ Dîneverî, 135.

²³¹ Taberî, IV, 114 vd; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, III, 5 vd. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 105 vd. Bu konuda detaylı bilgi edinmek için bkz. İbn A’sem, I, 286-308.

²³² Belâzürî, *Futûh*, 437. Kum ve Kâşân şehirleri arasında 12 fersahlık (60_{km}’lik) bir mesâfe bulunmakta ve Kum şehri, İsfahân’ın yakınlarında yer almaktadır. Bkz. Yâkût, IV, 15, 175- 76. Dahhâk b. Kays et- Temimî, Dahhak b. Kays el Kureşî ile karıştırılmamalıdır. Zira bunlardan birincisi; fetihleri, cesareti ve zekâsı ile tanınan tâbiî iken, diğeri; Kays kabilesinin reisi ve Emevî kumandanı olup sahâbîdir. Bkz. Önkâl, Amet, “*Ahnef b. Kays*,” DİA, II, 147; Yıldız, Hakkı Dursun “*Dahhâk b. Kays*,” DİA, VII, 409.

²³³ İbn Hibbân, *es- Sîre*, 478. Bu iki yerleşim yerinin, İsfahân’ın fethinden sonra Ebû Mûsâ el-Eş’arî tarafından fethedildiğini ileri sürenler de vardır. Bkz. İbnü’l –Esir, *el-Kâmil*, III, 20; İbn Kesir, *el- Bidâye*, VII, 112.

Dînever, Sîrevân, Saymara ve Mâsebezân'ın Fethi

Dînever, Hemedân'a yaklaşık yirmi fersah (100_{km}) uzaklıkta bir şehirdir.²³⁴

Nihâvend savaşından sonra Ebû Mûsâ'nın ordusuna büyük yardımcı kuvvetler iltihak etmiştir. Basra'dan gelen bu yardımcı kuvvetlerle birlikte Dînever'e doğru hareket eden Ebû Mûsâ, orada beş gün kadar kaldıktan sonra halkının cizye teklifi üzerine barış antlaşması imzalanmıştır. Oradan da Sîrevân adıyla tanınan dağlık kasaba²³⁵ üzerine yürüyerek burayı da sulhen fethetmiştir. Diğer taraftan Ebû Mûsâ, Sâib b. Akra' es-Sekaff'i Saymara şehrini fethetmekle görevlendirmiş o da Mihricân-Kazak şehri olarak da bilinen Saymara'yı yine barış yolu ile ele geçirmiştir ki bütün bu olaylar 21/642 yılında gerçekleşmiştir.²³⁶

Belâzürî, Ebû Mûsâ'nın Dînever'de kaldığı süre içerisinde Sîrevân'ın yanında Mâsebezân'ı da savaş yapmaksızın İslâm topraklarına kattığını ifade etmektedir.²³⁷ Yine aynı müellifin bildirdiğine göre Hülvân'ı sulh yoluyla fetheden birliğin kumandanı Cerîr b. Abdillâh el-Beceli'ye Hz. Ömer bir emirnâme göndererek Ebû Mûsâ'nın imdadına koşmasını emretmiştir. O Azra' b. Kays'ı yerine vekil bırakarak derhal Ebû Mûsâ'nın yanına gelmiştir ki Cerîr, daha önce Dînever'i fethetme teşebbüsünde bulunmuş ancak, fetih müyesser olmamıştır.²³⁸ Öyle anlaşıyor ki, Cerîr daha sonraki fetihlere Ebû Mûsâ'nın komutanlığında sıradan bir asker olarak katılmıştır.

İsfahân'ın Fethi

Hicretin 21. senesinde Hz. Ömer, Abdullah b. Abdillâh b. İtbân (Utbe) el-Ensâr'ı İsfahân üzerine gönderdi. Abdullah, Ensâr'ın ileri gelenlerinden olup gayet cesur biri idi. Diğer taraftan Hz. Ömer, Ebû Mûsâ'nın da ona yardımcı olmak üzere gitmesini emretti.²³⁹ Ebû Mûsâ, İsfahân'a gitmek üzere yola çıktığında kürtlerden bir grubun Farşlılarla birleşerek Tîrâ nehri yakınlarına

²³⁴ Yâkût, II, 714.

²³⁵ Yâkût, III, 214.

²³⁶ Belâzürî, *Fütûh*, 430-31; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 16. Sîrevân'ı Dahlân, Şîrevân olarak kaydetmektedir.

Bkz. Dahlân, I, 127.

²³⁷ Belâzürî, *Fütûh*, 431.

²³⁸ Belâzürî, *Fütûh*, 423.

²³⁹ Taberî, IV, 138-43; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 19-20; Dahlân, I, 127. Belâzürî, İsfahân'ın hicrî 23. yılın sonlarında, 24 yılın başlarında fethedildiğini kaydetmektedir. Bkz. Belâzürî, *Fütûh*, 438.

geldikleri haberini aldı ve onların üzerine yürüdü. Bilâhare Rebi' b. Ziyâd'ı burada komutan olarak bırakıp kendisi İsfahân'ı fethetmek üzere yoluna devam etti.²⁴⁰

Abdullah b. Abdillâh, Nihâvend'de bulunan Nu'man'ın askerlerinden kendisine katılanlarla birlikte İsfahân'a geldi. Düşmanın öncü kuvvetleri İsfahân'ın varoşlarında Abdullah'ın karşısına çıkmış ve iki ordu burada şiddetli bir şekilde çarpışmışlardı. İsfahânlılar büyük bir yenilgiye uğramış, dolayısıyla İsfahân bölgesinden alınan ilk toprak parçası da burası olmuştur. Abdullah yoluna devam ederek İsfahân üzerine yürümüş ve İsfahân'a bağlı Ceyy şehrini kuşatıp çatışmaya başlamıştı. Bu durum karşısında İsfahân emiri Fâzûsefân, cizye ödemek ve buraları teslim etmek üzere onunla anlaştı. O arada Ebû Mûsâ el-Eş'arî de Ahvâz taraflarından Abdullah'ın yanına varmış, Abdullah ile birlikte Ceyy şehrine girmişti.²⁴¹

Ceyy şehrinin halkından otuz kişi cizyeyi vermek istememiş ve İsfahân bölgesini terkederek Kirmân'a gitmişlerdi. Durumdan haberdar edilen Hz. Ömer, bir emirnâme göndererek müslümanların Kirmân üzerine yürümelerini emretmiş, neticede burası da fethedilmişti.²⁴² Verilen bu bilgiler genel olarak Taberî kaynaklıdır. İbn Sa'd ve Belâzürî ise İsfahân fatihi olarak Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi göstermektedirler. Bu müelliflere göre Ebû Mûsâ, İsfahân'a geldiğinde önce halkına İslâmiyeti kabul etmelerini teklif etmişti. Ancak teklif reddedilmiş, bu kez Ebû Mûsâ kendilerini cizye vermeye çağırmış, onlar bu ikinci teklifi kabul etmiş ve teslim olmuşlardı. Barış antlaşması imzalayan İsfahân'lılar bir gün sonra taahhütlerinden caymışlardı. Bunun üzerine Ebû Mûsâ, kendilerine savaş ilan etmiş ve çok geçmeden tekrar bu topraklara egemen olmuştu.²⁴³

Ebû Nu'aym'ın beyanına göre Ebû Mûsâ'nın oğlu Mûsâ bu savaşta şehid olmuştur. Oğluna son derece üzülen Ebû Mûsâ, bu yüzden baygınlık

²⁴⁰ Taberî, IV, 183; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 132.

²⁴¹ Taberî, IV, 138-43; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 19-20; Dahlân, I, 127.

²⁴² Taberî, IV, 140-41; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 19-44; Dahlân, I, 127. İbn A'sem, İsfahân'ın fethinden sonra İstahr'ın fethedildiğini, ardından Ebû Mûsâ'nın Kirmân'ı ele geçirdiğini kaydeder. Bkz. İbn A'sem, 315-19.

²⁴³ İbn Sa'd, IV, 110; Belâzürî, *Fütûh*, 437. İbn A'sem'in verdiği bilgilere göre ise Ebû Mûsâ, Hz. Ömer'den aldığı bir mektupla Basralıları cihada teşvik etmiş ve Hümâm b. Mütemmim'i Basra'da yerine vekil bırakarak İsfahân'a gitmek üzere yola çıkmıştı. Ebû Mûsâ, yüz bin dirhem karşılığında İsfahânlılarla barış yapmış ve savaşmaksızın İsfahân şehrini ele geçirmişti. Fetih haberini alan Hz. Ömer, durumdan memnun kalmış ve Allah'a hamdetmişti. Bkz. İbn A'sem, I, 313-14.

geçirmiş bir müddet sonra kendine gelmiştir. Arkasından düşman mağlup edilmiş, Mûsâ'yı secdede iken attığı bir ok ile şehid eden kâtil de yakalanarak öldürülmüştür. Ebû Mûsâ, oğlunun ayakkabılarını çıkarıp onu kanlı elbiseleri ile defnetmiştir.

Bu konuda kaydedilen bir kısım rivayetlerden anlaşılan odur ki İsfahân'ın fethi pek kolay olmamış, fetih sırasında büyük korku ve endişeler yaşanmıştır. Nitekim İsfahân'ın fethinde Ebû Mûsâ'nın muhafızlarından olan Mirdâs b. Numeyr'in babasının ifadesine göre süvari ve piyade olmak üzere İslâm askerlerinden yüz kişi her gece ordu birliklerinin muhafızlığına yapmak zorunda kalmışlardı.²⁴⁴ Yine Ebû Mûsâ bu savaş arasında İslâm askerlerine korku namazı (Salâtü'-havf) kıldırması.²⁴⁵

Ebû Bekir b. Ebî Mûsâ'nın ifadesine göre babası Ebû Mûsâ savaşlarda İslâm askerlerinin şehitlik arzusu içerisinde bulunmaları gerektiğini söylüyor, onları cihâd'a teşvik ediyor ve bu konuda Hz. Peygamber'den hadis naklediyordu. Böylece düşmana saldıracak olan askerlerini manen hazır hale getiriyor ve onları psikolojik yönden motive ediyordu. Nitekim o, Hz. Peygamber'in: "Cennetin kapıları kılıçların gölgesi altındadır" mealindeki hadisini dile getirmiş ve bunu duyan bir İslâm askeri hemen fır layıp kılıcı çekerek şehit oluncaya kadar düşmanla çarpışmıştır.²⁴⁶ Yine bu sebeple olmalıdır ki sahabeden Hümâme isminde birisi İsfahân'ın fethine iştirak etmiş ve şehit olması için Allah Taâlâ'ya dua dua ve niyazda bulunmuştur. Neticede o da şehit olmuş, bu durum Ebû Mûsâ'nın dikkatini çekmiş ve Hümâme'nini gerçekten şehit olduğuna şahâdet etmiştir.²⁴⁷

Zikredilen bütün bu bilgiler dikkate alındığında İsfahân'ın fethi ile ilgili İbn Sa'd'ın ve Belâzürî'nin naklettikleri rivayetlerin, Taberî'nin rivayetlerine nazaran daha doğru ve isabetli olduğu anlaşılmaktadır. Zira dikkat edilecek olursa

²⁴⁴ Ebû Nu'aym, *Ahbârü İsbahân*, I, 61.

²⁴⁵ İbn Hayyân, 241-42; Ebû Nu'aym, *Ahbârü İsbahân*, 58; Beyhakî, *es-Sünen*, III, 252. Ebû Mûsâ, orduyu ikiye ayırmış, bir kısmı kendisi ile birlikte namaz kılarken, diğerleri savaşa devam etmişlerdir. Birinci rek'atı onunla kılanlar namazdan ayrılıp cepheye gitmiş, cephedekiler gelip Ebû Mûsâ ile diğer rek'atı kılmışlardır. Ebû Mûsâ imam olduğundan iki rek'atı kıldırıktan sonra selâm vermiş, kalan rek'atleri ise her bir tâife münferit olarak kılıp namazı tamamlamışlardır. Nitekim bu konuda Kur'ân-ı Kerim'in emri vardır. Bkz. K., en-Nisâ, 4/102.

²⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, IV, 396; Müslim, *İmâret*, 192. Buhârî'de "Biliniz ki cennet, kılıçların gölgesi altındadır." şeklinde kayıtlıdır. Bkz. Buhârî, *Cihâd*, 22.

²⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, IV, 408; Heysemî, *Mecmâ'u'z-zevâid ve menâkibü'l-fevâid*, Beyrut 167, IX, 400; Kandehevî, II, 98.

Taberî'nin verdiği bilgilere göre Ebû Mûsâ, İsfahân'ın fethinden sonra Abdullah b. Abdillâh'ın yanına varmış ve dolayısıyla savaşa iştirak etmemiştir. Halbuki O'nun savaşa iştirak ettiği, korku namazı kıldırıldığı, oğlunun şehid edildiği ve askerlerini savaşa teşvik ettiği yukarıda beyan edildiği üzere çeşitli kaynaklar tarafından nakledilmektedir. Yine verilen bu bilgilerden anlaşılan o ki Ebû Mûsâ, katıldığı savaşlara kendi oğullarını da götürmeye ihtiyaç duymaktadır. Zaten zafer ve başarının bu şekilde elde edileceği de muhakkaktır.

İsfahân'ın fethinden sonra Ebû Mûsâ'nın istikbalde müslümanlar arasında çıkacak olan fitnelere dair Hz. Peygamber'den işitmiş olduğu hadisleri dile getirdiği ifade edilmektedir.²⁴⁸ Öyle anlaşıyor ki O, Hz. Ali döneminde tarafsızlığını ta Hz. Ömer döneminde kafasına koymuştu. Nitekim bu konuya ileride temas edilecektir.

Fâris (İstahr)'in Fethi

İbn A'sem, İstahr şehrinin de Ebû Mûsâ el-Eş'arî tarafından fethedildiğini nakleder. Şöyle ki; İsfahân, müslümanlar tarafından ele geçirildiğinde İranlılar bu duruma çok üzölmüşlerdi. Yezdecird ise İstahr şehrini terkederek Kirmân'a gitmişti. Yezdecird'in ardından İstahrîlar, bir başka komutan etrafında toplanıp onu Araplarla savaşmaya teşvik etmişlerdi. İranlıların savaşma kararını İsfahân'da duyan Ebû Mûsâ, müslümanlara durumu arzetmiş ve ordusuyla birlikte İstahr'a doğru yola çıkmıştı. Derken iki ordu karşı karşıya gelmişti. Müslüman askerler düşman ordusunu karşılarında görünce Ebû Mûsâ'nın emriyle tekbir getirmeye başlamışlar ve İranlıları dehşete düşürmüşlerdi. Çerpişma esnasında müslümanlar tekrar tekbirler getirmiş ve busefer İranlılar büyük bir korku ve endişeyle kaçmaya başlamışlardı. Neticede ordu komutanları da öldürölen İranlılar yenilgiye uğramış, durumdan haberdar olan Yezdecird ise son derece üzölmüştü.

Yezdecird'in daha sonra beraberindekilerle birlikte Horsan'a doğru yola çıktığı ve Merv şehrine geldiği ifade edilmektedir. Ancak Merv halkı, Arapların kaçtığı gerekçesiyle Yezdecird'e kızgın ve dargın oldukları için onu dikkate almanışlar, Tahtah isimindeki bir Türk kralına mektup yazarak onu Merv'e davet

²⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, IV, 406; İbn Hayyân, 244.

edip onun komutanlığına razı olacaklarını bildirmişlerdir. Tahtah'ın büyük bir ordu ile Merv'e gelmek üzere yola çıktığını haber alan Yezdecird, korkuya kapılarak geceleyin tek başına şehri terk etmiştir. Yolda giderken Merv şehrinin kıyısında bir adama rastlamış ve ödül va'dederek bu adamdan kendisini gizlemesini talep etmiştir. Adam Yezdecird'i misafir etmiş, ancak daha sonra uykuda olduğu bir sırada onun boynunu kesip öldürmüş ve üzerindeki eşyayı alarak cesedini Merv şehrine atmıştır.

Sabah olunca Tahtah, Yezdecird'i aramaya başlamış ve bu şahsın yanına varmıştır. Adam önce, yaptıklarını inkara kalkışmış ancak yapılan aramalarda Yezdecird'in elbiseleri yanında bulunduğundan, onu öldürdüğünü daha sonra ikrar etmiştir. Tahtah'ın emri ile de bu şahıs öldürülmüştür. Daha sonra dalgıçlar Yezdecird'in cesedini nehirden çıkarmışlar, Türk kralı ona bakıp ağlamaya başlamış ve onu kefenleyip defnetmiştir. Hz. Ömer ise haberi aldığı anda Allah'a hamdetmiştir.

Ebû Mûsâ, İstahr şehrinde tam bir ay kalmış ve neticede orayı sulhen fethetmiştir. İstahr şehrinde egemenlik sağladıktan sonra Kirman'a varmış ve burayı da İslâm topraklarına katmıştır. Ele geçen ganimetin beşte birini Hz. Ömer'e gönderen Ebû Mûsâ, Horasan'a doğru ilerlemek istediğini ve şu anda sınıra kadar vardığını bir mektupla Hz. Ömer'e bildirmiş ve fütûhât'ın devamı için kendisinden izin istemiştir.

Ebû Mûsâ'nın mektubunu okuyan Hz. Ömer, onun Horasan'a doğru ilerlemesini isabetli bulmamış ve Basra'ya dönmesini emretmiştir. Bunun üzerine Ebû Mûsâ Basra'ya dönmüştür. İstahr ve Kirmân'ın fethi neticesinde Ebû Mûsâ'nın ele geçirdiği ganimetin 4/5'lük bir kısmının İslâm askerleri arasında teksim edildiği, bir tek süvariye 8 bin, piyadelerin her birine ise 4 bin dirhem fazla pay düştüğü ifade edilmektedir.²⁴⁹

Şîraz, Errecân ve Sînîz'in Fethi

Belâzürî'nin beyanına göre, Ebû Mûsâ el-Eş'arî ile Osman b. Ebi'l-Âs, hicretin 23. senesinde Ömer'in halifeliğinin son günlerinde biraraya gelerek

²⁴⁹ İbn A'sem, 315-19.

halkının cizye ve haraç ödemeleri şartıyla Errecân²⁵⁰ şehrini barış yolu ile ele geçirmişlerdir.

Ayrıca bu iki şahsın, Erdeşir Hurra'daki Şîrâz'ı²⁵¹ halkının haraç ödeyerek zımmî sayılmaları, ancak isteyenlerin vatanlarından çıkıp gitmeleri öldürülmeleri ve köleleştirilmemeleri şartıyla fethettiklerini, yine Erdeşir Hurra'daki Sînz²⁵² ismindeki yerleşim yerin hakimiyet altına aldıktan sonra, buranın halkını, toprağı işlemeleri için yerlerinde bıraktıklarını aynı müellif kaydetmektedir.²⁵³

Kısa ve öz olarak ifade etmek gerekirse Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin, Hz. Ömer döneminde gerektiğinde komutan, gerektiğinde ise sıradan bir asker olarak önemli ve başarılı askerî faaliyetlerde bulunduğunu söylemek mümkündür. Onun çaba ve gayretleri özellikle Fars ülkesinde meyvelerini vermiştir. Rûhâ, Sümeysât, Cünd-i Sâbur, Nusaybin, Sûs, Dînever, Sîrevân, Kum, Kâşân Şîrâz, errecan ve Sînz gibi önemli yerleşim yerlerini ordu komutanı sıfatıyla sulhen fethetmiş, genel komutan Nu'mân b. Mukarrin başkanlığında "Fetihlerin fethi" olarak isimlendirilen Nihâvend muharebesine Basra kumutanı olarak katılmış ve buranın fethine önemli katkılara bulunmuştur. Istahr şehrini ise savaşıarak İslâm topraklarına katmıştır. Diğer taraftan Kadisiye'nin fethine doğrudan olmasa da yardımcı kuvvet göndererek dolaylı bir katkı sağlamıştır. Ahvâz bölgesinin en büyük ve en önemli yerleşim yeri olan Tuster şehrini ele geçirmiş ve İran'ın en meşhur komutanlarından birisi olan Hürmüzân'ı esir olarak Hz. Ömer'e göndermiştir. Ayrıca Isfahân'da, oğlu şehid edilmesine rağmen metanetini ve cesaretini kaybetmeksizin buraya da egemen olmuş ve "Isfahân Fâtihî" olarak tanınmıştır.

2.2. Kûfe Valiliği ve Daha Sonra Tekrar Basra Valiliğine Atanması

Hicretin 22. senesinde, Kûfeliler'in, valileri Ammâr b. Yâsir'den şikayetçi olmaları üzerine Hz. Ömer, onu görevden azledip Basra valisi Ebû

²⁵⁰ Errecân, İran'da bulunan bir şehir olup meşhur Şîraz şehrine 60 fersah uzaklıkta denize ise bir merhale mesafededir. Bkz. Yâkût, I, 194.

²⁵¹ Şîrâz, Fars ülkesinde yer alan büyük ve meşhur bir yerleşim yeridir. Bkz. Yâkût, III, 318.

²⁵² Sînz, Arap sahili üzerinde ve Basra yakınlarında bulunan bir beldedir. Bkz. III, 221.

²⁵³ Belâzürî, *Futûh*, 546-47. Belâzürî, bu şehirlerin üçünü de Ebû Mûsâ ve Osman b. Ebi'l-Âs'ın birlikte fethettiklerini kaydederken, İbnü'l-Esîr, Şîrâz ve errecân'ın Ebû Mûsâ tarafından, Sînz'in ise her ikisi tarafından fethedildiğini nakleder. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 40. Bu konuda ayrıca bkz. Dahlân, I, 137.

Mûsâ'yı Kûfe'ye vali tayin etmiştir. Kûfeliler Ammâr'ı halife'ye şikâyet ederken, onun bu gibi görevler için yetenekli olmadığını, yönetimde ve siyâsette yeterli derecede bilgi birikimi ve deneyimi bulunmadığını gerekçe olarak ileri sürmüşlerdir. Bunun üzerine Hz. Ömer, Kûfe'ye gelip oranın halkı ile bizzat görüşerek ne istediklerini sormuş, onlar da Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi Kûfe valisi olarak istediklerini ifade etmişlerdir. Kûfelilerin bu arzularını Hz. Ömer yerine getirmiş ve onu oraya vali olarak atamıştır.²⁵⁴

Taberî'nin beyanına göre bir müddet sonra Ebû Mûsâ'nın kölesi Kûfe'de yem satmaya başlamış, bundan dolayı Kûfeliler'den bir grup: "Ebû Mûsâ'nın kölesi bizim bölgemizde ticaret yapıyor" diye şikayette bulunmuşlardır. Bunun üzerine Hz. Ömer, Ebû Mûsâ'yı bu görevden alarak tekrar Basra valiliğine getirmiştir. Kûfe'ye ise Muğîre b. Şu'be'yi vali tayin etmiştir. Hz. Ömer'in vefatına kadar Ebû Mûsâ Basra'da, Muğîre ise Kûfe'de valilik görevini yürütmeye devam etmişlerdir.²⁵⁵

Ebû Mûsâ'nın Kûfe valiliğine getirilmesi ile bu görevden azledilip tekrar Basra'ya vali olarak atanması, aynı yıl içerisinde olmuştur.²⁵⁶ Dolayısıyla onun Kûfe'deki görev süresinin bir yıldan az olduğu anlaşılmaktadır.

Hicretin 23. yılının sonlarına doğru Hz. Ömer vefat etmiştir.²⁵⁷ O sırada Ebû Mûsâ Basra valiliği yapmaktadır.

İbn Sa'd Ebû Mûsâ'nın, Hz. Ömer vefat etmeden hemen önce O'nun hakkında bir rû'ya gördüğünü ve rû'yasını halîfenin vefatına yorumladığını

²⁵⁴ Taberî, IV, 163-64; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 32. Nedvî'nin beyanına göre Hz. Ömer, fethedilen toprakları Basralılarla Kûfeliler arasında taksim etme, yeni alınan arazileri kısımlara ayırarak bu merkezlere bağlayıp bölüştürmek istemiştir. Basralılar oldukça kalabalık olmalarına rağmen ellerindeki arazi nisbeten az idi. Onun için yeni fethedilen araziden bir kısmının Basra'ya ilhakını istiyorlardı. Kûfeliler bundan haberdar olarak valileri Ammar b. Yâsir'e müracaat etmişler, bu toprakların kendilerine ait olduğunu, kendileri tarafından fethedildiğini, binaenaleyh Basralıların bu topraklarda hak sahibi olamayacaklarını söylemişlerdi ve bu sözleri valinin Hz. Ömer'e bildirmesini talep etmişlerdi. Ammâr onların bu isteklerini yerine getirmemiş, mes'eleyi Hz. Ömer'e iletmemişti. Kûfeliler bundan dolayı Ammâr'a hiddetlenmişlerdi. Diğer taraftan Basralılarla Kûfeliler arasında bu yüzden ihtilaflar başlamıştı. Basralılar, Ebû Mûsâ'nın İsfahân havalisinde fethe muvaffak olduğu yerlerin Basra'ya ilhak edilmesi gerektiğini ileri sürüyor, Kûfeliler ise bu talebi reddederek: "Siz bize imdat için geldiniz, onun için ganimete iştirak ettiniz, halbuki oranın fatihleri bizleriz" diyorlardı. Nihayet Hz. Ömer araziye taksim ederek mes'eleyi halletmiştir. Aynı yıl içerisinde Kûfelilerin Ammâr hakkındaki devamlı ve peşpeşe şikayetleri sebebiyle Hz. Ömer Ammâr'ı görevinden almış, Ebû Mûsâ'yı Kûfe'ye vali tayin etmiştir. Bkz. Nedvî, II, 287.

²⁵⁵ Taberî, V, 165 ve 241; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 32-33.

²⁵⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 32-33.

²⁵⁷ Taberî, V, 190; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 32-33; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 130.

kaydeder. Buna göre Ebû Mûsâ şunları ifade etmiştir: “Rû’yamda bir çok cadde gördüm. Şonra biri hariç hepsi kayboldu. O caddeye girdim, sonunda bir dağa rastladım, baktım ki dağın tepesinde Allah Rasûlü ! Yanında da Ebû Bekir vardı. Rasûlullah (s.a.v.), Ömer’e : ‘Gel’ diye işaret ediyordu. İçimden: ‘İnnâ lillahi ve innâ ileyhi râciûn, vallahi mü’minlerin emiri vefat etti’ dedim.” Enes b. Mâlik diyor ki: “Ben Ebû Mûsâ’ya: ‘Bunu Ömer’e yazmayacak mısın?’ dedim. O: ‘O’na kendi ölümünü haber veremem’ dedi.”²⁵⁸

2.3.Hz Osman Döneminde Ebû Mûsâ el-Eş’arî

2.3.1. Basra Valiliğine Devam Etmesi ve Fetih Hareketleri

Hz. Ömer’in vefatı sırasında Ebû Mûsâ el-Eş’arî Basra valisi olarak görev yapmaktaydı.²⁵⁹

Hz. Osman, Hz. Ömer’in kendisinden sonra Ebû Mûsânın dört yıl aynı görevde bırakılması gerektiğine dair yapmış olduğu vasiyeti yerine getirerek onu, bulunduğu makamda ibkâ etmiştir. Yine söz konusu vasiyetin gereği olarak Hz. Osman, diğer valileri de bir yıl süre ile aynı görevlerinde bırakmıştır.²⁶⁰

Hilâfet makamına seçilen Hz. Osman, valilerine göndermiş olduğu ilk mektubunda onlara bir takım tavsiyelerde bulunmuş ve kendilerini bazı konularda uyarmıştır. O, yöneticilerin vergi memuru olmadıklarını, bir çoban gibi, hakimiyetleri altında bulunan kişilerin mes’uliyetlerini yüklendiklerinin şuurunda olmaları ve hak edenlere haklarını teslim etmeleri gerektiğini, aksi taktirde haya, emanet ve ahde vefâ gibi değerlerin kaybolup gideceğini belirtmiştir.²⁶¹

Ebû Mûsâ, Hz. Osman döneminde altı yıl kadar Basra valiliği yapmıştır. Bu sürenin üç yıl olduğuna dair bir başka rivayet de bulunmaktadır. Ancak İslâm Tarihçileri tarafından tercih edilen görüş, birinci görüştür. Taberi, Ebû Mûsâ’nın Basra valiliğinden azledilmesi hâdisesini, hicretin 29. yılı hâdiseleri içerisinde anlatmaktadır. İbnü’l-Esîr ve İbn Kesîr de aynı yolu takip etmiştir.²⁶²

²⁵⁸ İbn Sa’d, III, 332. Ayrıca bkz. Kandehlevî, IV, 493-94.

²⁵⁹ İbn Hibbân, *es-Sîre*, 498.

²⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, IV, 391; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 60; Zehebî, *A’lâmü’n-nübelâ*, II, 391; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 363.

²⁶¹ Taberî, IV, 245.

²⁶² Taberî, IV, 264; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 99; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 153.

Öyle anlaşıyor ki Ebû Mûsâ, hicretin 17-29. Yılları arasında onbir yıl Basra valiliği yapmıştır. Onbir yıl diyoruz, zîra daha önce de belirttiğimiz gibi o, bu zaman dilimi içerisinde bir yıl kadar Kûfe valiliğini yürütmüştür.

İbn Sa'd'ın Tabakât'ında Ebû Mûsâ'nın Hz. Ömer tarafından Basra valiliğinden azledildiğini, bunun ardından onun Kûfe'ye gidip yerleştiğini ifade eden bir kayıt bulunmaktadır²⁶³ ki bunun bir hata olması gerekir. Zîra Ebû Mûsâ'nın Hz. Osman döneminde Basra valiliğini yürüttüğü sabittir.

Hiz. Osman, Ebû Mûsâ'yı Basra'ya atadığında burada kadılık yapmakta olan Ka'b b. Sûr'u görevinden almıştır. Dolayısıyla Hiz. Osman döneminde Ebû Mûsâ, Basra valiliği ile kadılığını bir arada yürütmüştür. Ebû Mûsâ'dan sonra Basra valiliğine atanan Abdullah b. Âmir kendi döneminde tekrar Ka'b'ı kadılık görevine getirmiştir.²⁶⁴ Cemel Savaşı'nda öldürülen Ka'b, hayatının souna kadar Basra'daki kadılık görevine devam etmiştir.²⁶⁵

İbn Habîb'in beyanına göre Ebû Mûsâ, Hiz. Ömer döneminden itibaren Basra valiliğini yürüttüğü yıllarda Ziyâd b. Ebîhi'yi kendisine kâtip almıştır. Ziyâd, Basra'da önce Muğîre'ye sonra Ebû Mûsâ'ya, daha sonra da Abdullah b. Âmir b. Küreyz'e kâtiplik yapmıştır.²⁶⁶

Ebû Mûsâ, Hiz. Osman döneminde Basra valiliğini yürüttüğü yıllarda İran'ın iki önemli yerleşim yerini daha fethetmiştir. Halîfe b. Hayyât ve İbn Kesîr'in beyanlarına göre o, halkının daha önce Huzeyfe b. Yemân ile yapmış oldukları anlaşmayı ihlal etmeleri üzerine hicretin 24. senesinde Rey şehrini fethetmiştir.²⁶⁷

Belâzürî'nin beyanına göre ise, Osman b. Ebi'l-Âs, hicretin 23. senesinde Sâbûr şehrini sulhen fethetmiş, ancak daha sonra Sâbûr halkı başkaldırıp anlaşmayı bozmuşlardır. Hicretin 26. senesinde Basra valiliğini yürütmekte olan Ebû Mûsâ, burayı savaşarak tekrar ele geçirmiştir.²⁶⁸

²⁶³ İbn Sa'd, VI, 16.

²⁶⁴ Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, 179; Vekî', I, 281; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 81.

²⁶⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 81.

²⁶⁶ İbn Habîb, 378.

²⁶⁷ Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, 157; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 150; İbn Hibbân bunu, Hemezân şehri olarak kaydetmiştir. Bkz. İbn Hibbân, *es-Sîre*, 501.

²⁶⁸ Belâzürî, *Futûh*, 547. İbn Kesîr, Osman b. Ebi'l-Âs'ın Sâbûr'u hicretin 26. yılında fethettiğini ve Sâbûr halkından üç milyon dirhemi aşkın para alarak barış anlaşması yaptığını kaydeder. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 151.

2.3.2. Basra Valiliğinden Azledilmesi

Hiz. Osman, hicretin 29. senesinde Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi Basra valiliğinden alarak yerine Abdullah b. Âmir b. Küreyz b. Rabîa b. Habîb b. Abd Şems'i tayin etmiştir.²⁶⁹ Abdullah b. Âmir, Hiz. Osman'ın dayısının oğlu idi. Yaklaşık altı yıl Basra'da valilik görevini yapan Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den sonra altı yıl kadar da Abdullah b. Âmir bu görevi yürütmüştür.²⁷⁰

Ebû Mûsâ'nın bu görevden azledilmesinin sebebi olarak şu olay anlatılır. İzeç halkı ile birlikte kurtlerin bazıları, Hiz. Osman'ın hilafetinin üçüncü yılında isyân etmişlerdi. Bunun üzerine Ebû Mûsâ, Basralıları cihâda çağırarak ve cihâdın faziletinden bahsetmişti. Konuşmasında yay olarak cihâda çıkmanın daha faziletli olduğunu dile getirmişti. Bundan dolayı müslümanlardan bir kısmı hayvanlarını bırakıp yaya olarak sefere çıkmayı kararlaştırmışlardı. Bazı müslümanlar ise bu konuda karar vermeyip "Bakalım vali nasıl davranacak, şayet onun fiiliyatı ve uygulamaları söylediklerini doğrularsa biz de kendisine uyarız" demişlerdi.

Ebû Mûsâ, köşkünden ayrılırken kırk adet binek çıkarıp eşyasını yükledi ve yola koyulacağı anda yukarıda sözü geçen insanlar derhal bineklerin yularına yapışarak. "Bizi bu bineklere bindir ve sen, bizi teşvik ettiğin gibi yürümeye devam et" dediler. Taberî, Ebû Mûsâ'nın onlarla konuşup kendilerini iknâ ettiğini, onların da bunun üzerine hayvanları salıverdıklarını ve Ebû Mûsâ'nın oradan ayrılıp gittiğini kaydeder.²⁷¹

Ancak söz konusu kişiler daha sonra Hiz. Osman'a gelerek Ebû Mûsâ'nın valilikten azledilmesi gerektiğini ifade ettiler. Hiz. Osman, bunlara kimi istediklerini sorduğunda şikâyet gelenler arasında bulunan Ğaylân b. Hareşe: "Bizi topraklarımızı yiyen bu adamdan başka kim olursa olsun, kabul ediyoruz. Sizin aranızda son derece düşkün olup da onu bu düşkünlüğünden kurtarmak istediğiniz kimse yok mudur? İçinizde fakir olup da zenginleştirmek istediğiniz birisi yok mudur? Ey Kureyş Kabilesi ! Eş'ar kabilesine mensup olan bu yaşlı

²⁶⁹ Yâkûbî, II, 166; Taberî, IV, 264; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 99; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 154; İbnü'l-İmâd, I, 36.

²⁷⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 154. Başka bir rivâyete göre Ebû Mûsâ Basra'da üç yıl kadar valilik yapmıştır. Bkz. Taberî, IV, 264, 266; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 99.

²⁷¹ Taberî, IV, 265.

adam, ne zamana kadar bu toprakların kanını emip duracak?" diye haykırdı.²⁷² Bunun üzerine Hz. Osman, Ebû Mûsâ'yı görevinden alarak Abdullah b. Âmir'i Basra valiliğine getirdi.

Ebû Mûsâ, halife'nin, kendisini valilikten azletme kararını tam bir razı ile karşılamış, bunu Basra halkına duyurmuş ve yeni vali Abdullah b. Âmir'i övüp halkı ona itaat etmeye davet ederek şöyle demişti: "Size haraç toplayan ve mal biriktiren bir delikanlı geliyor. O, nineleri, teyzeleri ve halaları cömert olan birisidir. Onun için iki ordu biraraya gelir (ve ona itaat eder)" Böylece Ebû Mûsâ'nın Basra'da, Osman b. Ebi'l-Âs es-Sakafi'nin de Umân ve Bahreyn'de bulunan orduları bir araya getirilerek yirmi beş yaşlarında genç bir delikanlı olan Abdullah'ın emrine verilmiştir.²⁷³

Ebû Mûsâ'nın, görevinden azledildiği sıra altı yüz dirhemden fazla malının olmadığı kaydedilmektedir.²⁷⁴ Dolayısıyla onun, basra halkının topraklarının gelirini yediğine dair iddialar isbatlı görünmüyor. Bu bakımdan Hz. Osman'ın Ebû Mûsâ'yı görevinden alış sebebini, buna bağlamak yerine Basra'daki bir takım dedi-kodu ve huzursuzluklara bağlamak daha doğrudur. Hz. Osman'ın cihad meydanlarında daha çok gençlerden istifade edmesi de onun görevden alınma sebepleri arasında zikredilebilir. Nitekim Tahmaz, bu görüştedir.²⁷⁵

Ebû Mûsâ'nın Basra topraklarının kanını emdiğini sögleyenlerin sözlerine itibar etmemiş olmalı ki Hz. Osman, bilâhare Ebû Mûsâ'ya valilikten azledilme sebebini açıklama sadedinde bir mektup göndererek onun, acziyetinden ya da hıyanetinden dolayı görevinden alınmadığını, bilakis faziletli ve değerli bir kişiliğe sahip olduğunu, " Muhâcirîn-i Evvelîn" (İlk muhacirler) arsında yer alındığını, kendisinin gerek Hz. Peygamber ve gerekse ilk iki halife döneminde valilik makamına getirildiğini unutmadığını, hatta kendisine 30 bin dirhem vermesi için Basra'nın yeni valisi Abdullah'a emir verdiğini ifade etmiştir.²⁷⁶

Hz. Osman, aynı mektupta kendisine akraba olması sebebiyle Abdullah'ın bu göreve getirildiğine de işaret etmiştir. Ancak bu, Ebû Mûsâ'nın

²⁷² Taberi, IV, 165-166; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 99-100.

²⁷³ Taberi, IV, 266; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 100.

²⁷⁴ İbn Sa'd, IV, 111; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 82; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 391.

²⁷⁵ Tahmaz, 73-74.

²⁷⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 82; Ayrıca bkz. Abdüssettâr, I, 561.

görevden alınma sebebi olarak değil, Abdullah'ın göreve atanma sebebi olarak algılanmalıdır.

Ebû Mûsâ, yukarıda sözü edilen 30 bin dirhemi kabul etmemiş ve Basra'dan ayrıldıktan sonra Kûfe'ye yerleşmiştir.²⁷⁷

2.3.3. Kûfe Valiliğine Atanması (Yevmü'l-Cere'a Olayları)

Sa'd b. Âs, hicretin 29. senesinde Kûfe'ye tayin edilmişti.²⁷⁸ Aynı yıl içerisinde Basra valiliğinden azledilen Ebû Mûsâ, hem kendisi, hem de yeni atanan vali hakkında daha münasip olacağını düşünmüş olmalı ki Basra'daki talebelerine ve doslarına veda ederek gidip Kûfe'ye yerleşmiştir. Basra'da olduğu gibi Kûfede de kendisini ilme adan Ebû Mûsâ, Ta'lim ve taallüme devam etmiş, hicretin 29. ve 24. yılları arasında onun bu ilmi faâliyetleri semeresini vermiştir. Ebû Mûsâ, Kûfe'de özellikle Abdullah b. Mes'ud'dan istifade etmiş, onun sohbetlerine katılmış ve Hz. Peygamber'in hadisleri hakkında onunla çeşitli müzâkerelerde bulunmuştur.²⁷⁹

Kûfe'ye yerleşmesinden kısa bir süre sonra Ebû Mûsâ, bir çok talebe yetiştirmiş ve Kûfelilerin teveccühünü kazanmıştır. Bilâhare valileri Sa'd b. el-Âs'a isyan eden Kûfe halkı, halife Hz. Osmân'dan Ebû Mûsâ'yı Kûfe'ye vali tayin etmesini istemişlerdir. Onların bu isteklerini olumlu karşılayan Hz. Osmân, Neticede Sa'id'i görevden alıp Ebû Mûsâ'yı Kûfe valiliğine getirmiştir.²⁸⁰

Şöyleki;

Hicretin 34. senesinde Hz. Osmân hakkında yalan uydurma hususunda Sebeiiye ve taraftarlarının faâliyetleri hız kazandı. Hz. Osmân, durumu değerlendirmek ve istişârede bulunmak üzere valilerini Medine'ye çağırdı. Şam valisi Muâviye b. Ebî Süfyân, Mısır eski valisi Amr b. el-âs,²⁸¹ Mağrib valisi

²⁷⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 82.

²⁷⁸ İbn Sa'd, V, 32; Ya'kûbî, II, 116.

²⁷⁹ Ebû Mûsâ ile İbn Mes'ûd arasında geçen bir ilmi müzakerede, kıyametten önce ilmin kalkıp cehâletin yaygınlaşacağına ve öldürme hâdiselerinin artacağına dair Hz. Peygamber'in dile getirdiği sözleri Ebû Mûsâ'nın naklettiğine dair bkz. Ahmed b. Hanbel, IV, 392.

²⁸⁰ Halife b. Hayyât, *el-Târîh*, 168; Taberî, IV, 336; İbnü'l-sîr, *el-Kâmil*, III, 148; A. Mif. *Üsdü'l-ğâbe*, III, 247, V, 309; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 167; Abdüssettâr, I, 561.

²⁸¹ Mısır eski valisi diyoruz Çünkü Hz. Osman, Amr b. el-Âs'ı hicretin 25. Ya da 27. Yılında Mısır valiliğinden azletmiş, yerine Abdullah b. Sa'd'ı atamıştı. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 151. Fiilen valilik görevini yürütmediği halde Amr b. el-Âs'ı Hz. Osman'ın bu toplantıya çağırması kanaatimizce böyle bir dâhi'nin görüş ve tecrübelerinden faydalanmayı düşünmüş olmasındandır.

Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh, Kûfe valisi Saîd b. el-Âs ve Basra valisi Abdullah b. Âmir bu çağrıya icabet ederek Medine'ye geldiler. Yapılan istişarede Abdullah b. Amir, fitne çıkarıcıların cihâda gönderilmeleri gerektiğini, zira insanların boş kaldıklarında kavgaya tutuşup kendilerini ilgilendirmeyen işlerle meşgul olacaklarını, cihâda gitmekle hem kendilerine hem de başkalarına faydalı olacaklarını söyledi.²⁸² Kûfe valisi Saîd b. el-Âs, bu fine odaklarının köklerinin kesilmesi gerektiğine dikkat çekerken, Muaviye b. Ebî Süfyân da valilerinin azledilmesini isteyen bu asîlere aldırış edilmemesini gerektiğini, valilerin kendi vilâyetlerine tekrar geri gönderilmelerinin uygun olacağını dile getirdi.²⁸³ Abdullah b. Sa'd ise mal vermek suretiyle bu kişilerin gönüllerinin kazanılması ve bu yolla hıyanetlerinden emin olunması gerektiğini ifade etti.²⁸⁴

İstişâre neticesinde Hz. Osman, valileri tekrar görev yerlerine geri gönderdi.²⁸⁵ Mal vererek asîlerin gönüllerini almaya çalıştı. Diğer taraftan onların sınır boylarına gönderilmelerini emretti.²⁸⁶ Valiler görev yerlerine döndüklerinde Kûfeliler, valileri Saîd b. el-Âs'ın Kûfe'ye girmesine engel oldular. Silaha sarılarak onu şehre sokmamaya yemin ettiler. Hz. Osman'dan Saîd'i azledip yerine Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi atmasını istediler. El-Cere'a denilen yerde ²⁸⁷ toplanan bu asîlerin yanına gelen Saîd, Hz. Osman'ın yanına geri dönmek zorunda kaldı. Kûfe halkı bu durumdan memnun oldu. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin kendilerine vali olarak gönderilmesini istediklerine dair halife'ye mektup yazan Kûfeliler, neticede umduklarına nail oldular. Hz. Osman, onların şüphelerini gidermek, hastalıklarının kökünü kazımak ve ma'zeret olarak ileri sürdükleri problemleri ortadan kaldırmak maksadıyla onların bu isteklerini yerine getirdi.²⁸⁸

Kûfelilerin, Saîd b. el-Âs'ın Kûfe'ye girmesine engel olmaları ve valiliğini kabul etmemelerinin sebebi mahiyetinde şöyle bir hadise nakledilir; Kûfe valisi Saîd b. el-Âs, Kûfe'de bulunan Eşter, Sâbit b. Kays el-Hemdânî, Kümeyl

²⁸² Taberî, IV, 333; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 149; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 167.

²⁸³ Taberî, IV, 333; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 167.

²⁸⁴ Taberî, IV, 334; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 150; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 167.

²⁸⁵ Taberî, IV, 335; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 150.

²⁸⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 167.

²⁸⁷ Cere'a, Kadisiye yakınlarında bulunan yüksek bir yerin ismidir. Bkz. Taberî, IV, 335; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 167. Ayrıca bkz. Yâkût, II, 62.

²⁸⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 167.

b. Ziyad, Zeyd b. Sûhân, ve kardeşi Sa'sa'a, Cündeb b. Züheyr el-Ğamidî, Cündeb b. Kâ'b el-Ezdî, Urve b. el- Ca'd, Amr b. el- Hâmîk el -Hüzâî ve İbnü'l-Kevva gibi şahıslardan şikayetçi olur. Zira bunlar devamlı olarak Saîd b. el Âs ile tartışmakta ve ona muhâlifet etmektedirler. Saîd'in şikayeti üzerine Hz. Osman ona bir mektup yazarak söz konusu kişileri Humus'a göndermesini emreder. Bunun üzerine Saîd, onları emredilen yere gönderir.²⁸⁹

Saîd, hicretin 34. senesinde bir hey'etle Medine'ye Hz. Osman'ın yanına gelir. Ancak Medine'ye gelmeden yaklaşık bir yıl önce Kûfe'nin ileri gelen reislerini görev îcâbı çeşitli yerlere gönderdiğinden Kûfe, reislerden tamamen boşalmış durumdadır. Durumu fırsat bilen ve bundan istifade etmek isteyen Abdullah b. Sebe'nin adamlarından Yezîd b. Kays, derhal harekete geçip Kûfe'den sürgün edilen kişilere haber göndererek onları yanına çağırır. Humus'ta bulunan bu kişiler Kûfe'ye gelir ve Cum'a günü insanların toplandıkları bir sırada Mescid'e girerler. Hz. Osman ve Saîd hakkında çeşitli iddialar ortaya atarlar. Buna göre Saîd güyâ Kûfelilere verilen maaşların indirilmesi ve ganimetlerin Kureyşlilere peşkeş çekilmesi konusunda görüşme yapmak üzere Medine'ye gitmiştir. Neticede Yezîd'in faaliyetleri akîm kalmaz ve Kûfelilerin bir çoğu Saîd hakkında olumsuz tavır sergilemeye başlarlar. Kadisiye yakınlarında bulunan el-Cere'a'da bir araya gelen Kûfeliler, kûfe'ye dönmek üzere yola çıkan Saîd'e karşı ayaklanarak onu geri çevirirler. Bununla da kalmaz Saîd'in kölesini de öldürürler. Saîd, Hz. Osman'ın yanına gelerek olup bitenleri anlatır ve Kûfelilerin, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi vali olarak görmek istediklerini bildirir.²⁹⁰

Bunun üzerine Hz. Osman, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi Kûfe'ye vali tayin edip halka şunları yazar: "Ben, sizin istediğiniz adamı başınıza getirip Saîd'i bu görevden aldım. Vallâhi şunu biliniz kisiye içimdekilerin tamamını söğleyip bu konuda yaptıklarınıza karşı bütün sabrımı kullanacak ve sizi barışa çekmek için elimden gelen her şeyi yapacağım. Allh'a isyan olmaması şartıyla arzu ettiğiniz her hususu isteye bilirsiniz. Yine Allah'a isyan olmaması kaydıyla arzu etmediğiniz ve hoşlanmadığınız her şeyi de reddedebilirsiniz. Sizin Allah katında bir hüccet ve deliliniz kalmasın diye istediğiniz her şeyi rahatlıkla uygulaya

²⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 144.

²⁹⁰ Taberî, IV, 330-33; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 147-48. Kûfelilerin Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi talep etmelerine dair ayrıca bkz. Mes'ûdî, II, 347; Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 156; İbnü'l-İmâd, I, 40.

bilirim. Allah Taâla'nın bize emrettiği gibi sizin arzuladığınız şeyleri elde etmenize kadar mutlaka sabredeceğiz.²⁹¹

Daha önce Kûfe'den uzlaşmış olan reislerden bazıları, Ebû Mûsâ'nın vali tayin edilmesinden kısa bir süre sonra, Kûfe'ye geri gelmişlerdi. Ebû Mûsâ bazı konuşmalar yaparak bunların cemaate bağlanmalarını ve Hz. Osman'a itaet etmelerini istemişti. Onlar: "Peki, haydi bize namaz kıldır" diyerek onun isteğine icabet ettiklerini ima etmişlerse de Ebû Mûsâ onların bu isteklerine: "Hayır, Hz. Osman'a itaat edeceğinizi kesin olarak söylediğiniz takdirde size namaz kıldırırım (Aksi halde kıldırمام)" şeklinde karşılık vermiştir. Bunun üzerine onlar: "Evet kabul ettik" diyerek itaat edeceklerine dair kesin söz vermişler, Ebû Mûsâ da onlara namaz kıldırması ve bilâhare Kûfe'ye gelen emirleri yerlerine iade etmiştir.²⁹²

Öyle anlaşıyor ki Hz. Osman, sulh ve sükûnun sağlanması, fitne ve fesatların etkisiz hale getirilmesi için vali görevlendirme konusunda halkın arzu ve isteklerini dikkate almakta, halk, kime teveccüh ediyor ve kimi talep idiyorsa onu vali tayin etmektedir. Dolayısıyla onun akrabalarını iş başına getirdiğine dair ileri sürülen iddiaların her zaman için isabetli olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak kaatimiz odur ki, Hz. Osman, halkın her hangi bir kimseye teveccühü ya da herhangi bir kimseyi talebi söz konusu olmadığı durumlarda yine sulh ve sükûnün te'mini bakımından akrabalarından liyakatli olanları bu gibi görevlere getirmekte ve asayişin bu yolla daha kolay sağlanacağına inanmaktadır.

Ebû Mûsâ el Eş'arî Hz. Osman'ın şehadetine kadar Kûfe valiliğini yürümüştür. Dolayısıyla hicretin 35. senesinde Hz. Ali hilâfete getirildiğinde Ebû Mûsâ, Kûfe valisi olarak görev yapmaktadır.²⁹³ Bazı müellifler, Kûfe'de mâlî işleri Câbir b. Amr el- Müzenî'nin, harp işlerini (savaş komutanlığını) Ka'ka' b. Amr'ın, namaz imamlığını da Ebû Mûsâ el- Eş'arî'nin yürüttüğünü kaydetmektedirler²⁹⁴ ki bu, bir bakıma mülkî idarenin malî idareden ayrılması anlamına gelmektedir.

²⁹¹ Taberî, IV, 336; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 148-49. Benzer ifadelerle ayrıca bkz. Seyf b. Ömer, 47-48.

²⁹² Taberî, IV, 332 ve 336; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 149. Benzer ifadelerle ayrıca bkz. Seyf b. Ömer, 47.

²⁹³ İbn Sa'd, V, 34; Halîfe b. Hayyât, *et-Târîh*, 178; Ya'kûbî, II, 176; Ebû Nuaym, *Ahbârü Ishbahân*, 57; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 149

²⁹⁴ Seyf b. Ömer, 47; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 228. Bidâye'de mâlî işlere bakan şahsın ismi Câbir b. Fülân el- Müzenî şeklinde kayıtlıdır.

Kûfeliler, Hz. Osman'a isyan ettiklerinde Ebû Mûsâ'nın insanları itaate çağırması, fitne ateşi söndürmeye çağırması, Kûfe halkını birlik ve beraberliğe da'vet etmesi, Hz. Osman'a itaat edilmedikçe cemaate namaz dahi kıldırmayacağını ifade etmesi gibi hususlardan ortaya çıkan husus şudur ki, Ebû Mûsâ kamusal alanda barış ve asayişe son derece önem veren, insanlar arasında ortaya çıkan ayrılıkları ve dargınlıkları asla benimsemeyen, özverili, yapıcı ıslahatçı bir kişiliğe sahiptir. Bu mülâhazalarımızın subjektif olmadığını, onun hayatını bir bütün olarak ele alıp değerlendirenler çok iyi anlayacaklardır. O, çok ciddî bir sebep olmadığı halde daha önce kendisini Basra valiliğinden azleden Hz. Osman'a karşı olumsuz bir tavır takınmamış ona bir an olsun kin gütmemiş ve ortam gayet müsait olmasına rağmen ondan intikam almayı düşünmemiştir. Tam aksine müslümanlar arasında baş gösteren fitnenin alevlenmemesi için son derece çaba sarfetmiştir. Basra valiliğinden azledildiğinde Hz. Osman'ın azl ile alakalı mektubunu okumuş onun emrini tam bir memnuniyetle karşılamış, kendi yerine atanan yeni vali Abdullah b. Âmir'i överek Basra halkını ona itaate çağımıştır. Ebû Mûsâ daha sonra Mısırlı isyancıların Hz. Osman'ı muhasara altına almak için bir araya geldiklerini duyduğunda ise Ka'ka' b. Amr et- Temîmi'yi Kûfe'lilerden oluşan bir ordu ile Medîne'ye göndermiştir.²⁹⁵ Ancak Ka'ka'nın ordusu Medîne'ye varmadan, Hz. Osman öldürülmüştür.²⁹⁶

2.4. Hz. Ali Döneminde Ebû Mûsâ el-Eşarî

2.4.1. Kûfe Valiliğine Devam etmesi

Hz. Osman'ın şehadetinden sorna hicretin 35. senesinde Medîne'de hilâfete geçirilen Hz. Ali²⁹⁷, devlet idâresini zor ve ağır şartlar altında ele almıştı. Daha halifeliğinin ilk günlerinde kendisini bir çok problem beklemekte idi. Bir taraftan kendisine biat etmeyenlerle, diğer taraftan valilerin azledilmesi mes'clesiyle karşı karşıya bulunuyordu. Hz. Osman'ın katillerini cezalandırma mes'clesi de ayrı bir problem olarak karşısına çıkmıştı.

²⁹⁵ Taberî, IV, 352 ve 385.

²⁹⁶ Taberî, IV, 395. Kûfe'den Medîne'ye, Hz. Osman'ın talebi üzerine bir ordunun yola çıktığına, ancak bu ordunun Medîne'ye varmadan Hz. Osman'ın öldürüldüğüne dair ayrıca bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 180.

²⁹⁷ İbn Sa'd, III, 31; Taberî, IV, 427; Mes'ûdî, II, 359; İbnü'l – Esîr, *el-Kâmil*, III, 190; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 226-27.

Hız. Ali, devletin, içinde bulunduğu kargaşı ve huzursuzlukların temel sebebi olarak valileri görmekteydi. Bu sebepten dolayı Hız. Osman'ın atamış olduğu valileri azletmeyi düşünüyordu.²⁹⁸ Hız. Osman'ı şehid eden âsiler bilhassa valilere kızıp Medine'ye kadar gelmişlerdi. Valilerin değışmesi demek bir bakıma ortalığın yatışması anlamına da geliyordu. Diğer taraftan Hız. Ali, istediği yöneticiyi azledip istediğini tayin etmeye güç yetiremezse bu, onun devlet otoritesini te'min edemeyeceği ve dolayısıyla otoriter bir yönetici olamayacağı gibi bir anlayışı beraberinde getirecekti. Halife, birliğin sağlanması ve asayişin te'mini bakımından bunu gerekli görüyordu.²⁹⁹

Muğire b. Şu'be, işin başında Hız. Ali'nin, valileri yerlerinde bırakması gerektiğini kendisine söylemişti. Ona göre Hız. Ali, valileri ilk önce görevlerinden almamalı, şayet itaat edeceklerine dair haber gönderecek olurlarsa bu aşamadan sonra onları ya azletmeli ya da görevlerinde bırakmalıydı. Ancak Muğire bilâhare bu görüşünden vazgeçmiş ve Hız. Ali'nin, valileri derhal azletmesi gerektiği yönünde kanaat izhâr etmiştir.³⁰⁰

Rivayete göre valilerin değıştirilmemesi gerektiği konusundaki fikrinin Hız. Ali tarafından kabul görmediğini müşahade eden Muğire, bu fikrinden vazgeçerek Hız. Ali'nin arzusu ve isteği doğrultusunda görüş beyan etmiştir.³⁰¹

Abdullah b. Abbas da bu konuda Hız. Ali'ye bazı tekliflerde bulunmuştur. O, Hız. Ali'nin Muâviye'yi yerinde bırakması gerektiğini, bu taktirde Muâviye'nin kendisine biat edeceğini ifade etmiş ve daha sonra bir yolunu bulup Muaviye'yi bu görevinden bizzat kendisinin alacağını belirtmiştir. Ancak Hız. Ali : “Ey Abdullah! Ben ne senin, ne de Muâviye'nin yardımlarınıza muhtacam” diyerek Abdullah b. Abbas'ın tavsiyelerini de dikkate almamıştır.³⁰²

Hız. Ali, 36/656 yılında yeni valiler tayin etmeye başlamıştır. O, eski valilerin yerlerinde bırakılmalarının, gerek Hız. Osman'ın uygulamalarına sert tepkide bulunanların yeni halifeden beklentilerine ters düşmesi, gerekse kendisinin eski valiler hakkında müsbet olmayan bazı kanaatlere sahip olması

²⁹⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 228-29.

²⁹⁹ Şâkir, Mahmûd, *Hız. Adem'den Bugüne İslâm Tarihi* (çev. Ferit Aydın), I-VIII, İstanbul 1993, III, 18 – 19.

³⁰⁰ Taberî, IV, 438; İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 272; İbn Kesîr, *el – Bidâye*, VII, 229.

³⁰¹ Taberî, IV, 439; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 197.

³⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 197-98.

sebebiyle onları azletme konusundaki kesin kararını açıkça ortaya koymuş³⁰³ Ebû Mûsâ el-Eş'arî hariç Hz. Osman'ın tayin ettiği valilerin tamamını görevlerinden azletmiştir.³⁰⁴

Hz. Ali, Osman b. Huneyf'i Basra'ya, Ümâre b. Şihâb'ı Kûfe'ye, Ueydullah b. Abbas'ı Yemen'e, Kays b. Sa'd b. Übâde'yi Mısır'a, Sehl b. Huneyf'i de Şam'a vali tayin etmiştir.³⁰⁵ Ancak bu tayinlerden bazıları hedefine ulaşamamış, Sehl b. Huneyf, Ümâre b. Şihâb ve Kays b. Sa'd henüz görev yerlerine ulaşmadan yolları kesilmiştir. Kays b. Sa'd, Mısırlıları ikna ederek şehre girmeye muvaffak olurken, Ümâre b. Şihâb ve Sehl b. Huneyf geri dönmek mecburiyetinde kalmışlardır.³⁰⁶

Ümâre b. Şihâb, "Zübâle" denilen mevkiye vardığında Tüleyha b. Huveylid, karşısına çıkmıştı. Tüleyha, Hz. Osman'ın intikamını almak için yola çıkmış Medine'ye geliyordu. Kûfe'lilerin kendi valilerinden (Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den) başka vali istemediklerini ifade ederek hatta tehditler savurarak Ümâre'yi geri çevirmişti. Ümâre de gelip durumu Hz. Ali'ye bildirmişti.³⁰⁷

Şam valiliğine atanan Sehl b. Huneyf ise yola çıkıp Tebük'e vardığında bir grup atlı ile karşılaşmış, onlara kendisinin Şam valisi olarak gönderildiğini söyleyince, onlar Hz. Osman'ın tayin etmediği valiyi kabul etmeyeceklerini ifade etmişlerdi. Sehl, Hz. Osman'ın şehid edildiğini, kendisinin Hz. Ali tarafından gönderildiğini beyan edince, onlar buna rıza göstermemiş, neticede Sehl, Medine'ye geri dönmek zorunda kalmıştı.³⁰⁸

Bunun üzerine Hz. Ali, Şam ve Kûfe'ye elçiler göndererek Muâviye b. Ebî Süfyan ile Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin, kendisine biat etmelerini istemiş, Kûfe valisi Ebû Mûsâ buna olumlu cevap verirken, Şam valisi Muâviye halife

³⁰³ Taberî, IV, 440-43.

³⁰⁴ Ya'kûbî, II, 179.

³⁰⁵ Hz. Ali'nin Şam valiliği için belirlediği ilk isim Abdullah b. Abbas'tır. Fakat Abdullah, özür beyan ederek bu görevi kabul etmemiş, bunun üzerine Hz. Ali onun yerine Sehl b. Huneyf'i Şam'a vali olarak göndermiştir. Bkz. Taberî, IV, 440-42; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 198.

³⁰⁶ Taberî, IV, 442-43; İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 273-77. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 201-02. Ümâre b. Şihâb'ın Kûfe'ye gönderilmesi gösteriyor ki başlangıçta Ebû Mûsâ da Kûfe valiliğinden azledilmişti.

³⁰⁷ Taberî, IV, 442-43; İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 274; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 202.

³⁰⁸ Taberî, IV, 442; İbn Hibbân, *es-Sikât*, II 273; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 201; İbn Kesîr, *el-Bidaye*, VII, 229-30.

tarafından kendisine elçi olarak gönderilen Sebra el-Cühenî'yi eli boş geri çevirerek Hz. Ali'ye biat etmeyeceğini ifade etmiştir.³⁰⁹

Hz. Ali, Hz. Osman tarafından Kûfe valiliğine atanan Ebû Mûsâ'nın biat ettiğine ve Kûfe'lilerden kimlerin biat edip kimlerin muhâlif davrandıklarına dair mektubunu okuduktan sonra onu aynı görevinde bırakmıştır.³¹⁰ Ebû Mûsâ'nın Kûfe valiliğinden azledilmemesi hususunda, Hz. Ali'nin yanında yer almış bulunan Yemen kökenli kabîle reislerinin etkili oldukları, özellikle de Eşter'in bu konuda ısrarlı olduğu rivayet edilmektedir.³¹¹ Eşter, Ebû Mûsâ'nın Kûfe valiliğinde bırakılması konusunda Hz. Ali'ye tavsiyelerde bulunmuştur. Hatta Cemel Savaşı'nda Ebû Mûsâ, Hz. Ali'ye destek vermeyip tarafsız davrandığında Hz. Ali, bir zamanlar kendisinin Ebû Mûsâ'yı azletmek istediğini, ancak Kûfe'lilerin Ebû Mûsâ'dan razı olduklarını dile getirerek Eşter'in kendisine bu konuda engel olduğunu belirtmiş ve Eşter'e sitem etmiştir.³¹²

2.4.2. Cemel Savaşı ve Kûfe Valiliğinden Azledilmesi

Hz. Ali hilâfete geçirildikten sonra müslümanların bir kısmı kendisine biat etmiş, bir kısmı ise biat etmemişti. İnsanlar, halife ve onun taraftarları; Şam valisi Muâviye ve onun yandaşları; Zübeyr, Talha ve bu ikisinin saflarına katılanlar ve Hicaz'da bulunmakta olup herhangi bir tarafa katılmak istemeyen küçük bir topluluk olmak üzere dört gruba ayrılmışlardı.³¹³ Hz. Ali, valiler sorununu henüz çözüne kavuşturmadan Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını talep eden kimselerin muhâlefetleriyle karşı karşıya gelmişti.

Hz. Ali, Hz Muâviye'nin itaate yanaşmaması üzerine onu güç kullanarak azletmek niyetiyle Şam topraklarına askerî sevkiyat yapmaya karar vermişti. Mısır valisi Kays b. Sa'd'a bir mektup yazarak Muâviye ordusuyla savaşmak üzere halkı silah altına çağırmasını emretmişti. Kûfe valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî ile Basra valisi Osman b. Hunyef'e de aynı mealde mektuplar göndermişti. Kendisi de Medine'de halka hitap ederek onları Şamlılar'a karşı savaşmaya teşvik etmiş ve ordu hazırlamaya başlamıştı. Amaç, kendisine itaat edenlerle birlikte âsîlere ve biat etmeyenlere karşı savaşmaktır. Hz. Ali'nin oğlu Hasan, müslümanlar

³⁰⁹ Taberî, IV, 443; Hıbbân, *es-Sikât*, 273-77; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 202.

³¹⁰ Taberî, IV, 443.

³¹¹ Ya'kûbî, II, 179; Taberî, IV, 499; Alîmed Zeki Safvet, I, 329.

³¹² Taberî, IV, 499; Ahmed Zeki Safvet, I, 329.

³¹³ Taberî, IV, 486; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 229-30; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 237.

birbirlerinin kanını akıtmasın diye babasını savaştan vazgeçirmeye çalışmışsa da muvaffak olamamıştı.³¹⁴ Bu arada Hz. Aişe, Talha ve Zübeyr'in, Hz. Osman'ı şehid edenleri cezalandırmak amacıyla askerî güç hazırlamak üzere Basra'ya doğru gittiklerini haber alan Hz. Ali, Şam topraklarına gitmekten vazgeçerek Basra'ya doğru hareket etmişti.³¹⁵ Onun gayesi, Talha ve Zübeyr'in Basra'ya girmelerine engel olmak, ya da girmişlerse onları oradan çıkartmaktı³¹⁶.

Hicrî 36. yılın Rebûlevvel (656 Ekim) ayı sonlarına doğru Basra'ya doğru hareket eden Hz. Ali,³¹⁷ ordusuyla birlikte Rebeze denilen mevkiye vardığında Talha ve Zübeyr grubu hakkında bazı duyumlar almıştı. Bunun üzerine ellerine verdiği mektuplarla Muhammed b. Ebî Bekir ile Muhammed b. Ca'fer'i Kûfe'ye göndermiş ve Kûfelilerden destek istemişti.³¹⁸

Hz. Ali, Rebeze'den hareket edip "Feyd" denilen yere vardığında Âmir b. Matar eş-Şeybânî isminde Kûfeli bir adama rastlamış ve ona Ebû Mûsâ el-Eş'arî hakkında sorular sormuştu. Amir: "Eğer barış istiyorsan Ebû Mûsâ da ondan yanadır; savaş istiyorsan Ebû Mûsâ'nın böyle bir savaşa niyeti yoktur" şeklinde konuşmuştu. Bunun üzerine Hz. Ali, şöyle demişti : "Vallâhi ben, barıştan başka bir şey istemedim ve ben bir an önce barış ortamının geri dönmesini arzu ettim."³¹⁹

Daha sonra Hz. Ali, "Zûkar" denilen yerde konaklayıp Muhammed b. Ebî Bekir ve Muhammed b. Ca'fer'i beklemeye başlamıştı.³²⁰

Her iki elçi de Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin yanına varıp ona Hz. Ali'nin gönderdiği mektupları teslim etmişlerdi. Bunlar Kûfe'de bir müddet kalarak Hz. Ali'nin, içinde bulunduğu durumu halka anlatmışlardı. Ancak onların halife'ye destek amacıyla yapmış oldukları çağrıya icabet eden olmamıştı. Hicaz halkından bazı kimseler, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin yanına varıp Hz. Ali'nin ordusuna katılma hususunda ne düşündüğünü kendisine sormuşlar ve halifeye itaat etmesi için onu ikna etmeye çalışmışlardı. Ebû Mûsâ ise onlara şunları söylemişti : " Burada iki

³¹⁴ Dîneverî, 145; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 223; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 230.

³¹⁵ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 53,62; Dîneverî, 144; Taberî, IV, 477; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 234.

³¹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 234.

³¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 222; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 234.

³¹⁸ Taberî, IV, 478; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 223; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 235.

³¹⁹ Taberî, IV, 480; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 225; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 235 – 36.

³²⁰ Taberî, IV, 481; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 226; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 236.

durumla karşı karşıyayız. Evlerimizde oturmamız ahiret için, çıkıp savaşa gitmemiz ise dünyamız için (daha iyidir). Siz bu ikisinden birini tercih ediniz.” Onun bu sözleri üzerine hiç kimse çıkıp gitmemiştir. Bu durum karşısında Muhammed b. Ebî Bekir ve Muhammed b. Ca’fer öfkelenip Ebû Mûsâ’ya ağır sözler söylemişlerdi. O da onlara şu karşılığı vermişti : “Vallâhi Osman’a yapılan biat hem benim hem de sizin arkadaşınızın (Ali’nin) boynundadır. Eğer mutlaka savaşılacaksa biz, her nerede olursa olsunlar ve her kim olursa olsun Osman’ın katilleriyle olan davamızı sonuçlandırmadıkça hiç kimseyle savaşmayacağız.”³²¹ Ebû Mûsâ el-Eş’arî, Hz. Osman’ın şehit edilmesinden sonra ortaya çıkan ihtilâf ve tartışmaların birer fitne olduğunu, müslümanların bu gibi şeylerden uzak durmaları gerektiğini düşünüyordu. Bu düşüncesini hutbelerinde, özel derslerinde ve sohbetlerinde devamlı olarak dile getiriyor, insanlara özellikle de ders verdiği talebelerine fitne konusunda Hz. Peygamber’den duyduğu hadisleri naklediyordu. Bu hadislerden birinde Hz. Peygamber, kıyametten önce fitnelerin ortaya çıkacağını, o zaman insanların imanlı olarak sabahlayıp inkârcı olarak akşamlayabileceklerini; imanlı olarak akşamlayıp inkârcı olarak sabahlayabileceklerini, bu gibi durumlarda oturan kişinin ayakta olandan , ayakta olanın yürüyenden, yürütenin koşuşturandan daha hayırlı olacağını ve müslümanların birbirlerine karşı silah (kılıç) kullanmamaları ve böyle zamanlarda Hz. Adem’in iki oğlundan Habil gibi olmaları gerektiğini ifade etmiş³²² ve müslümanları uyarmıştır.

Hz. Peygamber’in bu uyarılarını dikkate alan Ebû Mûsâ, müslümanlar arasında tezâhür eden ihtilâf ve çekişmelerden uzak durmaya çalışıyor, diğer insanları da bu konuda ikaz ediyordu.

Ebû Mûsâ el-Eş’arî’yi ikna edemeyen Muhammed b. Ebî Bekir ve Muhammed b. Ca’fer olup bitenleri gelip Hz. Ali’ye anlattıklarında Hz. Ali Eşter’i çağırarak onun, Ebû Mûsâ ile arkadaş olduğunu, dolayısıyla Ebû Mûsâ’yı ikna edebileceğini söylemiş ve durumu düzeltmek amacıyla Eşter’i Abdullah b.

³²¹ Seyf b. Ömer, 138; Taberî, IV, 481 – 82; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 226-27; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 236.

³²² Ahmed b. Hanbel, IV, 416. Kur’an-ı Kerim’de Hz. Adem’in iki oğlunun kıssası anlatılırken, kurbanı Allah Taâlâ tarafından kabul edilenin (Habil’in), kardeşine (Kabil’e) şöyle dediği ifade edilmektedir. “Sen beni öldürmen için elini bana uzatacak olursan, ben seni öldürmem için sana elimi uzatmayacağım. Ben âlemlerin Rabbi olan Allah’tan korkarım”. Bkz. *Mâide* 5/28.

Abbas ile birlikte Kûfê'ye göndermişti. Bunlar Kûfe'ye gelip halktan birkaç kişiyi de yanlarına alarak Ebû Mûsâ'nın huzuruna girmiş ve onunla fikir teatisinde bulunmuşlardı. Ardından Ebû Mûsâ kalkıp halka hitaben şunları söylemişti : “Ey insanlar! Muhammed (a.s.)’e çeşitli yerlerde arkadaşlık eden sahâbîler, Allah ve Rasûlünü, sahâbe olmayanlara nispetle daha iyi bilirler. Sizin, bizim üzerimizde hakkınız vardır. Benim bu hakkınızı ödemem (için nasihatte bulunmam) gerekir. İşin gerçek bir yönü varsa o da Allah’ın hakimiyet ve otoritesini hafife almamanız ve Allah (c.c.)’a karşı cür’etkar davranmamanızın gerektiğidir. İkinci vazifeniz, Medîne’den gelen bu insanları bir an önce geriye göndermenizdir. Ta ki bir araya gelip uzlaşsınlar. Onlar, içinizden kimin hilâfete ehil olduğunu daha iyi bilirler (bulup seçerler)... Meydana gelen bu olaylar, son derece kötü ve şiddetli bir fitnedir... Siz de Arapların asillerinden olunuz (rasgele adamlarından olmayınız). Kılıçlarınızı kınlarına sokunuz, oklarınızı atınız (yerlerine koyunuz) yaylarınızın kirişlerini koparınız. Mazlumlara ve işkence görmüş olanlara (haksızlığa uğrayanlara) koruyunuz. Ancak bu şekilde bu işler kökünden kurur ve fitne ortadan kalkar.”³²³

Abdullah b. Abbas ve Eşter, Ebû Mûsâ’dan müsbet bir netice alamadan geri dönüp durumu Hz. Ali’ye bildirmişlerdir. Hz. Ali bu sefer oğlu Hasan ile Ammar b. Yâsir’i Ebû Mûsâ’ya göndermiştir.³²⁴ Hasan ve Ammar Kûfe’ye vardıkları sırada Zeyd b. Sûhân Hz. Aişe’den, iki mektup getirmiştir. Bunlardan biri Ebû Mûsâ’ya, diğeri Kûfelilere gönderilmiştir. İbn Hibbân, Hz. Aişe’nin bu mektuplarda Ebû Mûsâ’ya ve Kûfelilere savaşa katılmamaları için tavsiyelerde bulunduğunu nakletmektedir.³²⁵

Hasan ve Ammar, Kûfe’ye geldiklerinde mescide girmişlerdi. O arada Ebû Mûsâ gelmiş, Hasan’ı yanına alarak Ammar’a Hz. Osman’ın katilleri arasında yer alıp almadığını sormuştu. Ammar ise, bu işin içinde parmağının bulunmadığını ifade etmişti. Onlar karşılıklı olarak konuşurlarken, Hz. Hasan sözün uzamaması için araya girmiş ve Ebû Mûsâ’ya şunları söylemişti : “Sen halkın bize yönelmesine niçin engel oluyorsun? Vallâhi bizim durumu

³²³ Seff b. Ömer, 139; Taberî, IV, 482; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, III, 227; Nüveyri, XX, 46 vd.

³²⁴ Dîneverî, 144; Taberî, IV, 482; İbn A’sem, I, 461; İbn Hibbân, *es-Sîre*, 534; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, III, 227; Nüveyri, XX, 47; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 236.

³²⁵ İbn Habbân, *es-Sikât*, II, 282.

düzeltenekten başka bir düşünceimiz olmadığı gibi mü'minlerin emiri Ali kadar da böyle fitnelerden korkan kimse yoktur" Ebû Mûsâ Hasan'a şu karşılığı vermişti : "Doğru söyledin, anam babam sana feda olsun. Ancak kendisiyle istişare edilen kimse güven duyulan kimse demektir. Ben, Rasulullah (s.a.v.)'ın şöyle dediğini işittim : "Bir fitne ortaya çıkacaktır. O fitne zamanında oturan kişi ayakta durandan; ayakta duran kişi yürüyenden; yürüten kişi de koşuşturandan daha hayırlı olacaktır."³²⁶ Yüce Allah bizleri kardeş, kanlarımızı ve mallarımızı birbirimize haram kılmıştır.³²⁷ Bu sözler üzerine Ammar kızınmış ve : "Ey insanlar! O, kendisini vasfetmektedir. Sen bu fitnede oturuyorsun, fakat (şunu bil ki) ayakta duran senden daha hayırlıdır" şeklinde konuşmuştu. Sonra Beni Temim kabilesinden bir şahıs Ammar'a karşılık vererek şöyle demişti : "Sen dün bizzat kavganın içinde bulunuyordun. Şimdi de kalkıp emîrimize mi hakaret ediyorsun?" Daha sonra Zeyd b. Sûhân söze karışmış ve insanlar birbirlerine söylenmeye başlamışlar, gürültüler, bağrışmalar çoğalınca Ebû Mûsâ insanları şiddetten men ederek ortamın yatışmasını sağlamıştır.³²⁸

İnsanları sulh ve sükûnete da'vet eden Ebû Mûsâ, tartışmaların büyümesine meydan vermeden kalkıp halka hitap ederek şu ifadeleri dile getirmişti : "Ey insanlar! Bana itaat ediniz, Arapların asillerinden olunuz ki haksızlığa uğrayan kimse gelip size sığınsın. Korkuya kapılan kimse size karşı güven duysun... Fitne, geldiği zaman (insanlar yanılabılır), bazı şeyleri birbirine benzetir (ve insanlar olayları birbirine karıştırabilirler). Fitne, gittiği zaman ise kendini ortaya koyar (fitne olduğu anlaşılır) Bu günki fitne, insanların canını yakan şiddetli bir fitnedir. Kuzeyden, güneyden; doğudan ve batıdan esip durur ve son derece dirayetli insanları bile sanki dünkü çocukmuş gibi hayretler içerisinde bırakır.... Evlerinize girip oturunuz. Kureyş'i kendi haline bırakınız... Bana itaat ediniz ki din ve dünyanızı kurtarmış olasınız. Bu fitneyi körükleyen kimse onun şiddetinden ve ateşinden mutlaka büyük bir ızdırap çekecektir."³²⁹

³²⁶ Buhârî , *Fiten*, 9; Ebû Dâvûd, *Fiten*, 4256.

³²⁷ Seyf b. Ömer, 140; Taberî, IV, 483; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 228; Nüveyrî, XX, 48; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 236-37.

³²⁸ Seyf b. Ömer 140; Taberî, IV 483, İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 228; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 237.

³²⁹ Seyf b. Ömer, 141; Taberî, IV, 484; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 229. Benzer ifadelerle ayrıca bkz. Dineverî, 145; Nüveyrî, XX, 50.

Sonra Zeyd b. Sûhân, (söz olarak) Ebû Mûsâ'ya hitaben şunları söylemiştir : “Ey Abdullah b. Kays! Fırat suyu her taraftan çağlayarak akıp gelmeye başlamıştır. Onu geldiği yere iade et de ebedî olarak buraya dönmesin. Şayet buna gücün yeterse bil ki (bundan sonra) arzu ettiğin her şeye güç yetireceksin. Fakat (buna gücün yetmez, öyleyse), gücün yetmediği şeyi bırak.³³⁰ Kalkın mü'minlerin emirine ve müslümanların efendisine gidin.³³¹ Hep birlikte ona gidin ki hakkı bulmuş olasınız.³³²

Daha sonra Ka'ka' b. Amr söz alarak Ebû Mûsâ'nın doğruyu ve hakkı konuştuğunu ancak bunun bir kurtuluş çaresi olmadığını, yapılması gereken şeyin Hz. Ali'ye itaat olduğunu, zira insanlar arasında zalimi, zulmünden menedecek ve mazlumun hakkını koruyacak bir halifenin bulunması gerektiğini, Hz. Ali'nin , kendisine tevdi edilen görevin hakkını verdiğini ve çağrısında insaflı davrandığını, çünkü onun ıslahatan başka bir şeye davet etmeyip fitnenin kökünü kazımak istediğini, dolayısıyla herkesin onun emrini yerine getirmesi gerektiğini dile getirmiştir.³³³

Ka'ka' b. Amr, sözünü bitirdikten sonra Abdülhayr el-Hayvânî, Ebû Mûsâ'ya Talha ve Zübeyr'in Hz. Ali'ye biat edip etmediklerini sormuş, Ebû Mûsâ da her ikisinin de biat ettiklerini söylemiştir. Bunun üzerine Abdülhayr, Ebû Mûsâ'ya Hz. Ali'nin, biatını nakzedecek herhangi bir davranışta bulunup bulunmadığını sormuş, o da: “Bilmiyorum” diye karşılık verince Abdülhayr kızmış³³⁴ ve bu fitnenin dışında kalan hiç kimsenin bulunmadığını, müslümanların dört gruba ayrıldıklarını; Ali'nin Kûfe yakınlarında, Talha ve Zübeyr'in Basra'da, Muâviye'nin Şam'da olduğunu, diğer taraftan Hicaz'da kendilerinden vazgeçilemeyen ve bir tarafa itilemeyen ancak hiç kimseye karşı çarpışmak istemeyen Hicaz ehlinin bulunduğunu ifade etmişti.³³⁵ Ebû Mûsâ bunun üzerine

³³⁰ Seyf b. Ömer, 141; Taberî, IV, 434; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 229; Nüveyrî, XX, 50.

³³¹ Seyf b. Ömer, 141; Taberî, IV, 434; İbn A'sem, I, 462; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 229; Nüveyrî, XX, 50; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 237.

³³² Seyf b. Ömer, 141; Taberî, IV, 434; İbn A'sem, I, 462; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 229; Nüveyrî, XX, 50.

³³³ Seyf. Ömer, 142; Taberî, IV, 434 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 229; Nüveyrî, XX, 50; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 237; Askerî, I, 150-51.

³³⁴ Taberî, IV, 486; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 229; Abdülhayr'ın ismi Kâmil'de, Abdülhayr el-Hayrânî, şeklinde kaydedilir. Nüveyrî ise noktalı “h” harfi ile el-Hayvânî olarak kaydetmektedir. Bkz. Nüveyrî, XX, 50.

³³⁵ Taberî, IV, 486; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 229-30; Nüveyrî, XX, 51; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 237.

Hicaz ehlinin en hayırlı kimseler olduğunu söylemiş, Abdulhayr ise Ebû Mûsâ'nın bu hususta yanıldığını ifade etmişti.³³⁶

Çeşitli görüşler ve münakaşalardan sonra Hz. Hasan, kalkıp insanlara bir hitapta bulunmuş, onlara Hz. Ali'nin da'vetine icabet etmeleri ve ona yardımcı olmaları gerektiğini söylemiştir. Onun bu konuşması üzerinde insanların bir çoğu ikna olmuş ve onun çağrısına icabet etmişlerdir.

Anlatıldığına göre, Hz. Ali, oğlu Hasan ile Ammar'ı Kûfe'ye gönderdikten sonra arkalarından Eşter'i de gönderir.³³⁷ Eşter, Kûfe'ye varıncaya kadar uğradığı her kabileyi kendilerine katılmaya çağırır ve Ebû Mûsâ'yı görevinden azletmek üzere onun köşküne gittiklerini söyler. Ebû Mûsâ mescitte halka hitap ederken Eşter, müslümanlardan bir cemaatle vali konağına girer.³³⁸

Halkı Hz. Ali'nin saflarına katılmaya teşvik eden kişileri Ebû Mûsâ'nın engellemeye çalıştığını gören Hasan b. Ali, ona: "Bizim verdiğimiz görevi bırak ve minberimizi terket" şeklinde hitap eder.³³⁹

Bu arada Eşter, vali konağından Ebû Mûsâ'nın köle ve hizmetçilerini çıkarır onlar da derhal gelip durumu Ebû Mûsâ'ya bildirirler. Ebû Mûsâ, bu haberi alınca mescitten çıkıp köşküne gider.³⁴⁰ Oraya vardığında Eşter, onun, Kûfe valiliğinden azledildiğini ifade eder³⁴¹ ve köşke girmesine müsâde etmez. Ebû Mûsâ'nın köşte bir gece bile kalmasına izin vermez.³⁴² Bu arada insanlar, Ebû Mûsâ'nın eşyalarını talan etmek isterlerse de Eşter buna müsâde etmez ve : "Ben onun koruyucusuyum" diyerek onları engeller.³⁴³

Bu olaydan sonra Kûfelilerden 9 bine yakın insan Hz. Hasan'a tabi olmuş ve Hz. Ali'nin yanına varmışlardı.³⁴⁴ Hz. Ali'ye katılanlar arasında Kinâne, Esed, Temîm, Ribâb, Müzeyne kabilelerinden insanlar vardı. Yine başlarında

³³⁶ Taberî, IV, 486; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 230; Nüveyrî, XX, 51.

³³⁷ Taberî, IV, 485 – 86; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 231; Nüveyrî, XX, 52; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 237.

³³⁸ Taberî, IV, 485 – 86; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 231; Nüveyrî, XX, 52.

³³⁹ Taberî, IV, 486; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 231; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 237. Benzer ifadelerle ayrıca bkz. Dineverî, 145; Nüveyrî XX, 52.

³⁴⁰ Taberî, IV, 487; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 231; Nüveyrî, XX, 52.

³⁴¹ Taberî, IV, 487; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 231; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 237.

³⁴² Taberî, IV, 487; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 231; Nüveyrî, XX, 53.

³⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 231; Nüveyrî, XX, 53.

³⁴⁴ Sefî b. Ömer, 143; Dineverî, 145; Taberî, IV, 485; İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 283; Bu sayının 12 bin olduğuna dair rivayetler de vardır. Bkz. Taberî, IV, 500; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 231; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 237. Mes'ûdî, ise 7 bin kişi olduğunu kaydeder. Bkz. Mes'ûdî, II, 368.

reisleri ile birlikte gelen Kays, Bekir, Tağlib, Mezhic, Eş'ar, Enmâr, Hus'am (Has'am) ve Ezd kabileleri Zûkâr mevkiinde beklemekte olan halifenin ordusuna iştirak etmişlerdi.³⁴⁵

Hiz. Ali'nin Basra'ya doğru gelişı ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi görevinden azledişine dair başka bir rivayet anlatılır. Buna göre Hiz. Ali, Muhammed b. Ebî Bekir'i Ebû Mûsâ'ya gönderdiğinde aralarında meydana gelen konuşma ve münakaşaları Hâşim b. Utbe b. Ebî Vakkas, Rebeze'ye gelip Hiz. Ali'ye iletir. Hiz. Ali, Hâşim'i gerisin geriye Ebû Mûsâ'nın yanına göndererek ona şöyle söylemesini emreder : "Etrafındaki insanları bana gönder. Ben seni hak yolunda bana yardımcı olman için vali tayin etmişim." Ancak Ebû Mûsâ, Hiz. Ali'nin bu çağrısına uymamış, Hâşim de durumu Hiz. Ali'ye bir mektupla bildirmişti.³⁴⁶ Bunun üzerine Hiz. Ali, oğlu Hasan ile Ammar b. Yasir'i müslümanları Kûfe'den alıp getirmeleri için orya göndermiş, Karaza b. Ka'b el-Ensârî'yi Kûfe'ye vali tayin etmiş ve Ebû Mûsâ'ya şöyle bir mektup yazmıştı : "Ben Hasan ile Ammar'ı müslümanları toplayıp getirmeleri için oraya gönderdim. Karaza b. Kâb'ı da Kûfe valiliğine tayin ettim. Bunun için sen verdiğimiz görevi bırak ve çekil git." Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Hiz. Ali'nin bu mektubunu alınca görevinden ayrılmış, Hiz. Hasan da kendisine katılanlarla birlikte Hiz. Ali'nin yanına gelmişti.³⁴⁷

İfade etmek gerekir ki Ebû Mûsâ müslümanlar arasında ortaya çıkan fitneler hususundaki endişelerini, Hiz. Ali döneminden çok önce Hiz. Ömer döneminde dile getirmiş ve insanlara bu konu ile ilgili hadisler nakletmiştir. Nitekim Isfahan'ın fethinden sonra, etrafındaki insanlara kıyametten önce yalan ve katil hadiselerinin artacağına, gün gelip müslümanların gayri müslimleri değil, birbirlerini öldüreceklerine hatta kişinin, kardeşi, amcası, amcasının oğlu gibi akrabalarını dahi katledeceğine dair Hiz. Peygamber'in hadislerini rivayet etmiş ve bu konudaki korku ve endişelerini dile getirmiştir.³⁴⁸

Öyle anlaşılıyor ki bu gibi hadis-i şerifleri göz önünde bulunduran Ebû Mûsâ, kardeş kanı akıtmanın kendisine biat ettiği halifeye itaat etmemekten daha ağır bir vebal olduğu kanaatini taşımış ve tarafsız kalmayı tercih etmiştir. Bununla

³⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 232; Nüveyrî, XX, 53.

³⁴⁶ Taberi, IV, 499; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 260; İbn Ebi'l- Hadîd, III, 295; Ahmed Zeki Safvet, I, 328.

³⁴⁷ Taberi, IV, 500; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 260-61; Ahmed Zeki Safvet, I, 330.

³⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, IV, 406; İbn Hayyân, 244.

da kalmamış diğer insanların da bu kanaatte olmaları gerektiğini söyleyerek onları da tarafsız kalmaya teşvik etmiştir. Hatta Hz. Ali'nin safları arasına katılmak isteyen bir kardeşini bu isteğinden vazgeçirmeye çalışmış, kardeşi ikna olmayınca Hz. Peygamber'in şu hadisini dile getirmiştir : “İki müslüman kılıçları ile karşı karşıya gelecek olursa (biri diğerini öldürdüğü takdirde) öldüren de öldürülen de ateştedir. İnsanlar : “Ey Allah'ın Rasûlü! Katil tamam, fakat maktûl'ün suçu ne? diye sorduklarında Hz. Peygamber: “O da arkadaşını öldürmek istiyordu ya!” şeklinde karşılık vermiştir.³⁴⁹

Şunu da ifade etmek gerekir ki, bu konuda Ebû Mûsâ el-Eş'arî gibi davranıp her iki tarafa da katılmayan önemli kişiler de vardı. Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr, Ebû Cühüm b. Huzeyfe, Abdurrahman b. Abd Yağûs,³⁵⁰ Sa'd b. Ebî Vakkâs, Ebû Hüreyre, Ebû Bekre es-Sakafî, Ebû Mes'ûd el-Bedrî, Üsâme b. Zeyd, Ebû Saîd el-Hudrî ve İmrân b. Husayn bunlardandır.³⁵¹

Bu kişilerin o dönemde daha isabetli karar verdiklerini ileri süren İslâm bilginleri de vardır.³⁵² Hatta denilebilir ki Hz. Ali'nin oğlu Hasan dahi bu görüşte olanların kanaatlerini paylaşıyor olmalı ki daha önce babasını savaştan vazgeçirmeye çalışmış, ancak ikna edememişti.³⁵³

Kaldı ki, işin başında Ebû Mûsâ'nın görüşüne uymayıp savaşa iştirak eden bir çok kişinin, bir süre sonra hakem tayini hususunda ona taraflar olmalarını göz önüne alarak bunun, Ebû Mûsâ'nın siyasetindeki galibiyetin göstergesi sayılması gerektiğini söyleyenler de vardır.³⁵⁴

Bilindiği gibi Cemel Savaşı Hz. Ali'nin lehine sonuçlanmış, netice itibariyle Basralılar da ona biat etmişlerdir.³⁵⁵ Böylece Şam hariç, Basralılar, Kûfeliler, Mısırlılar ve Hicazlılar Hz. Ali'nin halifeliğini benimsemişlerdir. Basra ve Kûfe'de bulunup biat etmek istemeyen bazı kişiler, Şam valisi Muâviye'nin hakimiyetinde bulunan el-Cezîre bölgesine gidip yerleşmişlerdir.³⁵⁶ Hz. Ali Basra'dan Kûfe'ye geçmiş ve 36/656 yılından itibaren Kûfe şehri, Hz. Ali'nin

³⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, IV, 401; Buhârî, *Fiten*, 10; Ebû Dâvud, *Fiten*, 4268. İbn Hacer, Ebû Mûsâ'nın bu kardeşinin ismini Ebû Rühm olarak kaydeder. Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 71.

³⁵⁰ Dîneverî, 198.

³⁵¹ Abdülsettâr, I, 567.

³⁵² Yavuz, Yusuf Şevki, “Cemel” DİA, VII, 322.

³⁵³ Dîneverî, 145; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 223; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 230.

³⁵⁴ Nedvî, II, 296.

³⁵⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 246; Hudarî, 376.

³⁵⁶ Minkarî, 12; Ya'kûbî, II, 187.

hakimiyetindeki yerlerin idare merkezi haline gelmiştir. Böylece Hz. Peygamber'den beri İslâm devletinin başkenti durumunda olan Medine, bu görevini Kûfe'ye bırakmıştır.³⁵⁷

Ebû Mûsâ'nın, Kûfe valiliğinden azledildikten sonra Hz. Ali'nin yanından ayrılmadığını, Kûfe'yi terk edip başka bir yere gitmediğini ileri süren araştırmacılar varsa da³⁵⁸ Taberî, onun Kufe'den ayrılıp Hicaz bölgesindeki "Urz" denilen yerde uzlete çekildiğini belirtmektedir.³⁵⁹

Hiz. Ali, Ebû Mûsâ'yı Kûfe valiliğinden azlettiğinde Hz. Muâviye, onu kendi yanına almak istemiş ve ona bir mektup gönderip bazı tekliflerde bulunmuştu. Bu mektupta Ebû Mûsâ'nın, Amr b. el-Âs gibi kendisine biat etmesi halinde, iki oğlundan birinin Kûfe'ye, diğerinin ise Basra'ya vali olarak atanacağını, herhangi bir karar alınacağı zaman onun görüşlerine müracaat edileceğini ve onsuz hiçbir işin hükme bağlanmayacağını belirtmişti. Hz. Peygamber'in vefatından sonra yazı yazmayı öğrendiğini ifade eden Ebû Mûsâ, Muâviye'ye göndermiş olduğu cevâbî mektubunda, va'dedilen şeylere ihtiyacı olmadığını dolayısıyla bu teklifi kabul edemeyeceğini, aksi takdirde Allah'ın huzurunda bunun hesabının kendisine sorulacağını beyan etmiş ve Muâviye'nin bu talebini reddetmişti.³⁶⁰

Anlaşılan o ki, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, görüşlerinde istikrarlı, doğru bildiği konularda tavizsiz ve karardır. Aynı zamanda samimi ve dürüst bir kişiliğe sahiptir.

2.4.3. Sıffin Savaşı, Tahkim ve Hakem Olayı

Sıffin Savaşı ve Tahkim Kararı

Halife Hz. Ali'nin karşısına dikilen en büyük engellerden birisi Hz. Aişe, Talha ve Zübeyr üçlüsü, bir diğeri de Şam valisi Muâviye b. Ebî Süfyân idi. Hz. Aişe, Talha ve Zübeyr'in halifeye karşı savaşmaları, bir bakıma Hz. Muâviye'nin de haklı olabileceği fikrini doğurdu ve Hz. Ali'nin halifeliğinin meşruluğunu tartışılır hale getirdi.³⁶¹

³⁵⁷ İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 254.

³⁵⁸ Mahmûd, Şit Hattâb, 167.

³⁵⁹ Taberî, V, 52; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 319.

³⁶⁰ İbn Sa'd, IV, 112; İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, XXXII, 95; Zehebî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, II, 396; Abdüssettâr, I, 568.

³⁶¹ Akbulut, 225.

Cemel Savaşı'nda galibiyet elde eden Hz. Ali, Hz. Muâviye ile hesaplaşmak için askerî hazırlıklara başladı. Hz. Muâviye, Cemel Olayı'na kadar Hz. Ali'den sadece Hz. Osman'ın katillerini isterken, bu hâdiseden sonra onun hilâfetten çekilmesi gerektiğini de söylemeye başladı. O, Hz. Ali'ye şu mesajı iletliyordu : “Şayet Osman'ı öldürmediğini söylüyorsan, insanların işini (halifeliği) bırak ki aralarında şûrâ oluşsun. İnsanlar kendisi hakkında görüş birliğine vardıkları kimseyi başlarına geçirsinler.”³⁶²

Hz. Ali ise Hz. Muâviye'nin değil halifeliğine, valiliğine dahi razı olmuyordu. Bu şartlar altında her iki tarafın da uzlaşması mümkün değildi. Bunun için Hz. Ali, mes'eleyi askerî yolla çözmeye karar verdi.

Taraflar bir taraftan savaş hazırlıkları yaparken, diğer taraftan elçiler aracılığı ile diplomatik temaslar da bulunuyorlardı. Hz. Ali, Hz. Muâviye'yi ikna etmek ve meşrû halife olduğunu ispat etmek amacıyla o'na babası Ebû Süfyân'ı hatırlatıyordu. Zira Ebû Süfyân, Hz. Ebû Bekir halifeliğe getirildiğinde Hz. Ali'ye gelip onun hilafete daha ehil olduğunu söylemiş ve ona biat etmek istemişti. Ancak Hz. Ali, müslümanların bölünmemesi için onun bu teklifini kabul etmemişti.³⁶³

Hz. Ali'nin Ebû Süfyân'ı hatırlatması, Hz. Muâviye'yi ikna etmeye yetmemişti. Üç aya kadar devam eden barış görüşmeleri ve diplomatik girişimler olumlu bir netice vermemiş, başarısızlıkla sonuçlanmıştı. İki ordu, Fırat Nehri kıyısında yer alan Rakka beldesi yakınlarındaki Sıffin³⁶⁴ ovasında karşı karşıya gelmişti.

Cemel Savaşı'nın ardından 45 bini Şamlılardan, 25 bini de Iraklılardan olmak üzere 70 bin kişinin öldürülmesine neden olan Sıffin Savaşı³⁶⁵ da patlak vermiş, aynı zamanda bu savaş, Cemel Savaşı gibi bir günde sona ermemiş, 12 gün kadar sürmüştü. Sıffin Savaşı, 1 Safer 37 (15 Temmuz 657) tarihinde başlamış,³⁶⁶ 12 Safer 37 (27 Temmuz 657) tarihine kadar devam etmişti.³⁶⁷

³⁶² Minkarî, 200; Taberî, V, 7.

³⁶³ Minkarî, 91.

³⁶⁴ Yâkût, III, 402; Buhl, Fr., “*Sıffin*”, IA, X, 551.

³⁶⁵ Mes'ûdî, II, 405; Ebû'l-Fida', I, 175; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 275.

³⁶⁶ İbn Sa'd, III, 32; Belâzürî, *Ensâb*, III, 98; Mes'ûdî, II, 387. Halife'ye göre savaş, 8 Safer'de başlamıştır. Bkz. Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, 191.

³⁶⁷ Belâzürî, *Ensâb*, III, 98; Mes'ûdî, II, 387. Halife'ye göre savaş, 11 Safer'de sona ermiştir. Bkz. Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, 191.

Savaş, Şam halkının Kur'ân sayfelerini mızrakların uçlarına takıp havaya kaldırmalarıyla ve Kûfelileri hakem tayinine da'vet etmeleriyle son bulmuştu. Şöyle ki;

Kûfe ordusunun galibiyete doğru gittiğini gören ve Şam ordusunda önemli bir nüfuza sahip olan Amr b. el-Âs, Muâviye'ye bir teklif sunmak istediğini söyler. Muâviye, ona teklifinin ne olduğunu sorduğunda o, Kur'ân sayfelerini mızrakların uçlarına takıp havaya kaldırmalarının ve karşı tarafı Kur'ân'ın hükmüne çağırma çalışmalarının kendilerinin lehine olabileceğini ifade eder. Muâviye de teklifi yerinde bulur.³⁶⁸

Muâviye, Amr'ın yaptığı tavsiyeyi derhal uygulamaya koyar. Şamlılar, ellerinde bulunan mushafları mızrakların uçlarına takıp havaya kaldırarak karşı tarafı Allah'ın kitabının hakemliğine başvurmaya çağırırlar. Bu sözleri duyan bir grup Kûfeli, çağırının yerinde olduğunu düşünerek buna derhal icabet edilmesi gerektiği kanaatine varırlar.³⁶⁹ Özellikle Eş'as b. Kays ve arkadaşları, bu konuda ısrar eder ve : “Görmüyor musun kendilerine kitaptan bir pay verilenleri, aralarında hükmetmesi için Allah'ın kitabına çağırılıyorlar da sonra içlerinden bir grup yüz çevirerek döndüyor”³⁷⁰ mealindeki ayeti okuyarak kendi kanaatlerine Kur'ân'dan delil getirirler.³⁷¹

Hiz. Ali, bu kanaatin yanlış olduğunu, ne olursa olsun savaşmaya devam edilmesi gerektiğini söylemişse de söz dinletememişti. Kûfe ordusu ikiye bölünmüş, farklı fikirler ortaya atılmıştı. Halife'nin bu kesin tavrı, orada bulunanları ikna etmeye yeterli olmamıştı.³⁷² Hatta daha sonraları Hariciler grubunu teşkil edecek olan Mis'ar b. Fedekî et-Temîmî, Zeyd b. Husayn et-Tâi ve onlara tabi olan bazı Kur'an hafızları, Halife'nin mutlaka Allah'ın kitabına icabet

³⁶⁸ Taberî, V, 48; İbn A'sem, II, 179; İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 292; Benzer ifadelerle ayrıca bkz. Minkârî, 477; İbn Sa'd, III, 32; IV, 255; Ya'kûbî, II, 188; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 316.

³⁶⁹ Minkârî, 478-79; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 111; Ya'kûbî, II, 188; Taberî, V, 48; Mes'ûdî, II, 400; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 316.

³⁷⁰ K., *Âl-i İmrân*, 3/23.

³⁷¹ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 102.

³⁷² Belâzûrî, *Ensâb*, III, 99; Ya'kûbî, III, 188; Taberî, V, 48-49; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 316. Adem Apak'ın da ifade ettiği gibi, Hiz. Ali'nin ordusu, sadece Kûfe ve Hicazlılardan müteşekkil değildi. Ordusunda Basralılar da vardı ki bunlardan bir kısmı Halife'ye candan bağlı idi. Ancak diğer bir kısmı daha önce Ceml Vak'ası'nda Halife'ye karşı savaşmışlardı. Ayrıca Ceml Savaşı sırasında tarafsız olup daha sonra Sıffin Savaşı'nda Irak ordusuna iştirak eden kimseler de vardı. Dolayısıyla Hiz. Ali'nin ordusu mütecanis değildi. Onun için ordu içerisinde ihtilaflar baş gösterdi. Bkz. Apak, 154.

etmesi gerektiğini, aksi taktirde Hz. Osman'ın akibetine uğrayabileceğini de dile getirerek onu tehdit etmişlerdi. Daha sonra bu şahıslar o arada savaşa devam etmekte olan Eşter (Mâlik b. Hâris)'i de geri çağırmasını Halife'den istemiş ve bu konuda kararlı olduklarını ortaya koymuşlardı.³⁷³

Hz. Ali, ordusunda ayrılık çıkmaması için istemediği halde hakem tayinine razı olmuş ve Yezid b. Hânî'yi Eşter'e göndererek onu geri çağırmişti. Eşter, galibiyeti elde etmek üzere olduğunu, dolayısıyla savaştan vazgeçip geriye dönmesinin doğru olamayacağını belirtmişti. Yezid de gelip durumu Hz. Ali'ye bildirmişti.³⁷⁴

Muhâlifler, Eşter'in geri gelmeyeceği haberini aldıklarında Hz. Ali'nin, Eşter'e savaşa devam emri verdiği zannına kapılarak ona karşı sert ve katı davranmaya başlamışlardı. Hz. Ali, durumun, zannettikleri gibi olmadığını, böyle bir şeyin söz konusu olmayacağını ifade ederek, Eşter'e savaşı bırakıp geri dönmesi için tekrar elçi göndermişti. Yezid, ikinci defa gidip Eşter'i ikaz etmiş ve Hz. Ali'nin zor durumda olduğunu söylemişti.

Eşter bunun üzerine istemeyerek de olsa savaşı bırakıp geri dönmek mecburiyetinde kalmıştı.³⁷⁵

Taberî, Sıffin'de Eşter'in Şam ordusunu zor durumda bıraktığını ifade eder. Ona göre; "Leyletü'l-Iherîr" denilen ve ok vızıltılarının meydana getirdiği seslerin yoğunluğu sebebiyle bu ismi alan son gecede Eşter'in ve Hâşim b. Utbe'nin saldırıları karşısında Şamlılar, oldukça sıkışmış ve bu yüzden Kur'ân sayfelerini mızraklarının ucuna takma gereğini duymuşlardı.³⁷⁶ Amr b. el-As'ın önerdiği bu taktik, neticede Eşter'in de savaşı bırakmasına neden olmuştu.

Hz. Ali'nin yanına gelen Eşter, muhâliflere sert ifadeler kullanmış ve onların daha önce Kur'ân'a sırt çevirdiklerini, sonra da kalkıp Allah'ın kitabına davet ettiklerini söyleyerek Hz. Ali'den zafere ulaşuncaya kadar savaşa devam etmesi için mûsâde istemişti. Muhâlifler, Eşter'in sözlerine karşılık vermeye

³⁷³ Dîneverî, 190 -91; Taberî, V, 49; İbn A'sem, II, 183; İbnü'l Cezvî, *el-Muntazam*, V, 121; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 317; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 274.

³⁷⁴ Dîneverî, 190; Taberî, V, 49-50; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 317.

³⁷⁵ Minkarî, 491; Dîneverî, 190; Taberî, V, 49 - 50; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 317; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 274.

³⁷⁶ Taberî, V, 42 vd.

başlayınca Hz. Ali, tartışmanın uzamaması için araya girmiş ve her iki tarafı da susturmuştu.³⁷⁷

Sıffin'de savaşı üstünlükle bitirmeye çok yakalaşan Hz. Ali ve ordusu, hakeme başvurulması gerektiğini savunan askerleri yüzünden savaşa son vermek suretiyle savaşı mücadeleye başlamış ancak bu savaşı mücadelede inisiyatif Hz. Muâviye'ye kaptırmışlardır. Tahkimin kabulü ile Muâviye, artık bir vali olmaktan ziyade, kendisiyle anlaşmaya oturan bir taraf olarak görülmeye başlamıştır. Hatta Irak ordusundaki anlaşmazlıklar nedeniyle görüşmelerin nasıl bir usûl içerisinde yapılacağı, gündemin nasıl oluşturulacağı tamamen Muâviye'nin istekleri doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Nitekim ihtilafı çözecek olan hakemlerden birisi Iraklılar, diğeri Şamlılar tarafından seçilecekti ki aslında bu fikri Muâviye ortaya atmıştı.³⁷⁸

Şöyle ki;

Eş'as b. Kays, Hz. Ali'nin yanına gelerek ona şöyle demişti : “Ben şu anda insanların, da'vet edildikleri Kur'ân'ın hükmüne razı olduklarını görüyorum. Eğer arzu edersen, Muaviye'ye gideyim de onun ne istediğini kendisine sorayım” Hz. Ali'nin iznini alan Eş'as, Muâviye'nin huzuruna vararak ona: “Kur'ân sayfelerini niçin havaya kaldırdınız?” diye sormuştu. Muâviye bu soruya şu cevabı vermişti : “Bizim ve sizin, Allah'ın kitabında emrettiklerine geri dönmemiz için (mushafları havaya kaldırdık). Sizler içinizden beğendiğiniz ve razı olduğunuz bir adamı seçip gönderin. Biz de içimizden bir adamı seçip gönderelim. Bu iki adamın Allah'ın kitabına göre verdikleri hükmü ve asla düşmanlığa girmeden verdikleri kararı kabul edelim, sonra da onların ittifak edecekleri hükme tâbi olalım”. Muâviye'nin bu konuşmasını dinleyen Eş'as doğru olanın da bu olması gerektiğini ifade etmiş ve gelip durumu Hz. Ali'ye bildirmiştir. O arda Hz. Ali'nin yanında yer alan diğer insanlar da bu işe razı olduklarını söylemiş³⁷⁹ ve gerek hakem tayinini, gerekse hakemlerin, Muâviye'nin önerdiği şekilde seçilmelerini kabul etmişlerdir.

³⁷⁷ Taberî, V, 50; A'sem, II, 184 –85; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 318; Benzer ifadelerle ayrıca bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 121.

³⁷⁸ Belâzürî, *Ensâb*, III, 99; Dîneverî, 191; Taberî, V, 51; İbn A'sem, II, 192; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 318. Ayrıca bkz. Mes'ûdî, II, 401.

³⁷⁹ Taberî, V, 49-50; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 318; Biraz farklı ifadelerle ayrıca bkz. Mes'ûdî, II, 401. Eş'as b. Kays, daha önce Hz. Osman tarafından Azerbaycan'a vali olarak atanmış olup

Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Hakem Tayin Edilmesi

Tahkimin kabulünden sonra gerek Iraklılar gerekse Şamlılar, temsilcilerini seçmek üzere harekete geçtiler. Hakeme müracaat hususunda Hz. Ali'nin taraftarları üç gruba ayrılmışlardı. Tahkimi ısrarla isteyenler; savaşa devam edilmesi gerektiğine kani olanlar ve kararsızlar ki bunlar azınlıktaydı.³⁸⁰ Söz birinci grubun oldu. Buna göre taraflardan her biri kendine aralarından birisini hakem tayin edecek ve seçilecek olan hakemler, müslümanların yararına olacak bir kararda birleşeceklerdi.³⁸¹

Hz. Ali tarafından temsilci belirleme hususunda da problem çıktı. Halife'ye hakeme razı olması için daha önce baskı yapanlar, belirlenecek temsilcinin kimliği konusunda da sorun çıkardılar. Eş'as b. Kays liderliğinde bir grup, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin temsilci seçilmesi gerektiğini ifade ettiler. Halife Hz. Ali önce bu teklifi kbul etmedi. Fakat Eş'as b. Kays, Mıs'ar b. Fedekî ve Zeyd b. Husayn gibi şahıslar görüşlerinde ısrar ederek şöyle dediler : “Hayır, biz Ebû Mûsâ'nın dışında hiç kimseyi kabul etmeyiz. Çünkü, o devamlı olarak içine düştüğümüz hatalardan bizi engellemeye ve bizi günahlardan korumaya çalışmıştır.”³⁸²

Rivayete göre Abdullah b. Abbâs, Hz. Ali'yi bu konuda uyarmış, Amr b. el-Âs'ın karşısına Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin çıkarılmasının isabetli olmayacağını söyleyerek Amr'ın karşısına kendisinin çıkması gerektiğini ifade etmiştir.³⁸³ Buna benzer bir teklif de Ahnef b. Kays'tan gelmiştir. Ahnef, Hz. Ali'ye varıp Ebû Mûsâ'nın bu işin üstesinden gelemeyeceğini söylemiş ve sözlerine şunları eklemişti : “... Eğer beni hakem tayin etmek istemiyorsan bari beni ikinci ya da üçüncü hakem yap. Bu taktirde karşımdaki adamın düğümleyeceği her düğümü çözmeye çalışacağım ve onun, senin aleyhinde çözmek isteyeceği her düğümü de

Hz. Ali'nin halifelüğünü de kabul ederek ona biat etmişti. Hz. Ali, daha sonra, Eş'as'ı Kinde ve Rebîa kabilelerinin komutanlığından azletmiş yerine Hassan b. Mahdûc ez Züheyli'yi tayin etmişti. Eş'as'ın azledilmesi, Hz. Ali'nin ordusunda huzursuzluğa neden olmuş, Hz. Muâviye tarafında ise memnuniyet verici bir gelişme olarak değerlendirilmişti. Hatta Hz. Muâviye, bu olaydan sonra Eş'as'ı kendi tarafına çekebilmek için çaba harcamış, ancak bu konuda başarılı olamamıştı. Eş'as, Sıffin Savaşı'nda, Haricî isyanlarında da Hz. Ali'nin yanında yer almıştı. Bkz. İbn A'sem, I, 511 vd; II, 64-65.

³⁸⁰ Belâzürî, *Ensâb*, III, 112.

³⁸¹ Taberî, V, 51; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 276.

³⁸² Taberî, V, 51; İbn A'sem, II, 193. Benzer ifadelerle ayrıca bkz. Minkarî, 499; Dineverî, 192; Ya'kûbî, II, 189; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 318; İbn KeSîr, *el-Bidâye*, VII, 276.

³⁸³ Belâzürî, *Ensâb*, III, 121; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 395.

mutlaka eskiden olduğundan daha sağlam bir şekilde düğümleyip onun yerine bir tane daha düğüm atacağım.³⁸⁴

Hiz. Ali ilk olarak Eb'ul-Esved ed-Düeli'yi temsilci olarak takdim etmek istemiş, ancak onun bu isteği kabul edilmemiştir.³⁸⁵ Sonra Abdullah b. Abbas'ın seçilmesini uygun görmüş fakat bu da kabul görmemiştir. Zira Eş'as ve arkadaşlarına göre temsilci olarak seçilecek kişiler, Ali'nin ya da Muâviye'nin akrabaları olmamalıydı. Hiz. Ali daha sonra Eşter'i teklif etmişse de bu da, onun barış değil, savaş yanlısı olduğu gerekçesiyle Eş'as ve arkadaşlarınca reddedilmişti. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin dışında herhangi bir kimseyi kabul etmeme konusundaki bu ısrarı gören Hiz. Ali, onları kendi istekleri ile başbaşa bırakmıştı.³⁸⁶ Netice itibariyle Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Hiz. Ali'ye rağmen onun temsilcisi olmuştu.

Eş'as b. Kays ile birlikte Ebû Mûsâ'nın hakem tayin edilmesi hususunda ısrar eden kişiler, daha sonra Hâricîler ismini alacak olan Kur'ân hâfızlarıdır. Daha önce Hiz. Ali'ye muhalefet edip hakem tayininin kabul edilmesi gerektiğini savunan kişiler de yine Misar b. Fedekî, Zeyd b. Husayn ve onlara tabi olan bazı Kur'ân hâfızları idi.³⁸⁷ Bunlara "Bornoz giyinen kimseler" anlamında "Ashâbü'l-Berânîs" de denilmektedir.³⁸⁸ Hiz. Ali'nin saflarında yer alan bu Kur'ân hâfızlarından bir kısmı Hakem Olay'ından sonra : "Hüküm ancak Allah'ın dır" diyerek Hiz. Ali'den ayrılmış, bu nedenle bu kişilere "Muhakkimiyye Fırkası" ismi verilmiştir.³⁸⁹ Bunların ortaya çıkışı daha sonraları çok daha farklı boyutlar kazanmıştır. Halife'ye defalarca isyan etmiş ve neticede onu öldürmüşlerdir.³⁹⁰

Eş'as ve taraftarlarının Ebû Mûsâ konusundaki ısrarları ve onun temsilci seçilmesini sağlamaları zâhiren Muâviye için bir avantaj olarak görülebilir. Zira Ebû Mûsâ'nın baba tarafından akrabaları olan Eş'arîlerle, ana tarafından

³⁸⁴ Minkarî, 501; Taberî, V, 52; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 319. Benzer ifadelerle ayrıca bkz. Dineverî, 193. Abdullah b. Abbâs'ın Ahnef'i, Ahnef'in de Abdullah b. Abbâs'ı (hakem tayin etmesi için) Hiz. Ali'ye teklif ettiklerine dair kayıtlar da vardır. Bkz. İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 94 Zehebî, *A'lâmü'n-nübeldâ*, II, 395.

³⁸⁵ İbn Abdîrabbih, IV, 346.

³⁸⁶ Taberî, V, 51; İbn A'sem, III, 194; İbnü'l- Cevzî, *el-Muntazam*, V, 122. Benzer ifadelerle ayrıca bkz. Dineverî, 192-93; Mes'ûdî, II, 402; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 318; Ebû'l-Fidâ, I, 177.

³⁸⁷ Taberî, V, 49; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 316-319.

³⁸⁸ İbn Abdîrabbih, IV, 347. İslâmiyet'in ilk yıllarında zâhidlerin (dindarların) de bornoz giydiklerini ve Ebû Mûsâ'nın da bunlardan birisi olduğunu aynı müellif nakletmektedir.

³⁸⁹ Taberî, V, 64-66; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 279.

³⁹⁰ Mes'ûdî, II, 415-25.

akrabaları olan Akk'lılar Muâviyenin yanında yer almışlardı. Diğer taraftan Ebû Mûsâ, en azından Hz. Ali ile hem fikir değildi.³⁹¹

Ancak şunu ifade etmek gerekir ki, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, akrabaları karşı tarafta bulunduğundan dolayı ne onların lehine ne de Hz. Ali'nin aleyhine herhangi bir tavır sergilememiştir. Onun, Hz. Ali'nin ordusuna katılmamaları için Kûfelileri uyarması, Halife'ye karşı olan olumsuz tavrından değil, daha önce de ifade ettiğimiz gibi kardeş kanı akıtılmasına razı olmamasından kaynaklanmıştır.

Ebû Mûsâ, Hicaz'da "Urz" denilen yerde³⁹² bir kenara çekilmiş ve savaştan uzak durmaya çalışmıştı. Kendi kölesiyle haber gönderilerek Hz. Ali'nin huzuruna davet edilmişti. Müslümanların barış akdettiklerini öğrenen Ebû Mûsâ, bu haberi alınca çok sevinmiş ve Allah'a hamdetmişti. Kölesi : "(Müslümanlar) seni hakem tayin ettiler" deyince Ebû Mûsâ: "İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râciûn" şeklinde karşılık vermiş, sonra kalkıp askerlerin yanına gelmişti.³⁹³

Hakem tayini konusunda Hz. Ali tarafında bu şekilde problemler yaşanırken, Hz. Muâviye tarafında bu konuda herhangi bir anlaşmazlık ortaya çıkmamıştı. Onlar, Amr b. el-Âs'ı hakem tayin etmiş ve onun hakemliğine tam olarak rıza göstermişlerdi.³⁹⁴

Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin temsilci seçilmesi hususundaki Iraklıların ısrarlarını, çeşitli şekillerde değerlendirmek mümkündür.

a. Ebû Mûsâ'nın tarafsızlığı : Ebû Mûsâ, Kûfe valiliği sırasında insanları, savaşa iştirak etmekten alıkoymaya çalışmış, onları kan dökmekten menetmek istemişti. Savaşa iştirak edenler, Sıffin 'den sonra onun, fikirlerinde isabet ettiği kanaatine varmış ve onu dinlemedikleri için pişman olmuşlardı. Dolayısıyla geç de olsa onun rehberliği ile fitneden kurtulacaklarını ümit ediyorlardı. Yani Ebû Mûsâ'nın ısrarla istenmesinin nedeni, onun izlediği siyasetin takdir edilmesi ve tarafsız oluşunun nazarı dikkate alınmasıdır, denilebilir. Nitekim bu kanaatte olanlar vardır.³⁹⁵

³⁹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 302. Ayrıca bkz. İbn A'sem, III, 195.

³⁹² "Urz" denilen yerin, Şam topraklarında bulunduğunu ileri sürenler de vardır. Bkz. Minkarî, 500; Dineverî, 193.

³⁹³ Minkarî, 500; Dineverî, 193; Taberî, IV, 52; İbn A'sem, II, 195; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 319.

³⁹⁴ Dineverî, 192; Taberî, V, 51.

³⁹⁵ İbnü'l-Arabî, 173 – 4(Hâşiye); Nedvî, II, 294.

b. Ebû Mûsâ'nın Yemen'li oluşu : Bazı rivayetlerden anlaşılan o ki, Eş'as ve arkadaşları, her iki temsilcinin Adnânî (Mudarî) olmalarına tepki gösteriyorlardı. Abdullah b. Abbas'ın temsilci olması teklif edildiğinde Eş'as şöyle demişti : "Vallâhi bizim hakkımızda iki Mudârî hüküm veremez"³⁹⁶ Dolayısıyla Yemen kökenli olan şahısların, temsilcilerden birinin Kahtânî (Güney Arabistan'lı) olmasını istemeleri, Ebû Mûsâ'nın hakem tayin edilmesini etkileyen faktörler arasında zikredilebilir.

c. Ebû Mûsâ'nın, Hz. Ali'ye ya da Hz. Muâviye'ye akraba olmayışı : Eş'as ve onun taraftarlarına göre, Hz. Ali'ye de Hz. Muâviye'ye de aynı yakınlıkta olan, birine diğerinden daha yakın olmayan birisi hakemlik yapmalıydı.³⁹⁷ Nitekim onlar, Hz. Ali'nin hakemlik için Abdullah b. Abbas hakkındaki önerisini onun, halifeye akrabalığı, Eşter hakkındaki önerisini ise onun savaşa olan hırsı sebebiyle kabul etmemişlerdi.³⁹⁸

d. Ebû Mûsâ'nın takvası : Eş'as ve arkadaşları Ebû Mûsâ'nın takva olduğunu, gerek Iraklıların, gerekse Şamlıların kendisine güvendiklerini dile getirmiş ve onun temsilciliğinde ısrar etmişlerdi.³⁹⁹

e. Taha Hüseyin, bu ısrarın sıradan bir ısrar olmadığını, daha önce planlanmış bir iş olduğunu ifade eder. Ona göre Amr b. el-Âs ile Eş'as b. Kays daha önce görüşme yapmış, mushafların havaya kaldırılması ve hakemlerin tesbiti konusunda fikir birliğine varmışlardır. Dolayısıyla bu gibi şeyleri tesadüfi olarak nitelendirmek mümkün değildir. Yani onlar daha önce tasarlanmış olan planın yürürlüğe konması için bu konuda ısrar etmişlerdir.⁴⁰⁰ Ancak ifade etmek gerekir ki Taha Hüseyin'in bu görüşü, yorumdan öteye geçmiyor.

Ebû Mûsâ'nın temsilciliği konusunda şu hususa işaret etmenin yerinde olacağı kanaatindeyiz : Iraklıların temsilcisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî savaşa iştirak etmemiş ve tarafsız kalmıştı. Fakat Şamlıların temsilcisi Amr b. el-Âs tarafsız değildi. O, gerek fikirleriyle gerekse kılıcıyla Muâviye'nin yanında yer almıştı. Bu durumda Amr'ın karşısına Ebû Mûsâ değil, Abdullah b. Abbas ya da Eşter

³⁹⁶ Ya'kûbî, II, 189; İbn A'sem, II, 194; Mes'ûdî, II, 402. Benzer ifadelerle ayrıca bkz. Minkarî, 500.

³⁹⁷ Dîneverî, 192; Taberî, V, 51.

³⁹⁸ Dîneverî, 192.

³⁹⁹ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 113.

⁴⁰⁰ Taha Hüseyin, II, 81-82.

çıkarılacak olsaydı belki daha isabetli olurdu. Onun içindir ki Hz. Ali, tarafsız olduğu gerekçesiyle Ebû Mûsâ'nın temsilciliğinde ısrar edenleri : "Öyleyse niçin Şam halkı için (Amr) b. el-Âs'a rıza gösteriyorsunuz?" diye uyarıyordu. Ancak Eş'as ve arkadaşları : "Biz kendi nefsimizden sorumluyuz" diyerek onun uyarısını dikkate almadılar.⁴⁰¹

Bazı tarihçiler, Ebû Mûsâ el- Eş'arî'nin Kûfe valiliğinden azledildikten sonra firar ettiğini ve Hz. Ali kendisine eman verinceye kadar geri dönüp gelmediğini kaydederler. Buna göre Hz. Ali, Ebû Mûsâ'nın temsilciliğini kabul etmemiş ve onun hakkında şunları söylemiştir : "Bence o, güvenilir biri değildir. Çünkü o, bir ara benden ayrıлып insanları benden vazgeçirmiş, sonra kaçmıştı ve ben ona aylar sonra eman verdim (onun için tekrar geldi). İşte burada Abdullah b. Abbas vardır. Bu iş için onu görevlendiriyoruz."⁴⁰²

Kanaatinizce bu rivayetin, ihtiyatla karşılanması gerekir. Zira ortada firarı gerektirecek bir durum söz konusu değildir. Ebû Mûsâ, sadece müslümanlar arasında ortaya çıkan ihtilafları, fitne olarak değerlendirmiş ve halifenin görüşüne katılmamıştır. Hz. Ali'nin görüşünü paylaşmayan daha başka sahâbîler de vardır ve bunların hiçbirisi firar etmemiştir. Firar etmedikleri gibi ne Hz. Ali'den ne de Hz. Muâviye'den eman da dilememişlerdir. Halife, onları görüşlerinden vazgeçirmek için de zor kullanmamıştır. Hz. Ali, Ebû Mûsâ'nın temsilciliğini hoş karşılamamış olabilir , bu gayet tabiidir. Zira, o, Ebû Mûsâ'nın, kendi kanaatini paylaşmadığını çok iyi bilmektedir. Ancak Hz. Ali'nin, Ebû Mûsâ'nın temsilciliğine rıza göstermemesi, onunla arasında ciddi bir anlaşmazlığın var olduğu anlamına gelmemelidir. Hz. Ali, Ebû Mûsâ'yı yakından tanımakta onu takdir etmektedir. Nitekim ona Ebû Mûsâ hakkında soru sorulduğunda, o Ebû Mûsâ'nın baştan ayağa ilimle boyanıp donatıldığını ifade etmiştir.⁴⁰³

Hz. Ali'nin hayatını inceleyenler çok iyi bilirler ki o, kendi görüşüne muhâlif olanlar şöyle dursun, kendisiyle savaşanlara karşı dahi düşmanlık yapmamış, hoş görü ile yaklaşmıştır. Nitekim, Cemel Savaşında Hz. Aişe'nin yanına varıp hatırını sorması ve affı için Allah'a yalvarması,⁴⁰⁴ Talha ve

⁴⁰¹ Dîneverî, 192.

⁴⁰² Taberî, V, 51; Mes'ûdî, II, 402; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 318; Ebû'l-Fidâ', I, 177.

⁴⁰³ Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, II, 388.

⁴⁰⁴ Taberî, V, 534.

Zübeyr'in öldürülmelerinden dolayı mahzun olması, her iki taraftan öldürülenler için cenaze namazı kıldırması ve : "Kalbi temiz olanları Allah Taâlâ'nın cennete sokmasını ümid ederim" şeklinde dua etmesi,⁴⁰⁵ onun müslümanlara karşı olan hoş görüşü ve hüsnü niyetini ortaya koyması bakımından önemlidir. Yine Sıffin Savaşı'nda Iraklılar, Şanlıların üzerine şiddetli hücumlarda bulunup onların hakimiyetindeki su menfezlerini ele geçirdiklerinde ve Şanlıları sudan mahrum etmek istediklerinde Hz. Ali buna müsâde etmemiş, karşı tarafın da sudan istifade etmelerine izin vermiştir.⁴⁰⁶ Zikredilen bütün bu hâdiseler, Ebû Mûsâ'nın fırar ettiğine dair nakledilen rivayetler karşısında biraz temkinli olmamızı gerekli kılmaktadır.

Tahkimnâmenin Yazılması

Hakemler belirlendikten sonra taraflar arasında önce bir ahitnâme yazılması için karar alınmıştır. Bu ahitnâmede tarafların nasıl hareket edeceklerine dair esaslar belirlenmiş ve anlaşma metni onar kişilik hey'etler tarafından imzalanmıştır.⁴⁰⁷

Kaleme alınan anlaşma metninde şöyle bir başlangıç ifadesi yer alıyordu : "Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Bu, mü'minlerin emiri Ali'nin vardığı bir karardır... " Bu ifadeyi gören Amr b. el-Âs, buna itiraz etmiş ve şöyle demişti : "O (Ali)'nun ve babasının adını yazınız. O, sizin emiriniz olabilir, ama bizim emirimiz değildir."⁴⁰⁸

İbn Kesîr'in beyanına göre Eş'as b. Kays, yazılan bu anlaşma metnini Muâviye'ye götürmüş, Muâviye metni alıp inceledikten sonra söz konusu ifadeyi görmüş ve şöyle demişti : "Eğer Ali, mü'minlerin emiri olsaydı, kendisiyle savaşmazdım. Fakat o, sadece adını yazsın ve benim adımdan önce kaydetsin. Çünkü o, daha faziletlidir ve benden önce İslâmiyeti kabul etmiştir."⁴⁰⁹

⁴⁰⁵ Taberî, IV, 537-38.

⁴⁰⁶ Taberî, IV, 572; İbn A'sem, II, 11-12; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 285.

⁴⁰⁷ Belâzürî, *Ensâb*, III, 109; Taberî, V, 54; İbn Hibbân, *es-Sîre*, 544-45; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 320-21; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 278.

⁴⁰⁸ Minkarî, 508; Taberî, V, 52; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 319-20. Benzer ifadelerle ayrıca bkz. Ebû'l-Fidâ, I, 177.

⁴⁰⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 277-78.

Ahnef b. Kays'ın bu konuda Hz. Ali'yi uyardığı ve şunları söylediği ifade edilmektedir. “Sakin ‘mü’minlerin emiri’ ifadesini silmeyesiniz. Şayet o ifadeyi bizzat (kendi elinle) silecek olursan, korkarım ki bir daha ona asla ulaşamazsınız...” Bu tartışma yüzünden daha işin başında anlaşma metninin yazılmasına bir süre ara verilmişti. Özellikle Eş’as b. Kays’ın ısrarı üzerine Hz. Ali bu ifadenin silinmesine karar vermişti.⁴¹⁰ Sonunda “emîrü’l-müminîn” ifadesi Hz. Ali’nin emriyle sildirilmiş, onun yerine “Ali b. Ebî Tâlib” ifadesi yazdırılmıştı.⁴¹¹

Bu olay üzerine Hz. Ali, Hudeybiye gününü hatırlatmış, Hudeybiye’de kendisinin Hz. Peygamber’e kâtiplik yaptığını, anlaşma metnindeki “Allah Rasûlû Muhammed” tabirine müşriklerin itiraz ettiklerini, kendisinin bu tabiri silmeye gönlü razı olmadığını, bunun üzerine Hz. Peygamber’in bunu bizzat kendi eliyle sildiğini, dolayısıyla bu anlaşma metni ile Hudeybiye Musalahası’nda kaleme alınan metin arasında bir benzer durumun söz konusu olduğunu belirtmişti. Şamlılardan bazıları ise kendilerini müşriklere benzetti gerekçesiyle Hz. Ali’nin bu sözlerinden rahatsız olmuşlardı.⁴¹²

İbn Kesîr, Şamlıların, Hz. Ali’nin isminin dahi Hz. Muâviye’nin isminden önce yazılmasını ve Iraklıların, kendilerinden önce zikredilmesini kabul etmediklerini ve bunun üzerine iki ayrı metin yazıldığını kaydeder. Bu metinlerden biri Şamlılara, diğeri Iraklılara aitti. Iraklılara ait olan metinde Hz. Ali’nin ismi, Şamlılara ait olan metinde ise Hz. Muâviye’nin ismi önce kaydedilmişti.⁴¹³

İbn’Asem, Ubeydullah b. Ebî Râfî’in, Hz. Ali’ye; Ammar b. Abbad’ın ise Hz. Muâviye’ye kâtiplik yaptığını zikretmektedir.⁴¹⁴

Tahkimnâmenin yazılması için daha önce Hz. Ali’nin adamlarından Eşter’in kâtiplik yapması kendisinden istenmiş fakat o, Sıffin Savaşı’nda tam zafere ermek üzere iken bu işe karar verildiğini gerekçe göstererek bu anlaşma

⁴¹⁰ Minkarî, 508; Taberî, V, 52; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmîl*, III, 319-320.

⁴¹¹ Ya’kûbî, II, 189; Taberî, V, 52-53; İbn A’sem, II, 200; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 277.

⁴¹² Minkarî, 508; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 114; Dîneverî, 194; Taberî, V, 52; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmîl*, III, 320; Ebü’l-Fidâ’, I, 177; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 277. Benzer ifadelerle ayrıca bkz. Ya’kûbî, II, 189.

⁴¹³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 277-78; İki ayrı metin yazıldığını da dair ayrıca bkz. Ya’kûbî, II, 189.

⁴¹⁴ İbn A’sem, II, 202.

metninde bir sulh ve vaadleşme konusunda herhangi bir şey yazmaya gönlü razı olmadığını ifade etmiş ve kâtipliği kabul etmemiştir.⁴¹⁵

Eşter'in bu tavrı, bazı insanların hoşuna gitmemiş ve onlar gelip Hz. Ali'ye şöyle demişlerdi : “Eşter'in bu sahifede yazılanlara uymayacağını ve bu adamlara (Şamlılara) karşı savaşmaya devam etmekten başka bir şey yapmayacağını, (görüyoruz)” Bunun üzerine Hz. Ali, herhangi bir konuda Allah'a isyan olmadıkça verilen karardan dönmenin doğru olmayacağını, ancak Eşter'in, karşı tarafın ne maksatla Kur'ân sahifelerini mızraklarının uçlarına taktıklarını çok iyi bildiğini ve şu anda Allah'ın emrini terk edenlerden olmadığını söyleyerek Eşter'i methedici ifadeler kullanmış ve : “Keşke içinizde onun gibi iki kişi (daha) olsaydı” diyerek onun, fikirlerinde daha isabetli olduğunu belirtmişti.⁴¹⁶

Neticede her iki taraf anlaşmaya vararak tahkimnamenin esaslarını belirlemişlerdir.

Buna göre metin “Bu, Ali b. Ebî Tâlib ile Muâviye b. Ebî Süfyân'ın ortaklaşa vardıkları bir karardır...” şeklinde ki bir ifadeyle başlamıştı. Ali, Irak ve müttefikleri adına, Muâviye ise Şam Halkı ve müttefikleri adına belirlenen esaslara uyacaklarını taahhüd etmişlerdi. Ali ve Muâviye, hakemlerin Kur'ân ve Sünnet'e göre verecekleri kararı kabul edeceklerine dair söz vermişlerdi. Hakemler, Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Amr b. el-Âs olup, Allah'ın kitabına göre hüküm verecekler, Kur'ân'da duruma uygun bir hüküm bulamazlarsa, adil ve birleştirici sünnete müracaat edeceklerdi. Ali, Muâviye ve her iki tarafın askerleri, nasıl karar verilirse verilsin, hakemlerin malları canları ve aile fertlerinin emniyet içinde olacaklarına dair söz vermişlerdi. Verilecek hükme itiraz edecek kimseler çıkarsa bütün ümmet hakemlere gereken yardımı yapacak ve onlara destek vereceklerdi.⁴¹⁷

Hakemler, hüküm verirken şayet Kur'ân ve Sünnet'in haricine çıkacak olurlarsa hükümlerine itibar edilmeyecek ve müslümanlar, onların bu şekildeki hükümlerinden beri olacaklardı. Hakemlerden biri bu arada ölecek olursa tarafı, onun yerine âdil ve takvâ sabibi olan bir başkasını seçebilecekti. Emirlerden biri vefat edecek olursa taraflar istedikleri birisini emir tayin edebileceklerdi.

⁴¹⁵ Taberî, V, 54-55; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 321.

⁴¹⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 321-22.

⁴¹⁷ Minkarî, 510; Dineverî, 194-95; Taberî, V, 53-54; Ebû'l- Fidâ', I, 177-78.

Hakemler, kararlarını verinceye kadar her iki taraf silahlarını bırakacak ve asla savaşmayacaklardı. Müzâkereleri ancak hakemlerin müsaade ettiği kimseler takip edebileceklerdi.⁴¹⁸

Hakemler Dûmetü'l – Cendel ya da Ezruh'ta bir araya geleceklerdi.⁴¹⁹ Kararın tebliği sırasında taraflar, kendi adamlarından dörtyüzer kişi ile birlikte hakemlerin yanına gideceklerdi. Şayet belirlenen tarihte tayin edilen yerde toplanamazlarsa ertesi yıl Ezruh'ta bir araya geleceklerdi.⁴²⁰

Hakemlerin vereceği karar, bu yılın Ramazan ayında ilân edilecek, ancak gerekirse her iki tarafın rızasıyla daha da ileri bir tarihe ertelenebilecekti.⁴²¹

Yapılan bu anlaşma 13 Safer 37/657 tarihinde Çarşamba günü kayda geçirilmiş olup taraflarca imzalanmıştır.⁴²² Bu ahitnâme Eş'as b. Kays tarafından her iki tarafa da okunmuştur. Daha sonra taraflar, savaş sırasında öldürülenleri defetmeye başlamışlardır.⁴²³

Tahkimnâmenin içeriği incelenecek olursa metinde Tâhâ Hüseyin'in de dediği gibi⁴²⁴ görüşmelerde uygulanacak temel esasların ve hakemlerin yetkilerinin neler olduğunun belirtildiği, ancak asıl mes'ele olan hakemlerin görüşecekleri konunun açıkça ortaya konulmadığı görülecektir. Halbuki bunun da açık ve net olarak ortaya konulması gerekirdi.

Tahkimnâmenin yazılması sırasında her iki taraftan da şahitler hazır bulunmuşlardı. Iraklılar adına şahitlik yapacak olanlar şunlardı : Eş'as b. Kays el-Kindî, Abudllah b. Abbâs, Sâid b. Kays el-Hemedânî, Vereka' b. Sümeyy el-Beceli, Abdullah b. Muhill el-'İclî, Hucr b. Adiyy el-Kindî, Abdullah b. Tufeyl el-Âmirî, Ukbe b.Ziyâd el-Hadramî, Yezid b. Huceyye et-Temîmî, Mâlik b. Ka'b el-Hemedânî.

Şamlılar adına şahitlik yapacak olan şahıslar ise şunlardı : Ebü'l-A'ver es- Sülemî, Amr b. Süfyân, Habîb b. Mesleme el – Fihri, Muhârik b. el-Hâris ez-Zübeydî, Ziml b. Amr el-Azerî, Hamza b. Mâlik el-Hemedânî, Abdurrahmân b.

⁴¹⁸ Minkarî, 505-506, 510-11; Dîneverî, 194-95.

⁴¹⁹ Taberî, V, 57; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 321; Ebü'l-Fidâ', I, 178; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 277.

⁴²⁰ Taberî, V, 57; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 277.

⁴²¹ Minkarî, 510; Dîneverî, 194-95; Taberî, V, 53-54; Ebü'l-Fidâ', I, 177-78.

⁴²² Minkarî, 511; Taberî, V, 57; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil* III, 321, Ebü'l-Fidâ', I, 178; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 277. Belâzürî'ye göre bu tarih, 11 Safer 37/657'dir. Bkz. *Ensâb*, III, 1 f1.

⁴²³ İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 278.

⁴²⁴ Tâhâ Hüseyin, II, 83.

Hâlid b. Velid el-Mahzûmî, Sübey' b. Yezîd el – Ensâri , Alkame b. Yezîd el-Ensârî, Utbe b. Ebî Süfyân, Yezid b. el-Hürr el-Absî.⁴²⁵

Dîneverî, her iki taraftan yirmi beşer kişinin şahitlik yaptığını belirtmekte ve bu isimlerin tamamını kaydetmektedir.⁴²⁶

Hakemlerin Biraraya Gelmesi

Hiz. Ali, Ramazan ayının yaklaşması münasebetiyle başta Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Abdullah b. Abbâs olmak üzere dört yüz süvariye Şüreyh b. Hânî komutasında yola çıkarmıştı. İmamlığı Abdullah b. Abbâs, hakemliği ise Ebû Mûsâ el-Eş'arî yapacaktı.⁴²⁷

Diğer taraftan Hiz. Muâviye de Şamlılardan dört yüz süvariye, Amr b. el-Âs ile birlikte görüşmelerin yapılacağı yer göndermişti.⁴²⁸

Şaban 38/658 tarihinde taraftarların temsilcileri, yanlarına dört yüz kişi alarak daha önce belirlenen yerde bir araya geldiler.⁴²⁹

Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr, Muğîre b. Şu'be, Abdurrahmân b. Hâris b. Hişâm el-Mahzûmî, Abdurrahmân b. Abd Yağûs ez-Zührî, Ebû Cehm b. Huzeife gibi önde gelen bazı şahıslar da gözlemci sıfatıyla bunların yanında hazır bulunuyorlardı.⁴³⁰ Bazı rivayetlerde Sa'd b. Ebî Vakkas'ın da orada hazır bulunanlar arasında bulunduğu ifade edilir. Ancak bu konuda görüş birliği yoktur.

Bir kısım rivayetlerde yer alan haberlere göre Ömer b. Sa'd, bâdiyede Benî Süleym kabilesine ait bir su kenarında yaşamakta olan babasının yanına gelerek, Sıffin'de yaşanan olayları kendisine anlatmış, insanların Ebû Mûsâ el-Eş'arî ile Amr b. el-Âs'ı hakem tayin ettiklerini, şu anda Kureyşlilerden bir grubun onların yanında gözlemci olarak bulunduğunu, onun da Hiz. Peygamber'in en yakın arkadaşlarından ve şûrâ üyelerinden birisi olması hasebiyle gidip gözlemciler arasında bulunması gerektiğini, hatta kendisinin, insanlar içerisinde

⁴²⁵ Taberî, V, 54; Bazı isim farklılıklarıyla birlikte ayrıca bkz. Minkarî, 506-511; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 114; Belâzürî *Ensâb*, III, 109; İbn Hibbân *es-Sîre*, 544-45; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 320-21; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 278.

⁴²⁶ Dîneverî, 195-96.

⁴²⁷ Minkarî, 533; İbn Sa'd, IV, 256; Belâzürî, *Ensâb*, III, 121; Dîneverî, 197; Taberî, V, 67; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 282. İbn A'sem, beş yüz kişi olduklarını kaydeder. İbn A'sem, II, 205.

⁴²⁸ Taberî, V, 67; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 282.

⁴²⁹ İbn Sa'd, III, 33; Ebû'l-Fidâ', I, 178. Taberî hicretin 37. yılını göstermektedir. Bkz. Taberî, V, 67.

⁴³⁰ Dîneverî, 198; Taberî, V, 67; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 330; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 282-83.

halifelîge en layık birisi olduğunu ifade etmişti. Sa'd, oğluna şu cevabı vermişti : “Hayır, ben bunu yapamam. Zira Rasûlullah (s.a.v.)’in şöyle dediğini işittim : ‘Bir fitne ortaya çıkacaktır. O fitne zamanında insanların en hayırlısı, gizlenen ve müttakî olan kimsedir’ Vallâhi ben bu işe asla gözlemci olara katılmayacağım”⁴³¹

Başka bir rivayette ise Sa'd’ın, görüşmelerin yapıldığı yere gittiği, fakat orada bulunduğundan dolayı pişmanlık duyduğu ve Beytü’l-Makdis’ten ihrama girerek Umre yapmak üzere Hicaz’a yöneldiği anlatılmaktadır.⁴³²

Hakem olayında hazır bulunanlardan Muğîre b. Şu’be, hakemlerin bir fikre varıp varamayacakları konusunda önceden bir kanaate varmak amacıyla Amr b. el-Âs’ın yanına gelerek ona Siffin Savaşı’na katılmayıp da tarafsız kalan müslümanlar hakkında ne düşündüğünü sormuştu. Bunun üzerine Amr, onların tutumunu doğru bulmadığını ifade etmişti. Muğîre, daha sonra Ebû Mûsâ el-Eş’arî’nin yanına gelerek aynı soruyu ona sormuştu. Ebû Mûsâ da savaşa katılmayanların haklı olduklarını ve en isabetli kararın bunlar tarafından verildiğini dile getirmişti. Muğîre, hakemler tarafından verilen bu cevapları değerlendirmek üzere arkadaşlarının yanına gelerek, bu iki şahsın farklı görüşlere sahip olduklarını, dolayısıyla aynı fikir üzerinde görüş birliğine varmalarının mümkün olamayacağını söylemişti.⁴³³

Dîneverî’nin beyanına göre Muâviye, Muğîre b. Şu’be’yi, hakemlerle görüşerek onlar hakkında bir fikir edinmesi ve bu konuda kendisine bir rapor sunması hususunda görevlendirmiştir. Muğîre, her iki temsilci ile görüştüktan sonra Muâviye’ye şu raporu sunmuştur : “Ebû Mûsâ’nın, arkadaşını (Ali’yi) azledip onun yerine savaşa katılmamış olan birisini hilâfete geçireceğini sanıyorum. Kanaatim odur ki onun gönlü, Ömer b. Hattab’ın oğlu Abdullah’tadır. Amr b. el-Âs’a gelince zaten o, çok yakinen tanıyıp bildiğin arkadaşındır. Öyle zannediyorum ki o, hilâfetin ya kendisi için ya da oğlu Abdullah için olmasını isteyecek. Senin bu işe, kendisinden daha müstehak olduğunu zannettiğini düşünüyorum” Muğîre’nin bu açıklaması Muâviye’yi endişelendirmişti.⁴³⁴

⁴³¹ Taberî V, 67; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 283; Benzer ifadelerle ayrıca bkz. Minkarî, 536.

⁴³² Taberî, V, 66; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 330.

⁴³³ Taberî, V, 56-57; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 330.

⁴³⁴ Dîneverî, 198. Buna benzer ifadeler için ayrıca bkz. Minkarî, 540.

Mes'ûdî, Abdullah b. Abbas'ın, buluşma yerine giderken Ebû Mûsâ'ya bazı tavsiyelerde bulunduğunu nakleder. Buna göre Abdullah, ona şöyle demişti : "Ali'ye biat edenlerin, Ebû Bekir, Ömer ve Osman'a biat edenler olduklarını unutma! Ali'de kendisini hilâfetten uzaklaştıracak bir durum yoktur. Muâviye'de ise kendisini hilâfete yaklaştıracak bir özellik bulunmamaktadır."⁴³⁵

Temsilciler, görüşme yerinde bir araya geldiklerinde Amr b. el-Âs'ın, Ebû Mûsâ'yı karşılayıp elini tuttuğu, onu kucakladığı⁴³⁶ ve ona izzet ve ikramda bulunduğu nakledilmektedir.⁴³⁷ Yine konu ile ilgili müzakereler başlayınca Amr'ın, Ebû Mûsâ'ya iltifatlı sözler söylediği rivayet edilir.⁴³⁸

Taberî'nin Ebû Mihnef kanalıyla değil de Zührî kanalıyla naklettiği bilgilere göre Amr, öncelikle Ebû Mûsâ'ya şunu söylemiştir : "Senin doğru olarak vereceğin ilk hüküm, vefa ehlinin lehine, vefasızlık gösterenlerin aleyhine olmalıdır." Ebû Mûsâ, bu ifadelerin ne anlama geldiğini Amr'a sorunca o, şöyle demiştir : " Görmüyor musun? Muâviye ve Şam halkı, sözlerinde durdular ve kararlaştırdığımız günde (kararlaştırılan yer) geldiler."⁴³⁹ Amr'ın bu ifadelerinden öyle anlaşılıyor ki, buluşma yerine ilk olarak gelenler Şamlılar olmuşlardır.

Daha sonra Amr sözlerine şöyle devam etmiştir : "Ey Ebû Mûsâ! Sen Osman'ın mazlum olarak öldürüldüğünü biliyor musun?" Ebû Mûsâ : "(evet , ben buna) şahadet ederim" deyince⁴⁴⁰ Amr, Muâviye'nin Hz. Osman'a akraba, mü'minlerin annesi Ümmü Habîbe'ye kardeş olduğunu hatırlatarak onun halifelige getirilmesinin daha uygun olacağını ifade etmiştir.⁴⁴¹ Ebû Mûsâ buna şiddetle karşı çıkmış, halifenin aile şerefi üzerine tayin edilen kişi olamayacağını, hilâfetin din ve fazilet ehline ait olması gerektiğini dile getirerek şunları söylemiştir : "Şayet bu görev asâlete göre olsaydı, şüphesiz ki hilâfet, Ebrehe b. Sabbâh⁴⁴² ailesine ait olurdu. Bu makam dindar ve erdemli kişilere yakışır.

⁴³⁵ Mes'ûdî, II, 406.

⁴³⁶ İbn Kuteybe, *et-İmâme*, I, 117; İbn A'sem, II, 207.

⁴³⁷ İbn A'sem, II, 207.

⁴³⁸ İbn Sa'd, IV,, 256; Dineverî, 199; İbn Abdîrabbih, IV, 347; Mes'ûdî, II, 407; Ahmed Zeki Safvet, I, 435.

⁴³⁹ Taberî, V, 58.

⁴⁴⁰ Minkarî, 541; Belâzürî, *Ensâb*, III, 123; Dineverî, 199; Taberî, V, 68.

⁴⁴¹ Minkarî, 541; Dineverî, 199; Taberî, V, 68.

⁴⁴² Dineverî'nin beyanına göre Ebrehe, yeryüzünün doğusundan batısına hakim olan Yemen hükümdarlarının oğullarındandır. Bkz. Dineverî, 199.

Bununla birlikte ben, bu görevi Kureyş'in en faziletlisine verecek olsaydım, yine Ebû Tâlib (soyuna) verirdim.”⁴⁴³

Ebû Mûsâ, bu ifadeleri dile getirdikten sonra Ömer b. Hattâb'ın adını yaşatma arzusuyla Abdullah b. Ömer'in halifelîğe getirilmesini Amr'a tavsiye etmiştir.⁴⁴⁴ O, Şamlıların Hz. Ali'nin, Iraklıların da Hz. Muâviye'nin halifelîğine rıza göstermeyeceklerini ileri sürerek kendi damadı Abdullah b. Ömer'i aday göstermiştir. Buna karşılık Amr, Ebû Mûsâ'ya Sa'd b. Ebî Vakkâs hakkındaki görüşünü sormuş, ancak olumlu bir cevap alamamıştır. Amr, birkaç isim daha sıralamışsa da Ebû Mûsâ, Abdullah b. Ömer'de ısrar etmiştir.⁴⁴⁵

Amr, bunun üzerine Ebû Mûsâ'ya : “Benim oğlumu halîfe yapmaktan seni alıkoyan nedir? (niçin onun ismini hiç gündeme getirmiyorsun?) Halbuki sen onun fazilet ve selâhiyetini biliyorsun” demiştir. Abdullah b. Ömer'in de yiyen ve yediren bir kimse olmadığını ifade ederek onun hilâfete geçirilmesini tasvîb etmemiştir. Ebû Mûsâ, da Amr'ın oğlunun aslında dürüst olduğunu ifade etmiş, fakat onun da fitneye bulaştığını gerekçe göstererek hilâfet makamına getirilmesinin uygun olmayacağını belirtmiştir.⁴⁴⁶

Amr, Ebû Mûsâ'nın Muâviye'yi ve kendi oğlunu hilâfete geçirmek istemediğini görünce ona : “Sen Rasûlullah'ın yakın arkadaşlarındansın ve benden daha yaşlısın, o halde sen konuş” diyerek onun görüşünü almak istemiştir.⁴⁴⁷

Bunun üzerine Ebû Mûsâ, şunu teklif etmiştir : “Şu iki adamı (Ali ve Muâviye'yi) azlederek bu işi müslümanlar arasında şûrâ'ya bırakalım da onlar istedikleri kişiyi kendilerine (halife) seçsinler, diye düşünüyorum” Amr, teklifi kabul etmiş, hak ve gerçek olanın da bu olduğunu ifade etmiştir.⁴⁴⁸

Karar alındıktan sonra temsilciler gelip insanların huzuruna çıkmışlardır. Amr. Ebû Mûsâ'nın önüne geçmez, ona saygı gösterir ve bütün işlerde onu öne

⁴⁴³ Minkarî, 541; Belâzürî, *Ensâb*, III, 124; Dîneverî, 199; Taberî, V, 68.

⁴⁴⁴ Minkarî, 541; Belâzürî, *Ensâb*, III, 124; Dîneverî, 199; Taberî, V, 68; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 331; Ebû'l-Fidâ, I, 178. İbn A'sem'in beyanına göre, Abdullah b. Ömer'in hilâfete getirilmesi Amr tarafından teklif edilmiş, Ebû Mûsâ da bunu memnuniyetle kabul etmiştir. Bkz. İbn A'sem, II, 210.

⁴⁴⁵ Mes'ûdî, II, 408.

⁴⁴⁶ Minkarî, 540-41; Belâzürî, *Ensâb*, III, 124; Dîneverî, 200; Taberî, V, 68-69; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 331.

⁴⁴⁷ Taberî, V, 70; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 332.

⁴⁴⁸ İbn Sa'd, IV, 256; Dîneverî, 200; Taberî, V, 70; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 332; Ebû'l-Fidâ, I, 178; Bazı müellifler, şûrâyı Amr'ın teklif ettiğini, Ebû Mûsâ'nın ise teklifi kabul ettiğini kaydetmişlerdir. Bkz. Belâzürî, *Ensâb*, III, 124; İbn Abdirabbih, IV, 347.

geçirirdi.⁴⁴⁹ Amr, sözü yine Ebû Mûsâ'ya bırakmış, o da alınan kararı açıklamak üzere söze başlamıştı.⁴⁵⁰ O arada Abdullah b. Abas, Ebû Mûsâ'yı, ilk olarak söze başlamamsı için uyarmış, Amr'ın, alınan karara muhâlif beyanda bulunabileceğini ifade etmiştir. Ancak Ebû Mûsâ, onun bu uyarısını dikkate almamış ve kararı açıklamıştır.⁴⁵¹ Ebû Mûsâ, açıklamasında şunları söylemiştir : “Ey insanlar! Bizler, ümmetin işini gözden geçirdik ve bu ümmetin işlerinin düzelmesi ve başlarına gelen her türlü felaketin savuşturulması için bir konuda anlaştık ve fikir birliğine vardık. Kararımız şudur : Ali'yi ve Muâviye'yi bu görevden uzaklaştırarak işi müslümanların şûrâsına havale edelim. Onlar, arzu ettikleri kimseyi başa geçirsınler. Ben şu anda Al'yi ve Muâviye'yi görevden azlediyorum. Siz kendi işinizi üzerinize alınız ve aranızda ehil gördüğünüz birisini bu iş için seçiniz”⁴⁵²

İbn A'sem ve Mes'ûdî ise, Ebû Mûsâ'nın, açıklamalarında, Amr ile birlikte Ali ve Muâviye'yi azledip onların eyerine Abdullah b. Ömer'i hilâfete geçirmeyi kararlaştırdıklarını dile getirdiğini kaydederler.⁴⁵³

Ebû Mûsâ'dan sonra Amr söz alarak şunları söylemiştir : “Bu adamın söylediklerini işittiniz. O, temsilcisi bulunduğu adamı (Ali'yi). görevinden azletmiştir. Ben de aynı şekilde onun müvekkilini bu görevden azlediyor ve temsilcisi bulunduğum Muâviye'yi yerinde bırakıyorum. Çünkü, o, Osmân b. Affân'ın dostu ve velisidir... O, Osman'ın makamına geçmeye daha layık ve müstehaktır.”⁴⁵⁴

Kararın açıklanmasından sonra özellikle Iraklılar, adeta şok olmuş ve alınan karara büyük tepki göstermişlerdir.

Abdullah b. Abbâs : “Ey Ebû Mûsâ! Suç senin değil, başkasınındır. Asıl suç, seni bu makama getiren kimsenindir” diye söylenmiş, buna karşılık Ebû

⁴⁴⁹ Minkarî, 544; Belâzürî, *Ensâb*, III, 124; Taberî, V, 70; İbn'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 332; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 284.

⁴⁵⁰ İbn Sa'd, IV, 256; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 118; Belâzürî, *Ensâb*, III, 124; Dîneverî, 201; Taberî, V, 70; İbn A'sem, II, 211; Mes'ûdî, II, 409; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 284.

⁴⁵¹ Belâzürî, *Ensâb*, III, 125; Dîneverî, 200; Taberî, V, 70; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 332;

⁴⁵² Minkarî, 545; Belâzürî, *Ensâb*, III, 125; Dîneverî, 201; Taberî, VI, 70-71; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 332; Ebû'l-Fidâ', I, 178; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 284.

⁴⁵³ Ayrıca İbn A'sem, Ebû Mûsâ'nın şu ifadeyi dile getirdiğini kaydeder: “Ben, şu yüzüğü çıkardığım gibi Ali'yi hal'ettim” İbn Abdîrabbih, “yüzük” yerine “kılıç”, Mes'ûdî ie “sarık” sözcüğünü kullanır. Bkz. İbn A'sem, II, 211; İbn Abdîrabbih, IV, 348; Mes'ûdî, II, 409.

⁴⁵⁴ İbn Sa'd, IV, 257; Dîneverî, 201; Taberî, V, 70-71; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 332; Ebû'l-Fidâ', I, 178; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 284.

Mûsâ. Amr'ın sözünden döndüğünü, yapılacak bir şeyin olmadığını ifade etmiştir. Sa'd b. Ebî Vakkâs da Ebû Mûsâ'ya niçin bu duruma düştüğünü sormuş, o da Amr'ın bu konuda kendisiyle anlaştığını, ancak daha sonra yan çizdiğini belirtmişti. Abdurrahmân b. Ebî Bekir ise : “Keşke Ebû Mûsâ bu günden evvel ölüp gitseydi. (O zaman) bu iş bu günden daha hayırlı olurdu” diye düşüncelerini dile getirmiştir.⁴⁵⁵

Bazı tarihçilerin beyanlarına göre, Hz. Ali'nin öncü birliklerinin komutanlığını yapan Şüreyh b. Hânî , bu hâdiseden sonra Amr'ın üzerine atılarak onu kırbaçlamış, bunun üzerine Amr'ın oğlu da milislemeye bulunarak Şüreyh'i kırbaçlamıştır.⁴⁵⁶ Daha sonra insanlar, duruma el koyarak olayın büyümesine engel olmuşlardır.⁴⁵⁷

Neticede insanlar dağılmış, herkes kendi beldesine gitmiştir. Amr ve arkadaşları, Muâviye'nin yanına varıp onu halifelik selamıyla selamlamışlardır. Ebû Mûsâ ise, Ali'den utanarak ve duruma son derece üzülerek kalkıp Mekke'ye gitmiş⁴⁵⁸ hatta hayatta kaldığı sürece Ali'nin yüzüne bakmayacağına dair yemin etmiştir.⁴⁵⁹

Hz. Ali, kitap ve sünnete aykırıdır gerekçesiyle hakemlerin hükmünü kabul etmemiş, Hz. Muâviye'ye karşı tepkisini iyice artırmış ve onunla mücadeleye devam kararı almıştır.⁴⁶⁰

Sonuç olarak Hakem Olayı, müslümanlar arasındaki siyâsî problemlere herhangi bir çözüm getirmemiş, işi iyice çıkmaza sokmuştur. Fakat alınan karar, Şamlıları memnun etmiştir. Zira Muâviye'nin ordusu yenilginin eşiğinde iken tahkime karar verilmiş ve neticede siyâsî hava Muâviye'nin lehine gelişmeye başlamıştır. Bu olaydan sonra Muâviye, artık vâli olmaktan da öte, devlet tarafından resmen tanınan bir rakip haline gelmiştir. Muâviye'nin siyâsî nüfuzunun giderek artmasının bir diğer sebebi ise, kendisine biat edenlerin

⁴⁵⁵ İbn Sa'd, IV, 257; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 332-33;

⁴⁵⁶ Belâzürî, *Ensâb*, III, 125; Taberî, V, 71; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 333; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 284.

⁴⁵⁷ Belâzürî, *Ensâb*, III, 125; Dineverî, 201; Taberî, V, 71; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 333.

⁴⁵⁸ Belâzürî, *Ensâb*, III, 125-26; Taberî, V, 71; Mes'ûdî, II, 410; Ebû'l-Fidâ', I, 178. Mekke'ye gittiğine dair ayrıca bkz. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 118-19; Dineverî, 201; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 333.

⁴⁵⁹ Mes'ûdî, II, 410.

⁴⁶⁰ Bu konu için bkz. İbn Abdîrahîh, IV, 348; Wellhausen, 43; Vaglieri, 150.

bütünlüğünü sağlamaya çalışan Ali'nin karşısına Muâviye ile birlikte, dînî bir sapmanın ilk örneğini teşkil eden Hâricîlerin de çıkmasıydı. Tahkîmden sonra Ali'nin, Muâviye'yi bırakıp Hâricîleri ikna etmeye çalışması, Muâviye'nin toparlanıp güçlenmesine imkân vermiştir. İşte durum bu noktaya geldikten sonra Muâviye, savunmadan, taarruza geçmiş, Amr aracılığıyla önce Mısır'ı ele geçirmiş daha sonra Ali'nin idaresinde bulunan diğer bölgelere saldırılarını sürdürmüştür. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki, tahkim kararı, ortaya çıkan fitneyi önleyememişse de, Sıffin Savaşı'nda kan akıtılmasını durdurmuştur.

Hakemlerin Biraraya Geldikleri Yer Hakkında Görüş Ayrılıkları

Görüşmelerin nerede cereyan ettiği hususunda kaynaklarımız ihtilaf etmişlerdir. Kaynaklarımızın bir kısmı hakemlerin, kararlarını Dûmetü'l Cendel'de verdiklerine dair bilgileri kaydederken⁴⁶¹ diğer bir kısmı da Ezruh'ta verdiklerini ileri sürmektedirler.⁴⁶² Yalnız bu kaynakların bazıları direkt olarak "Ezruh" derken bazıları "Dûmetü'l- Cendel'deki Ezruh" şeklinde bir ifade kullanmaktadırlar. Belâzürî ise Dûmetü'l-Cendel'de bir ay kadar kalındıktan sonra Ezruh'a gidilerek görüşmelerin orada gerçekleştiğini beyan etmektedir.⁴⁶³ Bir kısım araştırmacılar da görüşmelerin iki merhalede gerçekleştiğini, ilkinin Dûmetü'l-Cendel'de, ikincisinin ise Ezruh'ta yapıldığını ifade etmektedirler.⁴⁶⁴

Hemen ifade edelim ki hakemlerin Dûmetü'l- Cendel'deki Ezruh mıntıkasında bir araya geldiklerini ileri sürmek ve böyle bir ifade kullanmak yanlıştır. Zira Yâkût'un Mu'cemi'ne müracaat edildiğinde bunların iki ayrı mekân oldukları anlaşılıyor. Buna göre Dûmetü'l-Cendel, Kuzey Arabistan'da Hicaz – Suriye kervan yolu üzerinde bulunan eski bir ticaret merkezi iken Ezruh, Şam

⁴⁶¹ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 117; Dîneverî, II, 197; Ya'kûbî, II, 190; İbn A'sem, II, 207; Mes'ûdî, II, 406; İbnü'l-İmâd, I, 46; Nedvî, II, 185.

⁴⁶² Minkarî, 511; 549; İbn Sâ'd, III, 32; Taberî, V, 67; İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 297; A. Mif., *es-Sîre*, 547; İbnü'l-Arabî, 176 (Hâşiye); Yâkût, I, 174-75, II, 628; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 330; Ebü'l-Fidâ, I, 178; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 282; Şa'vat, 218; Wellhausen, 42; Mantran, 100; Brockelmann, 56; Hitti, I, 78; Lammens, "Ezruh", *İA*, IV, 444; Kandemir, Yaşar, "Ebû Mûsâ el-Eş'arî" *DİA*, V, 191.

⁴⁶³ Belâzürî, *Ensâb*, III, 117.

⁴⁶⁴ Watt, 16; Vaglieri, *Ali-Muâviye Mücadelesi ve Hâricî, Ayrılmasının İbâdî Kaynakların Işığında İncelenmesi* (çev. Ethem Rûhî Fırlalı), *AÜİFD*, XIX, 149; Uslu, Recep, "Ezruh", *DİA*, XII, 70, İstanbul 1995.

topraklarında Cerba denilen yere üç günlük mesafede bulunan bir beldenin ismidir.⁴⁶⁵

Biri Dûmetü'l – Cendel'de, diğeri ise Ezruh'ta olmak üzere görüşmelerin iki merhalede gerçekleştiğine dair ileri sürülen iddiaları te'yid edecek bir delil bulmak da zordur. Muhtemelen bir kısım kaynaklarda yer alan bazı ifadelerle dayanarak böyle bir kanaate varılmıştır. Zira kaynaklardan bazıları tahkinnâmede “şayet hakemler, Dûmet'ü'l-Cendel'de bir araya gelemezlerse ya da görüşmeleri daha ileri bir tarihe ertelemek isterlerse Ezruh'ta buluşacaklardır” şeklinde bir esasın yer aldığından söz etmişlerdir.⁴⁶⁶ Ancak bu ifadeler, görüşmelerin iki aşamalı yapıldığına dair delil olarak ileri sürülemez.

Dikkat edilecek olursa müzakerelerin Ezruh'ta yapıldığına dair ileri sürülen rivayetler, Dûmetü'l-Cendel'e göre daha eskidir. Ayrıca o dönemin şairlerinin büyük çoğunluğu, şiirlerinde Ezruh'u tahkim hadisesiyle birlikte konu edinmişlerdir.⁴⁶⁷ Kaldı ki Taberî'nin Tarihi'nde Ebû Mihnef dışında değişik kişilerden gelen rivayetlerde Ezruh, kararın alındığı yer olarak gösterilmektedir.⁴⁶⁸ Dolayısıyla görüşmelerin Dûmetü'l- Cendel'de değil, Ezruh'ta yapıldığını ileri süren rivayetler daha isabetli görünmektedir.

Değerlendirme :

Hakem Olayı hakkında tespit ettiğimiz bu bilgileri kaydettikten sonra, konu hakkında bir takım değerlendirmelere yer vermek istiyoruz.

1. Öncelikle şunu ifade edelim ki Mes'ûdî'nin kaydettiği bir rivayete göre müzakereler, yazıya dökülerek bir belge hazırlanmış, hakemler, herhangi bir konuda görüş birliğine vardıklarında bu hususu hemen kayda geçirmişlerdir.⁴⁶⁹ Hatta Amr, hazırlanan metinde Ebû Mûsâ'nın adının öne yazılmasını istemiştir.⁴⁷⁰

⁴⁶⁵ Yâkût, II, 626; I, 174. Halife b. Hayat, Ezruh'un Devmetü'l-Cendel'e yakın bir yerde bulunduğunu kaydeder. İbn Kesîr ise buranın Şam ile Kûfe'nin ortasında yer aldığını, buradan Şam'a ve Kûfe'ye dokuzar konaklık mesafe bulunduğunu ifade eder. Bkz. Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, 192; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 282.

⁴⁶⁶ Taberî, V, 57; Ebû'l-Fidâ', I, 178; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 277.

⁴⁶⁷ Minkarî, 549,551; İbnü'l-Arabî, 176; (Hâşiye), Yâkût, I, 174 –75 Şa'vat, 218.

⁴⁶⁸ Taberî, I, 66, 105, 164, 324.

⁴⁶⁹ Mes'ûdî, II, 411.

⁴⁷⁰ Mes'ûdî, II, 407.

Mes'ûdî'nin bu rivayeti bazı araştırmacılar tarafından benimsenmiştir. Nitekim İbrahim Ali Şa'vat, hakemlerin, aralarında geçen konuşmaları yazıya dökerek bir belge hazırladıklarını, böylesine önemli bir konunun böyle bir resmî belgeyi gerekli kıldığını ifade eder. Ona göre böyle bir belgeden söz etmeyip, hakemlerin sadece sözlü olarak açıklamada bulunmakla yetindiklerine dair nakledilen rivayetler kabul edilemez. Zira belge hazırlanmadığı takdirde, herhangi bir ihtilâf halinde müracaat edilecek yazılı bir vesika olmaksızın, sırf hakemlerin, sözleri, ümmeti bağlayıcı olmayacaktır.⁴⁷¹ Hasan İbrahim Hasan'ın da kanaati bu yöndedir.⁴⁷²

2. Hakem olayı neticesinde Amr b. el-Âs'ın, alınan kararın hilâfına açıklamada bulunup bulunmadığı hususunda üç ayrı görüş vardır. İslâm tarihçilerinin bir kısmı Amr'ın böyle bir açıklamada bulunduğunu, dolayısıyla onun alınan kararın ilanı sırasında verdiği sözden dönerek Muâviye'yi halife ilan ettiğini kabul etmektedirler. Nitekim bu görüşte olanların naklettikleri rivayetleri yukarıda kaydettik. Bir kısmı da bunun taraflı tarihçiler tarafından uydurulduğunu, hakemlerin sadece her iki adayı da hilâfetten uzaklaştırarak işi şûrâya bıraktıklarını iddia etmektedirler.⁴⁷³ Bunlardan başka bir de Amr'ın, verdiği sözden döndüğünü kabul etmekle birlikte onun yaptığı işi mazur gösteren ve olayın içtihadî bir mes'ele olduğunu söyleyen tarihçiler vardır.⁴⁷⁴

Amr'ın Ebû Mûsâ ile görüş birliğine vardktan sonra Muâviye'yi hilâfete getirdiğine dair açıklama yaptığı yönündeki rivayetlerin asılsız ve uydurma olduğunu söyleyenlerin gerekçeleri şunlardır:

a. İslâm tarihi, Emevilerin yıkılıp Abbâsilerin kuruluşu yıllarında tedvin edilmeye başlanmış, o dönemde eski nesiller, birileri tarafından kasıtlı olarak kötülenmiş, tarihçiler de bu durumdan etkilenerek objektiflik prensibine riayet edememiş ve Emeviler devri ve taraftarları hakkında bir takım menfî bilgiler aktarmışlardır. İbnü'l-Arabî'nin eserine hâşiye yazan Muhibbuddîn Hatîb bu

⁴⁷¹ Şa'vat, 217-18.

⁴⁷² Hasan İbrahim Hasan, II, 51.

⁴⁷³ İbnü'l-Arabî, 117 (Hâşiye); Hudarî, 392-93; Hasan İbrahim Hasan, II, 51; Gadbân, *Muâviye, b. Ebî Süfyan*, Dimaşk 1989, s. 224; Hittî, I, 278-79; Şa'vat, 215-18. Ayrıca Mes'ûdî'nin bu konuda naklettiği bir rivâyet için bkz. Mes'ûdî, II, 411.

⁴⁷⁴ İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetevâ*, I-XXVII, Riyad 1991, IV, 431; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII 284; Bîlmen, Ömer Nasûhî, *Ashâbı Kirâm Hakkında Müslümanların Nezh İtikatları*, İstanbul 1948, s.132.

kanaattedir.⁴⁷⁵ Hitti de aynı kanaati paylaşır. Ona göre de Amr'ın Ebû Mûsâ'ya hile yaptığına dair nakledilen rivayetler, Abbasîler döneminde kaleme alınmış, Iraklı tarihçiler tarafından dile getirilmiştir.⁴⁷⁶

b. Amr'ın, kararı değiştirerek bir açıklamada bulunması mümkün değildir. Böyle bir îlânın faydası da yoktur. Zira her iki hakemin üzerinde ittifak etmediği bir hükmün geçerli olmayacağı açıktır. Muhammed Hudari Bey bu görüştedir.⁴⁷⁷

c. Onun kasıtlı olarak hile yaptığını ve Ebû Mûsâ'yı oyuna getirildiğini ileri sürmek isabetsizlik olur. Çünkü bu, çok basit ve gizli olmayan açık bir hilekârlık olmuş olur ki bunun da, hileyi yapana, faydasından çok zararı dokunur. Hele hele Amr gibi dâhî ve zeki bir insanın, Muâviye'nin konumunu güçlendirmek için bütün insanların huzurunda böyle sahte bir davranışta bulunarak itibarını sarsması düşünülmez. Tahmâz bu kanaattedir.⁴⁷⁸

d. Amr'ın böyle bir açıklamada bulunup Muâviye'yi hilâfete geçirdiğini söylemesi mümkün değildir. Zira o gün için Muâviye'nin halifeliği söz konusu değildir. Muâviye her ne kadar Ali ile savaştı ise de o, kendisinin halife olması gerektiğini iddia etmiyordu. Sadece Hz. Osman'ın katillerini istiyordu. Hakemler, Muâviye'nin halifeliğini ele alıp görüşmediler, Muâviye de Ali ile hilâfet davası uğruna savaşmadı. Her iki hakem de hilâfetin ileri gelen sahâbilerden birisine verilmesi gerektiği hususunda ittifak ettiler ve şahsî görüşlerini bir tarafa bıraktılar. Muhibbuddîn Hatîb bunu da bir gerekçe olarak ileri sürmektedir.⁴⁷⁹ Ezher Üniversitesi öğretim üyelerinden İbrahim Ali Şa'vat da bu kanaattedir.⁴⁸⁰

İbn Teymiyye ve İbn Kesîr, gibi bazı müellifler ise olayın ictihâdî bir mes'ele olduğunu ileri sürmektedirler. Hatta İlan Kesir, Amr b. el-Âs'ın, müslümanların halifesiz bırakılmasının, önceki ihtilaftan daha büyük bir ihtilâfa ve mefsedete yol açacağını düşünerek böyle bir açıklamada bulunduğunu ve olayın içtihad mantığıyla ele alınması gerektiğini ileri sürmektedir.⁴⁸¹ İbn Kesîr'in bu sözü şu anlama geliyor .Amr, daha önce alınan kararın hilâfına bir beyanda

⁴⁷⁵ İbnü'l-Arabî, 177 (Hâşiye).

⁴⁷⁶ Hitti, I, 278-79.

⁴⁷⁷ Hudari, 392-93.

⁴⁷⁸ Tahmâz, 98.

⁴⁷⁹ İbnü'l-Arabî, 174-75 (Hâşiye).

⁴⁸⁰ Şa'vat, 215-16.

⁴⁸¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 284.

bulunmuş ve sözünden caymıştır. Ancak müslümanları halifesiz bırakıp daha büyük fitne ve kargaşalara sebep olma hususundaki vebalin, hilâfî hakikat bir beyanda bulunma hususundaki vebalden daha ağır olduğunu düşünmüştür. Yani ona göre Amr, “ehven-i şerreyn ihtiyar olunur” kaidesinin gereğini yerine getirmiştir. Muhtemelen karar alındıktan bir süre sonra Amr, bunu düşünmüş ve insanların daha tehlikeli fitnelere düşmelerine sebep olmaktansa alınan karardan vazgeçmenin daha az sorumluluk gerektireceği kanaatine varmıştır . Ancak oradaki insanlar olayın zahirine bakarak Amr’ın hile yaptığını zannetmişlerdir.

Ömer Nasûhi Bilmen de olaya bu mantıkla yaklaşmakta ve şöyle demektedir : “İhtimal ki Amr b. el-Âs hazretleri, İmam Ali’nin uluvvi kadrini ve Hz. Muâviye’den daha ziyade fezâilî hâiz bulunduğunu bildiği halde zaman itibariyle ve İmam Ali’nin etrafındaki âsî ruhlu kuvvetlerin mevcudiyeti itibariyle Hz. Muâviye’nin âmme riyâsetinde bulunmasını daha muvafık görmüştür.”⁴⁸²

Bu konuda son olarak Ahmed Nedvî ve Said Sahib Ensârî’nin kaydettikleri bazı çelişkili değerlendirmelere yer vermek istiyoruz.

Söz konusu müellifler, Amr’ın böyle bir açıklamada bulunup bulunmadığına dair şu ifadeleri dile getirmişlerdir :

“... Bu hâdise daha derin bir teemmüle muhtaçtır... İçtimâ’ son derece ciddi idi... Bu kadar ciddi ve tarihî bir hâdisenin ansızın tuhaf bir şekil almasını akıl kolay kolay kabul edemez. Ne çare ki tarih kitapları bize Hz. Ebû Mûsâ el-Eş’arî’nin kararı ilan etmesi ile Amr b. Âs’ın minbere çıkarak kararı ilan etmesi arasındaki fâsılada ne geçtiğini haber vermiyor. Bunlardan haberdar olsaydık Amr b. Âs’ın kabul ettiği bir karardan niçin döndüğü, niçin Ali ile beraber Muâviye’nin de hal’ini kabul ettiği halde, Ali’nin hal’i ile Muâviye’nin ikbâsına lüzum gördüğü anlaşılırdı.”⁴⁸³

Her iki müellif, hakemlerin, kararı açıklmaları arasındaki boşluğu doldurmak için de yorum ve tahminlerde bulunmuşlardır. Buna göre Cemel Vak’ası’nda her iki orduyu birbirine düşüren Abdullah b. Sebe’ ve arkadaşları, Sıffin Savaşı’na da iştirak etmiş ve muhtemelen Hakem Olayı’nda da hazır bulunmuşlardı. Orada ümmeti vahdete sevk edecek bir karar verildiğini görür görmez, kararın feshi için çalışmışlar, Ebû Mûsâ kararı ilan eder etmez karar

⁴⁸² Bilmen, *Ashâb-ı Kirâm*, 157.

⁴⁸³ Nedvî, II, 186.

aleyhine gösteriler yapılmasını te'min etmiş ve neticede Amr'ı kararı bozmaya sevk etmişlerdir.⁴⁸⁴

Fakat Nedvî ve arkadaşı, daha sonra ele aldıkları Ebû Mûsâ bahsinde ise, Amr'ın, kararı bozmadığından bahsetmekte ve çelişkiye düşmektedirler. Onlar bu bahiste şunları söylemektedirler. "Eskiden biz de herkes gibi Amr b. Âs'ın Ebû Mûsâ'yı aldatarak verilen kararı bozduğunu söylüyorduk. Halbuki bunun böyle olamayacağını yeni tahkikât-ı târihiye ile tespit etmiş bulunuyoruz. Çünkü hâdisâtı bu şekilde telakki edecek olursak işin bütün ciddiyeti zeval bulmakta ve bütün bu içtima', bütün bu müzâkere bir mudhikeden (komedi) ibaret kalmaktadır.⁴⁸⁵

Bütün bu görüş ve değerlendirmeleri göz önünde bulundurarak kendi değerlendirmelerimize geçelim.

Bu konuda kesin ve net olarak bir şey söylemek mümkün değildir. Zira nakledilen rivayetlerin güvenilirliği konusunda fikir birliği olmadığı gibi, bu rivayetlerin içerik açısından birbirleriyle çelişki arz ettiği de bir vakıadır. Bu konuda bir hayli yorumlar ve görüşler ileri sürülmüşse de hangi yorum ya da görüşün daha isabetli olduğunu tespit etmek çok zordur.

Bu bakımdan Amr b. el-Âs'ı dalavereci, sahtekâr, hâin, ahlaksız, aptal, hilekâr⁴⁸⁶ gibi vasıflarla nitelemek doğru değildir. bu gibi ifadeler, kanaatimizce aklî ve ilmî değerlendirmelerden ziyâde hissî ve indî mulâhazalardan neş'et etmektedir. Onun, şahsî menfaat gereği hilâfî hakikat beyanda bulunduğunu ileri sürmek ve buradan yola çıkarak her türlü hakaretimiz kelimeleri ona yakıştırmak, zandan öteye geçmeyen, ilmî bir değer ifade etmeyen ve hele hele ilim adamının şahsiyetiyle asla bağdaşmayan bir takım suçlamacı yorumlardır. Tarihçi, objektifliği esas alınmalıdır. Doğruluğu kesin olmayan rivayetler karşısında temkinli olmalı, müspet ya da menfî bir yorum yapacağı zaman şahsî ve indî mulâhazalarda bulunmamalıdır. Görebildiğimiz kadarıyla araştırmacıların bir çoğu tahkim hâdisesini, tamamen indî ve şahsî mulâhazalarla ele alıp değerlendirmişlerdir. Ancak bunların da büyük bir kısmının müspet değil menfî

⁴⁸⁴ Nedvî, II, 190.

⁴⁸⁵ Nedvî, II, 301.

⁴⁸⁶ Doğrul, Ömer Rıza, *Asr-ı Saâdet* (Çev. Osman Zeki Mollamehmedoğlu), İstanbul, 1998, V, 102; Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1982, s.257; Wellhausen, 43; Apak, Adem, 184.

yönde yorumlar yaparak hadisenin kahramanlarını adeta suçlama yarışına girdiklerini görmekteyiz. Hâdisle ilgili kalem oynatan yerli, yabancı araştırmacıların bu konudaki görüşlerini gözden geçiren her okuyucu, bunu müşahade edebilecektir. Şunu söylemek istiyoruz. İlim adamları, hâdiseleri değerlendirirken savunmacı ya da suçlamacı tavır sergilememelidir. Bu gibi şeyler ilim adamına olan güveni sarsmakta ve böylesine güzide elemanların saygınlığına gölge düşürmektedir.

Bu kanaatimizi dile getirdikten sonra Amr'ın, açıklama yapıp yapmadığına dair görüşlerimizi sunmaya çalışalım. Amr'ın alınan kararın aksine bir beyanda bulunmadığını kabul ettiğimiz taktirde öncelikle şu sorular aklınıza gelmektedir.

a. Iraklılar niçin kararı kabul etmeyip tepki gösterdiler? Halbuki her iki tarafda hakemlerin vereceği karara itiraz etmeyip kabul edeceklerine dair söz vermişlerdi.

b. Şayet hakemler sadece her iki adayı halifelikten uzaklaştırmakla iktifa etmişlerse, o taktirde Şamlıların dönüşte Muâviye'yi halife olarak selamlamaları nasıl izah edilebilir?

c. Hakemlerin kararı açılmasından sonra Ebû Mûsâ'nın Kûfe'ye değil Mekke'ye gitmesi, kararın ilanı anında Ebû Mûsâ'nın istemediği bir olayın meydana geldiğini gösteren başka bir delil değil midir?

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi bu konuda kesin bir kanaate sahip olmak çok zordur. Ancak konu ile ilgili bir takım yorum ve değerlendirmelerde bulunmak mümkündür.

Biz, Iraklıların kararı kabul etmeyip tepki göstermelerinin, Amr'ın, alınan kararın hilafına bir beyanda bulunmasını gerektirdiği kanaatinde değiliz. Iraklılar, yapılan müzakerelerde Hz. Ali ile Hz. Muâviye'nin aynı kefeye konmalarını ve her ikisinin de hilâfetten uzaklaştırılmasını muhtemelen hazmedemediler. Zira rivayetlerde hem Hz. Ali, hem de Hz. Muâviye'nin hilafetten hal' veya azledildiklerinden bahsedilmektedir. Halbuki sadece bir halife vardı ve hilafetten azledilen Hz. Ali idi. Hz. Muâviye'nin azledilmesi söz konusu değildi. İlan edilen karara göre Hz. Muâviye'nin kaybettiği bir şey yoktu, fakat Hz. Ali böyle değildi. Siyâsî hava her iki tarafı eşit şekilde etkileyecek biçimde

gelişmedi. Olaylar Hz. Muâviye'nin lehine, Hz. Ali'nin ise aleyhine gelişti. Bu durumda Iraklılar sessiz kalamazlardı. Diğer taraftan Iraklılar içerisinde bulunan İbn Sebe' ve arkadaşları da göz önünde bulundurulacak olursa Iraklıların niçin karara tepki gösterdikleri daha kolay anlaşılabilir.

Şamlıların dönüşte Muâviye'yi halifelik selamı ile selamlamaları da böyle bir açıklamanın varlığını zorunlu kılmaz. Çünkü hakemlerin kararına Irak tarafından tepki gelince ve Hz. Ali'nin halifeliğinde ısrar edilince Şam tarafı Hz. Ali'yi kabule yanaşmayıp Hz. Muâviye'nin halifeliğini gündeme getirmişlerdir. Kaldı ki Muâviye'nin alınan karardan dolayı Amr'a kızdığına dair bir rivayet de vardır.⁴⁸⁷ Buna göre hakemlerin, mes'eleyi şûrâya bıraktıklarını haber alan Muâviye, kendisinin hilafetten uzaklaştırılmasından dolayı Amr'a gazaplanmıştır ki bu rivayet esas alınacak olursa Amr'ın gidip Muâviye'yi halifelik selamıyla selamladığına dair nakledilen rivayetlerin doğruluğunu da şüphe ile karşılamak gerekecektir.

Ebû Mûsâ'nın Kûfe'ye değil, Mekke'ye gitmesini de, sadece Amr'ın, alınan kararın hilâfına açıklama yapmasına bağlamak pek isabetli olmayacaktır. Onun bu durumunu daha başka sebeplere bağlamak da mümkündür. Bir kere her şeyden önce hakemlerin aldığı karar, taraflarca kabul görmemiş ve tatbik edilmemiştir. Ebû Mûsâ'nın çok arzu ettiği birlik-beraberlik gerçekleşmemiştir. Diğer taraftan Hz. Ali'nin, hilâfetten azli söz konusu olmuştur. Bir başka ifadeyle Hakem Olayı neticesinde değişen tek şey, Hz. Ali'nin hilâfetten uzaklaştırılması hususudur. Dolayısıyla Ebû Mûsâ, kararın kabul edilmeyişi, birliğin sağlanamayışı ve Hz. Ali'nin hilafetten uzaklaştırılması karşısında müteessir olmuş ve Mekke'ye gitmiştir. Ayrıca Hicazlılar, Ebû Mûsâ'yı Iraklılardan da Şamlılardan da daha iyi anladıklarından o, Kûfe'ye ya da başka yere değil, Mekke'ye gitmeyi tercih etmiştir. Nitekim Ebû Mûsâ, bunu bizzat böyle ifade etmiştir.⁴⁸⁸

Dolayısıyla Amr'ın kesin olarak böyle bir açıklamada bulunduğunu iddia etmek de çok kolay olmasa gerektir.

⁴⁸⁷ İbnü'l-Arabî, 178-79.

⁴⁸⁸ İbn Kuteybe *el-İmâme*, I, 121,; İbn Abdirabbih, IV, 349.

3- Hakem Olayı'nı anlatırken konumuzla daha fazla münasebeti olması nedeniyle asıl ele alınıp değerlendirilmesi gereken şahıs, Ebû Mûsâ el-Eş'arî' dir. Tahkim neticesinde bir çok insan, Ebû Mûsâ el- Eş'arî hakkında lehte ya da aleyhte çeşitli değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Biz de burada elden geldiğince objektiflik prensibini esas alarak onunla alakalı bir değerlendirme yapmak istiyoruz.

Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki Hakem Olayı neticesinde Amr'ın, alınan kararın aksini beyan etmesini göz önüne alınarak Ebû Mûsâ' yı işin sonucunun nereye varacağını tahmin edemeyen aptal birisi olarak göstermek ve gaflet ile vasıflandırmak⁴⁸⁹ doğru değildir. O, gafletle, siyâset bilmemekle suçlanmamalıdır. Çünkü:

a. Şayet o, siyâset bilmeyen gafil birisi olsaydı, Hz. Peygamber onu Muâz ile birlikte Yemen idarecisi olarak görevlendirmezdi.

b. Şayet o, saf bir adam olsaydı, ilk üç halife zamanında valilik makamına getirilmezdi. Hz. Ebû Bekir onu Yemen valiliğinden almadı. İnsan sarrafı Hz. Ömer onu Basra valiliğine atadı. Hatta kendisinden sonraki halifeye de onu dört yıl daha aynı görevde bırakması için vasiyet etti. Hz. Osman zamanında altı yıl daha Basra valiliğini yürüttü. Hatta Hz. Osman'ın son döneminde fitnenin en şiddetli olduğu zamanlarda Kûfeliler onu kendilerine vali seçmişlerdi. O, Hz. Ali döneminde de Kûfe valiliğini bir süre yürütmüştü. Hz. Ali de onun siyâsî gücünden yararlanmak için kendisinden yardım talebinde bulunmuştu. Hz. Ömer, onun akıllı bir kişi olduğunu ifade etmiş,⁴⁹⁰ Hz. Ali de kendisini baştan ayağa ilim ile boyanmış bir şahsiyet olarak nitelendirmişti.⁴⁹¹ Akıllı ve bilgili olarak vasıflandırılan Ebû Mûsâ'yı, saf ve gafil olarak nitelendirmek doğru olmasa gerek.

Onun hayatı dikkatle incelendiğinde gerçekten onun, fitne ve kargaşadan yana olmadığı, müslümanların birbirleriyle savaşmasını asla benimsemediği, İslâm'ın ve müslümanların istikbalini Hz. Ali'nin, Hz. Muâviye'nin ve hatta kendisinin istikbalinden daha fazla önemseydiği, daha ziyade toplumun maslahat

⁴⁸⁹ Ahmed Hilmi, 257.

⁴⁹⁰ İbn Sa'd, II, 345;; Zehebî; *A'lâmü'n-nübelâ'*, II, 390; Kandehevî, IV, 76.

⁴⁹¹ İbn Asâkir, *Târîhu* Dimaşk, XXXII, 61; Zehebî, *A'lâmü'n-Nübelâ'*, II, 388; Kandehevî, IV, 107; Cezâiri, 228. Ebû Mûsâ'nın zekâsı hakkında bir kısım değerlendirmeler için ayrıca bkz. Hâlid Muhammed Hâlid, *Ricâlün havle'r-rasûl*, byy. 1987, s. 627 vd.

ve menfaatlerini ön planda tuttuğu müşahade edilecektir. O, kendi menfaatinin aleyhine olsa dahi İslâm'ın direktiflerini nazarı dikkate almış, Kûfe valiliğinden azledilme yani mevki ve makamın elden gitme olasılığı karşısında bile doğru bildiğinden taviz vermemiştir. Onun hedefi, insanları fitne ortamından kurtarmak ve akan kanı durdurmak için çareler aramaktır. Bütün bunlar onun samimiyetinin birer göstergesi sayılmalıdır. Nitekim o, hakem tayin edildiğinde şöyle demişti : “Allah Taâlâ'nın rızası bana insanların rızasından daha sevimlidir.”⁴⁹²

İbn Hacer'in, Ebû Mûsâ'ya Sıffin Savaşı'ndaki hakemliği sebebiyle dil uzatan bir takım Hâricî ve Râfîzîlere cevap niteliğinde kaydetmiş olduğu şu ifadeler dikkate değerdir.

“Bu hadisle (Hz. Peygamber'in Ebû Mûsâ'yı Muâz ile birlikte Yemen'e göndermesi ile ilgili hadis ile) Ebû Mûsâ'nın âlim ve fetânet sahibi, hâzık bir kimse olduğuna istidlal edilmiştir. Eğer böyle olmasaydı, Rasûlullah (a.s.) onu emir olarak tayin etmezdi.”

Rasûlullah'tan sonra Ebû Mûsâ'ya Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin itimat edip vazife verdiklerini belirten İbn Hacer sözlerine şöyle devam eder:

“Hâricîler ve Râfîzîler'e gelince onlar, Ebû Mûsâ (r.a.)'ya ta'n ederler ve gaflet isnad ederler, fetânet sahibi olmadığını söylerler. Sebebi de Sıffin'deki Hakem Hâdisesi'nde ondan sadır olan durumdur. İbnü'l-Arabî ve başkaları der ki: “Gerçek şu ki, böyle bir vasfın ona nisbet edilmesini haklı çıkaracak bir şey ondan sâdır olmamıştır. Ondan vaki' olan hükmün özü şu idi : Sıffin'de iki taraf arasında çok şiddetli bir ihtilâf gördüğü için mes'elenin çözümünü, hayatta kalan Bedir ve benzeri gazvelere katılmış büyük sahâbilerden müteşekkil bir hey'etin istişâre ile çözmesine havale etmenin uygun olacağını içtihad etmişti. Ancak iş, bilinen şekle döküldü.”⁴⁹³

İbn Hacer'in bu ifadelerinden, Ebû Mûsâ'ya ta'n edenlerin, gaflet isnad edenlerin ve onun, zekî değil saf birisi olduğunu söyleyenlerin Hâricîlerle Râfîzîler olduğu anlaşılıyor. Gulat-ı Şia ise Hz. Ali ile birlikte savaşa katılmadığı, Hakem Olayı neticesinde Hz. Ali'yi azlettiği ve Hz. Ömer'in oğlunu

⁴⁹² İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 113.

⁴⁹³ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, IX, 124.

hilâfete geçirmek istediği için Ebû Mûsâ'yı sevmemekte ve ona karşı kin tutmaktadırlar.⁴⁹⁴

Ebû Mûsâ'nın gaflet ve anlayışsızlıkla sıçlanması sebeplerinden birisi de onun Abdullah b. Ömer'in hilafete getirilmesini Amr b. el-Âs'a teklif etmesidir.⁴⁹⁵ Halbuki Hz. Ömer, vefatı sırasında oğlu Abdullah'ın halife olmasını tasvib etmemiştir.⁴⁹⁶ Hatta Abdullah b. Ömer, Ebû Mûsâ'nın, kendisini hilâfete geçirme arzusunda olduğunu işittiğinde ona bir mektup yazmış, hakkında görüşünün ne olduğunu bilmediği bir konuda onun kendisine yaklaşma arzusu içerisinde bulunduğunu, halbuki babası Ömer'in tasvib etmediği bir işi asla kabul edemeyeceğini belirtmiştir. Abdullah mektubunda Hz. Ali'nin kendisinden daha üstün ve faziletli olduğunu, onun önüne geçmenin kesinlikle uygun olamayacağını, üstelik halifeliği kabul etmekle Ali'yi ve Muâviye'yi kızdıracığını ifade etmişti.⁴⁹⁷

Bize göre Hz. Ömer'in Abdullah'a hilâfeti devretmemesinin sebebi, halifelik müessesesinin verâsete dönüşmesini istemeyişinden kaynaklanmaktaydı. O, şûrâ esasına dayanan hilâfet sisteminde kötü bir çığır açmayı uygun görmemişti. Dolayısıyla Hz. Ömer'in bu talebi kendisinden sonraki müslümanları bağlayıcı olamazdı. Zira Hz. Ömer'in oğlunu hilâfetten men etmiş olması Kur'ân ve Sünnet'ten çıkarılmış bir hüküm değildi.⁴⁹⁸ Onun için Ebû Mûsâ'yı bu konuda tenkid etmek ve onu bu sebeple gafletle nitelendirmek de doğru değildir. O, Şam halkının Hz. Ali'yi, Irak halkının ise Hz. Muâviye'yi halife olarak görmek istemediklerini belirtmiş ve barışın te'mini bakımından Abdullah'ı aday olarak göstermiştir. Ebû Mûsâ, muhtemelen Hz. Osman'ın devrine nispetle Hz. Ömer devrinin daha sakin ve daha huzurlu olmasından dolayı da özellikle Abdullah'ı teklif etmişti. Tahmaz'ın dediği gibi Abdullah'ın karakter ve yapı itibarıyla Ömer'e benzemesi de bu teklifin yapılmasında etkili olmuştu.⁴⁹⁹ Ayrıca Abdullah da Ebû Mûsâ gibi Sıffin'de Hz. Ali'den ya da Hz. Muâviye'den yana tavır

⁴⁹⁴ Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 394.

⁴⁹⁵ Tahmaz, 105.

⁴⁹⁶ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 119-20.

⁴⁹⁷ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 120; Ahmed Zeki Safvet, I, 438.

⁴⁹⁸ Tahmaz, 106.

⁴⁹⁹ Tahmaz, 106.

takınmamış ve tarafsızlar arasında yer almıştı.⁵⁰⁰ Onun aday olarak gösterilmesinde bunun da etkisi vardı. Yoksa bu teklif, Ebû Mûsâ'nın Abdullah'a yaklaşma arzusundan kaynaklanmamıştı. Nitekim Ebû Mûsâ Abdullah'a bu mealde bir mektup göndermiş ve kendisinin, ona yaklaşma arzusunda ve niyetinde olduğundan dolayı değil, sırf Allah rızası için onu halifelğe aday gösterdiğini, Ali ve Muâviye'nin ise (tarafsızlar arasında bulunduğu için dolayı) daha önce kendisine zaten kızgın olduklarını ifade etmişti.⁵⁰¹ Ebû Mûsâ'nın bu teklifi kabul edilecek olsaydı, belki de birlik ve beraberlik sağlanmış olacak ve Hz. Ömer dönemindeki huzur ve asayiş tekrar yaşanacaktı. Dolayısıyla Ebû Mûsâ'yı bu önerisinden dolayı gafillikle suçlamak yerine, onun bu talebini yine onun ihlas ve samimiyetine bağlamak yerinde olacaktır, diye düşünüyoruz.

Ebû Mûsâ hakkında değerlendirilmesi gereken bir diğer husus, onun Muâviye yanlısı olup olmadığı hususudur.

Ebû Mûsâ'nın, Hâkem Olayı sırasında Hz. Ali'nin de hilâfetten azlini istemesini çeşitli şekillerde yorumlamak mümkündür. Hz. Ali'nin Ebû Mûsâ'yı daha önce Kûfe valiliğinden azletmiş olmasını ve Eş'arîlerin büyük çoğunluğunun Siflîn Savaşı'nda Hz. Muâviye'nin saflarında yer almış olmalarını dikkate alarak Ebû Mûsâ'nın, Hz. Muâviye'den yana karar aldığını ve Hz. Ali'nin aleyhinde bulunduğunu söyleyenler varsa da⁵⁰² biz aynı kanaatte değiliz.

Hemen şunu ifade edelim ki, Ebû Mûsâ akraba taraftarlığı yapacak olsaydı, her şeyden önce Muâviye saflarında yerini alır ve Eş'arîlerle birlikte Hz. Ali'ye karşı mücadele verirdi. Bunun için herhangi bir engel de söz konusu değildi. Fakat o, müslümanların menfaatini her şeyin üstünde tutmuş ve kardeş kanı akmasını diye akrabaları arasında da yer almamıştı.

Diğer taraftan Hz. Ali'nin, kendisini Kûfe valiliğinden azletmesi sebebiyle Ebû Mûsâ'nın Ali aleyhtarı olduğunu iddia etmek de zandan öteye geçmemektedir. Zira Ebû Mûsâ'nın hayatı bir bütün olarak değerlendirildiğinde onun ahlâkî yapısının buna müsait olmadığı görülür. Hz. Ali'den önce Hz. Osman da onu Basra valiliğinden azletmişti. Bir müddet sonra da halkın isteği üzerine Kûfe valiliğine getirilmişti. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Kufelilerin

⁵⁰⁰ Dineverî, 198; Abdussettâr, I, 567.

⁵⁰¹ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 120; Ahmed Zeki Safvet, I, 438-39.

⁵⁰² Apak, 162-63.

bir kısmı Hz. Osman'a isyan edince, Ebû Mûsâ, halifeden intikam almayı düşünmemiş, halkı sükûnete çağırmış, fitneyi önlemeye çalışmış, Kûfelileri birliğe ve itaate davet etmiştir. Hatta Kûfelilerden Hz. Osman'a itaat edeceklerine dair söz almadan, onlara namaz dahi kıldırmamıştır. O, bununla da kalmamış, Hz. Osman, muhasara edildiğinde Medine'ye ordu göndermiş, ancak gönderilen ordu Medine'ye ulaşmadan halife öldürülmüştü.

Ebû Mûsâ, aynı yapıcı tavrını daha önce Basra valiliğinden azledildiğinde de ortaya koymuş, Hz. Osman'ın azl ile alakalı mektubunu okuduktan sonra verilen emre itaat etmiştir. Vilâyet makamını terk etmekle kalmamış, kendi yerine atanan yeni valiyi överek Basra halkını ona itaate çağırma erdemini de göstermiştir.

Ebû Mûsâ'nın, Hz. Ali'ye karşı davranışı da bundan farklı değildi. Hakem Olayı'nda Ebû Mûsâ ile Amr arasındaki müzakereler dikkatle incelenecek olursa onun aslında Hz. Ali ile Hz. Muâviye'yi aynı kefeye koymak istemediği, ancak ta baştan beri müslümanların fitneye düşmemesi için sarf ettiği çabalara paralel olarak aynı istikamette görüş beyan ettiği ve ihtilâlların bertaraf edilip birliğin sağlanması için, gayet samimi olarak şûrâyı önerdiği müşahade edilecektir. O, müslümanların hilâfet kargaşasından ancak bu iki şahsın dışında yeni bir halîfenin atanmasıyla kurtulabileceklerine ve bu yeni halîfenin de kimliğini "Ehlü'l-İlâl ve'l-Akd" ismiyle anılan şûranın belirlemesi gerektiğine inanıyordu. Kaldı ki Ebû Mûsâ Muâviye'nin halifeliği konusunda Amr b. el-Âs'ın öne sürmüş olduğu bütün delilleri nakzetmiş, en sonunda Ebû Tâlib'in soyunun Kureys'in en faziletlisi olduğunu belirterek Hz. Ali'nin, halifelğe Hz. Muâviye'den daha elil olduğunu ifade etmiştir.

Hakem Olayı sona erip Ebû Mûsâ Mekke'ye gittikten sonra Muâviye kendisini Şam'a da'vet etmek üzere ona bir mektup yazmıştır.⁵⁰³ Muâviye, mektubunda hakemlerin hükmünden sonra Ali'nin, hakemlerin üstünde herhangi bir ihtiyar ve tercihinin söz konusu olamayacağını, böyle iken Iraklıların Ali'yi Ebû Mûsâ'ya tercih ettiklerini ve Ebû Mûsâ Şam'a geldiği takdirde hüsn-ü kabul göreceğini dile getirmiştir. Bunun üzerine Ebû Mûsâ da Muâviye'ye cevaben bir mektup yazmış ve harem bölgesinden ayrılamayacağını, Amr'ın Muâviye

⁵⁰³ İbn Kuteybe, *et-İmâme*, I, 120; Ahmed Zeki Safvet, I, 439.

hakkında düşündüklerini kendisinin Ali hakkında düşündüğünü, yani Hz. Ali'nin hilâfete daha layık olduğunu belirtmiş ve “hakemlerin hükmünden sonra Ali'nin tercih hakkının bulunamayacağı” na dair Muâviye'nin sözünü eleştirerek şöyle demiştir : “Şunu bil ki kesinlikle hiçbir acizin aczi, hilekârın hilesi ve günahkârın tuzağı, hakkı ortadan kaldıramaz.”⁵⁰⁴

Görülüyor ki Ebû Mûsâ, Hz. Ali hakkında övgü dolu ifadeler kullanmakta ve hakemlerin hükmünün, hakkın hilâfına olduğu müddetçe bağlayıcı olamayacağını ifade ederek Hz. Ali hakkındaki hüsn-ü niyetini bir kez daha ortaya koymaktadır. Ancak tabîî olarak Hz. Ali'nin Ebû Mûsâ hakkında bazı olumsuz kanaatleri olmuş olabilir. Zira Ebû Mûsâ her ne kadar iyi niyetli olsa da netice de vakıya bakıldığında Cemel Olayı'nda Hz. Ali'ye destek vermemiş ve Hakem Olayı'nda onu halifelikten azletmiştir. Zaten Ebû Mûsâ, Hz. Ali'nin, kendisini iyi anlayamadığının ve kendisi hakkında müspet düşünmediğinin farkındadır. Nitekim Ebû Mûsâ bunu Hz. Ali'ye yazmış olduğu bir mektubunda ifade etmiştir. Şöyle ki;

Hz. Muâviye'nin Ebû Mûsâ'yı Şam'a davet ettiğine dair gönderdiği mektuptan ve Ebû Mûsâ'nın onun bu davetini kabul etmeyip Harem bölgesinde kalmayı tercih ettiğinden haberdar olan Hz. Ali, Ebû Mûsâ'ya bir mektup göndererek onun, hüsn-ü zan neticesinde Beytullah'ta kalmayı yeğlediğini ve (daha önce yapmış olduğu işlerden dolayı) Cenâb-ı Hakk'ın kendisini affetmesi için O'na yalvarması gerektiğini ifade etmiştir.⁵⁰⁵

Bunun üzerine Ebû Mûsâ, Hz. Ali'ye cevabî bir mektup göndererek, öncelikle onun, kendisi hakkındaki olumsuz kanaatlerinin artacağından endişe ederek kendisinde onun (Ali'nin) sözlerine cevap verme mecburiyeti hissettiğini dile getirmiş ve Iraklıların da Şamlıların da kendisini anlamadıklarını ve bu yüzden onları terk edip kendisini daha iyi anlayan insanların içerisinde bulunmayı tercih ettiğini belirtmiştir.⁵⁰⁶

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz. Ebû Mûsâ Muâviye yanlısı değildir. Hz. Ali'yi Hz. Muâviye'ye tercih etmektedir. Onun Hz. Ali'ye destek vermemesi ve onu hilâfetten uzaklaştırmak istemesi, menfaat ve çıkarlara bağlanmamalıdır.

⁵⁰⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 120; İbn Abdîrabbîh, IV, 348; Ahmed Zeki Safvet, I, 439.

⁵⁰⁵ İbn Abdîrabbîh, IV, 349; Ahmed Zeki Safvet, I, 440.

⁵⁰⁶ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 121; İbn Abdîrabbîh, IV, 349; Ahmed Zeki Safvet, I, 440.

Kanaatimiz odur ki, o akrabacılık yapmadığı gibi mevki-makam endişesi de taşınmamıştır. Maksudının Allah rızası olduğunu her fırsatta dile getirmiştir. Nitekim Abdullah b. Ömer'e yazmış olduğu mektubunda müslümanların çok hassas ve tehlikeli bir durumla karşı karşıya bulunduklarını, daha büyük tehlike ve karışıklıklara düşmemeleri için kendisinin hakemlik görevini memnuniyetle kabul ettiğini, amacının, Hz. Peygamber'in sünnetini takip ederek müslümanların bir araya gelmelerini sağlamak olduğunu ifade etmiştir.⁵⁰⁷ Yine Kûfe valiliğinden azledildiğin de Hz. Muâviye onu yanına almak istemiş ve kendisine çeşitli teklifler sunmuştu. Kendisine biat ettiği taktirde onun iki oğluna Basra ve Kûfe valiliği verileceğini de va'detmişti. Ebû Mûsâ, Kûfe valiliğinden azledildiği için şayet Hz. Ali'ye kızgın ya da kırgın olsaydı, dünyevi bir cıdışe taşısaydı ya da akrabalarını hoşnut etmek isteseydi Muâviye'nin bu teklifini peşinen kabul ederdi. Fakat o Muâviye'ye göndermiş olduğu mektubunda va'dedilen şeylere ihtiyacı olmadığını, bu teklifleri kabul edemeyeceğini, aksi taktirde Allah'ın huzurunda bunun hesabının kendisine sorulacağını ifade ederek Muâviye'nin talebini reddetmişti.⁵⁰⁸

İşte bütün bu gerekçelerden dolayı Ebû Mûsâ'nın, Muâviye yanlısı olduğunu iddia edenlerin bu konuda hata ettiklerini düşünüyoruz.

Fakat Ebû Mûsâ'nın temsilci olarak seçilmesi gerektiğinde ısrar edenler, bir ölçüde tenkit edilebilirler. Şöyle ki;

Tahkim'de Ebû Mûsâ'nın konumu Amr'ın konumundan daha düşük değildi. Hatta bazı tarihçiler Ebû Mûsâ'nın Hakem Olayı'ndaki rolünü yıllar sonra onun mefahirinden (övünç vesilelerinden) saymışlardır. Bu durum, onun torunları için de bir iftihar sebebi olmuştur. Nitekim şairlerden birisi, Bilâl b. Ebî Bürde'ye hitaben Ezruh'taki tutumundan dolayı onun dedesi Ebû Mûsâ için şiirler söylemiş ve övgüler yağdırmıştır.⁵⁰⁹

Ancak her ne kadar Ebû Mûsâ'nın konumu Amr'ın konumundan düşük değildi ise de hakemlerin niyetleri farklı idi. Ebû Mûsâ, kendisini Hz. Ali davasını müdafaaya memur edilen bir temsilci olarak görmüyor, fitneyi bertaraf etmek,

⁵⁰⁷ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 120; Ahmed Zeki Safvet, 438-39.

⁵⁰⁸ İbn Sa'd, IV, 112; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 95; Zehebi, *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 396; Abdüssettâr, I, 568.

⁵⁰⁹ Bu konu için bkz. İbnü'l-Arabî, 176 (Hâşiye); Yâkût, I, 174-75; Şa'vat, 218.

ümmeî dâhili savaş ve karışıklıklardan kurtarmak için seçilmiş bir hakem telakki ediyordu. Halbuki Şamlıların temsilcisi Amr b. el-Âs, tarafsız değildi. O, gerek fikirleriyle gerekse fiilleriyle Muâviye'nin yanında yer alıyordu. Bu bakımdan Amr'ın karşısına Abdullah b. Abbas veya Eşter çıkarılacak olsaydı belki daha isabetli karar verilmiş olurdu. Ebû Mûsâ'nın temsilciliğı hususunda ısrar edenler bu durumu dikkate almaları gerekirdi. Onun için Ebû Mûsâ'yı bu niyetinden dolayı eleştirmek yerine hakem tayini hususunda Hz. Ali'yi dinlemeyenler eleştirilmelidir, diye düşünüyoruz.

Burada şöyle bir soru akla gelebilir. Madem ki Ebû Mûsâ, Hz. Ali tarafından temsilci seçildi, o halde Amr'ın niyetini hesaba katarak ona göre bir siyaset izlemesi gerekmez miydi?

Evet gerekirdi ve bize göre o, yapması gerekeni de yaptı. Zira müzakereler sırasında Amr'ın, Hz. Ali dışındakilerin halifeliğı konusunda ileri sürdüğü bütün delilleri nakzederek Hz. Ali'nin Hz Muâviye'den üstün olduğunu dile getirdi. Yani Ebû Mûsâ, bu konuda Amr'ın tarafsız kalmasını sağlayıncaya kadar Hz. Ali'den yana tavır koydu ve bu aşamadan sonra işin şûrâya bırakılması gerektiğini ifade etti.

Onun içindir ki Ebû Mûsâ'nın Hakem Olayı sırasındaki izleniş olduğu siyâset bir çokları tarafından benimsenmiş ve doğru bulunmuştur. Niçekim Hasan İbrahim Hasan, Ebû Mûsâ'yı gaflet ve dar görüşlölükle suçlayan tarihçilerin ona haksızlık ettiklerini ifade ederek şöyle diyor : "Biz, onun Iraklılar tarafından seçilmiş ve bu vazifeyi samimiyetle üstlenmiş; ancak Hz. Ali ve diğer Hâşimoğullarından ayrı bir görüşte olduğunu görüyoruz ki işte bu durum bazı müslümanların kendisine kızmasının kaynağı olmuştur. Ebû Mûsâ'nın kanaatinin, muâsırların büyük bir kısmının kanaati olduğunda da şüphe yoktur..."⁵¹⁰

Ebû Mûsâ'nın daha önce Cemel ve Sıfın Savaşları sırasında izlediğı siyasetin de yine bir çok kişi tarafından takdir edildiğini ifade etmiştik.

İbrahim Ali Şa'vat'a göre Tahkim'de tenkit edilecek bir şey varsa o da hakemlerin, üzerinde ittifak ettikleri hususu, yani şûrâ yoluyla halifenin

⁵¹⁰ Hasan İbrahim Hasan, II, 51-52.

belirlenmesini tenfiz edecek bir gücün olmayışı ve her iki tarafın, alınan kararı tatbik etmeye yanaşmayışlarıdır.⁵¹¹

Nedvî ve arkadaşları da Hakem Hâdisesinin muvaffakiyetle sonuçlanmaması konusunda daha çok Hz. Ali taraftarlarını sorumlu tutar ve bu hususta Ebû Mûsâ'nın hakem tayin edilmesini istemeyenlerin büyük te'sir icra etmiş olduklarını ifade eder. Yani onlara göre Hz. Ali taraftarları arasında görüş birliğinin bulunmaması, Hakem Olayı'ndaki kararın icrasına mani olmuştur. Hz. Ali taraftarları arasında birlik yoktu. Bunların arasında sulhü ve fitnenin zevâlini isteyen, sükûnetin hükümlerine olmasını arzu eden bir cemaat vardı. Buna mukabil bir diğer grup vardı ki bunlar, bütün menfaati, fitnenin devamında ve savaşın yenilenmesinde arayan kimselerdi ki bunlar arasında Hz. Osman'ın öldürülmesinde parmağı bulunan, ondan sonra da Hz. Ali'ye sınıksız sarılan ve onunla birlikte hareket eden Sebeîler de vardı. Bunların hedefi fitne ve fesadın zirveye taşınması ve ortalığın büsbütün karışmasının gerçekleştirilmesi idi. Bu şartlar altında alınan karar olumlu bir netice veremezdi ve nitekim öyle oldu.⁵¹²

Ömer Rıza Doğrul da Ebû Mûsâ'nın bir hakem olarak vazifesini yaptığını ve ittifakla alınan kararı tebliğ ettiğini ifade eder. Ona göre Ebû Mûsâ, vazifesini ciddiyetle yerine getirmiş, fikirlerini açık ve berrak olarak anlatmış, ümmetin birliğini te'min etmeyi düşünmüş, Hz. Osman'ın katlini takip eden ve âsilerin te'sir ve baskısı altında vuku bulan seçimin yenilenmesini müdafaa etmiş bir aday göstermek icap ettiği zaman mücadelelere iştirak etmeyen, hiçbir tarafın te'siri altında kalmayan, ümmetin birliğini muhafazaya muktedir ve başkanlık makamına ehil olan şahsiyeti, Abdullah b. Ömer'i göstermiştir. Bundan dolayı Ebû Mûsâ'yı kınamak, doğruluğu, dürüstlüğü kınamak olur.⁵¹³

Kanaatimizce bu araştırmacıların bu konudaki değerlendirmeleri dikkate değerdir.

Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin baştan beri izlediği siyâseti iki noktada özetlemek mümkündür. Birincisi Ebû Mûsâ, hiçbir zaman fitne ve kargaşadan taraf olmamıştır. Ona göre en isabetli karar, bu gibi ortamlardan uzak durmak, insanlar arasında sulh ve sükûnetin te'mini için çaba sarf etmektir. Zira fitne

⁵¹¹ Şa'vat, 218-19.

⁵¹² Nedvî, II, 297-98.

⁵¹³ Doğrul, V,102-03.

anında kimin haklı ya da haksız olduğunu kestirmek mümkün değildir. İkincisi ise Ebû Mûsâ, Hz. Osman'ın mazlumen öldürüldüğünü kabul etmektedir. Ancak onun intikamını almak için ötede beride ayaklanma tertip etmeyi doğru bulmamaktadır. Ona göre bu durumda takip edilmesi gereken yol, din ve fazilet erbabından birini devletin başına geçirmek ve onun, hakkı icrâ etmesine imkân tanımaktır. Bunu yaparken de fitnenin yeniden canlanmasına fırsat vermemek için riyaseti şûrâya bırakmak ve ümmetin istek ve arzusuna göre halife seçmek esas alınmalıdır.

4. Tahkim ile alakalı olarak değerlendirilmesi gereken bir diğer husus, görüşmeler sırasında hakemler tarafından ele alınması gereken konunun içeriğidir.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi tahkinnâmede asıl mes'eale olan hakemlerin görüşecekleri konu açıkça ortaya konulmamış, sadece görüşmelerde uygulanacak olan esas prensipler ve hakemlerin yetkileri belirtilmiştir. Bu sebepten dolayıdır ki, görüşmelerde asıl ele alınması gereken konu unutulmuş, iş, hilâfet mes'ealesine dönüştürülmüştür. Hakemler, Hz. Osman'ın kanını dava edecek ve suçluların cezalandırılması ya da cezalandırılmaması konusunda karar verecek bir mahkeme hey'eti olma özelliğini kaybetmişlerdir. Anlaşmanın sonunda ortaya çıkan husus, hilâfete kimin daha ehil olduğu ve kimin halifelik yapacağı mes'ealesi olmuştur.

Tahkinnâmede konu açıkça ortaya konulmadığından, konunun içeriği hakkında çeşitli görüşler ileriye sürülmüştür.

Bazılarına göre görüşmelerde ele alınan konu, Hz. Ali açısından biat, Hz. Muâviye açısından ise biattan önce Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması ya da kendisine teslim edilmesi mes'ealesi idi.⁵¹⁴

Watt'a göre konu, Hz. Osman'ın katli mes'ealesiydi. Yani onun haklı mı yoksa haksız mı öldürülmüş olduğunu incelemektir.⁵¹⁵

Diyânet Ansiklopedisi'nde "Ebû Mûsâ el-Eş'arî" maddesini yazan Yaşar Kandemir'e göre konu, iki taraf arasındaki barışın te'miniydi.⁵¹⁶

⁵¹⁴ Bu konu için bkz. İbnü'l-Arabî, 175 (Hâşiye)

⁵¹⁵ Watt, 16.

⁵¹⁶ Kandemir Yaşar, "Ebû Mûsâ el-Eş'arî", *DİA*, X, 191.

Nedvî ve arkadaşına göre ise konu, hilâfetin kime ait olacağını Kur'ân'ın hükümlerine göre belirlemektir. Yani hilâfet mes'elesiydi.⁵¹⁷ Wellhausen de aynı görüştedir.⁵¹⁸

Bize göre görüşmelerde ele alınması gereken konu aslında Hz. Ali açısından biat, Hz. Muâviye açısından ise biattan önce Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması ya da kendisine teslim edilmesi mes'elsesiydi olmalıydı. Ancak hakemler, daha müzakerelere başlamadan Abdullah b. Abbas, Ebû Mûsâ'ya bazı tavsiyelerde bulunuyor Hz. Ali'ye biat edenlerin, Ebû Bekir, Ömer ve Osman'a biat edenler olduklarını hatırlatması gerektiğini, Ali'de kendisini hilafetten uzaklaştıracak, Muâviye'de ise kendisini hilafete yaklaştıracak bir durumun bulunmadığını ifade ediyordu. Öyle anlaşıyor ki gelişen olaylar, ele alınması gereken asıl konuyu unutturmuş, hakemler henüz bir araya gelmeden önce iş, hilâfet mes'elesine dönüşmüştür.

5. Kaynaklarımızın beyanına göre Hz. Ali, Ebû Mûsâ'yı ve beraberindekileri hakemlerin buluşması gereken yere gönderdiğinde Hariciler Hz. Ali'ye karşı protestolarını yoğunlaştırdılar Şöyle ki;

Daha önce tahkime razı olması ve temsilcisinin tesbiti konusunda Hz. Ali'ye baskı yapanlar, kendilerinin hata yaptıklarını Hz. Ali'nin de bu hususta kendilerine uyararak hatalı davrandığını ileri sürmüş ve bu hatalarından dolayı tevbe ettiklerini açıklamışlardı. Onlar Hz. Ali'ye de tevbe teklifinde bulunmuşlarsa da teklifleri Hz. Ali tarafından reddedilmişti.⁵¹⁹ Zira Kurân'ın hükmüne göre, yapılan anlaşmaya uymak gerekiyordu.⁵²⁰ Neticede bunlar, Hz. Ali'nin ordusundan ayrılmış ve onu hakeme razı olduğu için de küfürle itham etmişlerdi.⁵²¹

Hakemler kararı açıkladıklarında Hariciler her iki hakemin de küfre düştüğünü, Allah'tan başka hiç kimsenin hüküm veremeyeceğini ilân etmişlerdi.

⁵¹⁷ Nedvî, II, 185.

⁵¹⁸ Wellhausen, 37.

⁵¹⁹ Minkarî, 517. Benzer ifadelerle ayrıca bkz. Belâzürî, *Ensâb*, III, 129; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 285; Ahmed Emîn, 369.

⁵²⁰ Minkarî, 517; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 285.

⁵²¹ Minkarî, 517; Belâzürî, *Ensâb*, II, 129; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 285; Ahmed Emîn, 369.

Hatta daha hakemler bir araya gelmeden, bunu ilk olarak ortaya atan kişinin, Urve b. Udeyye et- Temîmî olduğu ifade edilmektedir.⁵²²

Öyle anlaşıyor ki Hz. Ali'nin taraftarları arasında çıkan ilk ihtilaf tahkimin kabul edilip edilmemesi hususunda ortaya çıkmıştı. Bunu, temsilci seçimindeki ikinci ihtilaf izledi. İhtilâflar, tahkimnâmenin yazılmasından sonra da etkisini sürdürdü. Iraklılar bu sefer de tahkimnâmenin hükümleri konusunda anlaşmazlığa düştüler. Bir kısmı yapılan anlaşmaya rıza gösterirken, bir kısmı da Allah'ın dini hususunda insanların hakemliğini kabul etmiyorlar ve :”Allah’tan başka hüküm veren yoktur” diyorlardı. Dolayısıyla bu anlaşmayı kabul etmenin, dinden sapma anlamına geldiğini iddia ediyorlardı. Bu ihtilâfların etkileri, asırlarca sürecek olan siyâsî ve itikâdî bir fırka olan Harîcilerin ortaya çıkmasına da sebep olmuştu.

6. İbn Kesîr, Beyhakî'nin Hakem Olayı ile ilgili olarak bir hadis naklettiğini, ancak bunun münker bir hadis olduğunu ifade etmektedir. Rivayete göre Hz. Peygamber : “Doğrusu İsrâiloğulları anlaşmazlığa düştüler, anlaşmazlıkları devam etti. Nihayet iki hakem tayin ettiler. Bu hakemler sapıtılar ve başkalarını da saptırdılar. Doğrusu bu ümmet de anlaşmazlığa düşecektir. Anlaşmazlıkları devam edecektir. Nihayet iki hakem tayin edeceklerdir. Bu hakemler sapıtacaklar ve kendilerine uyanları da saptıracaklardır” İbn Kesîr, bu rivayetin münker ve uydurma olduğunu söylemektedir. Zira ona göre böyle bir hadis olmuş olsaydı, Hz. Ali hakem tayinine muvafakat etmezdi.⁵²³

7- İbnü'l-Esîr'in beyanına göre Muâviye, hakemlerin görüşüp konuştukları yere gelmiş ve o günün akşamında oradaki insanlara hitap ederek “Bundan sonra bu iş (hilâfet mes'elesi) hakkında herhangi bir şey söyleyecek olan varsa bize başını uzatsın da görelim” demiştir. Muâviye'nin bu sözlerine Abdullah b. Ömer karşılık vermek istemiş, ancak müslümanlar arasında fitneye sebebiyet verir, düşüncesiyle konuşmaktan vazgeçmiştir. Bu düşünceden dolayı susmayı tercih ettiğini öğrenen Habib b. Mesleme, Abdullah'ı taktir etmiş ve ona hayır duada bulunmuştur.⁵²⁴

⁵²² Ya'kûbî, II, 190.

⁵²³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 284 – 85.

⁵²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 333-34.

Ancak şunu ifade etmek gerekir ki Hz. Muâviye, ancak Hz. Ali'nin vefatından sonra Hasan b. Ali'nin kendisine biat etmesiyle halife olmuştur. Hakem Olayı'ndan iki yıl sonra milâdî 669. yılında Hz. Ali'nin vefatına kadar onun halifeliği, müslümanların tamamı tarafından benimsenmemiştir.⁵²⁵ Ama şu kadar var ki Şam halkı daha önce kendisine halife olarak biat etmişlerdi.⁵²⁶

8. Son olarak Ebû Mihnef hakkında bazı değerlendirmelere yer vermek istiyoruz :

Şu hususu belirlemek gerekir ki Şiîler de dahil⁵²⁷ tarihçilerin büyük çoğunluğu, bir çok konuda olduğu gibi tahkim mes'alesinde de Taberî'nin Tarih'inde yer alan rivayetlerin te'sirinde kalmış ve ondan iktibaslarda bulunmuşlardır. Zira o, tarihî kaynakların en eskilerindendir. Welhausen'in de dediği gibi Sıffin Savaşı hakkında söz Taberî'de hemen tamamıyla Ebû Mihnef'e aittir.⁵²⁸ Taberî'de tahkimle ilgili olarak iki rivayet yer almaktadır. Bunlardan birisi hadiseyi çok kısa olarak ele alan Zührî'nin rivayetidir. Diğerisi ise Ebû Mihnef'in rivayetidir ki tarihçiler, genel olarak bu rivayeti esas almışlardır. Ancak Ebû Mihnef'in muhaddislerce zayıf kabul edildiğini burada ifade etmek gerekir.

Asıl adı Lût b. Yahyâ olan Ebû Mihnef, Iraklı tarihçilerin en ünlülerindendir. Emevî devletinin sonlarında yaşamış ve bu devrin son buluşunu idrak etmiştir. 0,157/774 yılında vefat etmiştir. Rivayetlerinin önemli bir kısmı, görgü şahitlerinin bildirdikleridir.

Ebû Mihnef, Emevî idaresine karşı olan birisiydi. O, daha çok Irak havalisi, özellikle de Kûfe ve çevresiyle ilgilenmiştir. Irak ve Kûfe'nin de Emevî muhalefeti'nin merkezi durumunda olması, onun bu bölgeyle yakından alakadar olmasına sebep olmuştur. Ancak o, rivayetlerinde akıl ve mantığın sesini dinlemekten daha ziyade, hislerinin siyâsî ve ideolojik temayüllerin te'siri altında kalmıştır. Bu bakımdan bir çok münekkid tarafından, özellikle de hadisçilerce şiddetle eleştirilmiştir.⁵²⁹ Şöyle ki;

⁵²⁵ Hitti, I, 279.

⁵²⁶ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 74.

⁵²⁷ Ca'fer Nakdî, *Gazevâtü emîri'l-mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib ev eşî'atü'l-envâr fî fadli Haydari Kerrâr*, Beyrut 1992, s. 143-70; Behbehânî, *ed-Deme'atü's-sâkibe fî ahvâli'n-nebbiyyi ve'l-itrâti't-tâhire* (nşr. Hüseyin el-A'lâmî), I-VIII, Beyrut 1989, III, 16-41.

⁵²⁸ Welhausen, 36.

⁵²⁹ Ebû Mihnef hakkında geniş bilgi için bkz. Yahyâ b. İbrâhim b. Ali, *Merviyâtü Ebî Mihnef fî târîhi't-Taberî*, Riyad 1410, s. 41-46; Hizmetli, 123.

İbnü'n Nedim, her ne kadar Ebû Mhnef'i Irak tarihini en iyi bilen tarihçi olarak takdim ederse de⁵³⁰ Cerh ve ta'dil alimleri, onun hakkında "leyse bisika" (güvenilir değil),⁵³¹ "metrûkü'l-hadîs" (hadisi kabul edilmez) gibi ifadeler kullanarak⁵³² naklettiği rivayetleri reddederler. İbn Adî, onun aşırı bir Şii olduğunu ve rivayetlerinin hiçbir senede dayanmadığını söyler.⁵³³ Dârekutnî ise rivâyetlerinin zayıf olduğunu ifade eder.⁵³⁴ Hatta Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, tahkimle ilgili rivayetleri zikrettikten sonra bu rivayetlerin tamamını yalan olarak nitelendirir. O, bu rivayetlerin, Taberî'nin Tarihi'nde yer aldığını, Allah'a isyandan ve bid'atlardan sakınmayıp fîskını açıkça ilan eden kişilerin bu rivayetleri oradan miras olarak ele geçirip istismar ettiklerini ifade eder.⁵³⁵ İbnü'l Arabî'nin eserine haşiye yazan Muhibbuddîn el-Hatîb de İslâm Tarihi'nin ilk tedvininin, Abbasî Devleti'nin kuruluş yıllarında gerçekleştiğini, o dönemde bir takım tarihçilerin Emevîler ve taraftarları hakkında kötöleme yaparak yanlış bilgiler aktardıklarını, Amr'ın Ebû Mûsâ'ya hile yaptığına dair haberin de bunlardan birisi olduğunu ileri sürer.⁵³⁶

Ebû Mihnef'in eserlerinin, sonraki yüzyıllarda bazı değişikliklere de maruz kaldığı belirtilmektedir.⁵³⁷ Onun büyük dedesinin de sahâbî olup Sıffin'de Hz. Ali'nin saflarında savaştığı ve Emevilere karşı Hz. Ali taraftarlarını desteklediği bilinmektedir.⁵³⁸

Taberî, 132-33/749-50 yıllarına kadar cereyan eden olayları onun eserlerinden almıştır. Şarkiyatçılar, kendisine son derece önem vermiş ve eserleri üzerinde geniş araştırmalar yapmışlardır. Wellhausen'in eserlerinde Ebû Mihnef'in rivayetleri geniş yer tutar. Usula Sezgin de onunla ilgili bir çalışma yapmıştır.⁵³⁹

⁵³⁰ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, Beyrut tsz,s.93.

⁵³¹ İbn Ebî Hâtîm, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dil*, I-VII, Beyrut 1952, VII, 182; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, VII, 301-02; Ukaylî, *Kitâbü'd-Du'afâi'l-kebîr* (nşr. Abdülmü'tî Emin Kal'acî), I-V, Beyrut tsz, IV, 18-19.

⁵³² İbn Ebî Hâtîm, VII, 182; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, VII, 301-02.

⁵³³ İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*, I-VII, Beyrut 1984, VI, 2110.

⁵³⁴ Dârekutnî, *Kitâbü'd-Du'afâ' ve'l-metrûkîn* (nşr. Subhî el-Bedrî es-Sâmarrâî), Beyrut 1986, s.146.

⁵³⁵ İbnü'l-Arabî, 17.7

⁵³⁶ İbnü'l-Arabî, 177 (Hâşiye).

⁵³⁷ Hizmetli, 123.

⁵³⁸ İbnü'n-Nedim, 93; Başaran, Selman, "*Ebû Mihnef*" *DİA*, X, 189.

⁵³⁹ Sezgin, *Abû Mihnef*, Leiden, 1971.

Verilen bu bilgiler ışığında İslâm tarihçilerinin Ebû Mihnef'in naklettiği rivayetler karşısında temkinli olmaları gerektiğine dikkat çekmek isterim. Zira gerçekte tarih, hakikati öğrenmektir. Bu durumda tarih bilgisinden ve tarihçiden beklenen, tarih olaylarını ve olgularını tarafsızlık ve objektiflik ilkesi doğrultusunda günümüze aksettirmektir. Yazılanların tarihe dair olup olmadıklarının tespitini ve tarihi hakikatin ortaya çıkarılmasını sağlamak için mutlaka tarih tenkidi yapılmalıdır. Tarih tenkidinde ise önemli olan, tarihi vesikaların (şahitliklerin) tenkidi ve tespitidir. Tarih tenkidi, tarih kaynaklarının mevcudiyetini tespit ettiği gibi, sihhat durumlarını da ortaya koyar. Rivayeti sened ve metin itibariyle irdeler, gerçekte olup olmadığını aklın ve ilmin ilkeleri ışığında ortaya koyar. Akla ters düşen rivayete atar, râvilerin akıl, hâfıza ve bilgi durumlarının değerlendirmesini yapar, ulaşılan sonuca göre rivayeti kabul veya reddeder.

Bilindiği gibi târihin genel olarak üç çeşit kaynağı vardır. Rivayet edilenler (merviyât-traditions), âbideler (âbidât-monuments), yazılanlar (mektûbât-e'crits). Tarihçilerin daha ziyâde müracaat etkileri kaynaklar, yazılanlardır. Bu itibarla bunların büyük önemi vardır.

Yazılı vesikalarda öncelikle yazı tahkik olunur. Yazı, gerçekten kendisine nispet edilen kimseye ait midir? Yoksa asıl ve menşesinde cehâlet var mıdır? Bu husus tespit edilmelidir ki buna "intikâd-ı sened" (sened tenkidi) denir. Müellife aidiyeti kesinlik kazandıktan sonra yazının içeriğine yani metnine geçilir. Eser sahibinin naklettiği şeyler akla yakın şeyler midir? Yoksa ifadeleri açık ve birbirini destekler mahiyette midir? Ona bakılır. Eser, tenkidin bu aşamasından da geçirildikten sonra müellifin kendisi tenkide tâbi tutulur. Müellif, naklettiği olaylara bizzat şahit olmuş mudur? Yoksa başkalarından mı rivayet etmektedir? Kendisinin rivayete ne derece ehliyeti vardır? Yalanı ya da vehmi (hatası ve cehaleti) var mıdır? Akli başında bir kimse midir? Hıfzı kuvvetli midir? Olayları, hemen ortaya çıkmalarını müteakiben mi kaydetmiştir? Bilvasıta kaydediyorsa aradaki vasıtalar kimlerdir? Bunların değer ve itibarları ne seviyededir? İşte bütün bunlar iyiden iyiye incelenmedikçe yazılı vesikaların mevsukiyet dereceleri

hakkında itimada şâyan bir ilim elde edilmez. Elde edildikten sonra da haber-i vâhiden ileri bir mertebeyi bulamaz.⁵⁴⁰

İslâm tarihçilerinin, gerek Ebû Mihnef'in, gerekse diğer eski tarihçilerin rivayetlerini, bu ilkeleri göz önünde bulundurarak değerlendirmelerinin, isabetli olacağı kanaatindeyiz.

5. Hz. Muâviye Döneminde Ebû Mûsâ el-Eş'arî

5.1. Muâviye'ye Biat Etmesi

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Hz. Ali, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi Kûfe valiliğinden azlettiğinde Hz. Muâviye ona bir mektup yazmıştı. Mektubunda Ebû Mûsâ'nın Şam'a gelip kendisine biat etmesi halinde Kûfe ve Basra gibi iki önemli şehrin yönetimini oğullarına vereceğini dile getirmişti. Hatta onun görüşüne müracaat edilmeden, hiçbir işin hükme bağlanmayacağını beyan etmişti. Ancak Ebû Mûsâ, Muâviye'nin bu teklifine olumlu cevap vermemiş, ve bu gibi şeylere iltifat etmemişti.

Hakem Olayı'nı müteakip kalkıp Mekke'ye gitmesinden sonra Ebû Mûsâ'nın , Muâviye tarafından tekrar Şam'a da'vet edildiğini görüyoruz. Ebû Mûsâ'nın ise, onun bu önerisini de kabul etmediğini, hatta hakemlerin hükmünden sonra Hz. Ali'nin tercih hakkının bulunamayacağına dair Hz. Muâviye'in sözlerini eleştirerek bu konuda onunla hem fikir olmadığını dile getirdiğini görüyoruz.

Kûfe halkı, Hz. Ali'nin öldürülmesinden sonra onun büyük oğlu Hz. Hasan'a biat etmişlerdi.⁵⁴¹ Hz. Hasan altı aydan birkaç gün fazla halifelik yapmış, daha sonra Muâviye onu kendisine biata mecbur etmek için büyük bir ordu ile Kûfe'ye yürümüşü. Hz. Hasan da müslümanlar birbirlerinin kanını akıtmaması diye halifelikten çekilmişti.⁵⁴² Nitekim o, daha önce Hz. Ali, Hz. Muâviye'nin itaata yanaşmaması üzerine onu güç kullanarak azletmek niyetiyle Şam topraklarına askerî sevkiate karar verdiğinde, müslüman kanı akmasını diye babasını savaştan vazgeçirmeye çalışmış, ancak muvaffak olamamıştı.⁵⁴³

⁵⁴⁰ Ez-Zebidî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, (çev. Ahmed Nâim), Ankara 1970, I, 82-90.

⁵⁴¹ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 140; Dineverî, 216; Taberî, V, 158; Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 191.

⁵⁴² Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 191.

⁵⁴³ Dineverî, 145; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 223; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 230.

Hz. Hasan, bir takım şartlar ileri sürerek halifelikten çekileceğine dair Muâviye'ye mektup göndermiş, o da bu şartları kabul etmişti. Bunun üzerine Hz. Hasan, halifelikten istifa ettiğini açıklamış, Hz. Muâviye de Kûfe'ye girip halktan biat almıştı.⁵⁴⁴

Daha sonra Hz. Hasan Medine'ye gitmişti. Böylece Hz. Peygamber'in geleceğe dair vermiş olduğu haberlerden biri daha gerçekleşmiş oluyordu. Zira Hz. Peygamber, Hz. Hasan çocukken, ona işaretten şöyle demişti : “Bu oğlum, seyyittir. Umarım ki Allah Taâla onun sebebiyle iki İslâm toplumunun arasını düzeltir.”⁵⁴⁵

Hicretin 41. yılında müslümanların tamamı Muâviye'ye biat etmiş, bu nedenle bu yıla “Âmü'l-Cemâa” (cemaat yılı) ismi verilmiştir.⁵⁴⁶

Hakem Olayı'ndan sonra Mekke'ye giden Ebû Mûsâ, Hz. Ali'nin şehâdetinden sonra tekrar Kûfe'ye dönmüş ve orada vefat etmiştir.⁵⁴⁷

Ebû Mûsâ'nın Kûfe'ye doğru yola çıktığını haber alan Muâviye'nin , onu Kûfe yakınlarında Nahle (Nuhalıye) denilen mevkide karşıladığı ifade edilmektedir. Ebû Mûsâ'nın, siyah bir sarık, siyah bir cübbe ve siyah bir bastonla Muâviye'nin yanına geldiği de rivayetler arasındadır.⁵⁴⁸

Ebû Mûsâ, Muâviye'nin huzuruna vardığında : “Allah'ın selâmı ve rahmeti senin üzerine olsun ey emir!” diyerek onu selamlamıştı. Muâviye de ona : “Merhaba” dedikten sonra onun kendisine biat etmesini istemişti. Bunun üzerine Ebû Mûsâ, Muâviye'nin huzurundan çıkmış ve evine gitmişti. Derken Abdullah b. İdâh gelip Ebû Mûsâ'nın huzuruna girmiş ve onu uyarmıştı. Abdullah, onun artık Ebû Bekir, Ömer ve Osman zamanında yaşamadığını, Muâviye'ye biat etmediği taktirde öldürülebileceğini ifade etmişti. Abdullah, Ebû Mûsâ'nın huzurundan ayrılınca, Ebû Mûsâ, oğlu Ebû Bürde'ye Abdullah'ı takip etmesini emretmişti. Ebû Bürde, onun gidip Muâviye'nin huzuruna girdiğini müşahade etmiş ve durumu babasına bildirmişti. Ebû Mûsâ, Abdullah'ın Muâviye tarafından gönderildiğini anlamış, bilâhare kalkıp Muâviye'nin yanına gelerek onu

⁵⁴⁴ Dineverî, 218; Suyûtî, *Târihu'l-hulefâ'*, 192.

⁵⁴⁵ Buhârî, *Fezâil*, 22; Suyûtî, *Târihu'l-hulefâ'*, 192.

⁵⁴⁶ Suyûtî, *Târihu'l-hulefâ'*, 196.

⁵⁴⁷ İbn Sa'd, VI, 16; İbn Abdilberr, *et-İsfâ'âb*, III, 980.

⁵⁴⁸ İbn Sa'd, IV, 113.

selamlamıştı. Karşılıklı konuşmalardan sonra Ebû Mûsâ ona biat etmiş, o da Ebû Mûsâ'nın beş yıllık nafakasının te'min edilmesi için ilgililere emir vermişti.⁵⁴⁹

İbn Sa'd da Muâviye'nin Ebû Mûsâ'ya hüsnü kabul gösterdiğini, onun ihtiyaçlarını karşıladığını, hatta onun görüşlerine başvurmadan hiçbir işi hükme bağlamadığını kaydetmiştir.⁵⁵⁰

Yine bazı rivayetlerden, Muâviye'nin Ebû Mûsâ'ya son derece önem verdiği, ona izzet ikramda bulunduğu ve onu kardeş olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Şöyle ki;

Muâviye, oğlu Yezid'e Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin oğlu Ebû Bürde hakkında bir vasiyette bulunmuş ve şöyle demiştir : “Şayet idareyi ele alırsan bununla (Ebû Bürde ile) ilgilen! Zira onun babası benim kardeşimdir ya da dostumdur.”⁵⁵¹

Muâviye'nin hâcibi ise, Ebû Mûsâ'nın okuduğu Kur'ân'ı dinlemek üzere Muâviye'nin , geceleyin evinden çıkıp gittiğini ifade etmektedir.⁵⁵²

Ebû Mûsâ hakkında nakledilen bu rivayetler bir bütün olarak ele alındığında daha önce de değindiğimiz gibi Ebû Mûsâ'nın Muâviye taraftarı, Ali aleyhtarı olduğuna dair ileri sürülen iddiaların doğru olmadığı, diğer taraftan, çağrısına icabet etmediği için de Muâviye'nin Ebû Mûsâ'ya kırılmadığı ve onu son derece önemseydiği ortaya çıkmaktadır.

5.2. Vefatı

Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin, Muâviye döneminde vefat ettiği kesindir. Ancak vefat yeri ve yılı hakkında değişik rivayetler vardır. İbn Sa'd, onun 52/672 yılında vefat ettiğini zikreder ve bazı ilim ehli kimselerin bu yılın 42/662 olduğunu ifade ettiklerini nakleder.⁵⁵³

⁵⁴⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 97.

⁵⁵⁰ İbn Sa'd, IV, 112.

⁵⁵¹ İbn Sa'd, IV, 112; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 401; Abdüssettar, I, 567.

⁵⁵² İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 16; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 382.

⁵⁵³ İbn Sa'd, IV, 116; VI, 16.

Ebû Mûsâ'nın 50/670 ya da 52/672 yılında vefat ettiğini söyleyenler de vardır.⁵⁵⁴ Hâkim'in Müstedrek'inde de onun vefat yılı 52/672 olarak gösterilir.⁵⁵⁵ İbnü'l-Cevzî de aynı kanaattedir.⁵⁵⁶

İbn Kesîr, onun vefat yılının 52/672 olduğunu kaydettikten sonra şunları dile getirir : "İbnü'l- Cevzî "el- Muntzam" isimli eserinde Ebû Mûsâ'nın bu yılda (hicretin 52. yılında) vefat ettiğini zikretmiştir. Bazılarının görüşü budur. Bundan bir yıl önce vefat ettiği de söylenmiştir. Yine hicrî 42. yılda vefat ettiği ifade edilmiştir. Bundan başka görüşler de ileri sürülmüştür. En doğrusunu Allah bilir".⁵⁵⁷

Bir kısım kaynaklarda onun vefatının 42/662 ile 53/673 yılları arasında gerçekleştiğine dair çeşitli rivayetler vardır.⁵⁵⁸

Zehebî, Ebû Mûsâ'nın vefatının 44/664 yılında vuku bulduğunu tashih etmiş ve şöyle demiştir : "Sahih olan rivayete göre Ebû Mûsâ, hicretin 44. yılının Zihicce ayında vefat etmiştir."⁵⁵⁹ Zehebî ile aynı görüşte olanlar da vardır.⁵⁶⁰ Şerbâsî ise hicretin 52. yılını doğru olarak kabul etmektedir.⁵⁶¹

Şuu ifade etmek gerekir ki, kaynakların bir çoğu onun 42/662 ya da 44/664 yılında vefat ettiği hususunda müttefiklerdir.⁵⁶²

Bu görüş, Ebû Mûsâ'nın 63 yaşına vefat ettiğine dair nakledilen rivayetlere de⁵⁶³ uygun düşmektedir.

Onun 50/670 ya da 52/672 yılında vefat ettiği kabul edilecek olursa, 63 yaşında vefat ettiği dikkate alındığında hicretten 11-13 yıl önce dünyaya gelmiş olması gerekecektir. Bi'setin 5. yılında İslâmiyeti kabul ettiğine, yani hicretten 8

⁵⁵⁴ Taberî, V, 240; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 471; A. Mlf. *Üsdü'l-ğâbe*, V, 309; Şerbâsî, I, 513.

⁵⁵⁵ Hâkim, III, 464.

⁵⁵⁶ İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam*, V, 252.

⁵⁵⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 60.

⁵⁵⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 99-102; Mizzî, XV, 452-53; Zehebî *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 397; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 360.

⁵⁵⁹ Zehebî, *Tezkiretü'l-hüffâz*, I, 24; A. Mlf, *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 398.

⁵⁶⁰ İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, III, 980; İbn Hüdeyde, I, 224; Şevkânî, *Derrü's-sahâbe fi menâkibi'l-karâbe ve's-sahâbe* (nşr. Hüseyin b. Abdillâh el – Ömerî), Dimaşk 1984, s. 666; Nedvî II, 302.

⁵⁶¹ Şerbâsî, I, 513.

⁵⁶² İbn Sa'd, IV, 116; VI, 16; Ebû Nuaym, *Ahbâru Isbahân*, 57; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, III, 980; Mizzî, XV, 452; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 398; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 360; A. Mlf., *Tehzîb*, V, 363.

⁵⁶³ Hâkim, 464; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, III, 980; Nevevî, II, 269; Mizzî, XV, 452; İbn Hüdeyde, I, 224; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 360; A. Mlf., *Tehzîb*, V, 363; Şerbâsî, I, 513; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, I-II, İstanbul 1974, I, 229.

yıl önce müslüman olduğuna göre, bu onun 3-5 yaşlarında iken İslâmiyeti kabul ettiği anlamına gelir ki pek ma'kûl ve mantıklı olamaz.

Halbuki onun 42/662 ya da 44/664 yılında vefat ettiği kabul edilecek olursa bu durumda onun doğumu, hicretten yaklaşık 19-21 yıl önce gerçekleşmiş olacaktır. Bu da bi'setten 6-8 yıl öncesine tekabül eder. Bu taktirde İslâmiyeti kabulü sırasında Ebû Mûsâ'nın, 11-13 yaşlarında olduğu sonucu ortaya çıkar ki makul ve mantıklı olan da budur. Zira ancak bu yaşlardaki bir çocuğun ticaret maksadıyla Mekke'ye gelip birileriyle antlaşma yapması mümkündür. 3-5 yaşlarındaki bir çocuğun Mekke'ye gidip ticaret yapması düşünülemez.⁵⁶⁴ Kaldı ki 42/662-53/673 yılları arasında ilim ve cihâd meydanlarında Ebû Mûsâ'nın ismini anılmamaktadır. Dolayısıyla biz bu konuda Zehebî'nin görüşünü tercih ediyor ve Ebû Mûsâ'nın vefat yılını 44/664 olarak kabul ediyoruz.

Ebû Mûsâ'nın vefat ettiği yer hususunda da tarihçiler arasında görüş birliği yoktur. Kûfe'de vefat ettiğine dair rivayetler olduğu gibi⁵⁶⁵ Mekke'de vefat ettiğini ileri sürenler de vardır.⁵⁶⁶ Nedvî ve arkadaşı, en fazla tercih edilen rivayetin, onun Mekke'de vefat ettiğine dair ileri sürülen rivayet olduğunu ifade ediyorlarsa da⁵⁶⁷ biz, onun Kûfe'de vefat ettiğine dair nakledilen rivayetlerin daha doğru olduğu kanaatindeyiz. Zira onun, Hakem Olayı'ndan sonra Mekke'ye gittiğini, bilâhare Hz. Ali'nin öldürülmesinden sonra Kûfe'ye gelerek Muâviye'ye biat ettiğini ve orada vefat ettiğini bir önceki konuda anlatmıştık. Kaldı ki Ebû Mûsâ'nın, Kûfe yakınlarındaki "Seviyye" denilen mevkiye defnedildiği belirtilmektedir.⁵⁶⁸

Ebû Mûsâ, ölmeden önce ailesine ve çocuklarına yaptığı vasiyetinde cenazesinin sür'atle taşınmasını, bulur yakmak için mangal bulundurulmamasını, kabrinde vücudu ile toprak arasına bir şey konulmamasını, kabrinin üzerine bina yapılmamasını, kadınların, arkasından saçını başını yolmaktan, yüksek sesle

⁵⁶⁴ Ebû Mûsâ, kamerî aylara göre, 63, güneş yılına göre ise 61 yıl yaşamış olmaktadır. Biz bu hesapları yaparken güneş yılını esas aldık.

⁵⁶⁵ İbn Sa'd, VI, 16; Halîfe b. Hayyât, *et-Tabakât*, 156; A. Mlf., *et-Târih*, 211; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-ğâbe*, V, 309; Şevkânî, 666; Zirikli, IV, 255.

⁵⁶⁶ İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, III, 980; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-ğâbe*, V, 309; Şerbâsî, I, 513; Nedvî, II, 301.

⁵⁶⁷ Nedvî, II, 301.

⁵⁶⁸ Neşşâr, III, 108. Seviyye, Kûfe yakınlarında bulunan bir yerdir. Bkz. Yâkût, I, 940.

ağlayıp feryad etmekten sakınmalarını emretmiş ve bu gibi şeyleri yapanlardan uzak olduğuna yanındaki insanları şahit tutmuştur.

İnsanlar kendisine : “Bu konuda bir şey mi işittin?” diye sorduklarında o : “Evet, Rasûlullah’tan (bunları duydum)” şeklinde karşılık vermiştir.⁵⁶⁹

İmam Buhârî, Sahîh’inde “musibet anında saçı başı yolmayı nehyeden hadisler babı” diye bir bab ayırmış ve Ebû Mûsâ ile ilgili olarak şu olayı nakletmiştir : “Ebû Mûsâ, başı bir ailesinin kucağında iken çok rahatsızlanıp kendisine baygınlık geldi (o arada ailesi çığlık attı) Ebû Mûsâ, ailesine karşı bir şey söyleyemedi Bir süre sonra uyanınca şöyle dedi : ‘Rasûlullah (s.a.v.)’ın beri olduğu kimselerden ben de beriyim. Şüphesiz ki Rasûlullah (s.a.v.), yüksek sesle ağlayan, saçını başını yolan ve elbiselerini parçalayan (kimselerden) uzaktır’ ”.⁵⁷⁰

Ailesine ve çocuklarına nasihat edip onlara Hz. Peygamber’in sünnetine sarılmaları gerektiğini söyleyen Ebû Mûsâ, ölüm sarhoşluğu şiddetlendiğinde hizmetçilerini çağırıp onlara : “Gidiniz, mezarı kazınız. Genişletiniz ve derinleştiriniz” şeklinde ta’limat vermiştir. Hizmetçileri emri yerine getirdikten sonra gelip durumu kendisine bildirdiklerinde Ebû Mûsâ, etrafındaki insanlara kabir ahvalinden bahsetmiş, kabrin iki menzilden biri olacağını, kendisi için genişletileceğini ya da daraltılacağını, kabirden cennet yahut cehennem kapılarının açılacağını, kendisinin ya cennetteki köşkleri, sarayları ve Allah’ın kendisi için hazırlamış olduğu nimetleri veya cehennemdeki zincirleri ve bukağıları seyredeceğini, sonra kabirden kalkıp diriltileceği güne kadar ya cennet nimetleriyle safâ süreceğini ya da cehennemin zehirli ateşi ve kaynar sularıyla azap göreceğini dile getirmiştir.⁵⁷¹

⁵⁶⁹ İbn Sa’d, IV, 115; Ahmed b. Hanbel, IV, 397; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 97.

⁵⁷⁰ Buhârî, *Cenâtiz*, 38. Çığlık atıp ağlayan hanım, Ebû Bürde’nin annesi Safiyye’dır. Bkz. İbn Sa’d, IV, 116.

⁵⁷¹ Ebû Nuaym, *Hilye*, I, 262; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 98; Kandehlevi, III, 437-38

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EBÛ MÛSÂ el-EŞ'ARÎ'NİN İLMÎ VE KİŞİLİĞİ

3.1. İlmî

3.1.1. Kurralığı ve Tefsirciliği

Kur'ân'a vukûfiyeti ile tanınan Ebû Mûsâ, sahâbenin en güzel seslisi olarak nitelendirilmiştir.¹ O, Kur'ân okurken, sesinin güzelliği ile dinleyenleri büyülerdi. Hz. Peygamber, zaman zaman onu dinler, Kur'ân'ı dokunaklı okuması ve sesinin fevkalâde etkileyici olması sebebiyle kendisini överdi. Hz. Peygamber'in hanımları, diğer sahâbiler ve tâbîler de onun okuduğu Kur'an'a kulak verir ve onu takdir ederlerdi. Zehebî onu, âlim, ilmi ile âmil, sâlih, son derece güzel Kur'ân, okuyan, Basra halkının en iyi kârîsi ve en fakîhi olarak nitelendirmektedir.² Kendisine “Şeyhü'l-Kurrâ” lakabı verilmiştir.³

Ebû Mûsâ, bir gün evine gelen misafirlerine Kur'ân okurken adamın biri gelip durumu Hz. Peygamber'e haber vermiş, o da kalkıp Ebû Mûsâ'nın evine gitmişti. Hz. Peygamber, cemaatin göremeyeceği bir yere oturup onu dinlemiş ve şöyle demişti : “Ey Ebû Mûsâ! Sana Davûd hânedânının nâmelerinden bir nâme verilmiştir.”

Yine bir gece Hz. Peygamber'in, Hz. Âişe ile birlikte Ebû Mûsâ'nın evine gittiğini, onun Kur'ân tilâvetini gizlice dinlediğini, sabah olunca Ebû Mûsâ ile karşılaştığını ve durumu kendisine haber verdiğini, bunun üzerine Ebû Mûsâ'nın da : “Ey Allah'ın nebîsi! Konumunu bilseydim, senin için Kur'ân'ı daha güzel okurdum” dediğini bir kısım kaynaklarımız nakletmektedirler.⁴

Sahâbeden Büreyde b. Hasîb ise, bir gece mescitte Hz. Peygamber ile karşılaştığını, o arada birisinin namaz kıldığını müşahâde ettiğini, Hz. Peygamber'in namaz kılan bu adama işaret ederek onun samimi bir mü'min ve hakka yönelen bir kişi olduğunu, kendisine Davud (a.s.) hânedânının

¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 21-22.

² Zehebî, *Tezkiretü'l-hüffâz*, I, 23.

³ Neşşâr, 105.

⁴ Buhârî, *Fezâilül – Kur'ân*, 31. Bu hadisin metni için ayrıca bkz. İbn Sa'd, II,344; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 44-45; Zehebî, *Tezkiretü'l-hüffâz*, I, 23; Kandehevî, IV, 76. Bilindiği gibi Allah Taâlâ, Hz. Dâvûd'a çok güzel ve dokunaklı bir ses vermiştir. O, Zebûr'u okuduğunda dağların ve kuşların da onunla birlikte Allah'ı tesbih ettiklerini Kur'an şöyle ifade ediyor; “..Kuşlarla beraber tesbih eden dağları da Dâvûd'a boyun eğdirdik”K. Enbiyâ, 21/79.

nâmelerinden bir nâme verildiğini ifade ettiğini, daha sonra bu şahsın Ebû Mûsâ el-Eş'arî olduğunun farkına vardığını ve Hz. Peygamber'in kendisi hakkında söylemiş olduğu bu sözleri ona haber verdiğini anlatmaktadır.⁵

Hiz. Peygamber'in hanımlarının da geceleyin kalkıp perde arkasından gizlice Ebû Mûsâ'nın okuduğu Kur'ân'ı dinledikleri, durumdan haberdar olan Ebû Mûsâ'nın da "Bilseydim onlar için (veya sizin için) Kur'ân'ı daha güzel okurdum" dediği rivayet edilmektedir.⁶

Ebû Mûsâ'nın Kur'ân okuyuşuna aşık olanlardan birisi de Hz. Ömer idi. O, Ebû Mûsâ'ya zaman zaman : "Ey Ebû Mûsâ! Bize Rabbimizi hatırlat" derdi. Ebû Mûsâ da Kur'ân okurdu⁷ Yine bir gün Hz. Ömer, ona : "Bizi Rabbimize doğru coştur" diye bir talepte bulunmuş, bunun üzerine Ebû Mûsâ Kur'ân okumaya başlamıştı. O arada insanlar, Hz. Ömer'i namaza çağırmışlardı. Hz. Ömer ise: "Biz namazda değil miydik? diye sormuştu⁸

Ebû Mûsâ'nın gittiği her yerde mutlaka insanlar başına toplanır ve onun o güzel kıraatini zevkle dinlerlerdi. Sahâbeden Ebû Osman en-Nehdî, Ebû Mûsâ'nın sesini överek onun sesinden daha güzel bir ses işitmediğini, hatta onun sesinin, ney, ud, gibi çalgı seslerinden daha etkileyici olduğunu ifade etmiş⁹ ve şöyle demiştir : "Namaz kıldırıldığı zaman, sesinin güzelliğinden dolayı, onun, Bakara sûresini okumasını arzu ederdik."¹⁰

Hiz. Osman döneminde, Kur'ân'ın, tek bir mushaf halinde yazılması gerektiği kanaatine varılmıştı. Bunun en önemli sebeplerinden birisi de Ebû Mûsâ'nın kıraatiydi. Yani Kur'ân'ın tek bir mushaf halinde yazılması gerektiği hususunda Ebû Mûsâ'nın kıraati önemli rol oynamıştı. Şöyle ki :

Irak ve Şam ahâlisi, Ermenistan ve Azerbaycan'ın fethi için bir araya gelmişlerdi. Şamlılar, Kur'ân'ı Ubey b. Ka'b'ın, Iraklılar ise Abdullah b. Mes'ûd ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin kıraatine göre okuyorlardı. Her iki kıraat arasında harflerin mahreç ve sıfatları ve kıraat vecihleri bakımından farklılıklar vardı. Bu

⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXII, 42; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 386.

⁶ İbn Sa'd, II, 345; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 50; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 388.

⁷ İbn Sa'd, II, 345; Nuaym, I, 258; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 48; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 391; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 360; Kandelhevi, IV, 133..

⁸ İbn Sa'd, IV, 109; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 398; Kandelhevi, IV, 133.

⁹ İbn Sa'd, II, 108; Ebû Nuaym, *Hilye*, I, 258; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 392; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 360.

¹⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 85; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 392.

durum, taraflar arasında anlaşmazlığa sebep oldu. Iraklılar Şamlıların, Şamlılar ise Iraklıların okuduğu kıraatin hatalı olduğunu ileri sürüyorlardı. Huzeyfe b. el-Yemân, durumdan endişe etti ve Medine'ye vardığında mes'eleyi Hz. Osman'a arz etti. Bunun üzerine Hz. Osman, sahâbe ile istişare ederek insanları tek bir mushafta toplamayı ve onun dışındakilerin yakılmasını karara bağladı. Zira Hz. Peygamber'in hanımı Hafsa'da bulunan mushafın dışındakiler, bir takım ferdî sahifelerden ibaret olup bu mushaflarda sûrelerin tertibine dikkat edilmemişti. Ayrıca ferdî mushaflardan bir kısmı eksikti. Çünkü sahâbe bazen seriyye gibi vesilelerle Medine dışına çıkıyor, o sırada bir kısım ayetler nâzil oluyordu. Yine ferdî mushafların bir kısmında ayetlerle birlikte tefsir ve te'villere yer veriliyordu. Dolayısıyla bu anlamda bazı kelimeler, ayetlerle birlikte sahifelere kaydediliyordu. Bütün bu sebeplerden dolayı ve son olarak da kıraat farklılıklarından doğan ihtilaflar nedeniyle sahabede bulunan ferdî mushaflar yakıldı ve Hz. Ebû Bekir döneminde cem' edilip daha sonraları Hz. Hafsa'ya teslim edilen mushaf esas alındı. Bu mushaf, Hz. Osman tarafından çoğaltılarak illere dağıtıldı. Ubey b. Ka'b, Abdullah b. Mes'ud, Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Mikdâd b. Esved'in mushafları, söz konusu ferdî mushafların en meşhurları arasında yer alıyordu.¹¹

Bilindiği gibi Hz. Peygamber'in vefatından hemen sonra Kur'ân'ın müfessirliğini sahâbiler üstlenmişti. Tefsir ilminde meşhur olan sahâbiler, Ebû Mûsâ'nın da aralarında bulunduğu şu yedi kişiydi : Ali b. Ebî Tâlib (v. 40/660), Abdullah b. Mes'ûd (v.32/652) Ubey b. Ka'b (v. 19/60), Zeyd b. Sâbit (v. 45/665), Abdullah b. Zübeyr (v. 73/692), Abdullah b. Abbas (v. 68/687).¹²

Tefsircilerin ilgilendikleri konulardan birisi de nesih mes'elesidir. Bu bakımdan Kur'ân'da neshin varlığına ve Hz. Peygamber'e indirilen bir kısım sûre ve ayetlerin unutturulduğuna dair Ebû Mûsâ el-Eş'arî ile ilgili olarak nakledilen şu rivayet dikkate değerdir:

Ebû'l Esved anlatıyor : “(Bir gün) Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Basra halkının kurrâsına haber gönderdi (ve onları huzuruna çağırdı). Bunun üzerine kârî olan üç yüz kişi (gelip) onun huzuruna girdi. Ebû Mûsâ onlara şöyle dedi : “Sizler, Basra halkının en hayırlısı ve onların kârîlerisiniz. Onu (Kur'ân'ı) okuyunuz,

¹¹ Şa'bân Zekiyyüddîn, *Usûlü'l-Fıkıh* (çev. İbrahim kâfi Dönmez) , Ankara 1996, s.56-58.

¹² Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Ankara, 1997, s.235.

uzun emeller peşine düşmeyiniz. Yoksa sizden öncekilerin kalpleri katılaştığı gibi sizin de kalpleriniz katılaşırlar.¹³ Biz, uzunluk ve hükümlerin ağırlığı bakımından Berâe sûresine benzettiğimiz bir sûre okurduk da o sûre bize unutturuldu. O sûreden sadece (şu mealde) bir ayet ezberlemiştim : “Adem oğlunun iki vadi (dolusu) malı olsa, kesinlikle üçüncü bir vadiyi arzu eder. Adem oğlunun karnını ancak toprak doyurur.”¹⁴ Yine müsebbehât (başlı “sebbehâ lillâhi” diye başlayan sûreler) den birisine benzettiğimiz bir sûre okuyorduk ki o da bize unutturuldu. Ondandan da sadece (şu mealdeki) ayet hatırımda kaldı : “Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz? Bu , bir belge olarak boyunlarınıza yazılır da kıyamet gününde ondan sorguya çekilirsiniz”¹⁵

3.1.2. Hadisçiliği

Ebû Mûsâ, Kur’ânî ilimlerin yanı sıra hadis öğretimine ve rivayetine de önem veren sahâbiler arasında yer almıştır. Kendisi bir çok sahâbiden hadis rivayet ettiği gibi sahâbe ve tâbiûn’dan hadis ilmi sahasında temâyüz etmiş bir çok zevât da ondan rivayette bulunmuşlardır. Onun bizzat Hz. Peygamber’den rivayet ettiği hadisler de vardır.¹⁶

Ebû Mûsâ’nın kendilerinden rivayette bulunduğu sahâbilerden bazıları şunlardır : Ebû Bekir es Sıddık, Ömer b. el-Hattâb, Osmân b. Affân, Ali b. Ebî Tâlib, Abdullah b. Abbâs, Ubey b. Ka’b, Ammâr b. Yâsir, Muâz b. Cebel,¹⁷ Abdullah b. Mes’ûd ve Hz. Âişe.¹⁸

Kendisinden hadis rivayetinde bulunanlar ise şunlardır : İbrahim b. Ebî Mûsâ, el-Esved b. Yezîd, Esid b. El-Müteşemmis et-Temîmî, Enes b. Mâlik el-Ensârî, Yezid b. Ebî Meryem, Sâbit b. Kays, Hasan el-Basrî, Hittân b. Abdillâh, Rib’iy b. Hirâş, Zehdem b. Musarrib, Ziyad ve Zeyd (bu iki şahıs, Rabî’ b. Enes

¹³ Ebû Mûsâ, bu ifadeleriyle Hadîd sûresinin 16. ayeti kerimesine işaret ediyordu. Bkz. K. Hadîd, 57/16.

¹⁴ Bu , tilâveti, mensûh olup Kur’ân’a kaydedilmeyen ayetlerdendir.

¹⁵ Müslim *Zekât*, 1050; Ayrıca bkz. Ebû Nuaym *Hilye*, I, 257; Kandehlevî, IV, 85; Askerî, *Hamsûne ve mietü sahâbiyyin*, I-II, Beyrut 1991, II, 67-68. “Bu bir belge olarak boyunlarınıza yazılır da kıyamet gününde onlardan sorguya çekilirsiniz” ifadesi de mensûh olan (Kur’ân’a alınmayan) ayetlerdendir. Aslında bu, daha çok Tefsir Usûlü bilginlerini ilgilendiren bir konudur. Ancak araştırma konumuzla da alakası olduğundan bu rivayeti buraya kaydetmeyi uygun gördük.

¹⁶ Mizzî, XV, 448.

¹⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 362; A. Mlf. *el-İsâbe*, II, 360. Ancak İsâbe’de Abdullah b. Abbâs’ın ismi geçmemektedir.

¹⁸ Mizzî, XV, 448; Abdussettâr, I, 577.

el-Horasânî'nin dedeleridir), Zeyd b. Vehb, Ebû Saîd b. Mâlik, Saîd b. Cübeyr, Saîd b. Müseyyeb, Sâid b. Ebî Hind, Ebû Vâil Şakîk b. Seleme, Safvân b. Muhriz el Mazîni, Dahhâk b. Abdurrahmân b. Arzeb, Târik b. Şihâb, Ebû Temîme Tarîf b. Mücâlîd, Ebû'l-Esved Zalem b. Amr ed-Dü'elî, Âmir eş-Şa'bî, Abdullah b. Büreyde, Ebû Abdurrahmân Abdullah b. Habîb es-Sülemî, Abdullah b. Nâfî, Abdurrahmân b. Arzeb, Abdurrahman b. Ganm el-Eş'arî, Ebû Osman Abdurrahmân b. Melle, Abdurrahmân b. Nafî' b. Abdilhâris, Abdurrahman b. Yezîd, Ubeyd b. Heniyn, Ubeyd b. Uneyr, Alkame b. Kays, Amr b. Cerâd (Râbi' b. Bedr'in dedesidir), Ebû'l-Ehvas Avf b. Mâlik b. Nadle, Ğuneym b. Kays el-Mazinî, Kassâme b. Züheyr, Kays b. Ebî Hâzim, Küleyb b. Şihâb (Asım b. Küleyb'in babasıdır), Mürre b. Şerâhil el-Hemdânî, Mesrûk b. Evs el-Hanzalî, Mûsâ b. Ebî Mûsâ el-Eş'arî, Hüzeyl b. Şurahbil, Ebû Müclez Lahik b. Humeyd, Ebû Bürde b. Ebî Mûsâ, Ebû Bekir b. Ebî Mûsâ, Ebû Râfî' es-Sâi', Ebû Âişe Kureşî, Ebû Ubeyde b. Abdillâh b. Mes'ûd, Ebû Kebşe es-Sedûsî, Ebû Kinâne Kureşî, Ümmü Abdillâh (Ebû Mûsâ'nın hanımıdır)¹⁹ Vizr b. Hubeyş,²⁰ Büreyde b. Husayb, Ebû Ümâme el-Bahilî Ebû Saîd el-Hudrî,²¹ Ebû d-Derdâ, Ebû Hüreyre,²² Üsâme b. Şerih, İyâz el-Eş'arî (İbn Amr.)²³

Ebû Mûsâ, Hz. Peygamber'den ve sahabeden duyduğu hadisleri kaydetmekten ziyade ezberlemeye önem vermektedir. Zaten o, kendi ifadesine göre yazı yazmayı Hz. Peygamber'in vefatından sonra öğrenmişti.²⁴ Oğlu Ebû Bürde şöyle diyor : “(Babam) Ebû Mûsâ'ya tabi olan (hizmet eden) birisi vardı... Bana dedi ki: “Artık Ebû Mûsâ gidicidir. Onun (rivayet ettiği) hadisler ezberlenemez. Onları sen ondan (babandan al ve) kaydet’. Ben de : “Çok güzel düşündün” dedim ve hadisleri kaydetmeye başladım. Yine (bir defasında babam) bir hadis nakletti, ben de daha önce (yaptığım) gibi yazmak için yanına vardım. (Ebû Mûsâ) benden şüphelendi ve : “Galiba hadîsimi kaydedeceksin öyle mi?” diye sordu. Ben; “Evet” dedim. Bunun üzerine bana : “Yazmış olduğun hadislerin

¹⁹ İbnü'l-Cevzi, *el-Müctebâ mine'l-müctenâ* (nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb) Ummân 1988, s. 72; Nevevî, II,309; Mizzî, XV, 449, Şerbâsî, I, 513; Nedvî, II,309.

²⁰ İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 360; A. MLF., *Tehzîb*, V, 362.

²¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 14; Zehebi, *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 381.

²² İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 20.

²³ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 14.

²⁴ İbn Sa'd, IV, 112; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 66; Zehebi, *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 389.

tamamını bana getir” dedi. Getirdim. (Babam) onları imha etti ve sonra : “Benim ezberlediğim gibi sen de ezberle” diyerek beni ikaz etti.”²⁵

Ebû Mûsâ’nın rivayet ettiği hadis sayısı 360 kadardır.²⁶ Bunlardan 68 tanesi Sahîhayn’de yer alır.²⁷ Ona ait 49 hadis, Buhâri ve Müslim tarafından müştereken nakledilir. Ayrıca bunların dışında münferit olarak Buhari’de 4 Müslim’de ise 15 hadis daha rivayet edilmektedir.²⁸

Ebû Mûsâ el-Eş’arî’nin rivayet ettiği hadislerden bir kaçının meâli şöyledir:

“İçerisinde Allah’ın zikredildiği ev ile zikredilmediği evin durumu, diri ile ölüntünün durumu gibidir.”²⁹

“Kur’ân okuyup (amel eden mü’minin) misali, turunç gibidir ki, onun tadı hoştur, kokusu güzeldir. Kur’ân okumadığı halde (onunla amel eden mü’minin) misali hurmaya benzer, tadı güzeldir, kokusu yoktur. Kur’ân okuyan fâcirin misali, Reyhân otu gibidir. Kokusu güzel, tadı acıdır. Kur’ân okumayan fâcirin durumu ise tadı acı, kokusu kötü olan Ebû Cehil karpuzu gibidir.”³⁰

Ebû Mûsâ’nın rivayetine göre Rasûlullah’a ganimet, övgü, yiğitlik ve riyakârlık gibi şeyler için savaşılan kimselerin hangisinin Allah yolunda olduğuna dair bir soru sorulmuş, bunun üzerine Rasûlullah (a.s.) şöyle demişti: “Kim ki Allah’ın kelimesi yüce olsun diye savaşırsa işte o, Allah yolundadır.”³¹

Ebû Mûsâ bir gün birkaç sahabî ile birlikte Hz. Peygamber’in arkasında akşam namazını kılmış ve yatsı namazını da onunla birlikte kılmak için oturup beklemişti. Hz. Peygamber yatsı namazına gelip onları görünce : “Hâlâ burada mısınız?” diye sormuş, onlar da yatsı namazı için kendisini beklediklerini ifade etmişlerdi. Hz. Peygamber, onların bu durumlarından hoşnud olmuş ve başını semaya kaldırarak şöyle demişti: “Yıldızlar, gök yüzünün garantileridir. Yıldızlar gittiğinde gök yüzüne va’dedilen şeyler gelecektir. .. Ashabım da ümmetimin garantisidir. Ashabım gittiğinde de ümmetime va’dedildikleri şeyler gelecektir.”³²

²⁵ İbn Sa’d, IV, 112; Zehebî, *A’lâmü’n-nübelâ*, II, 401; Mahmûd Şit Hattâb, 156.

²⁶ Zehebî, *A’lâmü’n-nübelâ*, II, 399.

²⁷ İbnti’l-Cevzî, *el-Müctebâ*, 72.

²⁸ İbnti’l-Cevzî, *el-Müctebâ*, 72; Zehebî, *A’lâmü’n-nübelâ*, II, 399; Abdussettâr, I, 577.

²⁹ Müslim, *Salât*, 779.

³⁰ Buhârî, *Fezâilü’l-Kur’ân*, 17.

³¹ Müslim, *İmâret*, 1904.

³² Buhârî, *Cihâd*, 15; Müslim, *Fezâilü’s-sahâbe*, 2531.

Ebû Mûsâ'nın ifadesine göre Hz. Peygamber bir defasında şöyle dua etmiştir : “Allahım! Hatamı ve bilgisizliğimi bağışla. İşimdeki aşırılığımı, senin benden daha iyi bildiğin şeyleri mağrifet eyle. Allahım ! Ciddi ve şaka olarak yaptıklarımı, hataen ve kasden işlediklerimi mağrifet eyle. Bütün bunlar bendendir. Allahım! Daha önce yaptığım ve daha sonra yapacağım hataları, gizlediklerimi, açığa vurduklarımı, senin benden daha iyi bildiğin (günahlarımı) mağfîret buyur. Sen dilediğini öne alan, dilediğini arkaya bırakansın. Sen her şeye kadirsin”³³

Ebû Bürde, bir gün babası Ebû Mûsâ'nın huzuruna girer, Ebû Mûsâ o sırada Fadl b. Abbas'ın kızının (eşinin) evinde bulunmaktadır. Ebû Bürde bir ara aksırır, fakat babası ona “yerhamükellah” diye hayır duada bulunmaz. Bir süre sonra hanımı aksırınca Ebû Mûsâ hanımına hayır dua eder. Bunun üzerine Ebû Bürde babasını kendi annesine, yani Ebû Mûsâ'nın diğer eşi Ümmü Abdillâh'a şikayet eder. Ümmü Abdillâh, Ebû Mûsâ yanına geldiğinde onun Fadl'ın kızına hayır duada bulunduğunu, oğlu Ebû Bürde'ye aynı şekilde davranmadığını ifade ederek kendisine sitem eder. Ebû Mûsâ buna şu karşılığı verir : “Oğlun aksırdı, ancak Allah'a hamdetmedi. Onun için ben de “yerhamükellah” demedim. Fakat o (Fadl'ın kızı) aksırdı, ardından Allah'a hamdetti. Ben de ona dua ettim. Zira ben, Allah Rasûlü (s.a.v.)'nin şöyle dediğini işittim: “Sizden biriniz aksırır da Allah'a hamdederse ona dua ediniz. Şayet hamdetmezse ona “yerhamükellah” demeyiniz (demeniz gerekmez)”³⁴

Şu rivayet de Ebû Mûsâ'ya aittir : “Biz Rasullullah (s.a.v.) ile birlikte bir gazvede bulunuyorduk. Bir şerefe yükseldiğimizde, bir saygınlık (üstünlük) elde ettiğimizde ve herhangi bir vadiye indiğimizde yüksek sesle tekbir getirirdik. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v.) bize yaklaştı ve şöyle dedi : “Ey insanlar! Kendinize geliniz. Siz, sağır ya da burada bulunmayan birisine bağırıyorsunuz” Daha sorna (bana hitaben) şunu söyledi : “Ey Abdullah b. Kays! Sana cennet hazinelerinden bir kelimeyi bildireyim mi? O, Lâ havle velâ kuvvete illâ billâh sözüdür”³⁵

³³ Müslim, *Zikir*, 2719.

³⁴ Müslim, *Zühd*, 2992.

³⁵ Buhârî, *Kâder*, 7; Zehebi, *A'lâmü'n-nübêlâ*, II, 397. Bu gazvenin Hayber Gazvesi olduğuna dair bkz. Ahmed b. Hanbel, IV, 402; Buhârî, *Meğâzî*, 38.

“(En faziletli müslüman), diğer müslümanların elinden ve dilinden zarar görmediği kimsedir”³⁶ hadisi de Ebû Mûsâ’nın rivayet ettiği hadisler arasındadır.

Yine Hz. Peygamber’in : “Sarhoşluk veren her şey haramdır” hadisi, Ebû Mûsâ’nın Hz. Peygamber’e Yemen’deki bal ve arpadan yapılan içkilerin şer’î durumunu sorması üzerine dile getirilmiştir.³⁷

Bu konuda son olarak şu hadiseyi kaydedelim : Abdullah b. Ömer, bir gün Ebû Mûsâ’nın oğlu Ebû Bürde’ye : “Sen, babanın, Rasûlullah (s.a.v.)’tan Cum’a saati hususunda herhangi bir hadis naklettiğini işittin mi?” diye sormuş, Ebû Bürde de babasının bu konuda Rasûlullah (s.a.v.)tan şöyle bir hadis rivayet ettiğini ifade etmiştir : “Cum’a’nın vakti, imamın (minberde) oturması ile namazı bitirmesi arasındaki vakittir.”³⁸

3.1.2. Fakihliği ve Kadılığı

Ebû Mûsâ el-Eş’arî, gerek Hz. Peygamber zamanında gerekse daha sonra ki dönemlerde kadılık yapmış sahâbilerden birisidir. İslâm alimlerinden bazıları onun ismini sahabenin ilk dört kadısı arasında zikrederler, Nitekim Şa’bî: “Bu ümmetin kadıları Ömer, Ali, Zeyd ve Ebû Mûsâ’dır” demiştir.³⁹

Ebû Mûsâ, ilimde temayüz etmiş bir şahsiyettir. Esved b. Yezid’in : “Ben. Kûfe’de Ali’den ve Ebû Mûsâ’dan daha âlim birisini görmedim”⁴⁰ sözü onun ilmî seviyesini ortaya koyması bakımından önemlidir.

Bilindiği gibi kadılık görevini üstlenen kişinin fıkıh ilmine yakıf olması gerekir. Ebû Mûsâ’nın İslâmî ilimleri özellikle de fıkıhı iyi bilen sahabilerden olması sebebiyledir ki, o, fetva vermek için Hz. Peygamber’den icâzet almıştı. Nitekim Ebû Mûsâ’nın, Ömer, Ali ve Muâz ile birlikte Hz. Peygamber henüz hayatta iken Mescid-i Nebvî’de fetva verdiği, bu dört kişinin dışında hiç kimsenin Hz. Peygamber döneminde onun mescidinde fetva vermediği

³⁶ Buhârî, *İmân*, 5; Tirmizî, *İmân*, 2628. Ayrıca bkz. İbn Beşkuvâl, *Kitâbü’l-Ğavâmidü’l-esmâi’l-mübheme* (nşr. İzzüddin Ali es-Seyyid-Muhammed Kemâlüddin İzzüddîn), Beyrut tsz. II, 694.

³⁷ Buhârî, *Meğâzî*, 60; Ayrıca bkz. Râzî, 255; İbn Hacer, *Fethü’l-bârî*, IX, 124-125; Saîd Havvâ, II, 1003.

³⁸ Müslim, *Cum’a*, 853.

³⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, XXXII, 65; Zehebî, *A’lâmu’n-nübelâ*, II, 389; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 360; Hâlid Muhammed Hâlid, 623. Kettânî’de Ebû Bekir, Ömer, İbn Mes’ûd ve Ebû Mûsâ olarak geçer. Bkz. Kettânî, I, 259.

⁴⁰ Zehebî, *A’lâmu’n-nübelâ*, II, 388.

kaydedilmektedir.⁴¹ Yine o dönemde kaza (yargı) işlerinin sahabeden altı kişiye havale edildiği ve bu kişilerin Ömer, Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Ubey b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî olduğu rivayet edilmektedir.⁴²

Buhârî'nin naklettiği bir kısım rivayetlerden Ebû Mûsâ'nın Hz. Peygamber döneminde Yemen'de adlî ve kazaî işlere baktığı anlaşılmaktadır.⁴³ Vakîdî'nin beyanında göre ise o, Tâif Muhasarası'ndan sonra Muâz ile birlikte Kur'ân'ı ve dînî ilimleri öğretmek üzere Hz. Peygamber tarafından Mekke'de görevlendirilmiştir.⁴⁴ Öyle anlaşıyor ki Ebû Mûsâ, Hz. Peygamber döneminde Medine'de müfîlik, Yemen'de kadılık, Mekke'de ise öğretmenlik yapmıştır.

Ebû Mûsâ, Hz. Peygamber'in, kendisini Yemen'e vali olarak göndermesinden itibaren Hz. Ebû Bekir dönemi de dahil olmak üzere Hz. Ömer'in hilâfetine kadar kadılık görevine devam etmiştir. Daha sonra Hz. Ömer, onu Basra valiliğine atamış ve Kâb. b. Sûr'un Basra'ya kadı olarak gönderilmesine kadar Basra'da valilik ve kadılık görevini bir arada yürütmüştür. Nitekim bu konuya daha önce temas etmiştik. Ancak bir süre sonra Hz. Ömer, yargı işlerini yürütmek üzere ayrıca Kâ'b b. Sûr'u kadı olarak Basra'ya göndermiş ve Ebû Mûsâ'nın buradaki kadılık görevi son bulmuş, valilik görevi devam etmiştir. Kettânî'nin beyanına göre bilâhare Hz. Ömer onu Kûfe kadılığına getirmiştir.⁴⁵ Kısa bir süre sonra Ebû Mûsâ Hz. Ömer tarafından tekrar Basra valiliğine atanmış, Hz. Osman ise hilâfete getirildiğinde Basra kadısını azletmiş ve Ebû Mûsâ'ya ayrıca Basra kadılığını da vermiştir.⁴⁶

Ebû Mûsâ, valilik ve kadılık görevlerini yürütürken Hz. Ömer'den önemli ölçüde istifade etmiştir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi o, gerek Hz. Ömer ile yapmış olduğu ikili görüşmelerden, gerekse Hz. Ömer'in özellikle yargılama usûlü ile alakalı olarak kendisine göndermiş olduğu mektuplardan geniş çapta müstefid olmuş ve bu mektuplardaki emir ve tavsiyeleri dikkate alarak kendi siyâsetini güçlendirmiştir.

⁴¹ İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XXXII, 66; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, II, 389; Bilmen, *Büyük Tefsir Târihi*, 230; Fayda, 89.

⁴² Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, II, 388; Kettânî, I, 258; Hâkim, Ömer, Ubey ve Zeyd'in Medine'de; Ali, Abdullah ve Ebû Mûsâ'nın ise Kûfe'de yargı işlerine baktıklarını kaydeder. Bkz. Hâkim, III, 465.

⁴³ Buhârî, *Megâzi*, 60. Ayrıca bkz. Kettânî, I, 258.

⁴⁴ Vakîdî, III, 959; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 269.

⁴⁵ Kettânî, I, 259.

⁴⁶ Vekî', I, 283.

Ebû Mûsâ, huzuruna gelen davalı ve davacıyı dinler, hüküm vermede acele etmez, teennî ile hareket eder ve şöyle derdi: “Gecenin gündüzden sıyrılıp ayrılması gibi hak, kendisi için ortaya çıkıp belli oluncaya kadar kadının hükmünü vermesi uygun değildir.” Onun bu sözünü duyan Hz. Ömer : “Ebû Mûsâ doğru söylemiş” diyerek onu tasvîb etmiştir.⁴⁷

Ebû Mûsâ bilmediği konularda hüküm vermez, bilmediğini itiraf etmekten çekinmez ve konuyu bilenlere danışmayı da bir gurur mes’alesi yapmazdı. Nitekim o, gusûl ile alakalı bir mevzûda Ensar ve Muhacirler arasında ortaya çıkan bir ihtilafta meseleyi Hz. Aişe’ye sormuş ve ondan gerekli bilgiyi almıştır.⁴⁸

Ebû Mûsâ, bilmediği konularda hüküm vermediği gibi diğer insanları da hakkında kesin bilgiye sahip olmadıkları konularda fetva vermemeleri için uyarırdı.⁴⁹

Ebû Mûsâ’nın diğer bir özelliği de, herhangi bir konuda hata yaptığını anladığında derhal o hatasını düzeltmesi, yanlışta ısrar etmemesi ve doğruyu insanlara açıklamasıydı. Buhârî’nin ifadesine göre bir gün Ebû Mûşâ’ya, ölmüş bir kimsenin, kızı, oğlunun kızı ve kız kardeşinin mirastan alacağı hisselerin oranı sorulmuştu. O : “Mîrasın yarısı kızın, yarısı da kız kardeşindir (oğul kızına pay düşmez)” şeklinde cevap vermişti. Daha sonra aynı soru Abdullah b. Mes’ûd’a sorulmuş ve Ebû Mûsâ’nın vermiş olduğu cevap kendisine haber verilmişti. Abdullah : “O zaman (öyle fetva verdiğim taktirde) ben yanılmış olur ve doğruyu bulanlardan olmamış olurum. Ben, bu konuda Nebi (s.a.v.)’nin verdiği hükmü veririm. Mîrasın yarısı kız çocuğundur. Mîrasın 2/3’ünün tamam olması için⁵⁰ (terîkenin) 1/6’sı oğul kızına verilir. Geriye kalanı (2/6’sı) kız kardeşindir” şeklinde fetva vermişti. Abdullah b. Mes’ûd’un bu fetvası Ebû Mûsâ’ya haber verilince Ebû Mûsâ şöyle demişti : “Bu âlim aranızda bulunduğu müddetçe bana soru sormayın.”⁵¹ Bu hâdise, Ebû Mûsâ’nın insafını ve hakkı kabûl noktadaki tevazûünü göstermesi bakımından önemlidir.

⁴⁷ İbn Sa’d, IV, 113; II, 345.

⁴⁸ Müslim, *Hayz*, 349.

⁴⁹ İbn Sa’d, IV, 109-10.

⁵⁰ Bu husus âyet-i kerîme ile sabittir. Bkz. K., Nisâ, 4/11.

⁵¹ Buhârî, *Ferâiz*, 8.

“A’lâmü’l-hüffâz ve’l-muhaddisîn” isimli eserin müellifi, Ebû Mûsâ’yı, kapısı herkese açık, kapısında hâcibi olmayan, hâkimiyeti altındakilere rıfk ile muâmele eden, alçak gönüllü, en fakir kimselerin giydiği elbiseleri giyen, büyüklerine saygılı, küçüklerine merhametli, iffetli, cömert, güvenilir ve zâhid, aynı zamanda halka Kur’ân okutan, bilmediklerini öğreten ve fıkıh dersleri veren bir şahıs olarak nitelendirmiştir.⁵²

3.1.4. Eğitimeciliği

Hz. Peygamber: “Sizin en hayırlınız, Kur’ân’ı öğrenen ve onu (başkalarına) öğretendir” buyurmaktadır.⁵³ Ebû Mûsâ, Kur’ân’ı bizzat Hz. Peygamber’den öğrenen onu diğer insanlara öğreten sahâbiler arasında yer alır. Dolayısıyla Ebû Mûsâ’nın ilk muallimi, Hz. Peygamber’dir. Bu konuda kendisi şöyle diyor : “Nebî (s.a.v.), sabah namazını kıldıktan sonra baş ucunda toplanırdık. Kimimiz Kur’ân hakkında ona sorular sorar, kimimiz feraiz hakkında sorar, kimimiz de rü’yâ hakkında sorular yöneltirdik.⁵⁴ O, gittiği her yerde gücü nisbetinde Kur’ân öğreticiliği yapmış ve ilme hizmet etmiştir. Kur’ân’ı güzel okuması ve Dâvûdî bir sese sahip olması, bu konuda kendisine yardımcı olmuştur. Şa’bî’nin, ilmin altı kişiden alındığını, bunların, Ömer b. Hattab, Abdullah b. Mes’ûd, Zeyd b. Sâbit, Ali b. Ebî Tâlib, Ubey b. Ka’b ve Ebû Mûsâ el-Eş’arî olduğunu ifade etmesi⁵⁵ onun önemli bir eğitici olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Onun ilmî yönden temâyüz etmiş sahâbiler arasında yer alması sebebiyledir ki Hz. Peygamber, Huneyn Gazvesi ve Tâif Muhasarası’ndan sonra insanlara Kur’ân ve fıkıh öğretmek üzere onu Muaz ile birlikte Mekke’de görevlendirmiştir.⁵⁶ Yine bundan dolayıdır ki Hz. Peygamber, her ikisini de

⁵² Abdussettâr, I, 562.

⁵³ Buhârî, *Fezâilü’l-Kur’ân*, 61.

⁵⁴ Heysemî, *Mecmaü’l-üz-zevâid ve menba’ül-fevâid*, I-X, Beyrut 1967, I, 159; Kandehlevî, IV, 68.

⁵⁵ Ebû Nuaym, *Ahbâru Isbahân*, 58; İbn Asâkir, *Tehzîb*, 501; Zehebî, *A’lâmü’n-nübelâ*, II, 389. Mesruk ise bunların Ömer, Ali, Abdullah b. Mes’ûd, Ubey b. Ka’b, Muaz b. Cebel, Zeyd b. Sâbit, Ebû’d-Derdâ, Ebû Mûsâ olmak üzere sekiz kişiden ibaret olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Hâkim, III, 465.

⁵⁶ Vâkîdî, II, 959; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, 269.

tebliğci olarak Yemen'e göndermiştir. Neticede Yemenliler, yöneticileri ile birlikte İslâmiyeti kabul etmişlerdir.⁵⁷

Ebû Mûsâ'nın ilmî faâliyetleri, özellikle Hz. Ömer döneminde Basra şehrinde semerelerini vermiştir. O, uzun yıllar süren Basra valiliği sırasında Basralılara ilim öğretmiş, Kur'ân okutmuştur. Hz. Ömer, onu Basra'ya vali tayin ettiğinde o, Basralılara şöyle demiştir : "Mü'minlerin emiri Ömer b. Hattâb, beni size Rabbinizin kitabını, Peygamber'inizin sünnetini öğretmem... için gönderdi."⁵⁸

İnsanları ilme teşvik eden Ebû Mûsâ, okuduğu hutbelerinde şu ifadeleri dile getiriyordu : "Allah, kime bir ilim nasip etmişse onu insanlara öğretsin. Hakkında bilgisi olmadığı hususlarda ise sükût etsin. Zira vebalini sırtına alır ve dinden çıkar."⁵⁹

Ebû Mûsâ, vaktinin önemli bir kısmını Basra Camii'nde geçirir, namazlardan sonra cemaate karşı döner, onlara Kur'an okuturdu. Özellikle sabah namazını müteâkip onun, cemaate Kur'ân dersleri verdiği rivayet edilmektedir.⁶⁰ Nitekim Ebû Recâ el- Utaridi şöyle demiştir : "Ebû Mûsâ el-Eş'arî (r.a.), şu Basra Mescidi'nde halkalar halinde oturan bizleri dolaşır, aramızda otururdu. Sırtında iki beyaz hırka olduğu halde bana Kur'ân okuttuğu hâlâ gözlerimin önündedir. 'İkra' bismi Rabbikellezî halak" sûresini ondan öğrenmişim."⁶¹

Enes. b. Mâlik de şunları dile getiriyor : "Basra valisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî (r.a.), beni Medine'ye Ömer(r.a.)'in yanına gönderdi. Ömer'in yanına vardığımda bana : "Eş'arî nasıldı? Ne yapıyordu?" diye sordu. Ben : "Halka Kur'ân öğretiyordu" dedim. Bunun üzerine Ömer : "Gerçekten o, çok akıllıdır, ama bu sözlerimi kendisine söyleme" dedi."⁶²

Meşhur âlim, âbid ve tâbiûn'un büyüklerinden Âmir b. Abd Kays'ın da Ebû Mûsâ'dan Kur'ân dersleri aldığı rivayet edilmektedir.⁶³

⁵⁷ Nevevî, I, 30; Mahmûd Şit Hattâb, 206.

⁵⁸ Ebû Nuaym, *Hilye*, I, 257; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 69; Müttakî el-Hindî, V, 693; Kandehlevî, II, 250; Şebasî I, 511.

⁵⁹ İbn Sa'd, IV, 109; İbn Kayyim el-Cezviyye, *İ'lâmü'l-muvakkı'n*, 67.

⁶⁰ Zehcî, *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 389.

⁶¹ Ebû Nuaym, *Hilye*, I, 256; Kandehlevî, IV, 76.

⁶² İbn Sa'd, II, 345; Kandehlevî, IV, 76.

⁶³ Neşşâr, III, 108.

Ebû Mûsâ'nın bu ilmî gayretleri sebebiyle bir çok Kur'ân hafızı yetişmiştir. Bunların sadece Basra'daki sayısı, üç yüzden fazladır.⁶⁴ Onun içindiri ki Hasan-ı Basrî : "Basra'ya ondan daha hayırlı bir yolcu gelmemiştir" demiştir.⁶⁵

Ebû Mûsâ, talebelerini sadece hafız etmekle kalmıyor, onları dîni konularda aydınlatıyor ve kendilerine nasihatte bulunuyordu. O, hafızları bir araya toplayıp Kur'ân'ın yüceliğinden bahsederken şunları söylüyordu : "Bu Kur'ân, sizler için hem sevap, hem de vebal kaynağıdır. Kur'ân'a uyunuz, Kur'ân size uymasın (onu kendinize uydurmayınız). Kur'ân'a tâbi olanı Kur'ân, cennet bahçelerine indirir. Kur'ân'ı kendisine uydurana da Kur'ân, tepe üstü cehenneme atar".⁶⁶

Yine Ebû Mûsâ bir gün ilgililere : "Bu gün kârîlerin (Kur'ân hafızlarının) dışında kimseyi huzuruma almayın" diye emir vermiş, üç yüz kadar hâfiz, huzuruna girdiğinde onlara şunları tavsiye etmiştir : "Sizler memleketin kârîlerisiniz. Uzun emeller peşine düşmeyiniz. Aksi taktirde Ehl-i Kitâb'ın kalplerinin katılaştığı gibi sizin kalpleriniz de katılaşırlar..."⁶⁷

Bütün bu rivayetleri dikkate alarak Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Basra'daki ilmî faaliyetlerini "içe dönük bir fetih" olarak değerlendirmek mümkündür.

Ebû Mûsâ, Kûfe'de kaldığı yıllarda Kûfe halkı da kendisinden önemli ölçüde istifade etmiş ve fıkıh dersleri almıştır.⁶⁸

Ebû Mûsâ'nın eğitimciliğinden bahsederken onun, namazların nasıl kılındığına dair insanlara Hz. Peygamber'den hadisler naklettiğini de ifade etmemiz gerekir.⁶⁹

Onun, yalnızca hazerde değil, seferde de ilim halkaları oluşturduğu rivayet edilmektedir.⁷⁰

Ebû Mûsâ'nın ilme bu derece iştiağını etkileyen faktörlerden birisi, Hz. Peygamber'in insanları özellikle de Eş'arîleri eğitim ve öğretime teşvik etmesidir, denilebilir. İbn Asâkir'in beyanına göre, bir gün Hz. Peygamber,

⁶⁴ Ebû Nuaym, *Hilye*, I, 257; Cezâîrî, 228; Kandehlevî, IV, 85.

⁶⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 67; Zehebî, *A'lâmu'n-nûbelâ*, II, 389; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 360.

⁶⁶ Ebû Nuaym, *Hilye*, I, 257; Cezâîrî, 228; Kandehlevî, IV, 85.

⁶⁷ Ebû Nuaym, *Hilye*, I, 257; Kandehlevî, IV, 85.

⁶⁸ İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 360.

⁶⁹ Ahmed .b Hanbel, IV, 409.

⁷⁰ Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-âsâr* (nşr. Muhammed Zührî en-Neccâr), I-IV, Beyrut 1987, I, 45; Kandehlevî, II, 80.

minbere çıkarak bir konuşma yapmış ve müslümanlardan bazılarını hayırla yâd ettikten sonra şu ifadeleri dile getirmiştir : “Bazılarına ne oluyor ki komşularına ilim öğretmiyor, mes’eleleri anlatmıyor, onları anlayışlı hale getirmiyor, onlara iyilikleri emredip kötülüklerden sakındırmıyor? Bir takımlarına da ne oluyor ki (bilmediklerini) komşularından (sorup) öğrenmiyor, okumuyor ve anlayışlı olmaya çalışmıyorlar? Allah’a yemin ederim ki (ey bilgi sahibi olanlar!) ya komşularınıza öğretir, onları okutur, anlayışlı hale getirir, onlara iyiliği emreder, kötülüğü yasaklarsınız, (diğer taraftan) bilmeyenler de komşularından sorup öğrenir, okur, dînî mes’eleleri kavramaya çalışırlar, ya da onları (her iki grubu da) behemehâl dünyada cezalandırırım”

Konuşmasını bitiren Hz. Peygamber, minberden inip evine gitmişti. Bir kısım insanlar : “Öyle sanıyoruz ki Hz. Peygamber Eş’arîleri kastediyor” diye konuşmuşlardı.

Eş’arîler durumdan haberdar olunca gelip Hz. Peygamber’e : “Yâ Rasûlallah! Sen bir kavmi hayırla yâd etmiş, bizi ise yermişsin öyle mi? Suçumuz nedir?” diye sormuşlardı. Hz. Peygamber yukarıdaki ifadelerin benzerlerini dile getirerek Eş’arîlerin eğitim ve öğretimde kusurlu davrandıklarını îmâ etmişti. Bilâhare Eş’arîlerin isteği üzerine, komşularına dînî mes’eleleri öğretimleri için kendilerine bir yıl süre tanımış ve şu ayetleri okumuştur : “İsrailoğullarından inkâr edenlere Dâvûd’un ve Meryem oğlu İsmâ’nın dili ile lanet edilmiştir. Bunun sebebi, isyan etmeleri ve haddi aşmalarıydı. Onlar işledikleri herhangi bir fenalıktan birbirlerini vazgeçirmiyorlardı. Gerçekten yapmakta oldukları şey ne kötü idi...”⁷¹

Ebû Mûsâ, insanlara ilim öğretmek ve onları aydınlatmakla kalmıyor kendisi de sahabenin ileri gelenleriyle ilmî müzâkerelerde bulunuyor, onlardan ilim elde ediyordu. Oğlu Ebû Bekir’in beyanına göre Ebû Mûsâ, gece geç saatlerde Hz. Ömer’in yanına gider onunla özellikle fikhî mes’eleler hakkında müzâkerelerde bulunurdu.⁷² Onun, herhangi bir fikhî mes’elede bir problemle karşılaşıldığı zaman Hz. Aîşe’ye müracaat ettiği de bilinmektedir.⁷³ Yine Hz. Ali, Ubey b. Ka’b ve Ebû Mûsâ’nın birbirlerinden ilim iktibas ettikleri ve birlerinden

⁷¹ K. Mâide, 5/78-79; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 58; Kandehlevî, IV, 27.

⁷² Kandehlevî, IV, 57-58.

⁷³ Müslim, *Hayz*, 349.

fetva istedikleri ifade edilmektedir.⁷⁴ Ebû Mûsâ'nın Kûfe'de kaldığı yıllarda Abdullah b. Mes'ûd'un ilminden istifade ettiği, özellikle Hz. Peygamber'den nakledilen bir kısım hadisler hakkında onunla çeşitli müzakerelerde bulunduğu da rivayetler arasındadır.⁷⁵

Hatta Ebû Mûsâ, Ubey b. Ka'b'ın, vefatından önce : “İlahî, sana söz veriyorum, eğer beni Cum'a gününe kadar yaşatacak olursan Rasûlullah'tan duyduklarımı mutlaka halka anlatacağım, bu hususta hiçbir kınayıcının kınamasından korkmayacağım” şeklinde dua ettiğini, fakat Perşembe günü vefat ettiğini haber aldığı anda ilim adına üzülmüş ve : “Keşke yaşasaydı da söyleyeceklerini bize iletseydi” diyerek ilme olan merakını dile getirmiştir.”⁷⁶

Kısacası Ebû Mûsâ, gerek Hz. Peygamber zamanında gerekse daha sonraki dönemlerde ilme hizmet etmiş, eğitimcilik yapmış ve ilim adamları yetiştirmiştir. Diğer taraftan kendisi de başta Hz. Peygamber olmak üzere Hz. Ömer, Hz. Ali, Hz. Âişe, Abdullah b. Mes'ûd ve Ubey b. Ka'b gibi sahabîlerden ilim tahsilinde bulunmuştur. Anlaşılan o ki, Ebû Mûsâ sahabe'nin en büyük âlimlerinden, fakihlerinden ve müfîdelerinden birisidir. Onun içindir ki Zehebî, onu sahabe'nin birinci tabakası içerisinde zikretmiştir.⁷⁷ Basra'da ve Kûfe'de onun adı ile anılan birer medrese bulunduğu da bazı araştırmacılar tarafından ifade edilmektedir.⁷⁸

Ebû Mûsâ uzun süre idarecilik yaptığından dînî ilimlerin yanı sıra diğer ilimlerde de kendini göstermiştir. O, içkilerin imâlâtı ve çeşitleri konusunda bir takım bilgiler vermiş, Yemen'de baldan imal edilen Beti', arpadan imal edilen Zerret ve Mizr adlarında içkilerin kullanıldığını ifade etmiştir.⁷⁹

Ebû Mûsâ'nın, Hz. Ömer döneminde Basra valisi iken ticaret maksadı ile Basra'ya gelen gayrimüslimlerden gümrük vergisi alması, ölü arazileri ihyâ etmesi, sulama işlerine büyük önem vererek kanallar açtırması ve dolayısıyla kendi bölgesinde bulunan insanların gıda ihtiyaçlarını karşılamakla kalmayıp diğer vilayetlere de gıda ve yiyecek yardımında bulunması hatta o dönemde devlet

⁷⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 64; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 389.

⁷⁵ Ahmed b. Hanbel, IV, 392. Ebû Mûsâ'nın Abdullah b. Mes'ûd'a teyemmümle ilgili soru sorması ve Abdullah'ın bu soruyu cevaplandırması hususunda bkz. Buhârî, *Teyemmüm*, 8.

⁷⁶ İbn Sa'd, III, 501-02; Kandehlevî, IV, 58.

hazinesine en fazla katkı sağlayan vali olarak tanınması, onun zirâ'î ve iktisâdî sahadaki ilmini göstermesi bakımından önemlidir. İmar konusundaki hizmetleri ve yenilikleri de kayda değer özellikleridir. Bu alanda gerçekleştirmiş olduğu hizmetlerle, onun bu konuda da bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır.

Ebû Mûsâ, bir çok yerleşim yerlerini gerek savaş gerekse barış yoluyla fethetmiş olması ve iştirak etmiş olduğu savaşlarda hiç mağlup edilmemiş olması ile de askerî sahadaki bilgi ve birikimini ortaya koymuştur ki bu onun aynı zamanda geniş bir keşif, istihbarat bilgisi ve kabiliyeti olduğunu da göstermektedir.

Hiz. Ömer döneminde Şam taraflarında görülen vebâ salgınında İslâm ordusunun komutanı Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh da dahil olmak üzere bir çok asker hayatını kaybetmişti. Ebû Mûsâ da bu ordunun içinde yer alıyordu. Ebû Mûsâ, kendisine başvuranlara geniş ve havası temiz olan yerlere yerleşmelerini tavsiye ediyordu. Bu şekilde bir çok askerin hayatının kurtulmasına vesile olmuştu.⁸⁰ Bu ifadeleri göz önüne alarak onun, tıbbî konularda o günkü şartlarda bazen hekimlik yaptığını da söylemek mümkündür.

Öyle anlaşıyor ki Hiz. Ali'nin dediği gibi⁸¹ Ebû Mûsâ, kendini baştan aşağı ilimle donatmış bir sahabîdir.

3.2. Kişiliği

3.2.1. Hayası ve Edebi

Ebû Mûsâ'nın en belirgin özelliklerinden birisi hayâsıdır. Onun Ben karanlık odada yıkanırım. Buna rağmen Rabbimden utandığım için elbisemi giymeden belimi doğrultmam⁸² sözü, sadece insanlarla bir arada bulunduğu zamanlarda değil, yalnız kaldığı zamanlarda bile haya ve edebini muhafaza ettiğini göstermektedir.

Yine onun, avret yerlerini açılabilceğinden endişe ederek elbiseleriyle uyuduğu belirtilmektedir.⁸³

⁸⁰ Taberî, IV, 60; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 558.

⁸¹ Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 388.

⁸² İbn Sa'd, IV, 113-14; Ebû Nuaym, *Hilye*, I, 260; Cezâirî, 229. Kandehevî, III, 248.

⁸³ İbn Sa'd, IV, 111; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 399; İbn Hacer, *el-isâbe*, II, 360; Kandehevî, III, 248.

Bir defasında Ebû Mûsâ, bazı insanların suyun içinde avret yerleri açık olarak durduklarını görmüş ve şöyle demiştir : “Ölüp sonra diriltilmem, yine ölüp diriltilmem sonra bir daha ölüp bir daha diriltilmem bana böyle bir hayasızlığı yapmamdan daha yeğdir.”⁸⁴

Daha önce de kısmen temas ettiğimiz gibi yine bir gün Ebû Mûsâ, Ensâr ve Muhâcirler arasında gusûl ile alakalı bir mes’elede ortaya çıkan bir tartışma neticesinde, mes’eleyi danışmak üzere kalkıp Hz. Aişe’nin huzuruna gelmişti. Ona bir soru sormak istediğini, ancak hayasından dolayı sıkılarak soruyu soramadığını ifade etmişti. Bunun üzerine Hz. Aişe, kendisinin mü’minlerin annesi olduğunu hatırlatarak Ebû Mûsâ’nın rahatça soruyu sorması gerektiğini söyledi. Ancak onun ısrarından sonra Ebû Mûsâ soruyu sorabilmiş ve cevabını almıştı.⁸⁵

Bir başka gün Ebû Mûsâ, Hz. Peygamber’in önünde yürüten bir kadını uyarmış ve : “Rasûlullâh’a yol ver” demişti. Kadın, bu durum karşısında Ebû Mûsâ’ya öfkelenmiş, yolun geniş olduğunu, Rasûlullâh’ın yolun sağından ya da solundan yürüyebileceğini ifade etmişti. Bunun üzerine Hz. Peygamber, kadının kendi haline bırakılmasını emretmiş ve onun cebbâr (azgın ve kibirli) bir kadın olduğunu beyan etmişti.⁸⁶ Zira Allah Rasûlü’nün önüne geçmemek ve başkalarını geçirmemek, Kur’ân’ın emri idi.⁸⁷

Öyle anlaşıyor ki Ebû Mûsâ bu gibi ayetleri ve : “Şüphesiz ki hayâ imandandır”⁸⁸ hadisini esas almış ve hayatını ona göre düzenlemiştir.

Ebû Mûsâ’nın hilyesi hakkında bilinen ise, sadece onun kısa boylu, ince yapılı ve seyrek sakallı olduğudur.⁸⁹

3.2.2. Güvenilirliği

Hayatı incelenecek olursa yaşanan bir kısım hadiseler, Ebû Mûsâ’nın güvenilir bir kişiliğe sahip olduğunu ortaya koyar. Bu hâdiselerin bir kısmını maddeler halinde şu şekilde sıralamak mümkündür.

⁸⁴ İbn Sa’d, IV, 114; Kandehevî, III, 248.

⁸⁵ Müslim, *Hayz*, 349.

⁸⁶ Şerbâsî, I, 513.

⁸⁷ K., Hucurât, 49/1.

⁸⁸ Buhârî, *İmân*, 16.

⁸⁹ İbn Sa’d, IV, 115; İbn Kuteybe, *el-Ma’ârif*, 115; Zehebi, *A’lâmü’n-nübelâ*, II, 383; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 359.

a. İslâmiyet'i kabûlünden sonra kendi memleketine giderek orada tebliğ faaliyetlerinde bulunması ve bu vesile ile kendi kabilesinden elliye aşkın kişinin müslüman olması, onun akrabaları arasındaki saygınlığını ve güvenilirliğini göstermektedir.

b. Hz. Peygmaber, Tebük Sefer'ine giderken bir kısım müslümanlar binit yetersizliğinden dolayı İslâm askerleri arasında yer alamamış ve mahzun olmuşlardı. Ebû Mûsâ ve Eş'arîler de bunlar arasında bulunuyorlardı. Ebû Mûsâ, arkadaşları tarafından, kendileri için binit talep etmek üzere Hz. Peygamber'e gönderilmişti, Hz. Peygamber önce ona : "Vallahi ben sizi bir şeye bindiremem" demiş, Ebû Mûsâ da gelip arkadaşlarına Hz. Peygamber'in bu sözünü arz etmişti. Daha sonra Hz. Peygamber , Ebû Mûsâ'yı huzuruna çağırılmış ve kendileri için binit te'min ettiğini, dolayısıyla savaşa iştirak edebileceklerini beyan etmişti. Ebû Mûsâ binitleri alıp arkadaşlarının yanına gelmiş, ancak daha önce Hz. Peygamber'e atfen söylemiş olduğu sözlerde yalancı olmadığını bildirmek maksadıyla arkadaşlarından bir kısmını yanına alıp Hz. Peygamber'in daha önce kendilerini bir şeye bindiremeyeceğine dair söylemiş olduğu sözleri bizzat onun ağzından işitmiş olanların huzuruna getirmek istemişti. Bu durum karşısında arkadaşları onun dürüstlüğünden şüphe etmediklerini ve ona güvendiklerini ifade etmişlerdi.⁹⁰

c. Vedâ haccından önce Hz. Peygamber tarafından Yemen'e sefir ve mübellîğ olarak gönderilen Ebû Mûsâ, veda haccından sonra da yine Hz. Peygamber tarafından Yemen'in Me'rib bölgesine vali tayin edilmiştir. Hz. Peygamber onu hayatının sonuna kadar da bu görevden almamıştır. Hz. Ebû Bekir döneminde de aynı görevi yürütmüştür. Öyle anlaşıyor ki Ebû Mûsâ gerek Hz. Peygamber'in, gerekse Hz. Ebû Bekir'in güvenini kazanmıştır. Zira güvenilir olmayan kişilerin, kendilerine güvenmeyen idareciler tarafından valilik makamına getirilmeleri düşünülemez.

d. Hz. Ömer'in, doğudaki fetihler için İslâm askerlerininⁿ en önemli karargâh yeri olan Basra şehrine Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi vali tayin etmesi, onun ismini, görevlerini tam olarak ifâ eden kırk kişi arasında zikretmesi⁹¹ ve tıpkı Hz.

⁹⁰ Buhârî, *Meğâzî*, 78; Müslim, *Eymân*, 1649; İbn Kesîr, *es-Sîre*, IV, 9-10; Saîd Havvâ, II, 971.

⁹¹ İbn Sa'd, IV, 109; Zehebî *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 389.

Peygamber gibi hayatı boyunca onu valilik görevinden almamış olması, Ebû Mûsâ'nın güvenilirliğinin bir başka göstergesidir.

e. Ebû Mûsâ, Hz. Ömer döneminde insanlara şirk ile alakalı bir söz söylemişti. Bunun üzerine bazı insanlar bu sözün Hz. Peygamber'e ait olup olmadığını Ebû Mûsâ'ya sormuş, şayet ona ait olmayıp da bunu kendiliğinden söylemişse kendisini gidip Hz. Ömer'e şikayet edeceklerini ifade etmişlerdi. Ebû Mûsâ, bu sözün kendisine değil, Rasûlullah'a ait olduğunu söyleyince,⁹² oradaki insanlar onun söylediklerinin doğru olup olmadığını araştırmak amacıyla kendisinden şahit istememiş ve ona inanmışlardı. Bu hâdise de onun güvenilir bir kişiliğe sahip olduğunu ortaya koyması bakımından önemlidir .

f. Ebû Mûsâ, Hz. Osman döneminde altı yıl kadar Basra valiliği yapmış bilâhare bu görevinden alınmıştı. Bunun üzerine o da gidip Kûfe'ye yerleşmişti. Çok geçmeden Kûfelilerin teveccühünü kazanan Ebû Mûsâ, onların isteği üzerine Hz. Osman tarafından Kûfe valiliğine getirilmişti. Buna benzer bir olay, daha önce de yaşanmış ve Hz. Ömer onu halkın isteği üzerine Kûfe'ye vali tayin etmişti. Dolayısıyla Ebû Mûsâ, halkın isteğiyle valiliğe geçirilen bir idareci olarak tanınıyordu.

g. Ebû Mûsâ, Hz. Ali döneminde bir süre Kûfe valiliği yapmış, daha sonra bu görevden azledilmişti. Ancak bu, Hz. Ali'nin kendisine güvenmemesinden değil, onun Cemel Vak'ası'nda Hz. Ali'ye destek vermemesinden kaynaklanmıştır.

h. Tahkim'de Hz. Ali'nin, onun temsilci seçilmesine rıza göstermemesi de, onun güvenilir olmamasını gerektirmez. Hz. Ali'nin “bence o güvenilir biri değildir” sözü de ⁹³ - şayet sahih olarak kabul edilecek olursa –Hakem Olayı'nda onun, Hz. Ali'yi temsilciliği hususunda söylenmiş bir sözdür. Yani Hz. Ali'nin bu sözü : “Beni Amr'ın karşısında istediğim gibi temsil etmesi hususunda ben Ebû Mûsâ'ya güvenemem” anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu sözü genelleştirmek yanlış olur, kanaatindeyiz.

i. Halkın yoğun talebi üzerine onun Hz. Ali tarafından temsilci seçilmesi de güvenilirliğini göstermesi bakımından kayda değerdir.

⁹² Ahmed b. Hanbel, IV, 403; Kandehlevî, 254.

⁹³ Taberî, V, 51; Mes'ûdî, II, 402; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 318; Ebû'l-Fidâ', 177.

j. Ebû Mûsâ'nın güvenilirliği ile ilgili olarak en son İsti'zân Hadis'ini nakletmek istiyoruz. Şöyle ki;

Ebû Mûsâ el-Eş'arî, bir gün Hz. Ömer'i ziyaret etmek ister. Evine varıp Ömer'den izin talebinde bulunur. İçeri girmek için üç defa kapıyı çalar, ancak Hz. Ömer, o an için müsait olmadığından kendisine izin vermez. Bunun üzerine Ebû Mûsâ geriye döner. Daha sonra Hz. Ömer, Ebû Mûsâ'ya haber göndererek huzuruna çağırır ve niçin biraz daha beklemediğini ve hemen geriye dönüp gittiğini sorar. Ebû Mûsâ, yanına girmek için üç defa izin istediğini, müsaade edilmeyince geriye dönmek mecburiyetinde kaldığını, zira Hz. Peygamber'den bu şekilde davranılması gerektiğine dair bir hadis işittiğini söyler. Hz. Ömer kendilerinin Hz. Peygamber'den böyle bir hadis duymadıklarını ve Ebû Mûsâ'nın, söylediklerinin doğruluğuna dair delil getirmesi gerektiğini, aksi taktirde cezalandırılacağını ifade eder. Bu durum karşısında Ebû Mûsâ, Hz. Ömer'in huzurundan çıkar ve Ensâr'dan bir cemaatin yanına varır. Onlara içlerinde bu konuda Hz. Peygamber'den hadis işitenlerin bulunup bulunmadığını sorar ve Hz. Ömer'in sözlerini kendilerine nakleder. Onlar, bu hususta şüphe ve tereddüte yer olmadığını ifade ederek içlerinden birisini şahitlik yapması için Ebû Mûsâ ile birlikte Ömer'e gönderirler. Şahidin ifadelerini dinleyen Hz. Ömer ikna olur ve Ebû Mûsâ'nın doğru söylediğine kesin olarak kanaat getirir. Bunun üzerine Ebû Mûsâ Hz. Ömer'e hitaben : "Vallahi ben, Rasûlullah'tan hadis rivayeti hususunda emin birisiyim" der, Ömer de ona güvendiğini, ancak hadis rivayeti hususunda mes'elenin tahkikini istediğini ifade eder.⁹⁴

Buna benzer bir olayı Buhârî, "Sahih"inde Ebû Saîd el-Hudrî'den nakletmekte ve Ebû Mûsâ'nın doğruluğuna şahitlik etmek üzere giden şahsın, Ubey b. Kâ'b olduğunu belirtmektedir.⁹⁵ Buhârî'nin "Sahih"inde Hz. Ömer'in şu ifadeleri dile getirdiği de kaydedilmiştir; "Rasûlullah'ın bu emri (üçüncü defa izin istedikten sonra, verilmediği taktirde geri dönme emri) bana kapalı kalmış. Ticaret maksadıyla çarşı pazara çıkmak beni, (Rasûlullah'ın meclisinde devamlı olarak bulunmaktan) alı koydu."⁹⁶

⁹⁴ Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, Beyrut 1984, H.No : 1069; Kandehlevî, II, 209.

⁹⁵ Buhârî, *İsti'zân*, 13.

⁹⁶ Buhârî, *Buyû'*, 9.

Bu hâdiseden, Hz. Ömer'in Ebû Mûsâ'ya güvenmediği gibi bir düşünce akla gelebilir. Nitekim bu rivayete dayanarak bunu ileri sürenlerin bulunduğunu Tahmaz eserinde kaydetmektedir.⁹⁷

Halbuki bu rivayet, Hz. Ömer'in Ebû Mûsâ'ya güvenmediğini değil, onun hadis rivayeti hususundaki titizliğini ortaya koymaktadır. Öyle anlaşıyor ki Hz. Ömer, delilsiz rivayetlere müsaade etmeyen ve hadislerin mevsûkiyetine önem veren bir kişidir. Dinin temel esasları şu veya bu şekilde bir takım şeyler karıştırılarak tahrif edilmesin diye Hz. Ömer, bu hususta çok hassas davranmıştır ki onun bu tutumu kanaatimizce taktire şayandır. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki dînî konularda rivayette bulunan kişilerden delil istemek, onlara güvenmemeyi gerektirmez.

Nitekim diğer hususlarda Hz. Ömer, Ebû Mûsâ'nın tek başına vermiş olduğu haberlere itibar etmiştir. Daha önce temas edildiği üzere Kur'ân-ı Kerim'deki müteşâbih ayetlerle ilgili müslümanlara çeşitli sorular sorup zihinleri karıştıran Irak'lı bir adamın, durumunu düzelttiğine dair Ebû Mûsâ, Ömer'e haber gönderdiğinde Hz. Ömer, daha önce müsâde etmediği halde Basra halkının onunla temas kurup konuşmalarına izin vermiştir.

Yine Hz. Ömer'in kendisinden sonra hilâfet makamına geçecek olan şahsı, diğer valilere bir yıldan fazla vilayet makamı verilmemesi konusunda uyarırken, Ebû Mûsâ'nın dört yıl daha valilik görevinde bırakılmasının yerinde olacağını vasiyet etmiş olması,⁹⁸ ona tam olarak güvendiğini göstermesi bakımından önemlidir. Kaldı ki, zaten Hz. Ömer, Ebû Mûsâ'dan delil istemesinin sebebini açıklamış, bunun herhangi bir itimatsızlıktan kaynaklanmadığını, insanların Hz. Peygamber'den olur- olmaz şeyleri hadis diye rivayet etmeye cür'et etmemelerini sağlamak amacıyla mes'elenin tahkikini istediğini belirtmiştir.

3.2.3. Zühhd ve Takvâsı

Ebû Mûsâ, yıllarca idarecilik yapmış olmasına rağmen dünyaya meylectmemiş, zühhd ve takvâ içerisinde yaşamaya çalışmıştır. Siyâsî hayatı boyunca ilimle iştigal etmiş, evinde, resmi makamında, seferde ve hatta cephe

⁹⁷ Tahmâz, 60.

⁹⁸ Ahmed b. Hanbel, IV, 391; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 81; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 60; Zehebi, *A'lâmü'n-nübela*, II, 391; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 360; A. Mîf, *Tehzîb*, V, 363.

ilim ile ameli bir arada yürütmeye gayret etmiştir. Zehebî'nin ifadesiyle o, ilim ile ameli, cihâd ile kalb-i selîmi bir araya getirmiş, sık sık oruç tutmuş, namaz kılmış zâhid ve âbid olarak yaşamış ve kendini tamamen Allah'a adanmış bir şahsiyet olarak tanınmıştır.⁹⁹

Ebû Mûsâ, sık sık teheccüd kılar, gecenin bir kısmını ibadet için ayırırdı. Namazda kıraati uzun tutardı. Gösterişi sevmezdi. Hz. Peygamber, gece namazı kılarken onun okuduğu kıraati birkaç defa dinlemişti. Yine bir gece mescitte namaz kılarken Hz. Peygamber onu görmüş ve onun riyakârlık yapmadığını ifade etmişti.¹⁰⁰

Ebû Mûsâ, amelini gizler, methedilmekten hoşlanmaz, insanların, amelini muttali olmalarını kerih görürdü. Bir gün, Hz. Peygamber'le birlikte bir gazveye katıldığını ,binit sayısının sınırlı olması sebebiyle piyade olarak yol yürümeye mecbur kaldığını, bu nedenle ayaklarının yaralanıp delindiğini, tırnaklarının döküldüğünü yani Allah için bir takım sıkıntı ve güçlüklerle katlandığını birilerine anlatmış,¹⁰¹ ancak daha sonra bunları anlattığına pişman olmuştu.¹⁰²

Ebû Mûsâ, Hz. Peygamber'e son derece bağlı idi. Onu canından çok severdi. Bir sefer esnasında Hz. Peygamber, Ebû Mûsâ'nın da aralarında bulunduğu İslâm askerlerine istirahat vermişti. Ebû Mûsâ, Hz. Peygamber'e gelebilecek muhtemel tehlikelere karşı onu muhafaza etmek maksadıyla uykusundan uyanıp Hz. Peygamber'in istirahatgâhına gelmiş fakat onu yerine bulamamıştı. O arada aynı maksatla Hz. Peygamber'i arayan başka bir sahâbi ile karşılaşmıştı. Derken Hz. Peygamber istirahat ettiği yere dönüp gelmişti. Ebû Mûsâ ve arkadaşı: "Ey Allah'ın Rasûlü! Siz savaş alanındasınız, başınıza (gelebilecek muhtemel tehlikelerden) emin değiliz. İhtiyacınız varsa sahâbeden birisine söyleyelim de başınızda nöbet tutsun" demişlerdi. Hz. Peygamber ise şunları dile getirmişti : "Ben arı vızıltısı gibi bir ses işittim. Rabbimin katından bir elçi gelerek şefaât (yetkisi) ile ümmetimin yarısının (sorgusuz olarak) cennete

⁹⁹ Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 396.

¹⁰⁰ İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XXXII, 41; Zehebî *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 386.

¹⁰¹ Buhârî, *Meğâzi*, 31; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XXXII, 35; İbnü'l-Cevzî *Sıfatü's-safve*, I, 557; Nevevî, I, 113; Abdalbâkî, Muhammed Fuâd, *el-Lü'lü'ü ve'l-mercân*, I-II, Mekke tsz., II, 238.

¹⁰² Buhârî, *Meğâzi*, 31; Ebû Nuaym, *Hilye*, I, 260; İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XXXII, 36; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, I, 557; Abdalbâkî, II, 238.

sokulmalarından birini tercih etmem konusunda beni muhayyer bıraktı. Ben, şefâat (yetkisini) tercih ettim ve bunun (rahmet bakımından) diğerinden daha kapsamlı olduğunu anladım. Daha sonra şefaati (yetkisi) ile ümmetimin üçte ikisinin (sorgusuz) olarak cennete girdirilmelerinden birini tercih etmem konusunda muhayyerlik tanındı. Ben yine şefaati tercih ettim ve anladım ki bu, diğerinden daha kapsamlıdır.” Hz. Peygamber’in bu sözlerini dinleyen Ebû Mûsâ ve arkadaşı : “Ey Allah’ın Rasûlü! Allah Teâlâ’ya dua et de bizi de senin şefaatine nail olanlardan kılsın” diye bir talepte bulunmuşlar, bunun üzerine Hz. Peygamber onlar için dua etmiş ve ardından şu ifadeleri dile getirmiştir : “Benim şefaetim, kelime-i şهادeti getirerek (Allah’a hiçbir şeyi ortak koşmadan) ölen herkese şamil olacaktır.”¹⁰³

Ebû Mûsâ, Hz Peygamber’in yaşantısını kendisine örnek alır, onun yaşadığı gibi yaşamaya çalışırdı. Nitekim, o Mekke’den Medine’ye yolculuk yaptığı bir sırada seferî olduğu için arkadaşlarına yatsı namazını iki rek’at olarak kıldırılmış, ancak sadece bir rek’atte Nisâ sûresinden yüz kadar ayet okumuştur. Bu durum, kendisine iktida edenlere ağır gelmişti. Fakat o, şöyle demişti : “Rasûlullah (s.a.v.)’ın, ayağını koyduğu yere ayağımı koymayı ve onun yaptığı şeyi yapmayı ihmal etmedim.”¹⁰⁴ Böylece Hz. Peygamber’in o mekânda bu şekilde namaz kıldırıldığına şahit olduğunu ve onun izini takip ettiğini îmâ etmişti. Kaldı ki Ebû Mûsâ, ölümü sırasında dahi ailesine ve çocuklarına Hz. Peygamber’in sünnetine muhalif davranmamaları gerektiğini vasiyet etmişti.¹⁰⁵

İbn Asâkir’in beyanına göre Ebû Mûsâ, özellikle sıcak günlerde ailesiyle birlikte oruç tutardı.¹⁰⁶ Kendisine : “Çok fazla ibadet etmesen de (birazcık) kendine acısan” denildiğinde o, ömrünün son dönemlerini yaşadığını, ecelinin yaklaştığını ve dolayısıyla ibadet hususunda olanca gücünü harcaması gerektiğini ifade etmişti.¹⁰⁷

Onun bir diğer özelliği, yalan söylememesi ve söz verdiğinde mutlaka onu yerine getirmesiydi. O, herşeyden önce ailesine karşı vefalı davranır ve aile

¹⁰³ Ahmed b. Hanbel, IV, 415; Kandehlevî, III, 447-48.

¹⁰⁴ Ahmed b. Habel, IV, 419; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 83.

¹⁰⁵ İbn Sa’d, IV, 115; Ahmed b. Hanbel, IV, 419; Buhârî, *Cenâiz*, 38; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 97.

¹⁰⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 87. Bu konuda Ayrıca bkz. Ebû Nuaym, *Hilye*, I, 260; İbnü’l- Cevzî, *Sıfatü’s-safve*, I, 560; Zehebî, *A’lâmu’n-nübelâ*, II, 392-93.

¹⁰⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 89; Zehebî, *A’lâmu’n-nübelâ*, II, 393.

bireylerine örnek olmaya çalışırdı. Basra valiliği sırasında, bir gün tayin etmiş ve o gün yolculuğa çıkacağını ifade ederek Enes b. Mâlik'ten, kendisi için gerekli hazırlığı yapmasını istemişti. Enes, onun için hazırlık yapmaya başlamış, ancak belirtilen gün gelip çattığı halde hazırlığını tamamlayamamıştı. Buna rağmen Ebû Mûsâ o gün yola çıkmıştı. Enes, hazırlıklar tamamlanıncaya kadar sabretmesi gerektiğini ifade etmişse de Ebû Mûsâ, o gün yola çıkmasının gerekli olduğunu, aksi taktirde ailesine karşı yalancı çıkacağını, onları aldatmış ve onlara sadakatsizlik göstermiş olacağını, böyle olduğu taktirde de ailesinin kendisine karşı aynı şeyleri yapabileceğini ifade ederek Enes'in bu talebini kabul etmemiş ve ihtiyaçlarından bir kısmını te'min etmediği halde yola çıkmıştı.¹⁰⁸

Yine kendisiyle anlaşına yapan Âmir b. Abdilkays'in, ahdini bozduğunu işiten Ebû Mûsâ, ona bir mektup yazarak şu ifadeleri dile getirmişti : “ Seninle bir iş üzerinde anlaşmıştım, (ancak) anlaşmayı bozduğunuz(a dair bir haber) bana ulaştı. Yapmış olduğum anlaşma üzerinde isen Allah'tan kork ve (vefalı olmaya) devam et. Şayet kulağıma gelen şey üzerinde isen (ahdini bozdunsa) yine Allah'tan kork ve (anlaşmaya) geri dön.¹⁰⁹

Gözünü haramdan sakınması, Ebû Mûsâ'nın bir diğer vasfı idi. O, bu konuda şöyle derdi : “Burnumun cife kokusuyla dolması, (yabancı) kadın kokusuyla dolmasından bana daha sevimlidir.”¹¹⁰

Ebû Mûsâ gözünde şişkinlik bulunan bir adama, gözünün niçin bu hale geldiğini sormuştu. Adam, bir câriye gördüğünü, ona alıcı bir gözle baktığını ve gözünün bu sebepten dolayı şiştiğini söylemiş, bunun üzerine Ebû Mûsâ : “Rabbine istiğfar et, gözüne haksızlık etmişsin. İlk bakış senin lehine, ondan sonrası aleyhinedir” demişti.¹¹¹

Hiz. Osman'ın şehadetinden sonra müslümanlar arasında baş gösteren fitne ve ihtilaflardan uzak durması, mevki ve makamının elden gitme pahasına da olsa bu gibi şeylerden kendisini çekmesi de Ebû Mûsâ'nın vera' ve takvâsının bir neticesi sayılmalıdır. O, mes'ûliyet endişesiyle kan dökmemiş ve dökülmemesi için de insanları devamlı olarak barışa teşvik etmiştir. İnsanlara fitne zamanlarında

¹⁰⁸ İbn Sa'd, IV, 111; İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, XXXII, 80.

¹⁰⁹ İbn Abdîrabbih, III, 151.

¹¹⁰ İbn Sa'd, IV, 114; Zehebî, *A'lâmün'nübelâ*, II, 399.

¹¹¹ Ebû Nuaym, *Hilye*, I, 261.

agâh olmalarını ve dürüst kişilerle arkadaşlık yapmalarını tavsiye etmiş ve şu ifadeleri dile getirmiştir : “Salih bir arkadaş, yalnızlıktan, yalnızlık ise kötü arkadaştan hayırlıdır. Salih arkadaşın durumu, koku satan kimsenin durumu gibidir. O, sana sürmese de kokudan üzerine siner. Kötü arkadaşın durumu ise körükçünün durumu gibidir. Elbiseni yakmasa da kokusu üzerine siner. Dikkat etdin! Kalbe, halden hale döndüğünden dolayı bu isim verilmiştir. Kalbin durumu rüzgârın sürükleyip altını üstüne getirdiği, boşluktaki bir tüyün durumu gibidir. Dikkatli olun! Arkanızda karanlık gece parçaları gibi fitneler olacaktır. O fitneler içerisinde kişi mü'min olarak sabahlayacak, kâfir olarak akşamlayacaktır. O zaman oturan kimse, ayakta olandan; ayakta olan yürüyenden; yürüyen de süvari olandan hayırlıdır.” Bu sözler üzerine insanlar Ebû Mûsâ'ya : “(Öyleyse) bize ne emredersiniz?” diye sorduklarında o : “Evlerinizden ayrılmayın”. diye cevap vermiştir.¹¹²

Ebû Mûsâ yufka yürekli, gözü yaşlı bir sahâbi idi. Nitekim İbn Asâkir, onun. Kur'ân'dan bir kısım ayetleri okuyup ağladığını kaydeder.¹¹³ Talebelerinin de bağı yanık kimselerden olmalarını arzu eden Ebû Mûsâ, onları, kalplerinin katılasmaması için uzun emeller ardına düşmemeleri noktasında uyarırdı.¹¹⁴

O, Basra halkına da şunları söylemişti : “Ey insanlar! Ağlayınız, ağlayamazsanız, ağlamaya çalışınız. Zira cehennem ateşinde bulunanların, ağlaya ağlaya göz yaşları tükenir, bundan sonra kan ağlarlar. Öyle ki, akıttıkları kanlarda gemiler yüzdürülecek olsa yüzerler.”¹¹⁵

Ebû Mûsâ'nın en önemli özelliklerinden birisi de onun dünya malına düşkün olmamasıydı. Yıllarca idarecilik yapmış, bir çok yeri fethetmiş ve büyük ganimetler ele geçirmişti. Nitekim Ahvâz bölgesi fethedildiği zaman sadece buranın haracı on milyon dörtyüz bin dirheme ulaşmıştı.¹¹⁶ Fakat o, harama tenezzül etmediği gibi malını sarf etmesini de bilmişti. Zira Basra valiliğinden azledildiği zaman yanında sadece altıyüz dirhem'den başka malı

¹¹² İbnü'l- Cevzî, *Sıfatü's-safve*, I, 558; Cezâirî, 225.

¹¹³ İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, XXXII, 86.

¹¹⁴ Müslim, *Zekât*, 1050; Ebû Nuaym, *Hilye*, I, 257. Kandehlevî, IV, 85.

¹¹⁵ İbn Sa'd, IV, 110; Ebû Nuaym, *Hilye*, I, 261; İbnü'l- Cevzî, *Kitâbü'l- Kussâs ve'l-müzekkirîn*, Beyrut tsz., s. 47-48

¹¹⁶ Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, 135; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, II, 390.

bulunmamaktaydı.¹¹⁷ Yine onun, alaca renkli bir deve ile Basra'ya girdiği, ve valilikten azledildiğinde de yine aynı deve üzerinde Basra'dan ayrıldığı rivayet edilmektedir.¹¹⁸ Kaldı ki Hz. Osman, Basra'ya atamış olduğu yeni vali Abdullah b. Amr'ın Ebû Mûsâ'ya otuz bin dirhem vermesini emrettiği halde Ebû Mûsâ bu parayı da almamıştı.¹¹⁹

O, dünya malı hususunda etrafındaki insanlara şunu söylerdi :”Sizden öncekileri dinar ve dirhem helak etti. Sizi helak edecek olan da bu ikisidir.”¹²⁰

İnsanların ölüm ötesi hayata hazırlık yapmamalarının ve bu hususta lâubâli davranmalarının sebebini ise ahiret nimetlerinin peşin olmamasına bağlıyordu. Şöyle ki :

Enes b. Mâlik anlatıyor : “Bir yolculuğu sırasında Ebû Mûsâ el-Eş’arî (r.a.)’nin yanında bulunuyordum. Bir yerde halkın bir araya geldiğini ve içlerinden birinin fesahat döktürerek konuşma yaptığını gördük. Ebû Mûsâ : ‘İnes ! gel biz Rabbimizi zikrederim. Şunlardan biri neredeyse deriyi yaracak (zoraki edebiyat yapıyor)’ dedikten sonra bana : ‘Enes! İnsanların ahirete karşı bu ilgisizliklerinin sebebi nedir? Onları ahiretten alıkoyan nedir?’ diye sordu. Ben : ‘Şehvetleri ve Şeytan’dır’ dedim. O : ‘Hayır, vallahi, asıl sebep şudur : Dünya öne alınmış, ahiret ise sonraya bırakılmıştır. Eğer onlar ahireti gözleri ile görecek olsalardı, ondan yüz çevirerek dünyaya yönelmezlerdi.’ dedi”¹²¹

Ebû Mûsâ, zaman zaman eski ve yamalı elbiseler giyerek insanların huzuruna çıkardı.¹²² Bazen de etrafındaki insanlara Hz. Peygamber zamanında yaşadıkları mütevazî hayattan örnekler vererek sâde yaşamının güzelliğini anlatırdı. Nitekim bir gün oğlu Ebû Bürde’ye hitaben şunları söylemişti : “Yavrucuğum! Peygamberimiz (s.a.v.) ile beraber olduğumuz (yıllarda) sen bizi görseydin. Semâ’dan üzerimize yağmur yağdığında üzerimizde sanki koyun kokusu var zannederdin. Elbiselerimiz sırf yünden ibaretti.”¹²³ Ebû Mûsâ’nın

¹¹⁷ İbn Sa’d, IV, 111; Zehebî, *A’lâmü’n-nübelâ*, II, 391.

¹¹⁸ Zehebî, *A’lâmü’n-nübelâ*, II, 389-90.

¹¹⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 82.

¹²⁰ Ebû Nuaym, *Hilye*, I, 261.

¹²¹ Ebû Nuaym, *Hilye*, I, 259; Kandehlevî, III, 440.

¹²² İbn Sa’d, IV, 112-113; Ebû Nuaym, *Hilye*, I 259; Zehebî, *A’lâmü’n-nübelâ*, II, 390.

¹²³ İbn Sa’d, IV, 108; Ahmed b. Hanbel, IV, 419; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 35; Zehebî, *A’lâmü’n-nübelâ*, II, 400.

lehinde nakledilen bu rivayetlerin yanında onun aleyhine olacak şöyle bir hâdise de bazı kaynaklarımızda yer almaktadır.

Rivayete göre Huzeyfe b. Yemân, bir gün Abdullah b. Mes'ûd ile Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin birlikte mescide girdiklerini müşahade etmiş ve : "Bunlardan birisi münafıktır" dedikten sonra şunları söylemiştir : "Yol ,tavır ve üslup bakımından insanların Rasûlullah'a en çok benzeyeni Abdullah'tır – yani İbn Mes'ûd'dur."¹²⁴

Rivayet i Şakik'ten nakleden kişi – ki ismi A'meş'tir – Huzeyfe'nin, bu sözü bir kırgınlık ve öfke anında dile getirdiğine işaret etmiştir.¹²⁵ Bu rivayet zayıf ya da uydurma değilse, Huzeyfe'nin, öfke anında doğruluğuna kendisinin de inanmadığı bir sözü söylemiş olduğu ortaya çıkmaktadır. Zira daha önceki konularda da yeri geldiğinde temas ettiğimiz gibi Hz. Peygamber'in, onun hakkındaki övgüleri bu sözü geçersiz kılmaktadır. Hz. Peygamber'in, onun samimi bir mü'min ve hakka yönelen (münîb) bir kimse olduğunu ifade etmesi, bu övgülerden sadece birisidir.¹²⁶

Bütün bu rivayetler ele alınıp değerlendirildiğinde Ebû Mûsâ'nın zühd ve takva içerisinde bir hayat geçirdiğini söylemek mümkün olmaktadır.

Onun içindir ki Kalkaşendî, sahâbenin eşsizlerini sayarken, Ebû Bekir'in ensâb ilminde, Ömer'in heybette, Osman'ın Kur'ân okumada, Ali'nin kazâ'da (yargıda) , Muâviye'nin geniş düşünmede (ileriye görmede) , Ebû Ubeyde'nin eminlikte, Ebû Zerr'in sadakatte , Ubey b. Ka'b'ın Kur'ân'da, Zeyd b. Sâbit'in feraiz'de, İbn Abbas'ın Kur'ân tefsirinde, Ebû Mûsâ'nın dindarlıkta (derişlikte), Amr b. el-Âs'ın da dâhilikte zirvede olduğunu ifade etmektedir.¹²⁷

Hitti de Ebû Mûsâ'yı zühd ve takvası tam ve mükemmel olarak nitelendirmektedir.¹²⁸

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Tahkim'de Eş'as ve arkadaşları da Ebû Mûsâ'nın takvâ ehli olduğunu, Iraklıların da Şamlıların da onun takvâsından şüphe etmediklerini ileri sürmüş ve temsilciliğinde ısrar etmişlerdi.

¹²⁴ Fesevî, *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-târîh* (nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), I-III, Bağdat 1974-76, II, 771; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 93; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 394.

¹²⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 93.

¹²⁶ Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, II, 386.

¹²⁷ Kettânî, III, 193.

¹²⁸ Hitti, I, 278.

3.2.4. Secâati ve Komutanlığı

Gerek Hz. Peygamber ve gerek Hulefâ-i Raşidîn dönemindeki savaşlarda galibiyet elde edilebilmesi için ordu komutanlarında bazı özelliklerin bulunması gerekiyordu. Bunlardan en önemlisi ani taktikler uygulaması için komutanın aklını kullanabilme yeteneği ile, kılıç kullanma kabiliyeti ve bilek gücü idi.

Bilindiği gibi ordunun izleyeceği askeri politika ve stratejiyi üretip pratiğe geçirme, her şeyden önce komutanın görevidir. Dolayısıyla komutanın bu konuda mahir olması gerekir. Yine karşı taraf ile savaşa başlamadan önce yapılacak olan barış görüşmelerinde aklî ve fikrî mütâlaaların önemi büyüktür. İsabetli ve mantıklı kararların alınması ve başarının elde edilebilmesi için bu şarttır. Bunun için komutanın aklî melekesi kuvvetli ve sağlam olmalı ve ani kararlar alabilme kâbiliyetine sahip olmalıdır.

Kılıç kullanma yeteneği ve bilek gücüne gelince, bu da, söz konusu dönemlerde yaşayan komutanlarda bulunması gereken vazgeçilmez özelliklerden birisidir. Zira o zaman ki komutanlar, savaş öncesinde düşman askerleriyle mübâreze usûlü karşı karşıya mücâdele etmekte ve galip geldikleri taktirde askere büyük bir moral gücü vermekte idiler.

Ebû Mûsâ el-Eş'arî, gerek aklî ve mantıkî kararlar alma, gerek kılıç kullanma ve bilek gücü bakımından temayüz etmiş ender komutanlardan birisidir. Onun, katılmış olduğu savaşların tamamında galibiyet elde etmiş olması, bunun bir göstergesi sayılmalıdır O, yirmi yıldan fazla süren fetih faaliyetleri boyunca düşmana bir defa olsun yenilmemiştir.

Evtas savaşında amcası Ebû Âmir'i şehid eden kişinin üzerine yürütmesi, katilin kendisini görünce dönüp kaçmaya başlaması ancak Ebû Mûsâ'nın onun arkasından koşması ve en sonunda katil ile karşı karşıya gelerek giriştiği kılıçlı mücâdelede onu öldürmesi, onun, kılıç kullanma kabiliyetini, fiziki gücünü ve cesaretini göstermesi bakımından önemlidir. Fethetmiş olduğu yerlerin bir çoğunu sulh ile ele geçirmiş olması ise, onun her şeyden önce aklını çalıştırdığını ortaya koymaktadır. Savaş esnasında sür'atli ve isabetli kararlar alma çoğu zaman galibiyeti beraberinde getirir. Ancak bundan daha da önemlisi gâlibiyeti sulh ile gerçekleştirebilmektir. Çünkü mühim olan en az kayıpla büyük hedeflere

ulaşılabilmektedir. Biz buradan Ebû Mûsâ'nın, askerlerin güç ve enerjilerini boşa harcamadığı ve dolayısıyla askerî prensiplerin en önemlilerinden olan "güç ve enerjide iktisat" prensibini en güzel şekilde uyguladığı sonucunu çıkarabiliriz. Bu, bir bakıma mecbur kalmadıkça silaha sarılmamak, devamlı olarak askerî gücün dinamizmini korumak ve ayakta tutmak anlamına gelmektedir.

Ebû Mûsâ, düşmanlarına karşı genellikle yumuşak davranma ve hedefine savaşız ulaşma prensibini esas edinmekle birlikte, gerektiğinde sert davranmasını da bilmiştir. Özellikle ordusuna ihanet edildiğinde ve yaptığı anlaşma çiğnendiğinde düşmana gereken dersi vermiştir. İbn Sa'd ve Belâzürî'nin beyanlarına göre İsfahan'ın fethi sırasında İranlılar, önce Ebû Mûsâ ile barış anlaşması imzalamışlardı. Ancak bir gün sonra taahhütlerinden caymış ve isyan bayrağını açmışlardı. Bunun üzerine Ebû Mûsâ, derhal savaşa karar vermiş ve çok geçmeden burayı tekrar ele geçirmişti.¹²⁹ Yapılan anlaşmaları bozanlara karşı müsamaha göstermeyen Ebû Mûsâ'nın kendisi ise düşmanla yapılan anlaşmalara harfiyen uymuş ve askerlerinin de vefalı olmasını istemiştir. Daha önce Râmhürmüz'ün fethi münasebetiyle dile getirdiğimiz gibi Ebû Mûsâ tarafından, halkı İslâmiyet'e davet için Râmhürmüz'e gönderilen Cerir b. Abdillâh'ın, burayı savaş yoluyla fethettiğini haber alan Ebû Mûsâ, gerçekten büyük bir vefa örneği sergilemiştir. O, Râmhürmüz halkına daha önce altı ay kadar süre ile eman verdiğini, Cerir'in bu davranışını doğru bulmadığını ifade ederek durumu halife Hz. Ömer'e iletmıştır. Hz. Ömer'in talimatıyla esirler geri verilmiş ve altı aylık zaman zarfında Râmhürmüz halkının aleyhine olacak herhangi bir davranışta bulunulmamıştır.

Ebû Mûsâ diğer cephelerde görevlendirilecek asker sayısının eksilmesine sebebiyet vermemek için savaşlarda yanına çok sayıda asker almazdı. Askerlerini emniyete almak için de düşmanla karşılaştığı zaman elindeki kuvvetin yetersiz kalacağını gördüğünde derhal merkezden yardım isterdi. Hz. Ömer'in emri ile Nihaved savaşına katılmak üzere yola çıktığında insanların üçte ikisini Basra'da bırakarak üçte birlik kısmı ile Nu'man b. Mukarrin'in yanına gelmişti. Tuster'in fethi sırasında ise asker sayısını yeterli görmeyen Ebû Mûsâ, Hz. Ömer'e haber göndererek daha fazla takviye birlikler istemişti. Bunun üzerine

¹²⁹ İbn Sa'd, IV, 110; Belâzürî, *Fütüh*, 437. Ebû Mûsâ, aynı tavrını Hürmüzan'a karşı da göstermişti. Bkz. İbn Kesir, *el Bidâye*, VII, 82.

Hz. Ömer, Ammar'a bir mektup yazarak Kûfelilerin yarısı ile birlikte Ebû Mûsâ'nın yardımına koşmasını emretmiştir. Ebû Mûsâ'nın, Menâzir şehrini muhasarası sırasında Muhâcir b. Ziyâd başta olmak üzere askerlerine oruçlarını açtırması da yine onun, askerlerini himaye etme hususundaki titizliğini göstermesi bakımından kayda değerdir.

Ebû Mûsâ'nın komutan olarak bir diğer özelliği, askeri savaşa teşvik etmesiydi. Oğlu Ebû Bekir'in ifadesine göre, Ebû Mûsâ, savaşlarda İslâm askerlerinin şehitlik arzusu içerisinde bulunmaları gerektiğini söylüyor, onları cihâda teşvik ediyor ve bu konuda Hz. Peygamber'den hadisler naklediyordu. Böylece düşmana saldıracak olan askerlerini psikolojik yönden motive ediyor ve harekete geçiriyordu. Nitekim Ebû Mûsâ, İsfahan'ın fethinde Cennet'in kılıçların gölgesi altında olduğuna dair bir hadis dile getirmiş, bunu duyan bir İslâm askeri hemen fırlayıp kılıcını çekerek şehit oluncaya kadar düşmanla çarpışmıştı.

Ebû Mûsâ alacağı her kararda gerek halife ile gerekse askerlerin ileri gelenleri ile istişare eder ve onların görüş ve düşüncelerinden faydalanırdı. Onun siyasi konularda görüşlerine en çok müracaat ettiği kişi, Hz. Ömer'di.¹³⁰ O, halife ile arasında sağlam bir posta teşkilatı oluşturmuş, bu vesile ile Medine ile sür'atli görüşme ve istişare imkanı elde etmişti. Diğer taraftan Ebû Mûsâ, özellikle savaş meydanlarında gerektiği zaman askerleriyle istişarede bulunur ve alınan kararları uygulama sahasına koyardı.¹³¹

Ebû Mûsâ'nın, düşmanı sonuna kadar takip etmesi de onun şecaatini ve cesaretini göstermesi bakımından önemlidir. Bu , aynı zamanda onun askerî, sahadaki başarısının en önemli sebepleri arasında zikredilebilir. Onun, düşmanı tehdit unsuru olmaktan çıkıncaya kadar takip etme politikası, billhassa Tuster'in fethi esnasında güzel bir şekilde uygulanmıştır. İstahr şehrinin fethinden sonra Hz. Ömer'e bir mektup yazarak Horasan'a doğru ilerlemek istediğini bildirmesi ve fütûhâtın devamı için kendisinden izin istemesi de yine onun, düşmanı sonuna kadar takip etme prensibini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

İsfahan'ın fethi esnasında oğlu Mûsâ şehit edilmesine rağmen geri adım atmayıp savaşı devam ettirmesi ve neticede şehri fethederek "İsfahan Fâtihî"

¹³⁰ Belâzürî, *Fütûh*, 533; Taberî, IV , 93; İbn A'sem, I, 272-73; 315-19; İbn Kesîr , *el-Bidâye*, VII, 89.

¹³¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 82.

olarak anılması da Ebû Mûsâ'nın metanetini ve cesaretini göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Ebû Mûsâ'nın katılmış olduğu savaşların tamamı taarruz harbi niteliğinde olup savunma amaçlı değildir. Öyle anlaşıyor ki o, gerçekleştirdiği taarruzlarda çoğu zaman savaş taktiklerinden biri olan "düşmanı gafil avlama" prensibini uygulamış, karşı tarafı ya sulhe ya da savaş meydanlarından kaçmaya mecbur bırakmıştır. Buna karşılık kendisi düşman tarafından hiç gafil avlanmamıştır. Bir defa olsun düşman askerleri onun ordusuna ani bir baskın yapamamışlardır. Bu da onun istihbaratının güçlü olduğunu, buna mukabil kendi stratejisi hakkında düşman askerlerinin herhangi bir malûmât ele geçiremediğini ortaya koymaktadır.

Netice itibariyle Ebû Mûsâ, ordu sevkindeki maharetiyle, savaş teknik ve taktikleriyle, bir kısmını harp, bir çoğunu da sulh yoluyla olmak üzere ondan fazla yerleşim yerini fethetmiş olmasıyla, kısacası askerî sahadaki başarılarıyla zamanının nadir askerlerinden birisi olarak kabul edilebilir. Onun, müslümanlarla savaşan İran'ın en şöhretli komutanlarından Hürmüzan'ı esir alarak Hz. Ömer'e göndermesi, küçümsenecek bir olay değildir. Hz. Peygamber'in : "Yiğitlerin efendisi Ebû Mûsâ'dır"¹³² sözü, onun şecaatini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

¹³² İbn Sa'd, V, 107.

SONUÇ

Ebû Mûsâ, Yemen’lidir. Yemen, İslâmiyet’ten önce çeşitli milletlere beşiklik yapmış, büyük medeniyetlere sahne olmuştur. Yemen’lilerin aslı, Sâm b. Nuh’un torunlarından Ya’rub b. Kahtân’a dayanır. Onun için, Güney Arabistan ahalisine “Kahtânîler” denilmektedir. *diğer rivayet edilmektedir.*

Ebû Mûsâ, Eş’ar kabilesine mensuptur. Eş’arîler, başta Kur’ân tilavetine önem vermeleri olmak üzere nezaketleri, cömertlikleri ve cesaretleri gibi çeşitli üstün vasıfları sebebiyle Hz. Peygamber tarafından övülmüşlerdir.

Ebû Mûsâ’nın asıl ismi Abdullah’tır. Ancak Mûsa isminde bir oğlu olduğundan kendisine “Ebû Mûsâ” künyesi verilmiştir. Babasının adı Kays b. Süleym’dır. Anasının adı ise Zabye binti Vehb olup Akk kabilesine mensuptur. Ebû Mûsâ milâdî 603 yılında dünyaya gelmiştir.

Tesbit edebildiğimiz kadarıyla Ebu Mûsâ’nın, altı erkek bir kız kardeşi, üç eşi ve dokuzu erkek üçü kız olmak üzere on iki çocuğu bulunmaktadır.

Ebû Mûsâ’nın müslüman olmadan önceki hayatı hakkında kaynaklarımızda fazla ma’lûmat bulunmamaktadır. Ancak İslâmiyeti kabûlünden önce Yemen’den kalkıp Mekke’ye gittiği ve orada bazı şahıs ya da kabilelerle anlaşma yaptığı kaydedilmekte ve siyâsî, iktisâdî ve dinî bakımdan seviyeli bir halk kitlesi içerisinde çocukluk devrelerini geçirdiği, medenî bir toplum içerisinde yetiştiği anlaşılmaktadır.

Ebû Mûsa, bi’setin beşinci yılında Mekke’de müslüman olmuştur. Onun müslüman olmasında bazı kişiler etkili olmuşsa da anlaşılan o ki, dinî şuur ve kültür seviyesi oldukça yüksek bir ortamda yetişmiş olan Ebû Mûsâ, çeşitli vesilelerle Mekke’ye gelerek, daha önce gelmesi beklenen Hz. Muhammed’in nübüvvetinden haberdar olmuş ve neticede İslâmiyet’i kabul etmiştir.

Ebû Mûsâ’nın Habeşistan’a hicret ettiği kesindir. Ancak o önce Mekke’den Yemen’e gitmiş kavmini İslamiyet’e davet etmiş, daha sonra da İslâmiyet’i kabul eden yaklaşık elli kişilik bir heyetle birlikte Yemen’den Habeşistan’a gelmiştir. Çeşitli rivayetlerin değerlendirilmesinden sonra ortaya çıkan netice şudur ki o, Habeşistan’a geldikten sonra orada bir süre kalmış ve daha sonra Ca’fer ve arkadaşları ile birlikte Medine’ye gitmek üzere yola çıkmıştır. Önce Medine’ye sonra Hayber’e gelen Ebû Mûsâ ve diğer Eşariler için

Hız. Peygamber, ashâbı ile istişâre edip onların rızalarını alarak ganimetten pay ayırmıştır.

Ebû Mûsâ, Mekke'den Yemen'e; Yemen'den Habeşistan'a; Habeşistan'dan da Medine'ye hicret ettiğinden kendisine "üç hicret sahibi" denilmiş ve "Muhâcirîn-i Evvelin"den sayılmıştır.

Ebû Mûsâ'nın askerî faâliyetleri, Medine'ye hicret ettikten sonra Hayber'in fethine katılmasıyla başlamış ve Hayber'den itibaren gerçekleştirilen bütün gazvelere iştirak etmesiyle devam etmiştir. Ebû Mûsâ, gerek gazvelerde gerekse diğeri zamanlarda Hız. Peygamber'e hizmet etmiş, onun bekçiliğini hatta kapıcılığını yapmış ve kayda değeri fedakârlıklarda bulunmuştur.

Kaynaklarımız, Ebû Mûsâ'nın katılmış olduğı ilk gazvenin Hayber Gazvesi olduğunu ittifakla kaydetmişlerdir. Bazı İslâm bilginleri bunu dikkate alarak bir kısım hâdiselerin tarihî kritiğini yapmışlardır. Nitekim İbn Kayyim el-Cevziye ve Hafız İbn Hacer gibi bazı ilim adamları, Zâtür-rika' Gazvesi'nin Hayber'in fethinden sonra gerçekleştiğini ileri sürerken Ebû Mûsâ'nın bu gazveye iştirak ettiğini, halbuki Hayber'den önce onun, Medine'de bulunmadığını gerekçeleri arasında zikretmişleridir.

Ebû Mûsâ, Mekke'nin Fethi ve Huneyn Gazvesi'nden sonra Evtâs Seriyyesi'nde amcası Eû Âmir'in öldürölmesinin ardından komutanlık görevini üstlenmiş ve düşmanı mağlup etmiştir. Daha sonra Hız. Peygamber'le birlikte Umre yapan Ebû Mûsâ, Muâz b. Cebel ile birlikte Kurân-ı Kerim ve Fıkıh öğretmenliği yapmak üzere Mekke'de görevlendirilmiş, bir süre sonra tekrar Medine'ye avdet etmiştir.

Ebû Mûsâ ve arkadaşları, bütün güçlükleri ve olumsuzluklara rağmen Tebük Gazvesi'ne iştirak etmişlerdir.

Denizcilikteki mahareti sebebiyle olmalı ki Hız. Peygamber, Ebû Mûsâ'yı bir deniz seferinde seriyye komutanı olarak da görevlendirmiştir.

Ebû Mûsâ'nın Hız. Peygamber tarafından Yemen'e bir değeri, iki defa gönderildiğini tespit etmiş bulunuyoruz. Vedâ haccından önce Yemen'e mübelliğ kadı ve zekât âmili olarak gönderilen Ebû Mûsâ, vedâ haccı sırasında Mekke'ye dönmüş, hac farızasını ifâ ettikten sonra da Yemen'in Me'rib bölgesine vali tayin edilmiştir. Yemen valiliğı sırasında mürtedlerle mücadele ettiğı de bilinmektedir.

Ebû Mûsâ, Hz. Ebû Bekir döneminde Yemen valiliğine devam etmiş ve muhtemelen bu dönemde Suriye fetihlerine iştirak etmiştir.

Hz. Ömer döneminin en önde gelen isimlerinden birisi Ebû Mûsâ'dır. O, bu dönemde gerek siyâsî ve hukûkî gerekse askerî sahada aktif rol oynamıştır. Valilik sıfatıyla gerçekleştirdiği önemli faâliyetleri yanında, ordu komutanı olarak da bir çok fetihlere imza atmıştır. Aynı zamanda bu dönemin en meşhur kadılarından birisi olarak tanınmıştır.

Hz. Ömer, doğudaki fetihler için İslâm devletinin en önemli karargâh yeri olan Basra'ya önce Arapların dört dâhisinden birisi olan Muğire b. Şu'be'yi vali tayin etmiş, daha sonra Ebû Mûsâ'yı Basra valiliğine getirmiştir ki bu, onun idârî sahada dâhîlerle boy ölçüşecek derecede maharetli olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Kaldı ki Hz. Ömer'in, kendisinden sonra hilâfet makamına geçecek olan kişinin döneminde Ebû Mûsâ'nın dört yıl daha Basra valiliği yapması gerektiğini vasiyetinde dile getirmesi, onun, idaredeki başarısını ve aynı zamanda güvenilirliğini ortaya koymaktadır. O, Basra'da uzun yıllar idarecilik yapmış ve çok önemli hizmetlerde bulunmuştur. Bu bakımdan Basra valisi denildiği zaman İslâm tarihinde ilk akla gelen isim, Ebû Mûsâ el- Eş'arîdir.

Hz. Ömer'in, Basra valisi Ebû Mûsâ'ya göndermiş olduğu mektuplar, özellikle kaza ve yargılama usulü ile ilgili fikrî, edebî ve teşrîî bir çok bilgiler ihtivâ etmektedir. Bunların en meşhuru, onun, adlî işleri düzenlemek üzere Ebû Mûsâ'ya göndermiş olduğu bir mektuptur ki bu mektup İslâm hukuk tarihinde önemli bir yere sahip olup adalet sisteminin gelişmesini sağlayan öğelerden birisi olarak kabul edilmiştir. İbn Hazm ve batılı bazı araştırmacılar, söz konusu mektubun Hz Ömer'e aidiyeti konusunda bir takım şüphe ve tereddütlerin var olduğunu ileri sürmüşlerse de yaptığımız araştırmalar, bu gibi iddiaların doğru olmadığını ve sağlam bir delile dayanmadığını ortaya koymuştur.

Hz. Ömer döneminde hicrî takvim, Ebû Mûsâ'nın önerileri ile tesbit edilmiş ve böylece (bürokraside) tarihleme açısından ortaya çıkan problemler ortadan kaldırılmıştır. Yine "emîrû'l-mü'minîn" unvanını kullanarak Hz. Ömer adına ilk defa hutbe okuyan kişi, Ebû Mûsâ el-Eş'ari olmuştur.

Ebû Mûsâ, Basra valiliği sırasında şehrin imarına çalışmış, o günün şartlarında şehri modernize etmiş ve içme suyu te'mini için kanallar açtırmıştır. O

dönemdeki teknik imkanların oldukça kısıtlı olmasına ve bir şehrin su sorununu o günkü şartlarda halletmenin önemli ölçüde para ve çaba harcamayı gerektirmesine rağmen o, uzak mesafelerden şehre su getirmiş ve Basralıların istifadesine sunmuştur. Bunun yanı sıra onun döneminde Basra'da ekonomik yönden de önemli gelişmeler kaydedilmiştir. O, devlet hazinesine en fazla katkı sağlayan vali olarak tanınmış ve onun devlet bütçesine kazandırmış olduğu bu mâli destek, Hz. Ömer dönemindeki divanların kurulmasında da büyük rol oynamıştır.

Ebû Mûsâ, Hz. Ömer döneminde bir taraftan bu tür girişimleri gerçekleştirirken, diğer taraftan fetih hareketleri ile askerî sahada aktif rol oynayarak dikkatleri üzerine çekmiştir. O, Kadisiye'de müslümanların İran ordusuna karşı elde etmiş oldukları zafere doğrudan olmasa da yardımcı kuvvet göndererek dolaylı bir katkı sağlamıştır. Ruhâ, Sümeysat, Cünd-i Sâbûr, Nusaybin, Sûs, Dînever, Sîrevân, Kum, Kâşân, Şîrâz, Errecan ve Sînîz gibi İran ve Suriye'nin önemli yerleşim yerlerini ordu komutanı sıfatıyla sulhen fethetmiş, genel komutan Nu'mân b. Mukarrin başkanlığında "fetihlerin fethi" olarak isimlendirilen Nihâvend Muharebesi'ne Basra ordusunun komutanı olarak katılmış ve buranın fethine yardımcı olmuştur. İstahr şehrini ise savaşarak İslâm topraklarına katmıştır. Ahvaz bölgesinin en önemli yerleşim yeri olan Tuster şehrini ele geçirmiş ve İran'ın en meşhur komutanlarından birisi olan Hürmûzan'ı esir almıştır. Ayrıca İshafan'ın fethi esnasında oğlu şehit edilmesine rağmen metanetini ve cesaretini kaybetmeksizin buraya da egemen olmuş ve "İsfahan Fatihî" olarak tanınmıştır. Bu bakımdan Ebû Mûsâ'yı askerî bir dâhi olarak nitelendirmek mübalağa olmaz kanaatindeyiz.

Ebû Mûsâ, Hz. Ömer döneminde bir yıla yakın Kûfe valiliği yapmış, daha sonra tekrar Basra valiliğine getirilmiştir. Hz. Ömer'in vasiyeti üzerine Hz. Osman onu Basra valiliğinden almamış, ayrıca Basra kadılığını da ona vermiştir. Dolayısıyla Hz. Osman döneminde Ebû Mûsâ, Basra valiliği ve kadılığını bir arada yürütmüştür. O, bu görevi sırasında da İran'ın iki önemli yerleşim yeri olan Rey ve Sâbûr şehirlerini daha önce yapılan anlaşmaları ihlâl etmeleri ve müslümanlara baş kaldırmaları sebebiyle yeniden ele geçirmiştir. Hz. Osman, onu hicretin 29. senesinde Basra valiliğinden azletmiş o da gidip Kûfe'ye yerleşmiştir. Hicreti 34. senesine kadar burada ilmî faaliyetlerde bulunan Ebû

Mûsâ, bu sene içerisinde, halkının isteği üzerine Hz. Osman tarafından Kûfe valiliğine atanmıştır. Böylece Ebû Mûsâ halkın isteği ile valilik makamına getirilen şahıs olarak da tarihe imzasını atmıştır. O, Hz. Osman'ın şahâdetine kadar Kûfe valiliğini yürütmüştür. Mısırlı isyancıların Hz. Osman'ı muhasara altına almak amacıyla biraraya geldiklerini haber alan Ebû Mûsâ, Kûfelilerden müteşekkil bir orduyu derhal yola çıkarmış, ancak bu ordu Medine'ye varmadan Hz. Osman öldürülmüştür.

Hz. Ali döneminde Ebû Mûsâ, Kûfe valiliğini bir süre daha yürütmüş, ancak Cemel Savaşı'nda müslümanlar arasında ortaya çıkan ihtilaf ve çekişmelerden uzak durmak maksadıyla tarafsız bir tavır sergileyerek halifeye destek vermediğinden, yaklaşık bir yıl sonra (36/656) bu görevinden azledilmiştir. Ebû Mûsâ'da bunun üzerine Kûfe'den ayrılıp Hicaz'a gitmiş ve "Urz" denilen bir yerde uzlete çekilmiştir.

Hicretin 37. senesinde (657) Sıffin Savaşı patlak vermiş, ardından tahkime karar verilmiştir. Çeşitli müzâkerelerden ve münâkaşalardan sonra Ebû Mûsâ el- Eş'arî, Hz. Ali'ye rağmen onun temsilcisi olmuştur. Temsilci belirleme konusunda Hz. Muâviye tarafında her hangi bir anlaşmazlık ve hoşnutsuzluk yaşanmamıştır. Onlar, Amr b. el-Âs'ı temsilci olarak seçmiş ve onun hakemliğine tam olarak rıza göstermişlerdir. Hakemler belirlendikten sonra taraflar arasında bir ahitname yazılması için karar alınmış ve ahitnâmede, tarafların nasıl hareket edeceklerine dair esaslar belirlenmiştir. Söz konusu ahitnâmenin gereği olarak Şaban 38/658 tarihinde tarafların temsilcileri, belirlenen yerde (Ezruh'ta) bir araya gelmişlerdir.

Temsilciler, çeşitli müzâkerelerden sonra hilâfet işini şûrâ'ya havale etmeyi karara bağlamış, ancak alınan kararın açıklanması sırasında bir kısım tarihçilere göre bazı problemler ortaya çıkmıştır. Zira Muâviye'nin temsilcisi Amr b. el-Âs, alınan kararın hilâfına bir açıklamada bulunmuştur. Bu açıklama, işi iyice çıkmaza sokmuş ve Hakem Olayı olarak bilinen bu hâdise, müslümanlar arasındaki siyâsî problemlere herhangi bir çözüm getirmemiştir.

Ancak şunu ifade etmek gerekir ki Amr'ın hilâfı hakikat bir beyanda bulunup bulunmadığı hususunda kesin ve net olarak bir şey söylemek mümkün değildir. Zira nakledilen rivayetlerin mevsûkiyeti konusunda fikir birliği olmadığı

gibi bu rivayetlerin içerik açısından birbirleriyle çelişki arzettiği de bir realitedir. Bu konuda bir hayli yorumlar ve görüşler ileri sürülmüşse de hangi yorum ya da görüşün daha isabetli olduğunu tesbit etmek kolay değildir. Bu bakımdan Amr'ı dalavereci ve sahtekâr; Ebû Mûsâyı da işin sonunun nereye varacağını tahmin edemeyen aptal ve gafil birisi olarak nitelendirmek Kur'anın ifadesiyle recmen bilgayb (bilinmeyişi taşıma) olmaktan öteye geçmeyecektir.

Hakem Olayı'ndan sonra kalkıp Mekke'ye giden Ebû Mûsâ, Hz. Ali'nin şhadetinden sonra tekrar Kûfe'ye dönmüş, Hz. Muaviye'ye biat etmiş ve 44/664 yılında Kûfe'de vefat etmiştir.

Ebû Mûsâ ilmî sahada adı geçen ender şahsiyetler arasında yer alır. Kur'ân, Hadis, Fıkıh gibi ilim dallarında rusûhiyet kazanan İslâm bilginleri onun ilmini her zaman taktir etmişlerdir. Çok güzel Kur'ân okuduğundan ve dokunaklı bir sese sahip olduğundan, Hz. Peygamber ona Hz. Davud'un nâmelerinden bir nâme verildiğini ifade etmiştir. Aynı zamanda kendisine Şeyhü'l – Kurrâ ünvanı verilmiştir. O, Kur'anı tefsir eden ilk yedi sahâbi arasında yer almış ve Kur'an da neshin varlığına dair rivâyetlerde bulunmuştur.

Hadis öğretimine ve rivâyetine de önem veren Ebû Mûsâ, hadisleri kaydetmekten ziyade ezberlemeye önem vermiştir. Onun rivayet ettiği hadis sayısı 360 kadardır. Bunlardan 68'i Sahihayn'da yer almaktadır.

Ebû Mûsâ, gerek Hz. Peygamber zamanında gerekse daha sonraki dönemlerde kadılık yapmış ve sahâbenin ilk dört kadısından birisi olarak kabul edilmiştir. Özellikle Fıkıh ilminde rusûhiyet kazanan Ebû Mûsâ, Hz. Peygamber zamanında Medine'de müftilik, Yemen'de kadılık, Mekke'de ise öğretmenlik yapmıştır.

Ebû Mûsâ, gittiği her yerde eğitimcilik yapmış, Kur'ân okutmuş ve ilme hizmet etmiştir. Onun ilmî faâliyetleri neticesinde bir çok Kur'ân hafızı yetişmiştir ki bunların sadece Basra'daki sayısı 300'den fazladır. Diğer taraftan kendisi de başta Hz. Peygamber olmak üzere Hz. Ömer, Hz. Âişe, Abdullah b. Mes'ûd ve Ubey b. Kâ'b gibi sahâbîlerden ilim tahsilinde bulunmuştur.

Kişilik itibarıyla Ebû Mûsâ, hayâsı ve güvenilirliği ile tanınmıştır. Verâ' ve takvâ sahibi olması da onun bir diğer özelliğidir. O, yıllarca idarecilik yapmış, gerçekleştirdiği fetihler neticesinde bir çok ganimet ele geçirmiş ancak dünya

malına hırs göstermemiş, zühd ve takvâ içerisinde yaşamıştır. Hayatının önemli bir kısmı savaş meydanlarında geçen Ebû Mûsâ, şecâati, cesareti ve askerî sahadaki başarısıyla da dikkatleri üzerine çekmiş ve Hz. Peygamber tarafından “yiğitlerin efendisi” olarak vasıflandırılmıştır.

KAYNAKÇA

- Abdüssettâr, eş-Şeyh, *A'lâmü'l-hüffâz ve'l-muhaddisîn*, Beyrut 1997.
- Adnân, Tersîsî, *el-Yemen ve hadâratü'l-'Arab*, Beyrut, tsz.
- Ahmed Cevdet, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi* (sd. Metin Muhsin Bozkurt), I-IV, İstanbul 1997.
- Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslâm* (çev. Ahmed Serdaroglu), Ankara 1976.
- Ahmed b. Hanbel (v.241/855), *Müsned*, I-VI, İstanbul 1982.
- Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1982.
- Ahmed Zeki Safvet, *Cemheretü resâilî'l-'Arab*, I-IV, Beyrut, tsz.
- Akbulut, Ahmed, *Sahâbe Devri Siyâsî Hareketlerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, İstanbul, tsz.
- Akyüz, Vecdi, *İslâm Hukûkû'nda Yüksek Yargı ve Denetim (Dîvân-ı Mezâlim)*, İstanbul 1995.
- Ali Hasan Abdülkadir, *Nazratün âmme fî târihi'l-fikri'l-İslâmî*, Kahire 1965.
- Apak, Adem, *İslâm Siyâset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, Ankara 2001.
- Askerî, Seyyid Mürtezâ, *Hamsûne ve mietü Sahâbiyyîn...* I-II, Beyrut 1991.
- Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyân*, Ankara 1990.
- Aynî. Bedreddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed (v.855/1451), *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-XX, byy., 1972.
- Bağdâdî, Ebû'l-Hüseyn Abdülbâkî b. Kâni', *Mu'cemu's-sahâbe* (nşr. Halil İbrahim Kutlay), I-XV, Riyad 1998.
- Bâkılânî, Muhammed b. Tayyib (v.403/1013), *İ'câzü'l-Kur'ân* (nşr. Memduh Hasan Muhammed), Kâhire 1993.
- Bâkır, Abdülhâlık, "*Basra*" DİA, V, 109, İstanbul 1992.
- Başaran, Selman, "*Ebû Mihnef*", DİA, X, 189, İstanbul 1994.

- Behbhânî, Muhammed Bâkır Abdülkerim (1285/1868), *ed-Deme'atü's-sâkibe fî ahvâli'n-nebiyyi ve'l-itrâti't-tâhire* (nşr. Hüseyin el-'Alemî), I-VIII, Beyrut 1989.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Cabir (279/892), *Ensâbü'l- eşrâf* (nşr. Süheyl Zekkâr- Riyâd Zirikli), I-XIII, Beyrut 1996.
- , *Fütûhu'l-büldân* (nşr. Abdullah Enis et-Tübbâ' – Ömer Enis et-Tübbâ'), Beyrut 1987.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin (458/1065), *Delâilü'n-nübüvve ve ma'rifetü ahvâli sâhibi's-şerî'a* (nşr. Abdülmü'û Kal'acî) I-VII, Beyrut 1985.
- , *es-Sünenü'l-kübrâ*, I-X, Beyrut, tsz.
- Bilge, Mustafa L., "Ahvâz", DİA, II, 19, İstanbul 1989.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Ashabi Kirâm Hakkında Müslümanların Nezih İtikatları*, İstanbul 1948.
- , *Büyük Tefsir Târihi (Tabakâtü'l-müfessirîn)*, I-II, İstanbul 1974.
- Brockelmann, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi* (çev. Neşet Çağatay), Ankara 1992.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil (v.256/870), *Sahîhü'l-Buhârî*, I-VIII, İstanbul 1981.
- Buhl, Fr., "Sıffîn", İA, X, 551, İstanbul 1965-86
- Cactani, Leone, *İslâm Tarihi* (çev. Hüseyin Câhid), I-X, İstanbul 1924-27.
- Ca'fer Nakdî, *Ğazevâtü emîri'l-mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib ev eşi'atü'l-envâr fî fadli Haydari Kerrâr*, Beyrut 1992.
- Ca'fer Sübhânî, *Hz. Ali'ye Neler Yaptılar!* (çev. Zeyneb Çatar), İstanbul 1995.
- Câhız, Amr b. Bahr (v.255/869), *el-Beyân ve't-tebyîn*, (nşr. Fevzî Atavî), Beyrut, tsz.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Ankara 1997.
- Cezâirî, Ebû Bekr Câbir, *el-İlm ve'l-'ülemâ'*, Kahire, tsz.

Corci Zeydan, *el-'Arab kable'l-İslâm*, Beyrut, tsz.

Çağatay, Neşet, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara 1982.

Dahlân, Ahmed Zeynî (v.1304/1886), *el-Fütûhâtü'l-İslâmiyye ba'demede'l-fütûhâtî'n-nebevîyye*, I-II, Kahire 1968.

Dârekutnî, Ali b. Ömer (v. 385/997), *Sünen* (nşr. Abdullah Haşim Yemânî el-Medenî), I-IV, Beyrut, tsz.

-----, *Kitâbü'd-Du'afâ' ve'l-metrâkîn* (nşr. Subhî el-Bedrî es-Samarrâî), Beyrut 1986.

Dârimî, Ebû Abdillâh b. Abdirrahmân (v.255/869), *Sünen*, İstanbul 1981.

Dîneverî, Ebû Hanife Ahmed b. Dâvûd (v. 282/895), *el-Ahbâru't-tuvâl* (nşr. Abdülmün'im Âmir), Kahire 1960.

Diyarbakrî, Hüseyin b. Muhammed b. Hasen (v. 990/1582), *Târîhü'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefis*, I-II, Beyrut, tsz.

Doğrul, Ömer Rıza, *Asr-ı Saâdet* (çev. Osman Zeki Mollamehmedoğlu), V, İstanbul 1998.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî (v. 275/888), *Sünen*, I-IV, Kahire 1988.

Ebû Nu'aym, Ahmed b. Abdillâh el-İsfahânî (v. 430/1038), *Zikrû Ahbârî Isbahân*, I-II, Leiden 1931.

-----, *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ'*, I-X, Beyrut 1967.

Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm (v. 182/798), *Kitâbü'l-Harâc*, Kahire 1382; (çev. Muhammed Atâullah), Ankara 1982.

Ebü'l-Fida', İmâdüddin İsmâil (v. 732/1332), *el-Muhtasar fî ahbârî'l-beşer*, I-IV, Beyrut, tsz.

Fayda, Mustafa, *İslâmiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı*, Ankara 1982.

Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân (v.277/890), *Kitâbü'l-ma'rife ve't-târîh* (nşr. Ekrem Ziya el-Ömerî), I-III, Bağdat 1974-76.

- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (v. 505/ 111), *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* (nşr. Abdülaziz İzzüddîn es-Seyrevân), I-V, Beyrut, tsz.
- Grohmann, Adolf, "*Yemen*", İA, XIII, 371 İstanbul 1965-86.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh (v. 405/1014), *el-Müstedrek 'ale's-sahîhayn*, I-IV, Beyrut, tsz.
- Halaçoğlu, Yusuf, "*Fersah*" DİA, XI, 412, İstanbul 1995.
- Halebî, Nûreddîn Ebû'l-Ferec Ali b. Burhâneddîn (v. 1044/1635), *İnsânü'l-'uyûn fî sîreti'l-Emûni'l-Me'mûn : es-Sîretü'l-Halebiyye*, I-III, Beyrut 1980.
- Hâlid Muhammed Hâlid, *Ricâlün havle'r-Rasûl*, byy., 1987.
- Halife b. Hayyât (v. 240/854), *Kitâbü't-Tabakât* (nşr. Süheyl Zekkâr), I-II, Dimaşk 1966-67.
- , *et-Târîh* (nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), Riyad 1985.
- Hamîdullah, Muhammed, *Hiz. Peygamberin Savaşları* (çev. Sâlih Tuğ), İstanbul 1991.
- , *İslâm Peygamberi* (çev. Sâlih Tuğ), I-II, İstanbul 1993.
- , *İslâm'da Devlet İdaresi* (çev. Kemal Kuşçu), Ankara 1979.
- , *Mecmû'atü'l-Vesâiku's-siyâsiyye*, Beyrut 1987.
- Harman, Ömer Fâruk, "*Danyal*" DİA., VIII, 481, İstanbul 1993.
- Hartmann, R., "*Basra*" İA, II, 320, İstanbul 1965-86.
- Hasan İbrâhim Hasan, *İslâm Târîhi* (çev. İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş), I-X, İstanbul 1985-95.
- Hassâf, Ebû Bekr Ahmed b. Ömer (v. 261/875), *Edebü'l-Kâdî*, (şerh: Hüsâmüddîn Ömer b. Abdilaziz, nşr. Ebû'l-Vefâ' el-Afgânî – Ebû Bekr Muhammed el - Hâşimî), I-III, Beyrut 1994.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit (v. 463/ 1070), *Kitâbü'l-Fakîh ve'l - mütefakkîh* (nşr. İsmâil el - Ensârî), I - II, Beyrut 1980.

Heyscî, Nureddîn Ali b. Ebî Bekr (v. 807/1405), *Mecmâ'ü'z-zevâ'id ve menba'ü'l-fevâ'id*, I-X, Beyrut 1967.

Hitti, Philip K., *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi* (çev. Salih Tuğ), I-II, İstanbul 1995.

Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihçiliği Üzerine*, Ankara 1991.

Honigmann, E., "Nasibin", *İA*, IX, 101 vd., İstanbul 1965 – 86.

Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Emeviyye* (nşr. Muhammed el-Osmânî), Beyrut 1986.

İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh (v. 463/1071), *Câmi'u beyâni'l-İlm ve Fadlihî..* (nşr. Abdurrahman Hasan Mahmûd) Kahire, tsz.

----- *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb* (nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî), I-IV, Kahire, tsz.

İbn Abdirabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî (v. 327/939), *el-İkdü'l-ferîd*, I-VIII, Beyrut, tsz.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah (v. 365/976), *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*, I-VII, Beyrut 1984.

İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen (v.571/1176), *Târîhu Medîneti Dimaşk* (nşr. Ali Şîrî), I-L XX (XXXII,14-103), Beyrut 1996.

-----, *Tehzîbu Târîh-i Dimaşk el - Kebîr* (nşr. Abdulkadir Bedrân), Beyrut 1979.

İbn A'sem, Ebû Muhammed b. Ahmed (v. 314/926), *Kitâbü'l-Fütûh*, I-IV, Beyrut 1986.

İbn Beşkuvâl, Ebû'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik (v.573/1182), *Kitâbu Ğavâmidü'l-esmâi'l - mübheme* (nşr. İzzüddîn Ali es – Seyyid - Muhammed Kemalüddin İzzüddîn), Beyrut, tsz.

İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. Hasen (v. 321/933), *Kitâbü'l-İştikâk*, (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), I – II , Bağdat 1979.

İbn Ebî Hâtım, Muhammed b. İdris b. el-Münzir et-Temîmî (v. 327/939), *Kitâbü'l-cerh ve't-ta'dîl*, I-VII, Beyrut 1952.

İbn Ebî'l-Hâdîd, Adülhamîd b. Hibetullah (v. 665/1257), *Şerhü Nehci'l-belâğa*, I-IV, Beyrut, tsz.

İbn Habîb, Muhammed b. Habîb el-Bağdâdî (v. 245/859), *Kitâbü'l-Muhabber* (nşr. Ilse Lichtenstadter), Beyrut, tsz.

İbn Hacer, Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî (v.852/1448), *ed-Dirâye fî tahrîci ehâdisi'l-hidâye* (nşr. Abdullah Hâşim), I-II, Kahire 1964.

-----, *Fethü'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-XVII, Mısır 1959.

-----, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, I-IV, Beyrut 1328/1910.

-----, *Takrîbü't-Tehzîb* (nşr. Abdülvahhâb Abdüllatîf), I-II, Kahire 1975.

-----, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I-II, Beyrut, tsz.

İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (v. 808/1406), *Mukaddimetü kitâbi'l-İber ve divânü'l-mübtde' ve'l-haber...*, Beyrut 1993.

İbn Hayyân, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer (v. 369/979), *Tabakâtü'l-muhaddisîn bi İsbahân ve'l-vâridîne 'aleyhâ* (nşr. Abdülğâfûr Abdülhak Hüseyin el-Belûşî), Beyrut 1987.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd el-Endelüsî (v. 456/ 1064), *Cemheretü ensâbi'l-'Arab* (nşr. E. Lévi Provençal), Mısır 1948.

----- *el-Muhallâ* (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir v.dğr.), I-XIII, Mısır 1967-70.

İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed (v. 354/965), *Kitabü's-sikât*, I-XV, Haydarabad 1975.

-----, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahlâru'l-hulefâ'*, Beyrut 1987.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik (v. 218/833), *es-Sîretü'n-nebeviyye* (nşr. Muhammed Ali el-Kutub – Muhammed ed-Dâlî Belta), I-IV, Beyrut 992.

İbn Hüdeyde, Muhammed b. Ali b. Ahmed (v. 783/1381), *el-Misbâhü'l-mudî'u fî küttâbi'n - nebiyyi'l - ümmiyyi..* (nşr. Muhammed Azîmüddîn),I-II, Beyrut 1985.

İbn İshâk, Ebû Bekr b. Muhammed b. İshâk b. Yesâr (v. 151/768), *Kitâbü'l-mübtede' ve'l-meb'as ve'l-meğâzî : Sîretü İbn İshâk* (nşr. Muhammed Hamîdullah), Konya 1981.

İbn Kayyim el - Cevziyye, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr (v. 751/ 1350), *İ'lâmü'l - muvakki'in an Rabbi'l-'âlemîn* (nşr. Isâmüddîn es-Sabâbatî), I-IV, Kahire 1993.

-----, *Zâdü'l-me'âd fî hedyi hayri'l-'ibâd*, I-IV, Kahire 1987; (çev. Mehmet Yolcu), İstanbul 1989.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâil b. Ömer (v. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XIV, Beyrut 1966.

-----, *es-Sîretü'n-nebeviyye* (nşr. Mustafa Abdülvâhid), I-IV, Beyrut 1976.

-----, *Muhtasarü Tefsîr-i İbn Kesîr* (nşr. Muhammed Ali es-Sâbûnî), I-III, Beyrut 1999.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdillâh b. Müslim (v. 276/889), *el-İmâme ve's-siyâse* (nşr. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî), I-II, Beyrut, tsz.

-----, *el-Ma'ârif* (nşr. Muhammed İsmâil Abdullah es-Sâvî), Beyrut , 1970.

-----, *'Uyûnu'l-ahbâr*, I-IV, Kahire 1925-30.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b.Yezîd (v. 275/888), *Sünen*, I-II, İstanbul 1981.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed (v. 230 / 844), *et - Tabakâtü'l - kübrâ*, I-IX, Beyrut, tsz.

İbn Seyyidinnâs (v.734/1334), *'Uyûnu'l-eser fî funûni'l-meğâzî ve's-şemâil ve's-siyer*, I-II, Beyrut 1974.

İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm (v.728/1328), *Mecmû'u fetâvâ*, I-XXVII (IV, 431-33), Riyad 1991.

- , *Minhâcû's-sünneti'n-nebeviyye fî nakzi kelâmi's-şîa ve'l-kaderiyye*, I-IV, Mısır 1906.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh (v. 545/1148), *el-'Avâsım mine'l-kavâsım* (nşr. Muhibbüddîn el-Hatib), byy., 1971.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali (v. 579/ 1200), *Kitâbü'l-Kussâs ve'l-müzekkirîn*, Beyrut, tsz.
- , *Menâkibu emîril-mü'minîn 'Umerü'bnü'l-Hattâb* (nşr. Zeyneb İbrâhim el-Kârût), Beyrut 1987.
- , *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem* (nşr. Muhammed – Mustafa Abdülkâdir Atâ), I-XVIII, Beyrut 1992.
- , *el-Müctebâ mine'l-müctenâ* (nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb), Ummân 1988.
- , *Sifâtü's-safve* (nşr. Mahmûd Fâhûrî – Muhammed Kal'acî), I-IV, Beyrut 1979.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed (v. 630/1232), *el-Kâmil fî't-târih* (nşr. C.J. Tornberg), I-XII, Beyrut, 1965.
- , *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, I-V, byy., tsz.
- İbn Ferhûn, Burhâneddîn Ebu'l-Vefâ' İbrâhim b. Şemsüddîn (v. 779/1397), *Tebzirâtü'l-hükkâm fî usûli'l-akziyye ve menâhici'l-ahkâm*, I-II, Beyrut 1301.
- İbnü'l-İmâd, Ebû'l-Felâh Abdülhayy b. Ahmed (v. 1089/1679), *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*, I-VIII, Beyrut, tsz.
- İbnü'l-Kelbî, Ebû'l-Münzîr Hişâm b. Muhammed (v. 204/820), *Kitâb al-asnâm (Putlar Kitabı)*, (çev. Beyzâ Düşüngen), Ankara 1969.
- , *Nesebü Ma'add ve'l-Yemeni'l-kebîr* (nşr. Nâci Hasan), Beyrut 1988.
- İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshâk (v. 385/995), *el-Fihrist fî ahhâri'l- 'ulemâi'l-musannifîn mine'l-kudema' ve'l-muhaddisîn ve esmâ'i kütübihim*, Beyrut, tsz.

- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osmân b. Abdîrrahmân (v. 643/1243), *'Ulûmu'l-hadîs* (nşr. Nureddin İtr), Beyrut 1986.
- Kalkaşendi, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali (821/1418), *Nihâyetü'l-ereb fî ma'rifeti ensâbi'l-'Arab*, Beyrut 1984.
- , *Subhu'l-a'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ'* (nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin v.dğr.), I-XIV, Beyrut, 1987.
- Kallek, Cengiz, "*Eş'ar (Benî Eş'ar)*", DİA, XI, 442-43, İstanbul 1995.
- Kandehlevî, Muhammed Yûsuf, *Hayâtü's-sahâbe* (nşr. Tâhâ Abdurraûf Sa'd), I-IV, Kahire, tsz.
- Kandemir, Yaşar, "*Ebû Mûsâ el-Eş'arî*", DİA, X, 190-92, İstanbul 1994.
- Kâsânî, 'Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd (v. 587/1190) *Bedâ'i'u's-senâ'i' fî tertibi's-şerâ'i'*, I-VII, Beyrut 1986.
- Kastallânî, Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr (v. 312/924), *el-Mevâhibu'l-ledünniyye bi'l-minahi'l-Muhammediyye*, I-II, Beyrut, tsz.
- Kazıcı, Ziya, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1996.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu kabâili'l-'Arabi'l-kadîme ve'l-hadîse*, I-V, Beyrut, 1982.
- Kettânî, Abdülhayy, *Nizâmü'l-hükûmeti'n-nebeviyye el-müsemmâ : et-Terâtibü'l-idâriyye*, I-II, Beyrut, tsz.
- Koçyiğit, Talat, *Hadis Usûlü*, Ankara 1997.
- Konrapa, Zekâî, *Peygamberimiz İslâm Dini ve Aşere-i Mübeşşere*, İstanbul 1968.
- Köksal, M. Âsım, *İslâm Tarihi*, I-XVIII, İstanbul 1989.
- Köse. Saffet, "*Ebû Bürde*" DİA, X, 444, İstanbul 1994.
- Kurtubî, Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Eş'arî, *et-Ta'rîf fî'l-ensâb ve't-tenviye li zevi'l-ehsâb* (nşr. Sa'd Abdülmaksûd Zalâm), Kahire 1990.
- Lammens, H.L., "*Ezruh*", İA, IV, 444, İstanbul 1965-86.

Mahmûd Es'ad, *Târih-i Dîn-i İslâm* (sd. A. Lûtfî Kazancı – Osman Kazancı), İstanbul 1983.

Mahmûd Şâkir, *Hz. Adem'den Bugüne İslâm Tarihi* (çev. Ferit Aydın), I-VIII, İstanbul 1993.

Mahmûd Şit Hattâb, “*Ebû Mûsâ el-Eş'arî es-sahâbî es-sefîr el-kâid*” Mecelletü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, sy.28, s.125-212, Riyad 1410.

Makdisî, Mutaḥhar b, Tâhir (v. 355/964), *Kitabü'l-Bed' ve't-târîh*, I-VI, Beyrut, tsz.

Mâlik b. Enes (v.179/795), *Muvatta* (nşr. Abdüvahhâb Abdüllatîf), Beyrut, tsz.

Mantran, Robert, *İslâm'ın Yayılış Tarihi* (çev. İsmet Kayaoğlu), Ankara 1981.

Mâvercî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed (v. 450/1058), *el-Ahkâmu's-sultâniyye*, Beyrut, tsz.

Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Hüseyin (v. 345/956), *Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher* (nşr. M. Muhyiddîn Abdülhamîd), I-IV, Kahire 1964.

Mevdûdî, Ebü'l-'Alâ, *Tarih Boyunca Tevhid Mücâdelesini ve Hz. Peygamber'in Hayâtı* (çev. Ahmed Asrâr), I-III, İstanbul 1992.

Mevlana Şiblî, *Asr-ı Saâdet (İslâm Tarihi)* (çev. Ö. Rıza Doğrul), I-IV, İstanbul 1978.

Minkarî, Nasr b. Müzâhim (v. 212/827)), *Vak'atü's-Sıffîn* (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), I-II, Kahire 1981.

Mizzî, Yûsuf b. Abdîrahmân (v.742/1341), *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl* (nşr. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf), I-XXXV, Beyrut 1983.

Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Lü'lü'ü ve'l-mercân*, I-II, Mekke, tsz.

Müberra, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd (v. 285/898), *el-Kâmil fî'l-lüğa ve'l-edeb*, I-IV, Beyrut 1999.

-----, *Nesebü Adnân ve Kahtân* (Resâilü'n-nâdire isimli eserin içerisindeki birinci kısım), Hind 1936.

Münir Muhammed Gadbbân, *Muâviye b. Ebî Süfyan*, Dimaşk 1989.

Müslim, Ebü'l - Hüseyin Müslim b. Haccâc (v, 261 / 875), *Sahîhu Müslim* (nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), I-V, İstanbul 1981.

Müttakî, el-Hindî, Alâeddin b. Ali (v. 975/1567), *Kenzü'l-'ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l - ef'âl* (nşr. Bekrî Hayyânî – Safvetü's - Sakkâ), I - XVI, Beyrut 1979; 1985.

Nedvî, Şah Muînuddîn Ahmed – Saîd Sâhib Ansârî, *Asr-ı Sâdet (Ashâb-ı Kirâm)* (nşr. Eşref Edip), I-V, İstanbul 1969.

Nesâî. Ahmed b. Şu'ayb (v. 303/915), *Sünen* (şerh: Celâleddîn es-Suyûtî, haşiye: el-İmâmü's-Sindî), I-VIII, Kahire 1987.

Nesefî, Necmeddîn Ömer b. Muhammed (v. 537/1141), *Tilbetü't-talebe fî'l-İstulâhâtî'l-fıkhiyye* (nşr. İlâlid Abdurrahmân el-'Akk), Beyrut 1995.

Neşşâr, Ali Sâmi, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefî fî'l-İslâm*, byy., 1978.

Nevevî, Yahyâ b. Şeref (v. 676/1277), *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-lügât*, I-II (Birinci Kısım), Tahran, tsz.

Nüveyrî, Ahmed b. Abdilvehhâb (v. 733/1333), *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*, I-XVIII, Kahire, tsz. (Vezerâtü's-Sekâfe ve'l-irşâd) XIX-XXVII (nşr. Muhammed Rıf'at Fethullah v.dğr.), Kahire 1975-85.

Rahmân, A.U., *İslâm Tarihi Kronolojisi* (çev. Âbidin Büyükköse), İstanbul 1995.

Râzî, (v. 460/1068), *Târîhu Medîneti San'â'* (nşr. Hüseyin b. Abdillal el-Amerî), byy., tsz.

Safîyyürrahmân, el-Mübârekfûrî, *er-Rahîku'l-mahtûm*, Kahire 1992.

Saîd Havvâ, *el-Esâs fî's-sünne ve fikhuhâ: es-Sîretü'n-nebeviyye*, I-IV, byy., 1989.

Sâlihî, Muhammed b. Yûsuf (v. 942/1537), *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti hayri'l-'ibâd* (nşr. Fehim Muhammed Şeltût – Cevre Abdurrahman Hilâl), I-XIII, Kahire 1992.

San'ânî, Muhammed b. İsmâil (v. 1182/1766), *Sübülü's-selâm şerhu Bülûğî'l-merâm* (nşr. İsamü's-Sabâbatî), I-IV, Kahire 1994.

Sarıçam, İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara 2001.

Schâvî, Şemseddîn Muhammed b. Abdîrrahman (v. 902/1497), *el-İ'lân bi't-tevbih li-men zemme't-târîh* (nşr. Fr. Rosenthal), Beyrut, tsz.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed (v. 562/1165), *el-Ensâb* (nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî), I-V, Beyrut 1988.

Semhûdî, Nureddîn Ali b. Abdillâh (v. 911/1506), *Vefâ'ü'l - vefâ' bi-ahbâri dâri'l- Mustafâ* (nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), I - IV, Beyrut 1971.

Serahsî, Şemsüleimme (v. 483/1090), *el-Mebsût*, I-XXX, Beyrut 1993.

Seyf b. Ömer el-Esedî (v. 200/815), *el-Fitnetü ve vak'atü'l-cemel* (nşr. Ahmed Râtîb Armûş), Beyrut 1986.

Söylemez, M. Mahfuz, *Bedevilikten Hidariliğe Kûfe*, Ankara 2001.

Suûd b. Sa'd b. Düreyb, *"Risâletü'l-Fârûk li-Ebî Mûsâ el-Eş'arî radiyallahü anhümâ ve'l-mebâdi'i'l-âmmе fî usûli'l-kazâ"* Mecelletü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, sy. 7, Riyad 1403, s.268-289.

Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr (v. 911/1506), *Târîhu'l-hulefâ'* (nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), byy., 1952.

-----, *Tedribü'r-râvî* (nşr. Ahmed Ömer Hâşim), I-II, Beyrut 1985.

Süheylî, Abdurrahmân b. Abdillâh (v. 581/1185) *er-Ravdu'l-ünûf fî tefsîri's-sîreti'n- nebeviyye l'İbn Hîşâm* (nşr. Tâhâ Abdurraûf Sa'd) I-IV, byy., tsz.

Şa'vat, İbrâhim Ali, *Ebâtülü yecibü en tûmhâ mine't-târîh*, Kahire 1983.

Şerbâsî, Ahnûd, *Mevsû'atü'l-fidâ'i fî'l-İslâm*, I-IV, Beyrut 1982.

Şevkânî, Muhammed b. Ali (v. 1250/1834), *Dürrü's-sehâbe fî menâkibi'l-karâbe ve's-sahâbe* (nşr. Hüseyin b. Abdillâh el-Ömerî), Dimaşk 1984.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (v. 310/922), *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl), I-XI, Beyrut, tsz.

Tâhâ Hüseyin, *el-Fitnetü'l-kübrâ*, I-II, byy., tsz.

Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Ezdî (v. 321/933), *Şerhü Meâni'l-âsâr* (nşr. Muhammed Zührî en-Neccâr), I-IV, Beyrut 1987.

Tahmaz, Abdülhamîd Mahmûd, *Ebû Mûsâ el-Eş'arî es-sahâbî el-âlim el-mücâhid*, Dimaşk 1991.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (v. 279/892), *Sünen* (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), I-V, İstanbul 1981.

-----, *Tesmiyetü ashâbi Rasûlillah sallallâhu aleyhi ve sellem* (nşr. Âmir Ahmed Haydar) Beyrut 1990.

Tyan, Emile, *Histoire de l'organisation Judiciaire en pays d'İslâm*, Leiden 1960.

Uslu, Recep, "Ezruh", DİA, XII, 70, İstanbul 1995.

Ukayli, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ, *Kitâbü'd-Du'afâi'l-kebîr* (nşr. Abdülmü'tî Emin Kal'acî), I-V, Beyrut, tsz.

Vaglieri, Laura Veccia, "Ali-Muaviye Mücâdelesini ve Hârici Ayrılmasının İbâdî Kaynakların Işığında İncelenmesi" (çev. Ethem Rûhî Fırlah), AÜİFD, XIX, 1973, s. 147-50.

Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer (v. 207/ 823), *Kitâbü'l-Megâzî* (nşr. M. Jones), I-III, Beyrut 1984.

-----, *Kitâbü'r-ridde*, Paris 1989.

Vekî' Muhammed b. Halef b. Hayyân (v. 306/ 918), *Ahbârü'l - kudât*, I - III, Beyrut tsz.

Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (çev. Ethem Rûhî Fırlalı), Ankara 1981.

Willhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sükutu* (çev. Fikret Işıltan), Ankara 1963.

-----, *İslâmiyetin İlk Devrinde Dinî- Siyasî Muhalefet Partileri* (çev. Fikret Işıltan), Ankara 1989.

- Yahya b. İbrâhim b. Ali, *Mervîyyâtü Ebî Mihnef fi târîhi't-Taberî*, Riyad 1410.
- Ya' kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer (v. 292/904), *Târîhu'l - Ya'kûbî*, I - II, Beyrut, tsz.
- Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddîn Ebû Abdillâh b. Abdillâh (v. 626/1228), *Mu'cemü'l-büldân*, I-VI, İran 1965.
- Yavuz, Yûsuf Şevki, "*Cemel*" DİA, VII, 322, İstanbul 1993.
- Yazır, M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, I-IX, byy., 1979.
- Zebîdî, Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdillatîf (893/1488), *Sahîhî Buhârî, Muhtasarı Tecridi Sarîh Tercemesi*, (çev. Ahmed Naîm) Ankara 1970.
- Zehbî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân (v. 748/1347), *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ'* (nşr. Şuayb el-Arnaût v.dğr.), I-XXIII, Beyrut 1981-85.
- , *Tezkiretü'l-huffâz*, I-IV, Haydarabad 1955-56.
- Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-fıkıh* (çev. İbrahim Kâfi Dönmez), Ankara 1996.
- Zeylaî, Abdullah b. Yûsuf (v. 761/1360), *Nasbu'r - râye li ehâdisi'l - hidâye*, I-IV, byy., 1973.
- Zirikli, Hayreddîn, *el-A'lâm: Kâmûsü terâcîm*, I-XI, Beyrut 1969.

ÖZGEÇMİŞ

1968 yılında Erzurum İli'nin Oltu İlçesi'nde doğdu. İlkokulu bitirdikten sonra orta öğrenimini Erzurum İmam – Hatip Lisesi'nde tamamladı. 1986 yılında girdiği Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi'nden 1990 yılında mezun olduktan sonra askere gitti ve askerlik görevini Isparta'da yaptı. Daha sonra Diyanet İşleri Başkanlığınca İmam-Hatiplik görevine atandı.1994 yılında Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans'a başladı. 1996 yılında “Mekke Müslümanlarının Habeşistan'a Hicreti” konulu teziyle Yüksek Lisans eğitimini tamamladı. Aynı yıl adı geçen ana bilim dalında doktora eğitimine başladı. Halen Erzurum Merkez Ulu Camii İmam-Hatibi olarak görev yapmaktadır.

